

શ્રી. હનિલાલ નાથાલાલ

જન્મ :
૨૬-૭-૧૯૦૩

દેવિસથ :
૨૮-૪-૧૯૬૧

ચિંતન પરાગ

[સ્વ. કનિસાસ નાથાસાસની પુણ્યસ્મૃતિમાં પ્રકાશિત]

૨૭
૬૩ ૨૧ ૨૧ ૧
૨૨ ૨૨ ૨૨

સંપાદક :
હરિપ્રસાદ વ્યાસ .
પ્રબોધ શાયળ

પહેલી આવૃત્તિ
એપ્રિલ ૨૮, ૧૯૬૬

પ્રકાશક

શ્રી રામેશ કાન્તિલાલ શાહ
અને

શ્રી આરવિંદ કાન્તિલાલ શાહ
કે. ૮, શ્રીકાન્ત સહન, પર્લુકુંજ,
આખાવાડી, એવિસમિજ,
અમદાવાદ-૬

મુદ્રક :

શ્રી પ્રજોધ રાવળ
'ટાપિક પ્રિન્ટર્સ'

કલ્યાણનગર, સાહેબુર દરવાજા બહાર,
અમદાવાદ

સંપાદકીય

ધર્મપ્રેમી, રાષ્ટ્રીયતાને રંગે રંગાયેલા, સ્વદેશીના સંનિષ્ઠ પ્રચારક અને માનવતાદી સ્વ. કાન્તિલાલનું તા. ૨૮-૪-૬૫ના રોજ અવસાન થયું. સ્વ. કાન્તિલાલના અનેક રનેહીઓ, મિત્રો અને પ્રશંસકોને લાગ્યું કે સ્વ. કાન્તિલાલ જેવા વિદ્યાપ્રેમી સત્ગુણની પુણ્યસ્મૃતિમાં એકાદ ચિંતનાત્મક લેખોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો એ તેઓશ્રીનું ઉચિત તર્પણ બની રહેશે. આ વિચારને સ્વર્ગસ્થના સુપુત્રો શ્રી રામેશભાઈ અને શ્રી અરવિંદભાઈએ વધાવી લીધો અને એના સુલભ પરિણામ રૂપે ચિંતનાત્મક લેખોનો આ સંગ્રહ ‘ચિંતન પરાગ’ સ્વ. કાન્તિલાલની પહેલી અવસાનતિથિએ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનકાર્ય અંગે સ્વર્ગસ્થના મોટાભાઈ શ્રી રતિલાલ નાયાલાલની હૂંકે અને પ્રેરણા મળી છે એનો ઉલ્લેખ કરતાં આનંદ થાય છે.

આ ગ્રંથનું આયોજન કરવામાં શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’એ દોરવણી આપી છે એની સાભાર નોંધ લઈએ છીએ. અને આ કાર્યમાં કીમતી સલાહસૂચન અને વખતોવખત માર્ગદર્શન આપવા માટે ડૉ. રમણલાલ જોશી અને શ્રી રાધેશ્યામ શર્માના અમો અત્યંત ઋણી છીએ.

સૌથી વિશેષ આભાર તો અમારે જેમના લેખો આ ગ્રંથમાં મૂક્યા છે તે વિદ્વાન લેખકોનો માનવાનો છે, જેમના ઉદાર સહકાર વિના આ ગ્રંથનું પ્રકાશન શક્ય ન બન્યું હોત. લેખો માટે અમે દૂંઢ સુદત

આપ્યા છતાં, થોડી અગવડ વેડી લઈને પણ ગુજરાતના પીઠ અને નવોદિત લેખકોએ અમારી વિનંતીને માન આપી પોતાનાં ચિંતન મનનનાં મુદ્દા રૂપે પોતાના લેખો મોકલી આપ્યા અને અંથપ્રદાશનની યોજનાને શક્ય બનાવી. અમે એ સૌને હૃદયથી આભાર માનીએ છીએ. અમેએ કોષપથ અભ્યાસીને વિષયનું સૂચન કર્યું ન હતું પરંતુ જેમ જેમ લેખો આવતા ગયા તેમ તેમ અંથનો એક આકાર બનેા થયો. સ્વ. કાન્તિભાઈને જે વિષયો પ્રત્યે ઊંડો અનુરાગ હતો તે વિષયો — સાહિત્ય, સમાજ અને ધર્મ — અંગેના લેખો આ અંથમાં સમાવિષ્ટ થયા છે. મુદ્રણતંત્રની મુશ્કેલીને કારણે શ્રી. ગુલાબદાસ ખોઠર અને શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીના લેખોને વિષયવ્યવસ્થાની દ્રષ્ટિએ અમે યથાસ્થાને મૂકી શક્યા નથી એનો અમને રંજ છે. વાચકો ઉદારભાવે ક્ષમા કરશે એવી વિનંતી છે.

કોષ મહાનુભાવ વ્યક્તિની પુણ્યસ્મૃતિમાં આ પ્રકારનો અંથ પ્રસિદ્ધ થયાના દાખલા ઝાઝા જોવા મળતા નથી. અમારો આ એક નવ્ર પ્રયાસ છે. આશા છે કે ગુજરાતનો વિચારશીલ વાચકવર્ગ એને આવકારશે. આ કાર્યમાં સહાય કરનાર સૌના અમે આભારી છીએ.

— હરિપ્રસાદ વ્યાસ
પ્રબોધ રાવળ
સંપાદકો

અનુક્રમ

૨૫. કાન્તિલાલ નાથાલાલનું જીવનવૃત્તાંત

(૧) વ્યક્તિત્વ-સૌરભ	.. સંપાદકો	૧-૮
(૨) પ્રેમાળભાઈ	રતિલાલ નાથાલાલ	૯-૧૦
(૩) પ્રેરક પ્રસંગો (સંકલન)	.. સંપાદકો	૧૧-૩૦

ચિંતન પરાગ

૧. ત્રિપાવનહારી (કાવ્ય)	શ્રી સુન્દરમ	૧
૨. સામંજસ્ય	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	
	અનુ. નગીનદાસ પારેખ	૩
૩. અહિંસાની પરિણતિ	શ્રી ટાકાસાહેબ કાવેયકર	૧૯
૪. પરિવર્તનનો પ્રેમ	શ્રી સુન્દરમ	૨૪
૫. જાદોગ્યની ઉદ્દગીય-ઉપાસના	શ્રી મકરંદ દવે	૩૦
૬. એલિયટનું પહેલું કાવ્ય	શ્રી ઉમાશંકર જોશી	૩૬
૭. પસ્યન્તી વાદ્ય	શ્રી પ્રજ્ઞરામ	૪૪
૮. શ્રી સુન્દરમનું 'એક જ ગદના'	શ્રી રમેશગરિમ	૪૮
૯. કાવ્ય શિક્ષણ	પ્રો. મનમુખલાલ ઝવેરી	૫૮
૧૦. વ્યક્તિ અને સમાજ	સ્વ. અંબાલાલ પુરાણી	૫૭
૧૧. બે વિચાર પ્રવાહની ગંગાજમની	શ્રી રામપ્રસાદ પ્રે જક્ષી	૬૯
૧૨. સમાજનું ધ્યેય	શ્રી પ્રાણજીવન વિ. પાઠક	૮૦
૧૩. યોગશાહી અને નેતૃત્વ	શ્રી યશવત સુક્લ	૯૧
૧૪. આધુનિક માનવ અને રામકૃષ્ણ પરમહસ	શ્રી ગર્ધજ્યામ શર્મા	૯૫

૧૫.	સાંપ્રત સમયમાં વ્યક્તિત્વરક્ષાનો પ્રશ્ન	ડૉ. જયંત પાઠક	૧૦૨
૧૬.	સમૃદ્ધજીવનની શરતો	શ્રી રતિલાલ દવે	૧૦૯
૧૭.	વર્તનદિશા	શ્રી હીરાબહેન પાઠક	૧૧૬
૧૮.	મનોમય પુરુષ	શ્રી કિશનસિંહ ચાવડા	૧૧૯
૧૯.	સાધન-ચતુષ્ટય	ડૉ. રમણલાલ જોશી	૧૨૩
૨૦.	ધર્મસમન્વયની ભાવના	ડૉ. દલસુખ માલવણિયા	૧૨૯
૨૧.	ધર્મો રક્ષતિ રક્ષતિ:	ડૉ. ગિતેન્દ્ર જોશી	૧૩૩
૨૨.	ભગવાન બુદ્ધ અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તેમનું સ્થાન	શ્રી શાન્તિલાલ લા. જોશી	૧૩૭
૨૩.	જૈન દર્શન : એક દૃષ્ટિપાત	ડૉ. વી. જે. ચૌહાણ	૧૫૦
૨૪.	સાંખ્યપરંપરા અને તત્ત્વવિચાર	ડૉ. પિનાકિન્દ્ર દવે	૧૬૫
૨૫.	આધુનિક સંદર્ભમાં ગીતાબોધ : એક મનન	શ્રી ઉશનસુ	૧૭૨
૨૬.	પુણીમાર્ગીય જીવનકલા	ગ્રો. નાગરદાસ ખાંભણિયા	૧૮૦
૨૭.	પુણીમાર્ગ અને મર્યાદા માર્ગ	શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર શાસ્ત્રી	૧૮૩
૨૮.	સેવા અને શોષણ	શ્રી ગુલાબદાસ પ્રોહર	૧૯૩
૨૯.	પાનીમેં મીન પિયાસી	શ્રી પીતાંબર પટેલ	૨૦૩
૩૦.	હિંદુ સમાજ	અધ્યા. કેશવરામ ડા. શાસ્ત્રી	૨૧૦
૩૧.	સોમસુધા : વેદવાણી	શ્રી અનવર આગેવાન	૨૧૭
૩૨.	શ્રદ્ધાનું મહત્ત્વ	શ્રી શિવકુમાર શાસ્ત્રી	૨૨૬

નોંધ :

૫. ૯૯ અને ૧૦૧ ઉપર લેખના શીર્ષકમાં 'માણસ'ને બદલે 'માનવ' વાંચવું.

૫. ૧૨૮ ઉપર ટોચેલી પંક્તિઓ શ્રી સુન્દરમતા કાવ્યસંગ્રહ 'યાત્રા'માંથી છે.

૨૫. કાન્તિલાલ નાથાલાલનું જીવનવૃત્તાંત

૧. વ્યક્તિત્વ સૌરભ

ધર્મપ્રેમી, રાષ્ટ્રીયતાના રંગે રંગાયેલા અને માનવજાતિ પ્રત્યે અપાર સહાનુભૂતિ દાખવનાર અમદાવાદના દાનવીર શ્રી કાન્તિલાલ નાથાલાલનો જન્મ પ્રસિદ્ધ શેઠ શ્રી ત્રિકમલાલ ભોગીલાલના કુટુંબમાં સંવત ૧૯૫૬ના શ્રાવણ સુદ ૨ ને રાનિવાર તા. ૨૬-૭ ૧૯૦૩ના રોજ થયો હતો. તેઓ જ્ઞાતિએ શ્રી દયા પેારવાડ મેશ્રી વાણિયા હતા. તેમના પિતાશ્રીનું નામ શેઠ શ્રી નાથાલાલ અને માતૃશ્રીનું નામ મંગુમહેન હતું. શ્રી કાન્તિભાઈ સત્તર દિવસના હતા ત્યારે તેમણે માતૃશ્રીની શીળી જનઝાયા ગુમાવી. તે વખતે ત્રણ વર્ષના તેમના ભાઈ રતિલાલ અને જે બહેનોને ઉછેરવાની જવાબદારી પિતાશ્રી ઉપર આવી પડી. વિધિયોગાનુસાર પિતાશ્રી નાથાલાલભાઈએ બીજી વાર લગ્ન કર્યાં અને સૌ ભાડુઓને માતૃશ્રી અંચળખાની હાંફ મળી. તેમનાં કાકી મણીયાની હાંફ તો તેમને જીવન-પર્યંત મળેલી હતી જ. પોતાની ચૌદ વર્ષની વયે પિતાશ્રીનું અવસાન થતાં શ્રી કાન્તિભાઈએ શિરજન ગુમાવ્યું, એ પછી તેમની સંપૂર્ણ જવાબદારી તેમનાં ભાભીશ્રી હીરાબહેનને માથે આવી, જે તેમણે નિષ્ઠાપૂર્વક જીવનભર અદા કરી. તેઓ પણ જીવનમાં આ બધાને માતૃશ્રીને સ્વીકારીને જ દરેક પગલું ભરતા. સાંસારિક અને વ્યાવહારિક પ્રસંગોએ તેમને તેઓ સર્વે પાસેથી હંમેશાં ધણું દિમતી માર્ગદર્શન મળતું. તેમના ઘડતરમાં આ વ્યક્તિઓનો ફાળો અનન્ય છે. પણ એક પછી એક વિધિના કારમાં ધા સહન કરવાના આવ્યા. જે બહેનો મરણ પામી

તેમજ પિતાશ્રીનું પણ અવસાન થયું. આવી વિપત્તિઓ વચ્ચે પણ શ્રી કાન્તિભાઈએ જે વિકાસયાત્રા કરી તે પ્રશંસનીય છે. શ્રી કાન્તિ-લાલના જીવનની કથા એ એક પુરુષાર્થી નરની કથા છે. મુશ્કેલીઓ અને વિપત્તિઓ વચ્ચે તેમણે માર્ગ કાઢી જે સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે તે સૌને પ્રેરણાક્રમ છે.

કેળવણી

તેમણે પ્રાથમિક કેળવણી અમદાવાદમાં ખાડિયાના લતામાં ગોલવાડ પાસે આવેલી મ્યુનિસિપલ શાળામાં લીધી હતી પ્રાથમિક કેળવણી પૂરી કર્યા બાદ માધ્યમિક કેળવણી તેમણે પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલમાં લીધી હતી આ શાળાના કર્ણધારે શ્રી દીવાન સાહેબ અને શ્રી બલ્લુભાઈ સાહેબે વિદ્યાર્થીઓના ચિત્ત ઉપર સ્વદેશી અને રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાના દૃઢ સંસ્કારો પાડ્યા હતા. સ્વ. કાન્તિભાઈએ પણ આ શાળાના વાતાવરણ-માંથી ધણી પ્રેરણા મેળવી હતી. પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે તે મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કર્યા બાદ આગળ અભ્યાસ કરી શક્યા નહિ પણ હાઈસ્કૂલમાંથી તેમને જે ઉત્તમ જીવનપાથેય મળ્યું એનો તેમના વ્યક્તિત્વ-હૃદયમાં ધણો દિરસો છે. અપર ઉમેખેલા શિક્ષકો ઉપરાંત શ્રી એચ. બી. કાપડિયા, શ્રી જોગલેકર, શ્રી લેલે આદિનો રનેક શ્રી કાન્તિભાઈ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા, અત્યારે ધી ન્યૂ હાઈસ્કૂલ અને શ્રી એચ બી. કાપડિયા ન્યૂ હાઈસ્કૂલનું સંચાલન કરનાર શ્રી કાપડિયા સાહેબ શ્રી કાન્તિભાઈના વિદ્યાભ્યાસ-કાળને યાદ કરી એક વિદ્યાર્થી તરીકેના તેમના ઉત્તમ ગુણોની તારીફ કરે છે. તેમની સ્વભાવગત સરલતા, સાદાઈ, વિનયશીલ રીતભાત અને પ્રેમાળપણાને શ્રી કાપડિયા સાહેબ આજે પણ ભાવપૂર્વક યાદ કરે છે. પોતાના શિક્ષકોના હૃદયમાં શ્રી કાન્તિભાઈએ કેવું રથાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે આ ઉપરથી જોવા મળે છે. શ્રી કાન્તિભાઈને સંસ્કૃત, ઇતિહાસ અને ગુજરાતીમાં રસ હતો. પોતાના આ પ્રિય વિષયોનું અધ્યયન તેમણે જીવનના અંત સુધી ચાલુ રાખ્યું હતું. તેમના સહાધ્યાયીઓ અને મિત્ર-વૃંદમાં સર્વશ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ ગાંધી, સારાભાઈ કાશીપારેખ, કે. ટી. દેસાઈ, દસમુખલાલ મારોલલાલ કાશીપારેખ, વામનરાવ દેસાઈ, એડવોકેટ શ્રી

સંત, આનંદીભાઈ ઠાકોર, હરિવદન દેસાઈનો સમાવેશ થાય છે. કાન્તિ-ભાઈના માયાળુ અને મિલનસાર સ્વભાવને હજુ પણ તેમના મિત્રો યાદ કરે છે.

વ્યવસાય

મેટ્રિક સુધીના અભ્યાસ બાદ નાની ઉંમરમાં જ તે તેમના કાકા બીખાભાઈ ત્રિકમલાલ અને વડીલબંધુ શ્રી રતિલાલ નાથાલાલની નિશામાં કાપડ ઉદ્યોગમાં જોડાયા. ખૂબજ ખંત અને ઉત્સાહપૂર્વક તેમણે ધી કમરશીયલ અમદાવાદ મીલ્સ કંપની લિ., ધી ન્યુ કમરશીયલ મીલ્સ કંપની લિ., ધી તરણ કમરશીયલ મીલ્સ કંપની લિ. માં કાપડ ઉદ્યોગમાં અનેકવિધ સેવાઓ બજાવી. પોતાના સંચાલન દરમ્યાન તેમણે મોટા ઓફિસરથી માંડી નાનામાં નાના કારીગર સુધી સર્વેનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો તે સૌને કુટુંબીજન તરીકે લેખતા અને તેમના દિલ માટે પોતાનાથી બનતું બધું કરી છૂટતા. આ મિલઉદ્યોગો ઉપરાંત ટેરરીલ્સ લિમિટેડમાં ડિરેક્ટર તરીકે તેમણે પોતાની સેવાઓ આપી હતી, અને વીમાના ક્ષેત્રે પણ તેમણે ધી સેન્ટીનલ એસ્ચુરન્સ કંપની લિ. મારફતે કાર્ય કર્યું હતું.

તેમના વ્યવસાયક્ષેત્રે તેઓ અનેક વ્યક્તિઓના પરિચયમાં આવ્યા હતા અને તે તે વ્યક્તિઓના જીવનમાં નાનો મોટો ભાગ તેમણે બજાવ્યો હતો. તેમના પરિચયમાં આવેલી અનેક વ્યક્તિઓ આજે પણ તેમના પરોપકારી અને ઉમદા સ્વભાવને સહાયરૂપ થવાની વૃત્તિને અને મુજનતાને ભાવપૂર્વક યાદ કરે છે.

ઉમાશર્મા આતિથ્ય

આતિથ્ય તો કાન્તિભાઈનું જ. તેમના વ્યવસાયક્ષેત્રની અને જાહેર-ક્ષેત્રની પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ અનેક વ્યક્તિઓ તેમના ઉમાશર્મા અતિથ્યની કદર કરે છે. કાન્તિભાઈ કાર્યમાં ગળાખૂડ હોય કે વ્યસ્ત હોય પણ તેમને ત્યાં આવનાર સૌ કોઈના ઉમળકાભેર સત્કાર કરતા. તેમના પરિચયમાં આવનાર સૌ કોઈ રનેદયી જિતાઈ જતું. રનેદ-સોજન્યની સૌરભ અનેક હૃદયોને સ્પર્શી જતી અને તેમને શાતા અર્પતી. શ્રી કાન્તિભાઈ સદન-ભાવે સૌના આત્મીયજન બની જતા.

દાંપત્યનું મંગલ

૧૯૨૪માં એકવીસ વર્ષની ઉંમરે તેમણે શ્રી પદ્માબહેન સાથે લગ્ન કર્યાં. શ્રી પદ્માબહેન પતિની અનેકવિધ સમાજોપયોગી પ્રવૃત્તિમાં છાયારૂપ બની રહ્યાં. દાંપત્યનું મંગલ પદ્મ રચાયું. કાન્તિભાઈનાં અનેક કાર્યોમાં અને જવાબદારીઓમાં શ્રી પદ્માબહેન તેમનાં સહધર્મચારિણી બની રહ્યાં. ભાવનાઓ અને વિચારોની સંવાદિતાને કારણે શ્રી કાન્તિભાઈનું લગ્ન-જીવન અત્યંત સુખી હતું. આજે પણ મં. સ્વ. પદ્માબહેન ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત આદિ ધર્મગ્રંથોના પરિશીલનમાં ધણો વખત આપે છે અને પતિનાં આદર્શો અધૂરાં પૂરાં કરવામાં પોતાનાથી બનતું કરી છૂટે છે.

કાન્તિભાઈએ માતા-પિતાની હુકમો તો નાની વયે જ ગુમાવી હતી. જે બહેનો પણ નાનપણમાં જ અવસાન પામી હતી. પણ પોતાના સહોદરભાઈઓ અને કાકાની દીકરીઓ બહેનોનો મનલક રનેહ તેમને સાંપડ્યો હતો. તેમના જે વડીલજીંદુ શ્રી રતિલાલ નાથાલાલ તથા શ્રી પ્રાણુલાલ બીખાભાઈ, લઘુ બંધુઓમાં શ્રી રમણુલાલ નાથાલાલ, શ્રી ચંપકલાલ નાથાલાલ, શ્રી મનુભાઈ બીખાભાઈ, શ્રી ચીનુભાઈ બીખાભાઈ તથા શ્રી જયંતીલાલ બીખાભાઈ છે.

કુટુંબવાડીના માળી

કાન્તિભાઈના સંતાનોમાં તેમના મોટા પુત્ર ગમેશભાઈ, નાના પુત્ર અરવિંદભાઈ, દીકરીઓમાં ભારતીબહેન, ભદ્રાબહેન, હંસાબહેન છે. અન્ય પરિવારમાં પૌત્ર વરાંગ, દોહિત્રો પાર્થિવ તથા હર્ષ છે. તેમની મોટી પુત્રી ભારતીબહેનનું લગ્ન મુંબઈના શેઠ ગદુલાલ રંગીવદાસના પુત્ર દિનેશભાઈ સાથે થયું છે. સૌ સંતાનો પ્રત્યે કાન્તિભાઈને અપાર વાતસલ્ય હતું અને તેમનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થાય એ દૃષ્ટિએ તેમણે કેળવણી આદિની વ્યવસ્થા કરી હતી, બાળકોના વિકાસમાં ખાસ સમય કાઢી તે અંગત રસ લેતા અને તેમનામાં સંસ્કારોનું સિંચન કરતા. પુત્રવધૂ ધારિણીબહેન પ્રત્યે તેમને એક દીકરીના જેટલો રનેહ હતો. શ્રી કાન્તિભાઈએ કુટુંબવાડીના માળીનું કાર્ય જહેમત અને દૃષ્ટિપૂર્વક કર્યું છે. આજે પણ તેમનો પરિવાર કાન્તિભાઈના વાતસલ્યને આદરપૂર્વક યાદ કરે છે.

શ્રેષ્ઠ દાન

શ્રી કાન્તિલાલ ઈર્લ ઈન્ડિયાના હતા અને છતાં તેમને લક્ષ્મીનુ અભિમાન ન હતું. લક્ષ્મીને તેઓ સત્કર્મનું સાધન માનતા અને સમાજોપયોગી કાર્યોમાં એનો સદ્વ્યય કરતા. તેમને વિદ્યા પ્રત્યે પ્રીતિ હતી. સંજોગવશાત્ તેઓ પોતાને કોલેજનો અભ્યાસ કરી શક્યા ન હતા પણ અનેક વિદ્યાર્થીઓને તેમણે અભ્યાસ જારી રાખવામાં આર્થિક સહાય કરી છે. શિષ્યવૃત્તિ, પુસ્તકો વગેરે આપીને તેમણે અનેકના જીવનમાં સહાય કરી છે. વિદ્યાદાનને તેઓ શ્રેષ્ઠ લેખતા અને એ માર્ગે પોતાની લક્ષ્મીનો ઉપયોગ કરતા. તેમની ખૂબી એ હતી કે આ રીતે મદદ લેનારને એનો ભાર ન લાગે એની તેઓ ખાસ ધ્યાન લેતા. વિદ્યાદાન ઉપરાંત પરમો બેસાડવામાં, યાત્રા-ધાર્મિકામાં ધર્મશાળા બાંધવામાં, આશ્રમજીવનના ઉત્કર્ષમાં, સ્વદેશીના પ્રચાર અર્થે, ટેલિફોન પ્રવૃત્તિને વેગ આપવામાં તેમજ આધ્યાત્મ અને અપમ મનુષ્યોને તેમણે પ્રસંગોપાત ઘણી આર્થિક મદદ આપેલી છે.

સાદું જીવન અને ઉચ્ચ ભાવના

ધનના ઉપાર્જન અને વ્યય માટે તેમનું પ્રિય મંત્ર હતું “આયાદ-લ્પતરો વ્યય.” - આવક કરતા ખર્ચ ઓછું રાખો. આ મુદ્રાએજ તેમણે પોતાના લેટરપેડ ઉપર પણ છપાવેનો. આને કારણે તેઓ ઉદારતાથી અન્યને સહાયરૂપ બની શકતા.

શ્રી કાન્તિલાલની સાદાર્થ અને નમ્રતા વિશે અગાઉ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. તેઓની અગત જરૂરિયાતો ઓછામાં ઓછી હતી. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ ભાવના - Simple living and high thinking એ એમનો સિદ્ધાંત હતો અને તદ્દનુરૂપ તેમનું આચરણ હતું.

ભવશૂનિતા શબ્દોમાં તેમનું હૃદય વજ્ર કરતા ઝોર અને પુષ્પ કરતા કામન હતું. તેમની સિદ્ધાંતનિષ્ઠા એટલી કડક હતી કે સિયિન વર્તન તેઓ ક્યારેય પણ ચનાવી લેતા નહિ. તેમનો પુણ્યપ્રકાશ તરત પ્રગ્લ્બસિત થતો. પણ બીજી જ ક્ષણે આખોમાં અમી ભભરાતું સામી વ્યક્તિને પ્રેમથી તીજ લેવાનો કામિયો શ્રી કાન્તિલાલને સહજ હતો. ઉદારભાવે તેઓ

બૂલ કરનારને ક્ષમા આપતા પણ આખા પરિસ્થિતિમાં રહેલી આંતરિયાઈ તો તેઓ પ્રેમથી સમજાવતા. પોતાની વાત ગળે ઉતરાવવામાં તેમને ક્યારેય પણ ઉતાવળ નહોતી. પ્રેમપૂર્વક, ધીરજપૂર્વક તેઓ વ્યક્તિઓ સાથે અને પરિસ્થિતિ સાથે કામ પાડતા.

પ્રિય પુસ્તકો

વ્યવસાયમાં તેમને સમય ઘણો ઓછો મળતો. પણ જે કંઈ સમય મળે તેમાં તેઓ ધાર્મિક પુસ્તકોનું અધ્યયન કરતા. સ્વામી વિવેકાનંદ, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી રામતીર્થ, સ્વામી રામદાસ અને મહાત્મા ગાંધીજીનાં પુસ્તકો તેઓ વારંવાર વાંચતા. ભાગવત, રામાયણ અને મહાભારતનું તો તેઓ પુનઃ પુનઃ પઠન કરતા. ગાંધીજીની 'આત્મકથા' અને પ્રભુદાસ ગાંધીનું 'લખેશુ' 'જીવનનું પદાર્થ' એ જે પુસ્તકો તેમને ઘણાં પ્રિય હતાં, સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયનાં ધાર્મિક પુસ્તકો પણ તેઓ રસપૂર્વક વાંચતા. લોકમાન્ય દીજીનું 'ગીતા રહસ્ય' પણ તેમનું પ્રિય પુસ્તક હતું અને કર્મયોગનું પાઠન કરવામાં તેમને એમાંથી ઘણી પ્રેરણા મળી છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' અને 'ચંદ્રકાન્ત' જેવા ગ્રંથો પણ તે વાંચતા. આ બધાં પુસ્તકો વાંચ્યા બાદ એની નોંધો તૈયાર કરવાની તેમને ટેવ હતી.

સ્વદેશીના પ્રચારક

રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં તેમને શ્રદ્ધા હતી. સ્વદેશીના પ્રચાર અને પ્રસારમાં તેમણે સક્રિય રસ લીધો હતો. તેઓ આજન્મ ખાદીધારી હતા. તેઓ જાતે કાંતેલા સતરમાંથી ખાદી વણાવી પહેરતા. કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં પણ તેમણે ભાગ લીધો હતો. 'સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપો', 'Buy Swadeshi goods'—એ મુદ્દાલેખ તેમણે રાખ્યો હતો અને સ્વદેશી માલને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને ગણેશ વા. માવડાંદરના નિકટ પરિચયમાં તે આવ્યા હતા. 'હરિજન સેવક સંઘ'ને તેમણે પોતાની સંસ્થા માની હતી અને સંઘની પ્રવૃત્તિમાં એક વા ખીજી રીતે મદદ કરતા હતા. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની 'વિશ્વભારતી' સંસ્થાના તે આજીવન સભ્ય હતા.

ફરુ પુસ્તકાલય

તેમણે પોતાના માતૃશ્રીના સ્મરણાર્થે એક ફરુ પુસ્તકાલય શરૂ કરી તેનો વહીવટ યુવરાત વિદ્યાસભાને સોંપ્યો હતો. ફરુ પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ વેગવાન મને એ માટે તેમણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ફરુ પુસ્તકાલય જેવો દવાખાનાઓમાં વ્યાપક અને એ માટે તેમણે જે યોજના કચેલી તે દાદાસાહેબના અવસાનને કારણે આકાર લઈ શકી નહિ, પણ ત્યારના સદરજુ પુસ્તકાલયને લાલ લજપતરાય મહેતા વાચનાલયમાં ખસેડનામાં આવ્યું છે. અત્યારે અમદાવાદ યુનિસિપલ કોર્પોરેશન દ્વારા પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે એનો વિચાર શ્રી કાન્તિભાઈએ છેક ૧૯૩૩માં અમનમાં મૂક્યો હતો. તેઓશ્રીએ પોતાના માતૃશ્રીના સ્મરણાર્થે નાના પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ ચારબી હતી અને હાલ તેમાં યુનિ. આડેક હજાર પુસ્તકો છે. પુસ્તકોની પસંદગી શ્રી કાન્તિભાઈએ જાતે કરેલી છે. આ પુસ્તકાલય અત્યારે ખૂબ ઉપયોગી નીવડ્યું છે. નાની નાની પેઠીઓમાં લઈ શકાય તેવી વ્યવસ્થા હોવાથી દવાખાના, જોન, અન્ય વિકાસ મંડળો એનો સારો લાભ ઉઠાવી શકે છે. સર્વવિચાર સમિતિદ્વારા એનો ઉપયોગ થાય એ માટે તેમણે ઘટતી વ્યવસ્થા કરી છે. તેમણે ખાડિયાની સાર્વજનિક વ્યાયામ શાળામાં પણ પોતાની સેવાઓ આપેલી છે. આ વ્યાયામ શાળાના ચારેક વર્ષ સુધી તેઓ પ્રમુખ હતા.

દરિદ્રનારાયણની સેવા

કૈનાસવાસી પૂજ્ય નારાયણ સ્વામીના તેઓ અનન્ય ભક્ત હતા. પૂ. નારાયણ સ્વામી મારફતે વિદ્યાદાનની પ્રવૃત્તિને તેમણે વેગ આપ્યો. હિમાવયની ગોદમાં ‘બાપુ વિદ્યામંદિર’ અને ‘નારાયણ હાઈસ્કૂલ’ ઊભી કરવામાં તેમણે ખાસ રસ લઈ ઉમદા ફાળો આપ્યો છે. અત્યારે પણ ‘બાપુ વિદ્યામંદિર’ દરિદ્ર નારાયણોની સેવા કરતી અજોડ સંસ્થા છે. નારાયણ આશ્રમની વ્યવસ્થા કમિટિના પણ તેઓ સભ્ય હતા.

જનહિતના કાર્યો કરતા કાન્તિભાઈ પોતાની દશાપોરવાડ જાતિને વીસર્યા ન હતા. જાતિના સામયિક ‘પોરવાડ યુવક’માં તેઓ પોતાના લેખો

૮ : ચિંતન પરાગ

દ્વારા યુવકોને પ્રેરણા આપતા. તેમણે લખેલા લેખોમાં ‘પ્રાર્થના’, ‘યુવકોની ફરજ’ વગેરે નોંધપાત્ર છે.

તેમના રસના વિષયોમાં ફેરોગ્રાફી, ક્રિકેટ, ચિત્રકલા આદિને ગણાવી શકાય.

દેહવિલય

તેમની તબિયત નાજુક હતી. આવી નબળા તબિયતે પણ તેઓ ધણું કામ કરી ગયા. તા. ૧૮-૩-૧૯૫૧ના રોજ તેમને લકવાનો હુમલો થયો અને સંવત ૨૦૨૧ના ચૈત્ર વદ ૧૨ ને જીવવારે તા. ૨૮-૪-૧૯૫૧ના રોજ વહેલી સવારે તેમનો દેહ વિલય થયો.

સ્નેહાળ સ્વજન, રાષ્ટ્રપ્રેમી, સ્વદેશીના પ્રજા પુરસ્કર્તા, પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રણેતા, દાનવીર શ્રી કાન્તિલાલ નાથાલાલની પુણ્ય સ્મૃતિમાં તેમના કુટુંબીજનોએ સ્વ. કાન્તિભાઈને અત્યંત પ્રિય એવી વિદ્યાપ્રવૃત્તિ દ્વારા ચિંતનાત્મક લેખોના સંગ્રહ ‘ચિંતન પરાગ’ના પ્રકાશન દ્વારા તેમનું તર્પણ કર્યું છે એ સમુચિત છે. વિદ્યારસિક અને સંસ્કારી શ્રી કાન્તિભાઈની વ્યક્તિત્વ સૌરભ અનેકોને પ્રેરક નીવડે અને સ્વર્ગસ્થના આત્માને પ્રભુ ચિર શાંતિ અર્પે એ જ અભ્યર્થના.

—સંપાદકો

૨. પ્રેમાળ ભાઈ

મારા નાના ભાઈ કાન્તિલાલ વિશે દૂંકમાં કાંઈપણ કહેવું મારે માટે અત્યંત મુશ્કેલ છે. નાનપણથી જ જવાબદારી આવી પડ્યા પછી અમારા જીવનમાં ઊભા થયેલા અનેક પ્રસંગો અને અમારા કુટુંબની અનેક હળવી ભારે પળોમાં કાન્તિભાઈ મારી અને કુટુંબની સાથે કેવી રીતે રહ્યા તેના અનેક પ્રસંગો મારી નજર સમક્ષ ખડા થાય છે.

કાન્તિલાલ ૧૭ દિવસના હતા અને અમારાં માતૃશ્રી ગુજરી ગયાં. ત્યાર બાદ અમારાં માતૃશ્રી ચંચળા, કાકી મણીબા અને તેમનાં ભાભી-એ (હીરાબેને) તેમનો સંભાળપૂર્વક ઉછેર કર્યો. તેઓ મારે કાન્તિલાલને ખૂબ સદ્ભાવ અને મમતા હતાં. અને તેટલો જ પ્રેમ તેઓ તેમની પામેથી મેળવી શક્યા હતા.

નાનપણથી જ તેઓ દેશભક્તિના રંગે રંગાયેલા હતા અને ૧૯૨૦ની સાલથી તેઓ રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં રસ લેતા હતા. તેમણે જીવનભર ખાદી પહેરી અને ખાદીની સાથે જીવનની ભાવનાને પણ વણી લીધી.

કુટુંબમાં, ધંધામાં, કે પછી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે હંમેશા રચનાત્મક વલણ અપસાર કર્યું છે. કયાંય તેમણે કદી કાંઈના ખોટા વિરોધ કર્યો ન હતો—કે નકારાત્મક વલણ લીધું નહોતું. બાળપણમાં, વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં અને મારી સાથે ધંધામાં પ્રવેશ્યા ત્યારથી તેમના જીવનના આખરી દિવસ સુધી તેમણે હંમેશાં મને સાથ આપ્યો છે.

તેઓ ધર્મપરાયણ હતા અને મારી સાથે જીવીનારાયણથી માંડી દક્ષિણમાં રામેશ્વર સુધીની બધી જ યાત્રાઓમાં મારી સાથે રહેલા આ યાત્રાઓમાં પણ એમના સ્વભાવ મુજબ તેઓ મદિરામાં જઈ માન દર્શન જ કરતા એવું ન હતું પણ હમેશાં જ્ઞાની પુરુષોનો-સાચા સાધુ અને સન્તોનો સમાગમ યોગતા ધૃશ્વરને તેમણે માણસમાં જોવા પ્રયત્ન કરેલો અને એ જ રીતે તેમણે પ્રભુની સેવા કરેલી એમ કહું તો તેમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી

તેઓ દાનનીર પણ હતા, માત્ર નામ કરવા માટે જ તેઓ દાન કરતા નહીં પણ જરૂરિયાતવાળાની જરૂરિયાત જાની રીતે પૂરી કરતા મરીમો માટે તેમને ખૂબ કુણી લાગણી હતી અને તેમના દાનનો પ્રવાહ પણ હમેશાં મરીમ અને જરૂરિયાતવાળા તરફ જ વલ્યો છે તેમની નાણુક તમીયત પણ તેમને આ મધા કાર્યો કરતા શક્તી શકતી નહીં

મારા નાના બાઈ તરીકે કાન્તિલાલે મને હમેશાં પ્રેમ આપ્યો છે, સહકાર આપ્યો છે અને ઝેદા આપ્યો છે તેઓ અમારી સાથે એક થઈને રહ્યા અને છેલ્લી ધડી સુધી અમારો બધાનો માન મરતમે અને મોજો જળવ્યો

કાન્તિલાલના જવાથી, ધૃશ્વરે, એક અમારા સરળ એવા પ્રેમાળ બાઈ અને સાથીને, અમારી વચ્ચેથી લઈ લીધા છે અનેક વ્યક્તિઓ અને કુટુંબો જે તેમના પરિચયમાં આવ્યા, જેમને તેમની પામેથી એક યા મીઠા પ્રકારની દૂધ યા સહાય મળી તે સૌને માટે કાન્તિલાલની ખોટ પૂરી થકાય તેમ નથી મને તો પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે કે તેમની હિચ્ચ ભાવનાઓ જોઈને ધૃશ્વરના દરબારમાં તેમના આત્માને શાન્તિ મળે તેવું સ્થાન મળેલું હશે ધૃશ્વર તેમના આત્માને શાન્તિ અર્પે અને સૌને સન્માર્ગે વાળે તે જ પ્રાર્થના

૩. ગ્રેરક પ્રસંગો

રેવ. કાન્તિભાઈ આજે આપણી વચ્ચે નથી. સંવત ૨૦૨૧ના ચૈત્ર વદ ૧૨ તા. ૨૮-૪-૧૯૬૫ને શુક્રવારના રોજ તેઓ હૃદયરના સાનિધ્યમાં આત્મા ગયા. તેમની રમૃતિમાં “ચિંતન પરાગ”નું પ્રકાશન થાય છે ત્યારે કાન્તિભાઈના પરિચયમાં આવેલા, સર્ગા, રનેલી, સંજ્ઞાધીઓ, મિત્રોની જુદી જુદી લાગણીઓને મળેલી વાચામાંથી તેઓના રમૃતિપટ ઉપર કાન્તિભાઈના જીવનનું ચિત્ર કેવું ઉપરચું છે તે આપણને જણાઈ આવશે. કાન્તિભાઈના જીવનનાં વિવિધ પાસાંઓને સમગ્ર રીતે જોઈએ ત્યારે જ આપણને કાન્તિભાઈના જીવનમાં વિવિધ રંગોનું કેટલું સુંદર સંગમિતન થયું હતું તેનો ખ્યાલ આવે છે.

હીરાનાં અનેક પાસાં હોય છે. અને આ પાસાંઓમાં વિવિધ રંગોનું એક પ્રતિબિંબ દેખાય છે.

મેઘ ધનુષ્યનાં પણ અનેક રંગો હોય છે. પણ તેના સમરંગોનું સામૂહિક દર્શનજ એક સુંદર આકૃતિનું સર્જન કરે છે.

કેલિડોસ્કોપમાં વિવિધરંગી આકારો રચાય છે. જોનાર આનંદ અનુભવે છે. પણ તેમાંથી જ સૌન્દર્યને આપણે પામીએ છીએ તે જુદા જુદા કાચના સંગમિતન વગર શક્ય બનતું નથી. અને તેને રહેજ ફેરવતાં આપણે એક બીજા જ કાર્ષ સુંદર આકૃતિનો અનુભવ કરીએ છીએ.

માનવીના જીવનમાં પણ આવું જ બને છે. તેના જીવનના પણ અનેક પાસાં છે, વિવિધ રંગો છે. આ પાસાં અને આ રંગોને સાથે મેળવીને જોઈએ ત્યારેજ માનવીનો સાચો પરિચય મેળવી શકાય. વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન કે ક્ષુદ્ર હોય પણ તેની મહાનતા કે ક્ષુદ્રતા, અદ્ભુતતા કે ઉચ્ચતા, ખીજ વ્યક્તિ સાથેના સંપર્ક અને સંસર્ગમાં જ ઊપસી આવે. સંપર્કમાંથીજ સમાજનું નિર્માણ શક્ય બને છે અને એ સંપર્કની ભૂમિકા ઉપરથી વ્યક્તિ અને સમાજના ઉચ્ચતર ધોરણોનો ક્યાસ નીકળી શકે. આ દૃષ્ટિએ ગુફા નિવાસી સાધુની તુલનામાં સમાજની વચ્ચે શ્વાસ લેતા સદ્ગૃહસ્થ નાગરિકનું એક વિશિષ્ટ મૂલ્ય છે.

અત્રે સ્વ. કાંતિભાઈનું ચિત્ર પણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓ સાથે તેમના સંપર્ક અને સંસર્ગમાંથીજ આપોઆપ ઊપસી આવે તે યોગ્ય ગણાય.

જીવન દેવતાની ખૂબી તો જુઓ. તેમના સંસર્ગમાં આવતા દરેકે કાંતિભાઈને જુદી રીતે જોયા છે. કોઈકે તેમનામાં પ્રેમાળ પિતા જોયા છે તો કોઈકે ભાઈનો ભાવ જોયો છે, કોઈકે મુરખીની મમતા જોઈ છે, તો કોઈકે વિશાળ વડલાની ઝામા જોઈ છે. કોઈકે તેમનામાં અક્ષયપાત્ર જોયું છે તો વળી કોઈકે સહૃદયી મિત્ર જોયા છે. કોઈકે ધૈર્ય સ્તવનમાં રાચતો ભક્ત જોયો છે અને કોઈકે બાળકની સરળતા અને નિર્દોષતાનાં દર્શન કર્યાં છે તો કોઈકે જીવનની મુશ્કેલીઓનો સામનો કરતો માણસ પણ જોયો છે.

કાંતિભાઈ એક છે. સંસર્ગમાં આવેલી વ્યક્તિઓ અનેક છે. પરંતુ તે અનેકમાં રહેલું એકત્વ અને પેલા એકમાં રહેલું અનેકત્વ કેવી સુંદર રીતે પ્રગટ થાય છે ! વિવિધ પ્રસંગો અને પરિચયમાંથી કાંતિભાઈના સંપર્કમાં આવેલી વ્યક્તિઓ જ તેમના જીવનની આબેહુલ રેખાઓ ત્યારે દોરે છે ત્યારે તે કંઈકે આવું દેખાય છે :

અમદાવાદના જાણીતા ધારાસભી અને માજી નગરપતિ શ્રી ચંદ્રકાંત છોટાલાલ ગાંધી સ્વ. શ્રી કાંતિભાઈના નિરાશિમાન અને માયાળુ સ્વભાવનું વર્ણન આપતાં જણાવે છે કે “સમાજમાં સ્વર્ગસ્થ કાંતિભાઈ જેવા પૈસે ટકે સારી રીતે સુખી હોવા છતાં, આ પ્રમાણે તદ્દન સાદું જીવન ગાળનાર

અને બીજાઓની મુશ્કેલી અને દુઃખ સમજી શકનાર વ્યક્તિઓ બહુ ઓછી હોય છે. તેમના અવસાનથી સમાજે ખરેખર એક સારા, ધર્મપ્રેમી, દયાળુ ગૃહસ્થ ગુમાવ્યા છે.”

૨ી ન. વિદ્યાલયમાં કાર્યકરતા શિક્ષક શ્રી કરુણાશંકર પંડ્યાને સ્વ શ્રી ક્રાંતિભાષના પરિચયમાં એક ચિરંજીવ રહેનારું પુણ્યસ્મરણ દેખાય છે, તેઓ સ્વ. ક્રાંતિભાષ સાથેના પરિચયમાંથી તેમના જીવનમાં ઊતરેલા રંગોને વ્યક્ત કરતા જણાવે છે. “સ્વ ક્રાંતિભાષ અનેક બાબતોમાં મારા પ્રેરણાદાતા હતા. તેઓ સાચા અર્થમાં વૈષ્ણવ હતા. તેમના સંગનો રંગ મને પણ લાગ્યો મારામાં પડેલી ધાર્મિક વૃત્તિઓએ તેમના સસર્ગથી સ્પર્ધા આકાર પ્રાપ્ત કર્યો તેઓ નિયમિત ઈશ્વરને યાદ કરતા, પૂજા પાઠ કરતા. શહેરની આ દોડધામ ભરી જિંદગીમાંથી હું પણ ઈશ્વરસ્મરણ માટે સમય ફાળવતો થયો છું. એ જ રીતે ધાર્મિક બાબતોની જેમ નિયમિત તકથી ઉપર કાતવું એ એમની વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ હતી તેનો રંગ પણ તેમની પાસેથી મને લાગ્યા વિના રહ્યો નહિ, આજે હું જે થોડો સમય નિયમિત રીતે કાતું છું તે તેમની પ્રેરણાનું ફળ છે

છાપાઓ અને માસિકો વાંચીને તેમના સારા લખાણોની કાપડીઓ એકઠી કરવી અને તેમાં આવતા સારા ચિત્રોનો સંગ્રહ કરવો એ એમનો શોખ હતો ધણીવાર તેમને હાથમાં કાતર પકડી કાપડીઓ કાપતા જોતો ત્યારે જન્મે અને ધર્મે શિક્ષક એવો મારા જીવ ખૂબ પુલકિત થઈ ઊઠતો. આવા જ્ઞાન પિપાસુ ધનિક સજ્જનોનો સંપર્ક જાગ્યો જ થાય છે.”

પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર ધૂમકેતુના પુત્રી શ્રી ઉષાબેન જોષીએ ક્રાંતિભાષ માટે કરેલું વિધાન મહત્વનું છે “શ્રી ક્રાંતિભાષ પાસે જોવા મળેલી સાદાઈ તે સાચી સાદાઈ હતી શ્રી અને સાદાઈનો મેળ બહુ ઓછી વ્યક્તિઓમાં જોવા મળે છે ત્યારે એ સાદાઈ સમગ્ર જીવનમાં વર્ણાઈ મળેલી જોવા મળે છે ત્યારે એમાંથી એક અનોખું વ્યક્તિત્વ જ ઊભું થતું હોય છે, તમારું મસ્તક ત્યારે નમી પડે છે સામા માણસનું સ્વમાન જાળવવાની કળા બહુ ઓછા શ્રીમંત માણસો પામે જોવા મળે છે તે શ્રી ક્રાંતિભાષના જીવનમાં હમેશા જોવા મળેલ, નાના કોઈ પણ માનવી

માટેનો તુંકાર તેમને મોઢે કદી પણ સાંભળવા નહીં મળ્યો હોય.” સ્વ. કાન્તિભાષ્ણના નાના માનવી સાથેના સંબંધમાં માનવીની માનવતા અને જીવનની મીઠાશ પણ શ્રી ઉપાગ્રેન પૂર્ણ સ્વરૂપે જોઈ શક્યાં છે.

ડૉ. ઘનશ્યામ ગૌરીશંકર જોષી કાન્તિભાષ્ણના લાગણીશીલ આત્માના નોંધ ગદ્યમદિત લાવે લેતાં લખે છે “માનવ પ્રેમના સદાય જૂખ્યા એ મહાન આત્માને આજે યાદ કરું છું ત્યારે મારું હૈયું બીંભતું હોય તેવી કોઈ અકસ્મી લાગણી હું અનુભવતો હોઉં એમ મને લાગે છે, મને બરાબર યાદ છે કે મારા બાપુની (શ્રી ધૂમકેતુ) વસમી વિદાય પછી મારા આંસુ લૂછવા પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતની પરવા કર્યા વિના અમારે ઘેર આવેલા અને અમારું દુઃખ હળવું કરી ગયેલા, આવી હતી એમની સહાનુભૂતિ ! પોતે દુઃખી થયું પરંતુ બીજાનું દુઃખ હળવું કરવું આ એમનો જીવનસિદ્ધાંત હતો.”

સ્વ. કાન્તિભાષ્ણની સત્યપ્રિયતાનો એક સુંદર પ્રસંગ તેમના બાળપણના સહાધ્યાપી શ્રી વામનરાવ કૃષ્ણલાલ દેસાઈ દર્શાવે છે.

“એક પ્રસંગ— ૧૯૨૨ની સાલનો યાદ આવે છે : ન્યુ એલ્યુકેશન કમિશનરના આઘરથાપક શ્રી રતિલાલ ત્રિવેદી અમને મેટ્રીકના વર્ગમાં ગુજરાતીના પિરિયડમાં ભાસકવિનું એક નાટક શીખવતા હતા. તે વખતે હું અને કાન્તિભાષ્ણ વાતો કરતા દેખાયા. શિક્ષક આગળ મારું માન સાચવવાના ખ્યાલથી (ધટોત્કચની ગરદન પકડવાનું દૃશ્ય હતું એટલે) ભળતું ગોઠવી દઈ રતિભાષ્ણને મેં કહ્યું કે ‘સાહેબ, હું તો એમ પૂછતો હતો કે કોઈ આપણી બોચી પકડે, તો આપણે, ધટોત્કચની જેમ, કાંઈ કવિતા ગાઈએ ?’ રતિભાષ્ણે મારા શીઘ્ર ઉત્તરથી સંતોષ થયો અને વધુમાં તેમણે આ ઉપરથી નાટ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ચર્ચા કરી સમજાવ્યા, પણ સ્વ. કાન્તિભાષ્ણે આ ગમ્યું નહિ અને તે બોલી બેઠ્યા “શા માટે આવું જૂઠું બોલ્યા ? કેટલી સત્યપ્રિયતા !”

સ્વ. કાન્તિભાષ્ણની ધૈર્ય પ્રત્યેની શ્રદ્ધા પણ અચળ હતી અને અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી દૈવજી શિવકુમારભાઈ શાસ્ત્રી અંગત

પરિચયના દાવે કહે છે કે ક્રાંતિભાષના જીવનમાં જ્યારે જ્યારે માનસિક, આર્થિક કે કૌટુંબિક રીતે કોઈપણ પ્રશ્ન ઉભો થતો ત્યાં વિકટ પરિસ્થિતિ ઉભી થતી ત્યારે તેમનામાં શ્રદ્ધાના બળનો પ્રભાવ હંમેશાં જોવા મળતો. આ શ્રદ્ધાના બળને કારણે જ તેમના જીવનની અનેક મુશ્કેલીઓનો લય થયો હતો. સ્વ. ક્રાંતિભાષની ઇશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા એટલી અચળ હતી કે સામાજિક પ્રાણીવટોળમાં અને વિપરીત સંજોગોમાં પણ તેઓ તેમાંથી ડગ્યા ન હતા. શ્રી શાસ્ત્રીજી આગળ કહે છે, “હું તેમના પ્રેમથી વિવશ થાઉં છું. સ્વ. ક્રાંતિભાષ માટેની મારી ઉદ્ધવતી જિમ્મીઓને આજે ત્રિકાલ પ્રાર્થનાના મંત્ર સ્મરણ કરીને હું શાન્ત કરું છું. આ ગુપ્ત મંત્રનું તેઓ સદાકાળ સ્મરણ કરતા હતા. તેને તેઓએ પોતાના સ્વજનોથી પણ ગુપ્ત જ રાખ્યો હતો. અને મારી પાસે પણ તેઓ પ્રસંગોપાત અચાનક એકવાર આ મંત્ર બોલી ગયા હતા. હું માનું છું કે ઇશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા જ તેમને જીવન આપતી હતી.

હીરાના અનેક પહેલદાર પાસાં હોય છે. અને પ્રત્યેક પાસું ચળકતું જ હોય છે—બધી બક્તિ વિશે એવું, સત્યની ખાતર, કહી શકાશે ? બધી બક્તિ વિશે એવું ના જ કહી શકાય છતાં બક્તિવિશેષ વિશે કહેવાય તો ભાગ્યે જ વાંધાજનક લાગે. સાદાઈમાં જીવનાર ધર્મપરાયણ ક્રાંતિભાષ એક બ્યાયામશાળાના વરસો સુધી પ્રમુખ રહ્યા હોય, એ સંસ્થાની તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે જીવંત રસ દાખવ્યો હોય એ જરૂરી નવાઈ પમાડે તેવું લાગે. પણ એ સાચું જ છે કે ક્રાંતિભાષએ ખાડિયા સાર્વજનિક બ્યાયામશાળામાં સારો એવો રસ લઈ સહાય કરેલી તે હકીકત શ્રી જયંતી ઠાકોર પામેથી આપણને જાણવા મળે છે શ્રી ક્રાંતિભાષએ જે આર્થિક સહાય કરેલી તેની પાછળ કયો હેતુ હતો ? શ્રી ઠાકોર યોગ્ય જ કહે છે “વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર બંધાય અને પરદેશી હકુમત સામે તેઓ ઝડપી શકે એટલા માટે.” ઉપરાંત, દેશના રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમોની સફળતા વાંચનાર ક્રાંતિભાષએ વિદ્યાદાનની એક અબિનવ યોજના અમલમાં મૂકેલી અને તે કરતાં પુસ્તકાલયની, રાજનગરના ખાડિયા જેવા કેટલાય લક્ષ્યાંકોમાં પેટીમાં પુરાવેલા જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના બંડાર સમા પુસ્તકોની મુક્ત ને મફત વ્યાપ્તિ અંતર રીતે કરવામાં શ્રી ક્રાંતિભાષનો ફાળો સ્મરણીય ગણાય.

સ્વ. શ્રી કાન્તિભાષિના નિકટના મિત્ર અને રનેદી શ્રી હરમુખલાલ મા. દારીપારેખ, પોતાના મોટા પુત્ર અશોકની ગંભીર માંદગી સમયે કાન્તિભાષિએ જે સેવાભાવ આચરી બતાવ્યો તે યાદ્યાર પ્રસંગ ટાંકીને, “મરણુ તો દરેક જન્મનાર માટે છે જ, પરંતુ જીવન દરમ્યાન ઉમદા કાર્યો કરીને જાય અને જેની યાદ મરણુ બાદ હરપળે આવે તે જીવન જીવ્યું ગણાય.”—એવું જે વિધાન કરે છે તે કેટલું તો સાચું છે !

સ્વ. શ્રી કાન્તિભાષિના રનેદી મિત્ર શ્રી ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ તેમના નિરાશિમાની અને શાન્ત પ્રકૃતિ અંગે લખતાં જણાવે છે કે “એમને બદારગામ ફરવા જવાનો શોખ હતો પણ તે મોટે ભાગે ધાર્મિક સ્થાનોએ જવાનો. કેટલીય વખત એ શ્રીનાથજી જઈ આવ્યા હશે. અચાનક નક્કી કરે, મોટર-ગાડીમાં જાય, દોડમદોડ જાય, બે ચાર દિવસ રહે અને પાછા આવે. પૂછીએ કે “આમાં શું ફરી આવ્યા ?” તો કહે ‘દર્શન કરી આવ્યો’. એ દર્શનાલિલાપી હતા. જે કાંઈ પણ અણગમતું થાય તે બધું મનમાં ને મનમાં સમાવે અને કાંઈ ઉપાય ન જડે એટલે તીથે જઈ ઈશ્વરની મૂર્તિ સમક્ષ મૂંઝવણ કાઢવે. એનાથી એમને આશ્વાસન મળતું હશે પણ મૂંઝવણ ટળતી કે નહીં એ તો એ જાણે. કાન્તિભાષિની મૂંઝવણ કદાચ ટળતી જ હશે. એમાં ભાગ્યે જ સંકા રહે, કારણ કે ચંદુભાઈએ જ આગળ નોંધ્યું છે કે “કાન્તિભાષિ કાવાદાવાથી અગણ હતા. જેમણે મળે તો એ માટે ઈશ્વરનો આભાર માનતા, ન મળે તો એ માટે બળાપો કરતા નહીં. જીવનમાં સાદાર્થથી રહેવા માટે એ સદા પ્રયત્નશીલ રહેતા. આપણું બગાડનારનું પણ આપણે ના બગાડવું એ પ્રકારની વૃત્તિ ધરાવનાર ક્યારેય એવા મળતા માણસોમાંના તે એક હતા. તે ધણ જ ભક્ષા હતા. કાંઈ પણ માણસ પોતાનું દુઃખ તેમને કહી જતો અને મદદ કરવા યોગ્ય હોય તો એ તેને મદદ કરતા. તેમની ભક્ષમનસાધના ગેરલાલ પણ ઉદા-વાતો. માણસ બોલીને ફરી જાય, વાષદો કરીને વાયદા મુજબ આવે નહીં, પૈસા ઉઝીના લઈ ગયો હોય પણ પૈસા આપી જાય નહીં. તેવા કેટલાક કિસ્સા પણ બનતા. આવું બધું બને ત્યારે તેવા વર્તનનો બદલો લેવાની તેમની વૃત્તિ નહોતી.” શ્રી ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલની આ વાત કાન્તિભાષિના કેટલાક નિકટના સંબંધીઓ પણ જુદી રીતે કહી જાય છે.

કદાચ તેઓએ આ વિશે ફરિયાદ પણ કરી હશે. પણ ક્રાંતિલાઠ આ વાત જાણતા હતા. અને તેઓએ કેટલીક વખત મિત્રો પાસે ગરીબો પ્રત્યેની હમદર્દીની લાગણી વ્યક્ત કરતાં કહ્યું પણ હતું કે તેઓ સામે આવીને જોમેલો માનવી જે નાટક કરે છે તે નથી જોતા પણ જે વેદનાએ તેને તે નાટક કરવા માટે ફરજ પાડી છે તે વેદનાને જુએ છે. કેટલું ઊંડું જીવનદર્શન !

સ્વ. શ્રી કાન્તિલાલની પીડિતો પ્રત્યેની વેદના એક પ્રસંગે આમ વાચા પામી હતી. દીન દુઃખીયાના સાથી અનેકા સહવિચાર સમિતિના સંચાલક શ્રી હરિભાઈ પંચાલ, સ્વ. કાન્તિલાલએ કોઈકના હૃદયની ખારી કેવી રીતે ઉધાડી હતી તેનો પ્રસંગ ટાંકે છે.

“દીન-દુઃખીની ઘાઝ પણ એમના હૈયે બેસી હતી.

એક સુખી ઘરના લાઠ સમયના વાવાઝોડામાં સપડાયા, ને કાળજી અનેકને રોજ રોડી આપનાર એ લાઠને કોઈકની પેઢીમાં રોજ માટે નોકરી મેળવવી પડી.

પત્નીનું મુક્તાયમ શરીર આ કંજાઈ સહી ન શક્યું ને દી. ખી. લાગુ પડ્યો.

એકની એક નાની બેનની આવતી કાલ સુધારવા માટે ઉચ્ચ અભ્યાસ કરાવવો જરૂરી હતો. એમ ન કરતાં, સામે પક્ષ વેવિચાળ તોડી નાખે એવો ભય હતો.

પત્નીનો રાજરોગ, બહેનનો અભ્યાસ ને ધરનો નિર્વાહ આ ત્રણ ખાણોનો મોરચો સંભાળવાની ભારે મુશ્કેલી હતી. એ ખાનદાન કુટુંબનો નખીરો કોઈની પામે માગી શકતો પણ નહિ. તેથી ધરના ખૂણે ખોર-ખોર જેવડાં આંસુ સારતો હતો.

હતાશા એના જીવનને આવરી બેસી હતી.

આ લાઠની વાત મારા મિત્ર મારફત જાણવા મળી ત્યારે અરેરાટી નભી. એટલે હું એમના ઘેર મળવા ગયો. એમના હૈયાને ઈન્જ ન પહોંચે એ રીતે સાચવી-સાચવીને વાત કદાવી ત્યારે જાણવા મળ્યું કે પત્નીની માંદગી, બહેનના અભ્યાસની પરિસ્થિતિ અને ધરની હાલતને આસાન

બનાવવા એમને કીક ગણાય એવી રકમની જરૂર હતી જિંદગીમાં કોઈની પાસે કરુણ માગ્યું ન હતું એટલે એ બાબતનો ભારે જ કોથ હતો. દનાતા—ય પાતા અવાજે માત્ર આટલું જ કહ્યું, ‘મારૂં થોડાક વખત માટે આટલી રકમ ઉઠીની જ જોઈએ કે મને તેમ કરીને થોડાક વખતમાં હું તે રકમ પરત કરી દઈશ.’

મેં એમને આશ્વાસન આપ્યું

આ ભાઈની વ્યથાની વાત આવીને કાન્તિભાઈને મેં કરી આવી કોઈ પણ વાત સાંભળવા માટે એમના હૃદયની મારી સદા ઉઘાડી જ રહેતી

એક સમજાવતે સહેલી પડતી પટેગાનીની વાત જાણીને એ ખૂબ વ્યથિત થયા. ખીજ કશીજ વાત કર્યા વિના એ ઊભા થયા ને જરૂરી રકમ કાઢીને મારા હાથમાં મૂકતા મ્હુ, “નો, આ રકમ એમને આપજો. આ રકમ હું ઉઠીની નવી આપતો. સહકાર રૂપે જ આપુ છું એટલે એ ભાઈને કહેજો કે રકમ પરત કરવાની મ્હી જરૂર નથી.”

મારા મનમાં તો એમ હતું કે એ ભાઈની વાત સ્વ કાન્તિભાઈને કહીશ, ને એમને અનુકૂળતા હશે તો પેના ભાઈને સ્વ કાન્તિભાઈ પાસે બોનાવીને સહકાર અપાવરાવીશ એટલે મેં મ્હુ, ‘અત્યારે આપવાની જરૂર નથી હું તેમને આપની પાસે બોલાવી લાવવાનો છું એ આવે ત્યારે આપ જ તેમને આપજો.”

તેમણે કહ્યું, ‘મારી પાસે એ ભાઈને લાવશો જ નહિ એ કુઝા ભાઈની આમમાં બેઠેની લાચારી માટે નથી જોવી દાનતું વમડ બતાવીને માટે એ ભાઈના આત્મગૌરવને દણી નથી નાખવું. આ રકમ આપનાર તરીકે મારું નામ પણ એમને ન કહેશો. આમાં હું કંઈ મોતી ધાડ મારું છું ? એમનું કુખ જાણીને મારા હૃદયમાં જે વેદના અનુભવાઈ એ હળવી કરના માટે જ—મારા મનની સાતિ માટે જ હું આ આપુ છું, માર્કી ઉપર ઉપકાર કરવા માટે નહિ.” અહા શ્રી હરિભાઈએ ટાંકેના પ્રસંગ ઉપરથી અઘાહમ લિંકનનો એક પ્રસિદ્ધ પ્રસંગ યાદ આવ્યા વિના નથી રહેતો. પોતાના કપડાં બગડના દઈને લિંકને કાદવમાથી એક કુકરને બચાવ્યું ત્યારે તેના પ્રત્યુત્તરમાં લિંકન મનમને એવી મતવબતુ બોલેના

કે કુક્કરના દુઃખ કરતાં વિશેષ તો મારી એએની દૂર કરવાના સ્વાર્થથી જ મેં એને ઉગારેલું. કેવો વિચારવિવેક !

કાન્તિભાઈ જેવા ધાર્મિક સંજ્ઞાને આધ્યાત્મિકતાનો જરાપણ સ્પર્શ ના થયો હોય એમ તો ક્યાંથી મનાય ? ભાષ્યમણ્ડલું આ અર્થનું એક વચન છે. “Knock, and ye shall get the reply”. રામકૃષ્ણ પરમહંસ પણ આ અર્થને મળતું કહેતા કે “પુકારો અને તે તમને મળશે.” અને એ ન્યાયે કાન્તિભાઈના પુકારના પ્રત્યુત્તરમાં જ જાણે તેમને “નારાયણ” મળ્યા. (વિવેકાનંદને ‘સ્વામી’ એવું વિશેષણ લગાડે તો કોઈ વાંધો ન હોય પણ રામકૃષ્ણને ? રામકૃષ્ણ તો પરમહંસ હતા. એ વિશેષણોથી પર અને વિશેષણોની પારના હતા.) હિમાલયના કુમાઉ પ્રદેશના ભોળાડાં ગરીબજનોના આર્થિક (ભૌતિક) અને આધ્યાત્મિક એવા ઉભય ઉત્કર્ષમાં પોતાની જાન ધસી નાખનાર “નારાયણ” પોતાના નામની આગળ ‘શ્રી’, ‘સ્વામી’ કે ‘પૂજ્ય’ જેવાં વિશેષણો મૂકવાનો વિરોધ કરતા. નારાયણ, સાંભળ્યા અને વાંચવા મુજબ, પરમ આનંદની જાણે ચૈતન્ય-મૂર્તિ હતા. એમને જોઈને નિર્દોષ શિશુની એક સરલમધુર હાસીની જાપ જોનારના ચિત્તને ચિરકાળ મુધી જકડી રાખતી.

કાન્તિભાઈનું નારાયણ સાથેનું પ્રથમ મિલન “શ્રી નારાયણ આશ્રમ વ્યવસ્થાપક સમિતિ”ના પ્રમુખ શ્રી હરિભાઈ દેસાઈ નોંધે છે તે પ્રમાણે સન ૧૯૪૭માં થયું. આ મિલન અક્ષરશઃ સંમિલન જ નીવડ્યું. નારાયણના સ્વંયમ ગમનથી સ્થૂળ વિરહ થયો પણ આજે નારાયણના ચરણમાં જ કાન્તિભાઈ નિવસે છે. અર્થાત્ કાન્તિભાઈ અને નારાયણના સંમિલન ઉપર શાશ્વતિની મુદ્રા લાગેલી છે તેનો, આસ્તિક હોય તે તો જાણે જ ઈન્કાર કરી શકે. કાન્તિભાઈના અંગદામા પ્રવેશતાં જ જમણી તરફ એક ખંડ છે, જ્યાં મહદ્ અંશે મં. સ્વ. પદ્માએ તમને મળશે. એ નાના ખંડમાં એક સુવાસ છે—આ સુવાસ કોની ? અલ્પજ્ઞ, નારાયણની જ. કદાચ ત્યાં જ નાનકડો રોમેશ (રોમેશભાઈ, કાન્તિભાઈના મોટા પુત્ર) નારાયણને અનેક કાલાવેલા પણ જિજ્ઞાસાથી સજ્જર સવાલો પૂછતો હશે. કદાચ ત્યાં પણ નારાયણે હાથમાં કરતાવ લઈ ઉન્મત્ત સંકીર્તનની ધૂન જમાવી હશે. આ નારાયણ પ્રત્યેની ભક્તિ, કાન્તિભાઈએ જીવતાં અને તે

પછી યથારાશિત અરુણસિત વહેવા દીધી. પિયેરાગદ જિલ્લાના આરકોટ ગામ પાસે એક મહાવિદ્યાલય બાંધવાની નારાયણની યોજનામાં, નારાયણના નિધન પ્રસંગે અને મરજોત્તર સ્મૃતિઅંથના કામોમાં કાન્તિભાઈના પ્રયત્ન કામગીરીને નારાયણ આશ્રમના વ્યવસ્થાપકો લાગ્યે જ જૂલી શકે.

શ્રી નારાયણ આશ્રમ વ્યવસ્થાપક સમિતિના મંત્રી શ્રી વેણીભાઈ પરીખ સાચું જ લખે છે “કુમાઉ” પ્રદેશની ગરીબ પ્રજાના બાળકો માટે શ્રી બાપુ મહાવિદ્યાલય વિદ્યાધનનો જે પ્રવાહ રેલાવે છે તેનો મોટો યશ સદગત શ્રી કાન્તિભાઈને ફાળે જાય છે તેમ કહેવામાં અતિયથોક્તિ નથી. તેમના હાથે ધણી નાની મોટી સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓને સદાય મળેલી છે. અમારી જાણ પ્રમાણે જેને પણ જરૂરિયાત છે તેને કાન્તિભાઈ મદદ આપતા જ રહ્યા છે. આવા સહૃદયી હિદાર સન્નજનની ખોટ સમાજને હંમેશ માટે સાલશે.”

નારાયણ આશ્રમ વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં સ્વ. કાન્તિભાઈના સહકાર્યકર અને તેમના નિકટના મિત્ર શ્રી માલોકલાલ છા. દેસાઈ શ્રી કાન્તિભાઈના ભક્તિભાવનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે કાન્તિભાઈ એક ભક્ત હૃદયવાળો મહાનુભાવ હતા અને નારાયણ સ્વામી પ્રત્યે ભક્તિભાવથી આકર્ષાયા હતા. કાન્તિભાઈની હિદારતાનો તેઓ પણ એક પ્રસંગ ટોકે છે. “સ્વ. શ્રી કાન્તિભાઈ સ્વભાવે ખૂબ જ હિદાર હતા. તખીખી કોલેજના એક વિદ્યાર્થી અભ્યાસ માટે મારી પાસેથી થોડીક રકમ મદદ તરીકે લઈ બાકી ખૂટતી રકમ તેમની શાંતિના ફંડમાંથી લેવા તરીકે લેતા. શાંતિફંડની લેવા કારણવશાત્ બંધ થતાં તેમાં નિરાશ થયા અને મારી પાસે વધુ રકમની સગવડ માટે આવ્યા. મેં તેમને શ્રી કાન્તિભાઈ પાસે મોકલ્યા. શ્રી કાન્તિભાઈએ અભ્યાસના બાકી સમયની ખૂટતી રકમની મદદની તરત જ વ્યવસ્થા કરી આપીને તે લાંબને ચિંતામુક્ત કર્યા. આજે આ લાંબ એમ.બી.બી.એસ થયા છે અને વર્ષો થયાં પોતાનું સ્વતંત્ર દવાખાનું ચલાવે છે. ડોક્ટરની પ્રેક્ટીસ સારી જામી છે. જે લગામાં તેમનું દવાખાનું છે ત્યાં એક પ્રેમાળ ડોક્ટર તરીકે તેમણે નામના મેળવી છે. વખતોવખત હજુ પણ ડોક્ટર ન્યારે ન્યારે મને મળે છે, ત્યારે શ્રી કાન્તિભાઈના આભાર માન્યા જ કરે છે.”

શ્રી ગી. ન. વિદ્યાલક્ષ્મીના મંથપાલ શ્રી ધીરુભાઈ જોષીએ સ્વ. કાન્તિભાઈને નીકટથી જોયા હતા અને તેમની પાસેથી પ્રેમાળ પિતાનો પ્રેમ મેળવી શક્યા હતા. તેમણે સ્વ. કાન્તિભાઈમાં વૈષ્ણવજનનાં વિવિધ લક્ષણો જોયાં હતાં. વૈષ્ણવજનની આત્મસમર્પણની ભાવનાનું વર્ણન કરતાં તેઓ લેખે છે:

“સાચા વૈષ્ણવજનનું એક લક્ષણ સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ છે. એ આત્મસમર્પણની ભાવના એમનામાં મેં વખતોવખત નિહાળી છે. સુખને આણસ ભગવાનની પ્રસાદીરૂપ લેખે તે સમગ્રમય તેવું છે. પરંતુ સ્વ. કાન્તિભાઈ શેઠને તો દુઃખને પણ પરમાત્માની પરમરૂપારૂપ ગણી રિયતપ્રદ ભાવે સહી લેતા તેમના પરિચયમાં આવનાર દરેકે જોયા છે. આપણું આ લોકનું જીવન એ ભગવાને આપેલી ઉછીની અમાનત છે, એ માન્યતા સ્પષ્ટ કરતાં જણાવતા કે કોઈ આપણે ત્યાં કોઈક વસ્તુ કે રકમ અમાનત રૂપે મૂકી ગયું હોય અને આવીને પાછી માગે ત્યારે આપણામાં સંસ્કાર અને સૌજન્ય હોય તો આપણે જેમ હસતે મોંઝે અને કૃતરાતા પૂર્વક પાછી આપીએ છીએ તેમ આપણું જીવન પણ ભગવાને આપણને ધીરેલી અમાનત છે. તેનું જતન કરવું એ આપણો ધર્મ છે. અને ભગવાન એ જ્યારે પાછું માગે ત્યારે હસતે મોંઝે એમના ચરણે પાછું ધરી દેવું એ માત્ર આપણો ધર્મ જ નહિ, આપણે માટે આનંદ અને ગૌરવ મણાવા જોઈએ. મારા માટે એમનું આ જીવનદર્શન અખૂટ પ્રેરણાથી ભરેલ છે. આ પ્રમાણે તો એમણે પોતાનું આખું જીવન નિર્ગમ્યું. અને મારા જેવા અનેકમાં એ શ્રદ્ધાનો નાનકડો પણ તેજસ્વી પ્રદીપ પ્રગટાવતા ગયા.”

અમેરિકામાં કાયદાશાસ્ત્રની પી. એચ. ડી. ડિગ્રી મેળવ્યા બાદ ત્યાંની યુનિવર્સિટીમાં કાયદાશાસ્ત્રનું અધ્યાપન કાર્ય કરતા ડૉ. નવનીત રાવળ સ્વ. કાન્તિભાઈના નિકટ પરિચયમાં પોતાની વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ આવ્યા હતા. તેઓ લેખે છે:

“સ્વ. શેઠશ્રી કાન્તિભાઈનો જન્મ ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણેનો હતો. કવિશ્રી નરસિંહ મહેતાના કાવ્ય ‘વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ’ને યાદ કરતાં

જાણે કવિત્રી સ્વ. કાન્તિભાઈનું જ વર્ણન કરતા હોય તેવું મને હંમેશાં લાગ્યું છે. કવિત્રીના એ કવિપત્ર 'વૈષ્ણવજન' ને મેં સાચા રૂપમાં સ્વ. કાન્તિભાઈમાં જોયા દત્તા. પરોપકાર, નિરાશિમાન, સમદષ્ટિ, તૃષ્ણાત્યાગ, સત્ય, નિરહંકાર, મોહમગ્ન ત્યાગ વગેરે ગુણો સાથે વલુભોળી અને કપટરહિત જીવન જીવીને સદ્ગત એક સાચા વૈષ્ણવજન યદ્યપિ મયા અને આપણને 'વૈષ્ણવજન' બનવાનો માર્ગ બતાવી ગયા છે.

શ્રી દયા પોરવાડ મેત્રી વણીક શાંતિના અગ્રણી શ્રી ત્રિજલાલ કેશવજીસ મહેતા સ્વ કાન્તિભાઈની સત્સંગભાવના અને શાંતિઉત્કર્ષ માટેની તીવ્ર ઇચ્છા દર્શાવતાં લખે છે : "તેમણે કદી કાંઈને નુકસાન કરવાની યત્તિ સેવી ન હતી તેઓની ધાર્મિક દષ્ટિ મંદિરો પૂરતી જ મર્યાદિત ન હતી. તેઓએ જીવનભર સારો સંઘ બોલ્યો અને સાંધુ-સન્તોના સાનિધ્યમાં રહ્યા.

અમારા શાંતિપ્રેમીઓનું પણ હંમેશાં તેમણે શ્રેય ઇચ્છ્યું હતું. અને બને તેટલા વધુ ભાઈજેનોને આગળ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. શાંતિની મેડીકલ અને એન્જીનેયરિંગ મોસાવરીમાં તેઓ જ્યારે ટ્રેનરર હતા ત્યારે પણ તેમણે ખૂબ સુંદર કામગીરી બજાવી કેળવણીના ફેલાવા માટે કાર્ય કરેલું."

સ્વ. કાન્તિભાઈના વેવાઈ તથા નિકટના સંબંધી શ્રી ગદ્દભાઈ રંગીલદાસે તારતમ્ય કાઢ્યું છે કે:-

"સ્વ. કાન્તિભાઈ ઠાંડીકૂચમાં મહાત્મા ગાંધીજીની સાથે હતા. સને ૧૯૩૦થી તેમણે કોંગ્રેસના આદેશોને સંપૂર્ણ રીતે પાળ્યા. આણુઆણુના સર્વ લોકો સાથે પ્રેમ અને સહકારની ભાવના કેળવીને તેઓ સમય તથા સાધનોના બોજે પણ બધાંને ઉપયોગી થયા છે. આટલા ઉદાર અને ગીતાજીના ષગલે ચાલનાર માણસો મારા ધ્યાનમાં બહુ ઓછા આવ્યા છે. તેઓ કાંઈનું કુખ્ય જોઈને કદી બેસી રહ્યા નહીં અને તેમણે તેમના સંબંધમાં આવનાર પ્રત્યેકમાં પ્રભુને જોયા દત્તા. તેમણે કદી મોટા ધનપતિ થવા કોશીશ કરી ન હતી. તેઓ જીવનભર શુદ્ધ આચાર અને વિચારમાં રાખ્યા. તેમણે સામાજિક કે રાજકીય ક્ષેત્રે મોટાઈ પ્રાપ્ત કરવા

કોઈ મથામણુ નહોતી કરી પણ પોતાના સમાજમાં પોતાની રીતે ઉપ-
યોગી થઈને તેઓ હંમેશાં ઘસાર્ધ છૂટયા હતા. સ્વ. કાન્તિભાઈએ ‘આવક
કરતાં ખર્ચ વધુ નહીં કરવો’ એ આજીવનના મુદ્દાલેખને તેમના ‘લેટર હેડ’
ઉપર છપાવેલો. કરકસર માટેની તેમની ભાવનાનું પ્રતિબિંબ કેટલું સુંદર
દેખાય છે.”

સ્વ. કાન્તિભાઈને મન પૈસા કરતાં સંબંધની કિંમત વિશેષ હતી
એ શ્રી ચંદ્રકાન્ત પંડયા સ્વાનુભવના દાવે લખે છે: કોઈ એક મધ્યમ
વર્ગના ભાઈને સોસાયટીમાં જંગલો જંઘાવતાં નાણાંની તૂટ પડી,
કાન્તિભાઈએ તેમની ‘આર્થિક મૂંઝવણ’ દૂર કરી, પણ સંજોગવશાત્
પૈસા ભાઈ વાથદો પાળી ના શક્યા અને એના લીધે તેમણે સ્વ.
કાન્તિભાઈને ત્યાં આવવાનું પણ બંધ ક્યું. અકસ્માત એ ભાઈ એકવાર
મળી ગયા ત્યારે કાન્તિભાઈ કહ્યા વિના ના રહી શક્યા કે ‘હમણાંના
કેમ નથી આવતા? પૈસા તો ગમે ત્યારે અપાશે પરંતુ પૈસાને ખાતર
સંબંધ તોડી ન નંખાય. મારે પૈસા જોઈતા નથી. પૈસા તો આજ છે
અને કાલ નથી, પરંતુ માણસમાં માણસાઈ હશે તો તે ક્યાં જવાની
નથી’. આવી હતી સ્વ. કાન્તિભાઈની સદૃશ્યતા!

બીજો પ્રસંગ ટાંકતાં દુઃખીયાંને મદદ કરવાની ભાવનાનાં દર્શન
કરતાં શ્રી. ચંદ્રકાન્ત પંડયા જણાવે છે કે “તા. ૫મી માર્ચ ૧૯૬૫ના
રોજ સ્વ. કાન્તિભાઈ પાસે એક ભાઈ આવી પહોંચ્યા. તેમને પોતાના
દુઃખની કથની જણાવતાં ક્યું કે. તેમના પત્ની ત્રણ માસની બેબીને
તથા બીજા બે બાળકોને મૂકીને સ્વર્ગવાસી થયાં છે. બધાં બાળકોને
તેમણે ડોકોરના અનાથઆશ્રમમાં દેખભાળ તથા અભ્યાસ માટે દાખલ
ક્યાં છે. તેઓ આર્થિક તંગી ભોગવી રહ્યા હતા. અને છોકરાંઓ મારે
જો પૈસા આશ્રમમાં ભરવામાં ન આવે તો બાળકોનું શું થશે તેની
કલ્પના પણ તેઓ કરી શકતા ન હતા. પૂ. ભાઈએ આશ્વાસન આપ્યું
અને અનાથ-આશ્રમનું સરનામું, બાળકોનાં નામ વગેરે લખીકત મેજવી
લીધી અને જણાવ્યું કે ચિંતા કરશે નહિ. બાળકો મારે જવરદા થઈ જશે.
બીજા દિવસે અમે ડોકોર પહોંચ્યા. પૂ. ભાઈએ જણાવ્યું કે દર્શન પડીથી
કરીશું પણ સૌ પ્રથમ અનાથ-આશ્રમમાં માડી લઈ લો. અમે બધા

સાથે હતા છતાં પણ પૂ. ભાષણે ગૃહપતિને જાતે મળીને પૈસા ભરવાની પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી.”

સ્વ. કાન્તિભાઈના અંગત મિત્ર કે જેઓની સાથે ગાંધી આશ્રમ, મહાગુજરાત ખાદી મંડળમાં સાથે કાર્ય કરેલું તેવા શ્રી બુધાભાઈ તેહી તેમની અપંગ અને અસહાય માનવી તરફની લાગણી દર્શાવતાં જણાવે છે કે એક વખત કાપડની તંગીના જમાનામાં રક્તપીત્તિયા હોસ્પીટલમાં પાટાની જરૂર પડેલી ત્યારે તેમણે કાન્તિભાઈને આ મુશ્કેલીની વાત કરી. એટલે તુરત જ છેક કલકત્તાથી પાટા મંઝાવી આપ્યા અને ત્યાર બાદ વિવિધ પ્રસંગોએ તેઓએ રક્તપીત્તિયાની હોસ્પીટલમાં યત્નિયત મદદ કરી છે.

શેઠ શ્રી. ન. વિદ્યાવિહારના ગૃહપતિ શ્રી હમનભાઈ દેસાઈ કાન્તિભાઈના સંબંધમાં માનવતાની મહેં કનું પ્રતીક જુવે છે. તેઓ કાન્તિભાઈ કેવી ઉખાલરી હૂંફ આપી શકતા હતા એ પ્રસ્તુત કરતાં લખે છે :

“મારા ચિરંજીવીને મારા મોટાભાઈ તેના એ જિનીયરી મના બીજા વર્ષના અભ્યાસનો ખર્ચ આપતા હતા, પણ જો નાપાસ થાય તો ખર્ચ બંધ થઈ જાય તેમ હતું.”

“કુમનસીએ એ નાપાસ થયો, એ સમાચાર મારે માટે આઘાત રૂપ નીવડ્યા. હું નિરાશ થઈ વિચારમાં ગમગીન હતો. ને અધવચ્ચ એના અભ્યાસ માટેની ગોઠવણ કરવાનું મારે માટે ખૂબ જ ચિંતાનો વિષય હતો. એકાએક મોટરનું હોર્ન સાંભળ્યું. મારા આંગણમાં મોટર અટકી અને સ્વ. શ્રી કાન્તિભાઈ મારા ઘરમાં પ્રવેશ્યા. હું તો એમને જોઈને આજોજ થઈ ગયો. મારું આશ્ચર્ય હું વ્યક્ત કરું ત્યાં તો એમણે મને આશ્વાસનના, હૂંફના અને મદદના જે મીઠા શબ્દો કહ્યા એ સાંભળી મારી નિરાશા અને અસહાયતા દૂર થઈ ગઈ. મારું અસ્વસ્થ મન સ્વસ્થ થઈ ગયું. એમના આગમનમાં મેં પ્રભુની દયા અને કૃપાનાં દર્શન કર્યાં.”

“માંદગીના બીજાને હતા છતાં પણ, મારા પત્ની અમારા સંબંધીઓની સાથે નૈનીતાલ જતાં જાણીને તેમને મદદ અને માર્ગદર્શન કરવાના સૂચનો ચિઠ્ઠીમાં ટપકાવ્યા સિવાય તેમને જંપ જ ન વળ્યો.”

दहेगाम रहेता विद्वान वैष्णव आचार्य श्री भुगटलाल—“अेक प्रवासी. प्रवासी” कान्तिबाध साथे सहज संपर्क यतां न तेमनी आंतर-वीथुना तार देवा तो अंकुत यथ ठीठे अे स्रयक अे. आचार्यश्री कान्तिबाधभां मन-वचन-कर्मनी गतिओभां सम्भक्तापूर्वकनुं औचित्य, स्वभावनुं सारस्व अने शुवननी अत्यंत विषम अवस्थाभा पशु होठनी पाण उपरयी हास्थपंथीने छिडी ना नवा देवानी शुवनकला ने रीते शुभे अे ते तेमना शुद्धेभां न आस्वादीअे :

श्रीमद्भागवतकावने ग्रन्थके प्रारम्भमें जहां श्रोता-धर्म का निरूपण किया है वहां उसके कैतव और मत्सर रहित होने पर प्रगाढ़ जोर दिया है। कैतव तात्पर्य है मन, घाणी और कर्म का विपरीत दिशाओं में चलना। जहां इस त्रिपुटी में विपर्यय प्रवेश करता है वहीं श्रोता का मानस गदला हो जाता है। मन, कर्म और वचन की एकता महात्माओं का भूषण माना गया है। इससे प्रतिकूल स्थिति दुरात्माओं के लिये है। श्री कान्तिबाई कैतव और मत्सरता दोनों से अछूते थे।

मैं श्री कान्तिलाल शेटके सहज सम्पर्कमें आया था। मेरे चित्त पर उनकी सरलता का प्रभाव प्रचिर रूप से उन्होंने छोड़ा है।—वही सरलता, वही शुद्ध मानस जिसे साधना की फलश्रुति सिद्धोंने बतलायी है।

उदारता, निजत्व और परदुःख काजरता इन तीन गुणों का सामञ्जस्य परिचय के प्रथम सोपान पर ही मिलनेवाले को हो जाता था।

सबसे ऊपर जो बात उनके व्यक्तित्वमें तैर आती थी; वह उनकी निरभिमानता थी। वैभव सम्पन्न कुलमें जन्म ले कर, प्रतिष्ठा की अग्रिम पंक्ति में खड़े होकर भी अभिमान का दूषण उन्हें स्पर्श नहीं किया था। साधारण व्यक्तिसे सम्पर्क रखनेमें, उससे कुशल क्षेम पूछनेमें और उनके यहां उत्सव और अवसाद के क्षणों में सम्मिलित होकर निज को धन्य मानते थे।

વે ભક્ત થે, માનવ થે યૌગ અતિ સજ્જન થે। ણક દિવંગત સંત ફી સ્મૃતિ મેં ઝન્હોને વહુત ગદ્ગદ્ હોકર ઝનકે પ્રતિ થદ્ધા વ્યક્ત ફરતે હુપ ગ્રન્થ સમ્પાદન કરાયા થા। ઝનકીં છોટી ચઢી સાર્વજનિક સેવાઓં કાં લેયા જોરવા યદ્દાં સંભવ નહીં પર વે ઝન્હોને સૂચ કી થી ઓર કૃતજ્ઞ ભાવ સે ફી થીં।

અપની ઝત્તર અવસ્થા મેં થીમારી પ્રસ્ત હો જાને પર થી ઝનકે અધરોં ફી મુસકાન મંદ નહીં પછી થી। વે હંસતે થે ઝનકે ઓઠોં સે પહિલે ઝનકી આંઘોં હંસ જાતી થી। તફલીફ કો ઝન્હોને સહિષ્ણુ ભાવસે સહન કિયા યૌર નિઘ્રાયાન ભગવદ્ભક્ત ફી તરહ હસ સંસાર કો છોડા। પ્રમુ ઝનકી આત્મા કો શાંતિ પ્રદાન કરેં।

ઝનકે સુપુત્રોં ઓર પરિવાર કે સદસ્યોં સે, હમ આશા કરતે હૈં ફિ જિન ગુણોંસે પ્રભાવિત હોકર યદ્દ પંક્તિ ઝનકી સ્મૃતિ મેં હમને લિખી હે, ઝન્હીં સદ્ગુણોં કો વે અપને મેં સમાયેંગે।

સ્વ. કાન્તિભાર્ષના સામાન્ય માનવી માટેના પ્રેમનુ દર્શન શ્રી રામલાલભાઈએ ટાકેલા દાખલામાંથી મળે છે તેઓ લખે છે: “સ્વ. કાન્તિભાર્ષની શારિરિક શક્તિ સારી ન હતી, તેમ છતાં શ્રી...ના અવસાન સમયે તેઓ ઉનાળાની ખરી બપોરે ગરમીમાં સ્થાન સુધી ચાલીને આવેલા, પરિણામે તેમના પગે ફોક્લા પડી ગયેલા, અનેક મિત્રોએ ના પાડી છતાં તેઓ માનેલા નહિ અને જ્યુલેટુ કે સાધારણ માનવી માટે કષ્ટ ભોગવવું એ જ ખરી એવા છે, અને મારે એ કષ્ટ ભોગવતા રહેવું છે.”

ઉત્તતિ વિદ્યાલયના આચાર્ય શ્રી હરિભાઈ વજ્રેશંકર શુક્લને તેમના પરિચયમાં આવેલા વાલીગણમાંથી સ્વ. કાન્તિભાઈ તેમના સ્મૃતિપત્ર પર ચિરંજીવ બની ગયેલા લાગે છે. તેમણે કાન્તિભાઈમાં શેઠ કરતાં પણ એક સરળ નિખાલસ અને ભોળા દિવના વાલી દેખાયા છે. તેમની પ્રથમ મુલાકાતનો તેઓ પ્રસંગ ટાકે છે.”

“ઈ. સ. ૧૯૪૯-૫૦ની સાલ હતી, ગુજરાત કૉલેજના મેદાન પર વેસ્ટર્ન ઝોન અને પરદેશી ટીમની-એમ. સી. સી. (?) —મેચ ગોઠવાઈ હતી. સ્ટેડીયમના અભાવે આ કૉલેજનું વિશાળ પટાગણ અનેક “ટેન્ટ”માં ફેરવાઈ જતું. હું જે ‘ટેન્ટ’માં બેઠો હતો તેજ ‘ટેન્ટ’માં નીચેની બેઠકમાં એક કુટુંબ ગોઠવાયેલું હતું. આશરે પાંચ-સાડાપાંચ ફૂટની ઉંચાઈ, ભરાવદાર શરીર, સફેદ ટોપી, લાંબો કોટ અને કપાળમાં શ્રીજીનું તિલક ધરાવતા એક વેપારી સજ્જન બેઠો હતો, તેમની બાજુમાં જ બેઠેલી તેમની પુત્રી કુમારી ભારતીબેને દૂરથી જ મારો પરિચય કરાવ્યો. શિક્ષક જેવી વ્યક્તિ આવા કોઈ તમાશામાં આવે એની તેમને ‘સજ્જ નહતી. મેચ શરૂ થઈ અને થોડીવાર બાદ પહેલાં ટૂંકી ‘રીસેસ’ પડી. આજ સમયે પોતાની બેઠકમાંથી ઉપર મારી પાસે આવી ખુરશીમાં ગોઠવાઈ, ‘સાહેબ, આ છોકરાં બરાબર ભણે એ જોતા રહેજો. અને અમારી આ ભારતીને ક્યારથી ભણાવા આવશે ?’ બાળકોની કેળવણી માટેનો તેમનો રસ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવતો. શ્રી શુકલને કાન્તિભાઈમાં, “કેટલા પૈસા લેશો ?” કહીને “સોદો” પતાવતા વ્યાપારી નથી દેખાતા પણ ખરેખરા વાલીનું દર્શન થાય છે

કુટુંબના નજીકના રેલ્વી શ્રી ચંદુલાલ મગનલાલ પટેલ સ્વ. કાન્તિભાઈમાં કોષપણ દીન દુઃખીયાં માટે કંઈક કરી જોવાની ઉત્કટ ભાવના જુએ છે. સ્વ. કાન્તિભાઈ માટે તેઓ લખે છે : “મોટાનું કામ નાના કરતાં જ આવ્યા છે. પરંતુ તેઓ મોટા હતા અને છતાં નાનાનું કામ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કરતા હતા. તેમને મળવા આવેલા કોષપણ વિદ્યાર્થીને કે અસહાયને તેમની પાસેથી હમેશાં માત્ર સહાય મળી છે તેટલું જ નહિ પણ મમતા અને રોહભાવ હમેશાં મળ્યા છે ”

૧૯૩૦ની સાલથી સ્વ. કાન્તિભાઈના પગિચામાં આવેલા કોંગ્રેસના એક રચનાત્મક કાર્યકર શ્રી પોપટલાલ ચુનીલાલ શાહ લખે છે :

“કાન્તિભાઈના દ્વારેથી કદી કોઈ ખાલી હાથે પાછું નથી ફર્યું” અને જરિયાતવાળાને તેમની પાસેથી અચૂક સહાય મળી છે તેનો હું સાક્ષી છું. મારી-મારફતે કાન્તિભાઈએ અનેક ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ફી અને પુસ્તકો પૂરા પાડ્યાં છે, અસહાય માણસોને આર્થિક મદદ પૂરી પાડી છે,

મધ્યમવર્ગના ફુખી કુટુંબોને અનાજ પૂરું પાડ્યું છે, અને જુદી જુદી અનેક જગ્યાઓએ કાપડ પણ વહેંચાવડાવ્યું છે. આ રીતે તેમણે બીજા પણ ઘણા માણસો મારફતે જાની મદદ કરી હતી. એક વખત તેઓ જેનો હાથ પકડતા તેને કદી અધવચ્ચે છોડતા નહીં. તેનું કામ પાર પાડી આપે ત્યારે જ તેમને સંતોષ થતો, તેમણે ઘણાંને સાત્વન આપ્યું હતું. ઉત્સાહ આપ્યો હતો અને કદી કોઈને નિરાશ કર્યા નહોતા.

કોંગ્રેસ પ્રત્યે તેમને ખૂબ નિષ્ઠા હતી. તેઓ ખૂબ જ ધાર્મિક હતા અને જતાં સુધારક પણ હતા.”

શ્રી પોપટલાલ ચૂનીલાલ શાહ જે એક દુઃખથી પીડાતા યુવાન વિદ્યાર્થીને પ્રથમ વખત કાન્તિભાઈ પાસે લઈને ગયા હતા અને જે પાછળથી કાન્તિભાઈના ખૂબ જ નિકટના સંબંધી બન્યા તેઓ પોતાનો અનુભવ વર્ણવતાં જણાવે છે :

“પૂર્ણ ભાઈ (કાન્તિભાઈ) સાથે મારે એક આત્મીયજન જેમ જીવવાનું પ્રભુએ લખ્યું હતું તેથી તેઓ એક મારા જેવા મામજનના પિતાતુલ્ય બનીને જ રહ્યા હતા.

સને ૧૯૪૬ની સાલમાં આવા પિતાતુલ્ય પૂ. કાન્તિભાઈની અત્યંત ઝીણવટ ભરી કાળજીથી હું નવજીવન પામ્યો. દૂંકી આવક, બહોળુ કુટુંબ, અને સપ્ત માંદગીમાં હું પડકાર્યો. મારું શરીર ફૂલ થતું ચાલ્યું. બિજાનામાં મારું શરીર છી કે કેમ તેની પણ શંકા જતી.

આવી બીમારીમાં પૂ. ભાઈ તથા પૂ. બહેન મારી તબિયતની ખબર કાઢવા અવારનવાર આવે. ડોક્ટરને સારવાર માટે મારે ઘેર મોકલવા પ્રત્યક્ષ પણ કરેલો. તે વખતે ડોક્ટર ૨૪. રસિકલાલ હતા તેમને અને ડૉ. હસમુખભાઈ મહેતાને દવા તથા ઈન્જેક્શન વગેરે સારવાર માટે મોકલેલા. મારી તબિયત ખૂબ નાણુક હતી. આ બધી બાબતની ચિંતા જેમ પિતા પોતાના પુત્ર માટે રાખે તેમ પૂ. ભાઈએ મારે માટે રાખી હતી ડોક્ટરે જણાવેલું કે જો તબિયત અંગે બરાબર કાળજી નહિ લેવાય તો દર્દ લમ્પકર છે અને જીવદોરીની આશા પણ ઓછી. આ સંતોગોમાં

તેઓએ ડોક્ટરને ખર્ચની સહેજ પણ ચિંતા ન કરતાં બધી જ જુઝરી સારવાર પૂરી પાડવા બચ્ચાવેલું અને મારી તબિયતની દેખભાળ અંગ્રત રીતે જતે જ કરીને મને નવજીવન અપ્પું હતું. આ અને આવા ખીન્ન અનેક પ્રસંગો યાદ કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે તે મારા પિતા હતા, જીવનદાતા હતા.”

આવા તે અનેક અનુભવો અને પ્રસંગો છે જે વ્યક્ત નથી થઈ શક્યાં. પણ સ્વ. કાન્તિભાઈના જીવનમાંથી પ્રેમ અને સહૃદયતાનો જે એકધારે સ્રોત વલ્લો છે તેનું દર્શન આમાંથી પૂરતું થાય છે. સ્વ. કાન્તિભાઈ હમેશાં કહેતા કે મારે મારા નામની તકતીઓ કોઈ જગ્યાએ કોતરાવવી નથી. પણ કાન્તિભાઈની સ્મૃતિરૂપે કેટકેટલાં હૃદયોમાં, આજે પણ તકતીઓ ન જૂંસાય તેવી રીતે, કોતરાઈને પડેલી છે.

માણસની હયાતીમાં તો તેને મળવા અનેક વ્યક્તિઓ આવે છે પણ તેના જીવનની સફળતાનાં દર્શન તો તેના નિધન બાદ કેટલી વ્યક્તિઓ આવે તેના ઉપરથી જ થાય છે. સ્વ. કાન્તિભાઈના અવસાન પછીના દિવસોમાં કાન્તિભાઈના ઘર તરફ જળપ્રી-અમ્બજી વ્યક્તિઓનો પ્રવાહ એકધારે વલ્લો થયો છે. તેમાંના ઘણા તો એવા હતા કે જોમને કુટુંબમાંનું કોઈ ઓળખતું પણ ન હતું અને જ્યાં આવીને બેઠા હતા. કોણ જાણે છે કે ક્યારે અને કઈ રીતે સ્વ. કાન્તિભાઈ એ બધાનાં જીવનમાં ડોકિયું કરી મવા હશે!

ચિત્ર એક દિ સંતોષકારક રીતે ઉપસાવી ચકાયું લાગ્યું છે. વ્યક્તિનું સર્વેથી મિરાડબર અને સંપૂર્ણ ચિત્ર તો એક કેવળ પ્રભુ જ દોરી શકે. આપણે જોઈએ ?

આ બધા પ્રસંગો ગુપરિચિત રનેદી-સ્વજનોના હાથે આલેખાયેલા છે તેથી સ્મૃતિ મન્યને લાલ એ થયો કે ઘટનાઓમાં અધિકૃતતા અને ઉશ્મા બંને આવી શક્યાં, આ રનેદી-સ્વજનોનો અત્રે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

કાન્તિલાક્ષ્મીના માનવતાપૂર્ણ પ્રસંગો રજૂ કરવાનું પ્રયોજન એટલું જ કે તેમાંથી આવાં કાર્યો કરવાની પ્રેરણા મળે.

—સંપાદક

ચિંતન પરાગ

મિલાવનહારી

(વૈતાલીય)

સુન્દરમ્

દેન આ પૂર્વ અહીં હતું

જગ આખું યથા અનાદિથી :

અહિંયાં જન આ બધાં હતાં

પ્રકૃતિ અહિંયાં તથૈવ આ—

અહિં ઝાડ, અહીં જલો, ગિરિ,

અહિં પુષ્પ, ફલો, વનો, નદી,

અહિં માનવકેરી લાવના,

શતશઃ ઉર કેરી અર્થના,

મનની અપિરામિકા ગતિ.

જુ શૂન્ય મહાન મહેલ શું

વસનાર વિના અદ્રક્ષ્ય એ :

ત્યહીં અંકૃતિ તાહરા પદો-

તણી ને બની સૃષ્ટિ અન્ય આ.

સઘળું સરળયું અન્યથા.

સુખમાં દુઃખમાં ચહેલ જે

અબ તે અહિં મૂર્ત આખરે

અનનન્ રણુકી જ આલરો,

અબકી અબકંત જ્યોતિકા,

પ્રભુના કરને ઉપાડીને

મનુના કર શું મિલાવતી—

નવ પાણિ-પ્રદાન અર્પતી,

અહ આવી ખડી તું બિધ્વિકા.

પ્રભુ - માનવ - માનવાત્મની

જનની પ્રબલા ઋતંભરા,

જગની નવજન્મદાયિકા

ઉલયાન્વયિની પરાત્પરા.

ધરતી હતી તાહરી સદા,

પ્રગટી તેં નિજ વ્યક્ત તે કરી.

દેન આ પૂર્વ અહીં હતું
જગ આપું યથા અનાદિથી:
અહિંયાં જન આ બધાં હતાં
પ્રકૃતિ અહિંયાં તથેવ આ—

અહિં આડ, અહીં જલો, ગિરિ,
અહિં પુષ્પ, ફલો, વનો, નદી,
અહિં માનવકેરી લાવના,
શતશઃ ઉર કેરી અર્ચના,
મનની અવિરામિકા ગતિ.

આ શૂન્ય મહાન મ્હેલ શું
વસનાર વિના અટૂલું એ:
ત્યહીં અંકૃતિ તાહરા પહો-
તાણી ને બની સૃષ્ટિ અન્ય આ.
સઘળું સરળાયું અન્યથા.

આ એ જગમાં અહીં હતા,
સહરાહર માણુમાં ય હ્યાં,
આ આ જગ ને જગેશની
બિચની કડી ના હજી હતી.

ઊતર્યું સ્મિત તાહરું અહીં,
ક્ષણ તે જ જડાઈ તે કડી.

મુલકયાં કુસુમો, જલો હસ્યાં,
અમને રચનારી એ હવે
અમ પાસ વસી હસી રહી.

મનુજો નિરખી રહ્યાં ક્ષણ—
બસ એ જ, ખરે જ, એ જ એ—
દૃગ જેહ રટયાં અનાદિથી,
સ્વપને, વિજને, સ્થળે, જલે,

સુખમાં દુઃખમાં ચહેલ જે
અબ તે અહિં મૂર્ત આખરે

અનનન્ રણકી જ આલરો,
અબકી અબકંત જ્યોતિકા,
પ્રભુના કરને ઉપાડીને

મનુના કર શું મિલાવતી—
નવ પાણિ-પ્રદાન અર્પતી,
અહ આવી ખડી તું ઊઘિવંકા.
પ્રભુ - માનવ - માનવાત્મની
જનની પ્રબલા ઋતંભરા,
જગની નવજન્મદાયિકા
ઉભયાન્વયિની પરાતપરા.

ધરતી હતી તાહરી સદા,
પ્રગટી તેં નિજ વ્યક્ત તે કરી.
શિશુ માનવતાની દિવ્યતા
રચવા નિજ નાવ નાંગરી.

નિજને અહિંયાં નિવાસતાં
અહિં નિત્ય વસંત વસાવી તે
ધરતીતણી ધૂળ આ હવે
કુસુમો બનતી કણે કણે,
મનુ અંતર ચૈત્ય આ હવે
નિજને રચતું કણે કણે,
તવ કેવલ ઘાટમાં ઢળે.

અયિ રમ્ય પદોની નર્તિકા,
અયિ દિવ્ય દૃગોની દામિની,
અખિલાત્મ જગત્ - ત્રયાત્મિકા,
વર તારાં વરતી વસુન્ધરા.

સા મં જ સ્ય

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

અનુ. નગીનદાસ પારેખ

આ ચરાચર વિશ્વમાં આપણે વિશ્વકવિની જે લીલા ચારેકાર જોવા પામીએ છીએ તે લીલા સામંજસ્યની છે એમાં સૂર, પછી એ ગમે એવા કઠિન સૂર ભલે હોય, કયાંય ભ્રષ્ટ થતો નથી; તાલ, ગમે એટલો મુશ્કેલ હોય તોયે કયાંય તેનું લગારે રખણન થતું નથી. ચારેકાર ગતિ અને આનંદ છે, રપન્દન અને નર્તન છે, છતાં કયાંય પ્રભત્તતા નથી. પૃથ્વી પ્રત્યેક દાણે પ્રખળવેગે સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરે છે, સૂર્ય પ્રત્યેક દાણે પ્રખળવેગે કોઈ એક અદ્ભુત લક્ષ્ય તરફ ગતિ કરી રહ્યો છે, પરંતુ આપણા મનમાં લગારે ચિંતા નથી—આપણે સવારમાં બેઠકક બેઠકને દિવસનું નાનામાં નાનું કામ કરવામાં ધ્યાન પડેલીએ છીએ. અને રાતે એવી ખાતરી સાથે સૂવા જઈએ છીએ કે, દિવસની સાધનસામગ્રી જ્યાં જે રીતે આજે હતી તે, આખી રાતના અંધકાર અને અચેતનતા પછી પણ, જરાબર ત્યાં અને તે જ રીતે આવતી કાલે પણ જોવા મળશે. કેમ કે સર્વત્ર સામંજસ્ય છે; આ અતિચિરાટકાલ અને અપરિચિત જગત ઉપર આપણે એ વિશ્વાસને લીધે જ દાણે દાણે વિશ્વાસ રાખીએ છીએ.

તેમ છતાં એ સામંજસ્ય કંઈ સામાન્ય નથી—એ કંઈ છોકરી અને બકરી વચ્ચેનું સામંજસ્ય નથી, એ વાદ અને બકરીને એક આરે પાણી પાવા જેવું છે. આ જગત્કેત્રમાં જે બધી શક્તિઓની લીલા ચાલી રહી છે તે શક્તિઓ જેવી પ્રચંડ છે તેવી જ પરસ્પર વિગેધી પણ છે—માઈ

૪ . ચિંતન પરગ

પાછળની માન્યતા એ ખત છે તો કોઈ વળી આગળની માન્યતા એ ધકેલે છે, કોઈ સંગ્રામે છે તો કોઈ કુનાવે છે, કોઈ વજ્રમુષ્ટિથી પિડા બનાવીને તેને નક્કર બનાવવા દગાણુ કરે છે, તો કોઈ વળી ચક્રચત્રના પ્રમળ આવર્તનના બધાને દળી નાખીને દિશાઓમાં ઉડાવી મૂકવાને માટે ગોળ ગોળ ફર્યાદ કરે છે. આ બધી શક્તિઓ અસખ્ય રૂપે અને અસખ્ય તાલે સતત આકાશમાં ફાટી રહી છે—તેનો વેગ તેનું બળ, તેનું વૈવિધ્ય, તેનું લક્ષ્ય એ બધું આપણી કલ્પનાથી પર છે, પરંતુ એ મધી પ્રબળતા, વિરુદ્ધતા અને વિવિધતાની ઉપર અવિચળ અખડ સામંજસ્ય રહેતું છે. આપણે જ્યારે જગતને તેની કેવળ કોઈ એક માન્યતાની જોઈએ છીએ ત્યારે ગતિ અને આઘાત અને વિનાશ જ જોઈએ છીએ પરંતુ સમયને જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે સ્થિર સામંજસ્ય જોવા મળે છે એ સામંજસ્ય જ જે શાન્તમ્ શિચમદ્વૈતમ્ છે તેનું સ્વરૂપ છે જગતમાં જે સામંજસ્ય છે તે શાન્તમ્ છે, સમાજમાં જે સામંજસ્ય છે તે શિચમ્ છે, અને આત્મામાં જે સામંજસ્ય છે તે બદ્વૈતમ્ છે.

આપણા આત્માની જે સત્યસાધના છે તેનું લક્ષ્ય પણ એ તરફ જ છે, એ પરિપૂર્ણતા તરફ—એ શાંત શિવ બદ્વૈત તરફ, કદી પ્રમતતા તરફ નથી હોતું. આપણા જે ભગવાન છે તે કદી પ્રમત નથી હોતા; નિરવચિન્ન સૃષ્ટિ—પરંતુ પરા મારફતે અનંત દેશ અને અનંત કાલ એ વાતની જ કેવળ સાક્ષી પૂર છે.

એ અપ્રમત પરિપૂર્ણ શાંતિને પ્રાપ્ત કરવી એ જ એક સમયે આ ભારતવર્ષની સાધનાનો હેતુ હતો. ઉપનિષદમાં ભગવદ્ગીતામાં આપણને એનો પૂરતો પરિચય મળે છે. ણ્ય સેતુર્વિંધરણો લોકાનામસમ્મેદાય ।

પચમાં ભારતવર્ષમાં જ્યારે બૌદ્ધયુગનું આધિપત્ય સ્થપાયું ત્યારે આપણી એ સનાતન પરિપૂર્ણતાની સાધનાએ નિર્વાણની સાધનાનું રૂપ લીધું. સ્વયં શુદ્ધના મનમાં આ નિર્વાણનો અર્થ રો હોતો, તેની અંતે ચર્ચા કરવાથી કશો લાભ નથી, પરંતુ હું ખના હાથમાંથી ઊગરવા માટે ગ્રન્થતામાં પડાવી આત્મહત્યા કરવી એ જ ચરમ સિદ્ધિ છે, એવી માન્યતા બૌદ્ધયુગ પડીથી જુદે જુદે રૂપે ઓછાવતા પ્રમાણમાં ભારતવર્ષમાં ફેલાઈ છે.

એ રીતે પૂર્ણતાની શાન્તિએ એક સમયે શૂન્યતાની શાન્તિરૂપે-
ભારતવર્ષની સાધનાના ક્ષેત્રમાં દેખા દીધી હતી. બધી વાસનાઓનો ઉચ્છેદ
કરી નાખી આ બધી સહજવૃત્તિઓને નિર્મૂળ કરી નાખીએ ત્યાર પછી જ
પરમ શ્રેયને પામી શકાય એ મતે જ્યારથી ભારતમાં પોતાનાં સેંકડો
મૂળો ફેલાવ્યાં, ત્યારથી ભારતવર્ષની સાધનામાં સામંજસ્યને ઠેકાણે ક્રિસ્તતા
આવી બેઠી-ત્યારથી પ્રાચીન તાપસ આશ્રમને ઠેકાણે આધુનિક કાળના
સંન્યાસાશ્રમ પ્રગળાવવાની ગયા અને ઉપનિષદનું પૃથ્વીસ્વરૂપ બ્રહ્મ શંકરાચાર્ય-
ના શૂન્યસ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપે પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધવાદમાં પરિભ્રમ્યું.

કેવળ કઠોર ચિંતનને જોરે માણસ પોતાની વાસના અને વૃત્તિઓને
ખૂંસી નાખી, જગદ્બ્રહ્માંડનો છેદ ઉઠાવી દર્ષ, શરીરની પ્રાણક્રિયાને
અવરોધી દર્ષ કોઈ નિર્મૂળ અવચ્છિન્ન (abstract) સત્તાના ધ્યાનમાં
લીન થઈ પલ્લુ શકતો હોય તેમ છતાં દેહમનહદયવિશિષ્ટ સમગ્ર માનવને
માટે એવી પરિસ્થિતિમાં રહેવું અસંભવિત છે અને એ એને માટે
કદી ધૃષ્ટવા જેવું હોઈ શકે જ નહિ. એટલા માટે જ તે જમાના ના
શાનીઓ જેને માણસનું ચરમ શ્રેય માનતા, તેને બધા માણસો સિદ્ધ
કરી શકે એમ માનતા જ નહોતા. એટલા માટે એ શ્રેયને માર્ગે તેઓ
સર્વ સાધારણને બોલાવી શકતા જ નહોતા-બધે મોટા ભાગના લોકોને
અનધિકારી કહી રોકી રાખતા અને એ સાધારણ લોકો મૂલભાવે ગમે તે
માન્યતા કે સંસ્કારનો આશરો લેતા, તેને તેઓ દ્વાબિશ્રિત અવસ્થાપૂર્વક
ઉત્તરોત્તર આપતા. જ્યાં જે જે રીતે છે અને ચાલે છે, તેના વડે સાધારણ
માણસ ભલે સંગ્રહ રહેતો, એમ તેમનું કહેવું હતું, કારણ, સત્ય માણસને
માટે એટલું દૂરસુદૂર છે, એટલું દુષપ્રાપ્ય છે અને સત્યને પામવા માટે
માણસે પોતાની પ્રકૃતિને એટલી બધી સંપૂર્ણપણે પસંદી નાખવી પડે છે!

દેશના જ્ઞાન અને દેશના અજ્ઞાન વચ્ચે, દેશની સાધના અને દેશના
સંસારવ્યવહાર વચ્ચે, આવડો મોટો વિચ્છેદ કદી સ્વાસ્થ્યપૂર્વક સ્થાયી
થઈ શકે નહિ. જ્યાં વિચ્છેદ અત્યંત પ્રગળાવેલો છે. ત્યાં વિપ્લવ વગર
તેનો સમન્વય સધાતો નથી-શું ગજતંત્રમાં, શું સમાજતંત્રમાં કે શું
ધર્મતંત્રમાં.

આપણા દેશમાં પણ એ જ યથુ. માણસના સાધનાક્ષેત્રમાંથી જ્ઞાનીએ જે હૃદયપદાર્થને અત્યંત જોરજળથી એકદમ પૂરેપૂરો દેશવટો દીધો હતો, તે હૃદયે અત્યંત જોર સાથે અધિકાર-અનઅધિકારની વાડ તોડીફાડી નાખીને પૂરને વેગે જોતજોતામાં યોગરદ્ધિ બધું જળજળાકાર કરી દીધું; ધણી દિવસ પછી સાધનાના ક્ષેત્રમાં માણસની સાથે માણસનું મિલન ખૂબ જરૂર પડે યવા પામ્યું.

અત્યારે વળી બધાએ તદ્દન ઊલટો જ પોકાર ઉઠાવ્યો છે કે, હૃદય-તૃપ્તિની ચરિતાર્થતા એ જ માણસની સિદ્ધિનું ચરમ નિર્દર્શન છે. હૃદય-તૃપ્તિની અત્યંત હિતજનનાં જે બધાં શારીરિક અને માનસિક લક્ષણો છે, તે બધાં સાધનામાં પ્રગટ થાય એ વસ્તુ જ માણસનો એકાંતિક આદર પામવા લાગી.

આવી સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રીતે જ માણસ પોતાના ભગવાનને પણ પ્રમત્તરૂપે જ જોવા લાગ્યો. તેની બીજી બધી વસ્તુઓને ગૌણ બનાવી ઈ કેવળ હૃદયાવેગના આંચલ્યમાં જ તેને એકાંતભાવે અનુભવવા લાગ્યો અને એવા અનુભવમાંથી જે એક પ્રકારની અત્યંત ભાવવિહવલતા જન્મે છે તેને, જ ઉપાસનાની પરાકાષ્ઠા માની લીધી.

પરંતુ ભગવાનને એ રીતે જોવા એ પણ તેમને તેમની સમપ્રતાથી અલગ પાડીને જોવા જ કહેવાય. કારણ, માણસ કેવળ હૃદયપુર્વક નથી, અને વિવિધ ઉપાયે શરીરમનની બધી શક્તિને કેવળ હૃદયાવેગની ધારામાં વહેવડાવ્યા કરવાથી કદી પણ સર્વાંગીણ મનુષ્યત્વપૂર્વક ઈશ્વરની સાથે યોગ સાધી શકતો નથી.

હૃદયાવેગને જ જ્યારે ચરમરૂપે પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે, ત્યારે માણસ અનાયાસે એમ કહી શકે છે કે ભક્તિપૂર્વક માણસ ગમે તેની પૂજા કરે તોયે તેમાં જ તેની સફળતા રહેલી છે. અર્થાત્, કેમ જાણે પૂજનો વિષય એ ભક્તિને જગાડવાનો એક ઉપાયમાત્ર ન હોય; અને કેમ જાણે જેને એક ઉપાયથી ભક્તિ જાગતી ન હોય, તેને બીજો ગમે તે ઉપાય મેળવી આપવામાં કંઈ વાંધો ન હોય. આવી સ્થિતિમાં

લક્ષિતું ઉપલક્ષ્ય ગમે તે હોય તેમ છતાં લક્ષિતની પ્રખળતા જોઈને જ આપણા મનમાં શ્રદ્ધા જાગે છે—કારણ, પ્રમત્તતાને જ આપણે સિદ્ધિ માનીએ છીએ.

હૃદયાવેગની આવી પ્રમત્તતાને જ આપણે અસામાન્ય આધ્યાત્મિક શક્તિનું લક્ષણ માનીએ છીએ, તેનું કારણ છે. જ્યાં સામંજસ્ય નષ્ટ થાય છે, ત્યાં શક્તિપુંજ એક બાજુ ઢળી પડે છે તેથી જ તેની પ્રખળતા નજરે ચડે છે. પરંતુ એ તો એક બાજુથી ચોરી કરીને બીજી બાજુને ભડી કરવા જેવું છે. જે બાજુથી ચોરી થાય છે તે બાજુથી ફરિયાદ જોડે છે; તે ભરપાઈ કરવી જ પડે છે અને તેની સજા ભોગવ્યા વગર છૂટકા થતો નથી, સમસ્ત ચિત્તવૃત્તિઓનું ફક્ત એક હૃદયાવેગમાં પ્રતિ-સંહરણ કરવાના અભ્યાસથી માણસ કોઈ કાળે મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, અને મનુષ્યત્વનું જે ચરમ લક્ષ્ય છે તેને પણ પામી શકતો નથી.

પોતાના મનની લક્ષિતની ચરિતાર્થતા જ જ્યારે માણસનું પ્રધાન લક્ષ્ય બની ગઈ, વસ્તુતઃ દેવતા જ્યારે ઉપલક્ષ્ય બની ગયા અને લક્ષિતની લક્ષિત કરવી એ જ જ્યારે નશાની પેઠે ઉત્તરોત્તર ઉગ્ર બનતું ગયું, માણસ જ્યારે પૂજા કરવાના આવેગની જ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો, કેની પૂજા કરવી જોઈએ એનો વિચાર સુદાં તેણે કર્યો નહિ અને એ કારણે જ તેની પૂજાની સામગ્રી ઝપાટાભેર ગમે ત્યાં જેમ તેમ નાનાવિધ આકાર અને નાનાવિધ નામ ધારણ કરી સતત મર્ષાદા વગર વધતી જ ગઈ, અને તેને અવલંબીને જાતજાતના સંસ્કાર અને જાતજાતની કથાઓ અને જાતજાતના આચારવિચાર વીંટળાવા લાગ્યા;—જગતના વ્યાપારમાં સર્વત્ર એક પ્રકારની જ્ઞાનની, ન્યાયની, નિયમની અભોધ વ્યવસ્થા રહેલી છે એ માન્યતા જ્યારે ચોમેર ધૂળભેગી થવા લાગી, ત્યારે તે અવસ્થામાં આપણા દેશમાં સત્યની સાથે રસનો, જ્ઞાનની સાથે લક્ષિતનો આત્મતિક વિચ્છેદ થઈ ગયો.

એક કાળે વૈદિક યુગમાં જ્યારે કર્મકાંડ પ્રખળ બની ગયું હતું ત્યારે નિરર્થક કર્મો એજ માણસનો પૂરેપૂરો કળજો લઈ લીધો હતો; કેવળ

જનતાના જટિલ નિયમો અનુસાર વેદિ તૈયાર કરી, મંત્ર લાણી, આહુતિ અને બલિ આપવાથી માણસ સિદ્ધિ મેળવી શકે છે. એવી માન્યતા પ્રમળ બની ગઈ હતી. ત્યારે મંત્ર અને અનુષ્ઠાન જ, દેવતા અને માણસના હૃદય કરતા મહત્ત્વના બની ગયા હતાં. ત્યાર પછી જ્ઞાનની સાધનાનો જગ્યાએ હિંદુ થયો, ત્યારે માણસને મન જ્ઞાન એ જ સર્વોપરિ બની ગયું— કારણ, જ્ઞાનનો જે વિષય હતો તે તો નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય હતો એટલે તેની સાથે તો આપણો કોઈ જાતનો સંબંધ હોઈ જ ન શકે; એ સ્થિતિમાં બ્રહ્મજ્ઞાન નામની વસ્તુમાં જ્ઞાન જ સર્વસ્વ હોય છે અને બ્રહ્મ કશું નહિ, એમ કરીએ તોય ચાલે. એક સમયે નિર્ધારક કર્મ જ સર્વવ્યેષ ગણાવું હતું જ્ઞાન અને હૃદયની વૃત્તિને તેણે ધ્યાનમાં જ લીધાં નહોતાં. ત્યાર પછી જગ્યાએ જ્ઞાન મહત્ત્વનું બની ગયું ત્યારે તેણે પોતાના અધિકાર-ક્ષેત્રમાંથી હૃદય અને કર્મ બંનેને દેશ નિકાલ કરીને અત્યંત વિશુદ્ધરૂપે રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યાર પછી શક્તિએ જગ્યાએ માથું ઊંચું કર્યું ત્યારે તેણે જ્ઞાનને પણ તળે દબાવીને અને કર્મને રસના પ્રવાહમાં ધસડી જઈને એકમાત્ર પોતે જ માણસના પરમ સ્થાન ઉપર આસન જમાવ્યું, દેવતાને સુદ્ધ તેણે પોતા કરતા ગૌણ બનાવી દીધા, એટલું જ નહિ, કાવના આવેમને વધેની નાખવા માટે બહાર કૃત્રિમ ઉત્તેજનના બાલ ઉપકરણોને પણ તેણે આધ્યાત્મિક સાધનાનું ભાગ બનાવી દીધું.

આ જાતના લય કર આત્મવિચ્છેદની ઉચ્છૃંખલતામાં માણસ લાખે સમય જીવી શકતો નથી એ સ્થિતિમાં માણસ ફક્ત થોડા સમય સુધી પોતાની પ્રકૃતિના એક અશની તૃપ્તિ સાધવાના નશામાં ચક્રચૂર બની જઈ શકે, પરંતુ તેની સમગ્ર પ્રકૃતિની ભૂખ એક દિવસ જગ્યા વગર રહેતી નથી.

એ પૂર્ણ મનુષ્યત્વની સર્વાંગીણ આકાંક્ષાને લઈને આ દેશમાં રામ-મોહન રાય આવ્યા હતા. ભારતવર્ષમાં તેમણે કોઈ નવા ધર્મની સ્થાપના કરી નહોતી, પણ ભારતવર્ષમાં જગ્યા પરિપૂર્ણતાનું રૂપ સદાકાલ રહેલું જ હતું, જગ્યા શાન્તં શિવમદ્વૈતમ્ હતું, તેના દરવાજા તેમણે જનતા માટે ખોલી નાખ્યા હતા.

સત્યની એ પરિપૂર્ણતાને, એ સામંજસ્યને પામવાની ભૂખ કેવી પ્રબળ હોય છે, અને તેને પોતામાં શી રીતે ગ્રહણ કરવી અને વ્યક્ત કરવી જોઈએ, એ જ મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના આખા જીવનમાં પ્રગટ થયું છે.

તેમની વહાલસોઈ દાદીમાના મૃત્યુના ગોકના આધાતથી પહેલ પ્રથમ જાગી જાતને મહર્ષિના ધર્મજીવને જે ક્ષુધાને લીધે રુદન કર્યું હતું, તેમાં એક આશ્ચર્યજનક વિશેષતા રહેલી છે.

બાળક જ્યારે રમવાને માટે રડે છે ત્યારે જે કોઈ રમકડું હાથ આવે તેના વડે તેને બોળવડું સહેડું હોય છે, પરંતુ તે જ્યારે માતાના દૂધ માટે રડે છે ત્યારે તેને બીજા કશા જ વડે બોળવી શકાતું નથી. જે ભોક્ષા પોતાના કોઈ એક વિશેષ હૃદયાવેગનો કશાકના ઉપર પ્રયોગ કરવાનું ક્ષેત્ર માત્ર ગોધતા હોય છે. તેમને રડતા રાખવાની વસ્તુ જગતમાં ઘણીમ છે—પરંતુ કેવળ ભાવનો સંબોગ એ જ જેનું લક્ષ્ય નથી, જે સત્ય મેળવવા ઇચ્છે છે, તે કંઈ બોળવાવા ઇચ્છતો નથી, તે તો મેળવવા ઇચ્છે છે. આથી કરીને સત્ય ક્યાં મળશે એની શોધમાં તેણે સાધનાને માર્ગે નીકળવું જ પડવાનું—એમાં વિઘ્નો હોય છે, દુઃખ હોય છે, એમાં વિલંબ થાય છે, આત્મીયજનોનો વિરોધ જાગે છે, સમાજ તરફથી આધાતોની ઝડી વરસે છે, પરંતુ ઉપાય નથી, એ બધું તેણે સ્વીકારી લેવું પડે છે.

આ સત્યને પામવાની જે ઇચ્છા એ કંઈ કેવળ જિજ્ઞાસા માત્ર નથી, કેવળ જ્ઞાન દ્વારા પામવાની ઇચ્છા નથી—એમાં હૃદયની દુઃસહ વ્યાકુળતા હોય છે;—મહર્ષિની જે વેદના હતી તે સત્યને કેવળ જ્ઞાનરૂપે નહિ પણ આનંદરૂપે પામવાની વેદના હતી. અહીં તેમની પ્રકૃતિ સ્વભાવથી જ એક સંપૂર્ણ સામંજસ્ય ઇચ્છતી હતી આપણા દેશે એક સમયે એમ કહ્યું હતું કે અહિંસાધનાના ક્ષેત્રમાં ભક્તિને સ્થાન નથી અને ભક્તિ સાધનાના ક્ષેત્રમાં અહિંસાને સ્થાન નથી. પરંતુ મહર્ષિએ અહિંસા મેળવવા ઇચ્છ્યું હતું જ્ઞાન અને ભક્તિ દ્વારા, અર્થાત્ સંપૂર્ણ પ્રકૃતિ વડે સંપૂર્ણરૂપે અહિંસા મેળવવા ઇચ્છ્યું હતું—એટલા માટે એક પછી એક ગુદાં ગુદાં કણો, ગુદાં ગુદાં પ્રયત્નો ગુદાં ગુદાં ગ્રહણવર્જનમાં ચર્ચિત રસ્તો કરતાં કરતાં

જ્યાં સુધી તેમનું ચિત્ત તમના અમૃતમય અલ્પમાં, તેમના આનંદમય અલ્પમાં પહોંચતું નહોતું ત્યાં સુધી તેમને એક ક્ષણનો પણ જંપ નહોતો.

એટલા માટે તેમના જીવનમાં અલ્પજ્ઞાનને એક વિશેષતા એ પ્રાપ્ત થઈ હતી કે તે જ્ઞાનને બધા લોકો આગળ મૂક્યા વગર તેઓ જંપ્યા નહોતા.

જ્ઞાનીનું અલ્પજ્ઞાન કેવળ જ્ઞાનીના કુંડાળામાં જ પુરાર્ધ રહે છે. તેથી આ દેશના લોકો ધણીવાર કહે છે કે અલ્પજ્ઞાનનો વળી પ્રચાર શો ?

પરંતુ અલ્પનો જેમણે હૃદય દ્વારા અનુભવ કર્યો છે, તેઓ એ વાત સમજ્યા હોય છે કે અલ્પને પામી શકાય છે, હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ પામી શકાય છે—કેવળ જ્ઞાનથી જાણી શકાય છે એટલું જ માત્ર નહિ, રસમાં પામી શકાય છે કારણ, અલ્પ બધા રસોનો સાર છે—રસો યૈ સઃ જેઓ હૃદય વડે અલ્પને પામ્યા છે, તેઓ ઉપનિષદના આ મહાવાક્યનો અર્થ સમજ્યા છે—

યતો યાત્રો નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।

આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કુતશ્ચન ॥

જ્ઞાન જ્યારે તેને પામવા ઇચ્છે છે અને વાણી તેને પ્રગટ કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે વારંવાર પાછાં ફરે છે, પરંતુ આનંદ દ્વારા જ્ઞાને એ આનંદમયનો સંબંધ થાય છે ત્યારે તે પ્રત્યક્ષ સંબંધથી બધા ભય અને બધા સંશય દૂર થઈ જાય છે.

આનંદમાં બધા અનુભવોની પરિપૂર્ણતા છે— મન અને હૃદયનો જ્ઞાન અને ભક્તિનો તેમાં અખંડ યોગ છે.

આનંદ જ્યારે જાગે છે ત્યારે તે બધાને બોલાવે છે; તે એક કુંડાળામાં એકલો અટૂલો પુરાર્ધ રહી શકતો નથી. તે કોઈને એમ કહેતો નથી કે ‘તું દુર્જન છે, તારામાં શક્તિ નથી,’ કારણ, આનંદ આગળ કોઈ મુશ્કેલી મુશ્કેલ નથી, આનંદ એ આનંદરૂપી સંપત્તિને જ એટલી સર્વ ભાવે અને નિખિડ ભાવે દેખે છે કે એ દુષ્પ્રાપ્ય છે એ કહીને તે કોઈને પણ એનાથી વંચિત રાખવા ઇચ્છતો નથી—સ્તો ગમે એટલો લાંબો અને મુશ્કેલ હોય, આ પરમ લાલ આગળ તેનો કશો હિસાબ નથી.

એથી કરીને જગતમાં આજ સુધી જે કોઈ મહાત્માને આનંદ દ્વારા એની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તેમણે અમૃતસંકારનાં દ્વાર બધા માણસો માટે ખોલી દેવાનો પક્ષ ક્યો છે—અને જેઓ માત્ર જ્ઞાન કે માત્ર આચારમા રચ્યાપચ્યા રહે છે તેઓ જ કગલે ને પગલે બેઠા દ્વારા માણસોના પરસ્પરના મિલનના હિદાર ક્ષેત્રને બિલકુલ કંટકમય બનાવી મૂકે છે. તેઓ કેવળ નકારવાચક દષ્ટિએ જુઓ છે, હકારવાચક દષ્ટિએ જોતા નથી—એથી તેઓને વિશ્વાસ ખેસતો નથી, માણસ ઉપર તેઓને શ્રદ્ધા હોતી નથી અને બ્રહ્મને પણ તેઓ અત્યંત શત્રુતામાં દેશનિકાલ કરી દે છે.

મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના ચિત્તમાં જ્યારે ધર્મની વ્યાકુળતા પ્રબળ બની ગઈ ત્યારે તેઓ અન્તે નેતિ નેતિથી સંતોષ માની શક્યા નહોતા, એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી, પરંતુ તેમણે તે વ્યાકુળતાના માયાં સમાજના અને કુટુંબના લાંબા સમયના સંસ્કારમાં ઊતરી આવેલા કોઈ પરિચિત માર્ગે પોતાના વ્યયિત હૃદયને સમર્પી દઈ ગમે તેમ કરીને તેના રુદ્ધને શકવાનો પ્રયત્ન ક્યો નહોતો એ જ આશ્ચર્યની વાત છે. પોતે કોને મેળવવા ઇચ્છે છે તે બરાબર સમજવા પહેલાં જ તેમણે તેને જ મેળવવા ઇચ્છ્યું હતું—જેને જ્ઞાન સદા જાણવા ઇચ્છે છે અને પ્રેમ જેને સદા પામે છે.

એટલા માટે જીવનમાં તેમણે તે બ્રહ્મનો સ્વીકાર ક્યો જેને પરિમિત પદાર્થની પેઠે પામી શકાતું નથી અને શત્રુ પદાર્થની પેઠે જેને ન-પામી શકાતું નથી—જેને પામવા માટે એક તરફથી જ્ઞાનને તુચ્છ ગણવું પડતું નથી અને બીજી તરફથી પ્રેમને ભૂખે મારવો પડતો નથી—જે વસ્તુવિશેષ દ્વારા નિર્દિષ્ટ નથી તેમ વસ્તુશત્રુતા દ્વારા અનિર્દિષ્ટ નથી—જેને વિશેષ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, જે એમ કહે છે કે હું તેને જાણું છું તે પણ તેને જાણતો નથી, જે એમ કહે છે કે હું તેને જાણતો નથી તે પણ તેને જાણતો નથી. દૂંકમાં જેની સાધના એ પરિપૂર્ણ સામંજસ્યની સાધના છે.

જેમણે મહર્ષિનું ચરિત્ર વાંચ્યું છે તેમણે સૌએ જોયું છે કે, જ્યારે તેમનામાં ભગવદ્વિષાસ પહેલવહેલી જાગી ઊઠી હતી ત્યારે તેણે તેમના

મનુષ્યરવની કેવળ એક જ બાબત પ્રજ્ઞા બની જવાને લીધે બીજી બધી બાબતોએ બિલકુલ ખાલી થઈ જાય છે, પછી આપણે ભગવાનની ઉપાસનાને સતત એકમાત્ર અંશમાં અત્યંત ઉમ્મ બનાવી દઈએ છીએ.

ભગવતપ્રાપ્તિ માટે ખૂબ જ વ્યાકુળ હોવા છતાં આ જાતના સામંજસ્યહીન વૈરાગ્યે કદી મહર્ષિના ચિત્તને કમળે લીધે નહોતો. તેમણે સંસારનો ત્યાગ નહોતો કર્યો, સંસારના સૂરને ભગવાનની ભક્તિ સાથે મેળવી દીધો હતો. બધાને ઈશ્વરથી દંડાયેલું જોવું એ ઉપનિષદવચન પ્રમાણે તેમણે પોતાના સંસારના વિવિધ સંબંધો અને વિવિધ કાર્યોને ઈશ્વરથી જ વ્યાપ્ત રૂપે જોવાની તપસ્યા કરી હતી. કેવળ પોતાના પરિવારમાં જ નહિ, જનસમાજમાં પણ જાણનો અનુભવ કરવાની આડે વાચતાં બધાં વિધો દૂર કરવાનો તેમણે જીવનભર પ્રયત્ન કર્યો હતો. એટલા માટે જ આ શાન્તિનિકેતનના વિશાળ મેદાનમાં હોય કે હિમાલયના એકાન્ત ગિરિશિખર ઉપર હોય, નિર્જન સાધનામાં તેઓ બંધાઈ રહ્યા નહોતા. તેમનું, જાણ એકજાનું જાણ નથી, તેમનું જાણ કેવળ જ્ઞાનીનું જાણ નથી, કેવળ ભક્તનું જાણ પણ નથી, તેમનું જાણ નિખિલ વિશ્વનું જાણ છે; નિર્જનમાં તેમનું ધ્યાન અને સજ્જનમાં તેમની સેવા; અંતરમાં તેમનું સ્મરણ અને બહાર તેમનું અનુસરણ; જ્ઞાન દ્વારા તેમની તરવોપસખ્તિ, હૃદય દ્વારા તેમના પ્રત્યે પ્રેમ, ચરિત્ર દ્વારા તેમના પ્રત્યે નિષ્ઠા અને કર્મ દ્વારા તેમના પ્રત્યે આત્મનિવેદન, આ જે પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ જાણ, જેની સાથે આપણે સર્વાંગીણ મનુષ્યત્વના પરિપૂર્ણ ઉત્કર્ષ દ્વારા જ યોગ સાધી શકીએ છીએ, તેની સાચી સાધના તેના દ્વારા બધાની સાથે યુક્ત થવામાં અને બધા દ્વારા તેની સાથે યુક્ત થવામાં—દેહ મન હૃદયની સર્વ શક્તિ દ્વારા તેનો અનુભવ કરવામાં અને તેના અનુભવ દ્વારા દેહ મન હૃદયની સર્વ શક્તિને બળવાન બનાવવામાં—અર્થાત્ પરિપૂર્ણ સામંજસ્યનો માર્ગ પ્રદર્શ કરવામાં રહેલી છે. મહર્ષિએ પોતાની વ્યાકુળતા દ્વારા એ પરિપૂર્ણતાને જ પામવા ઇચ્છ્યું હતું અને પોતાના જીવન દ્વારા એનો જ નિર્દેશ કર્યો હતો.

જાણની ઉપાસના શાને કહેવાય એ વિશે તેમણે કહેલું છે : તદ્દિમન્ પ્રોતિસ્તસ્ય પ્રિયકાર્યસાધનઞ્ચ તદુપાસનમેવ—તેમન ઉપર પ્રેમ રાખવો અને તેમનાં પ્રિય કાર્ય કરવાં એ જ એમની ઉપાસના છે. આપણે એટલું

હૃદયને કેવી દુઃસહ વેદનાથી વસોવી નાખ્યું હતું. તેમ છતાં તેઓ જ્યારે બ્રહ્માનંદનો રસાસ્વાદ કરવા લાગ્યા ત્યારે તેથી તેઓ ઉદ્ધામ લાવેન્માદમાં જાન બૂલી નહોતા ગયા કારણ, તેમણે જેને જીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું હતું તે જ્ઞાન્તમ્ શિવમ્ અદ્વૈતમ્ હતું—તેનામાં બધી શક્તિ, બધું જ્ઞાન અને બધો પ્રેમ અથાગ પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરીને રહેલાં છે. તેનામાં ચરાચર વિશ્વ શક્તિ અને સૌન્દર્યમંડિત યર્ષ સદા લહેરાયા કરે છે—એ લહેરો સમુદ્રને છોડીને ચાલી જતી નથી તેમ સમુદ્ર પણ એ લહેરોથી ખળબળી ઝાઝો નથી. તેનામાં અનન્ત શક્તિ છે માટે જ શક્તિનો આવો અટક સંયમ છે, તેનામાં અનન્ત રસ છે માટે જ રસનું ગાંબીર્ય આવું અમાપ છે.

શક્તિના એ સંયમમાં અને રસના એ ગાંબીર્યમાં મહર્ષિએ પોતાને સદા સ્થિર રાખ્યા હતા, કારણ, તેમની સાધના જૂમાંમાં આત્માનો અનુભવ કરવાની હતી. જેઓ આધ્યાત્મિક અસંયમને જ આધ્યાત્મિક શક્તિનું લક્ષણ માને છે, તેઓ આ અવિચલિત શાંતિની અવસ્થાને જ દારિદ્ર માને છે—તેઓ પ્રમત્તામાં જીંધે માથે પડવું એને ભક્તિની ચરમ અવસ્થા સમજે છે. પરંતુ જેમણે મહર્ષિને નજીકથી જોયા છે, ખરું જોતાં જેમને તેમનો લગારે પરિચય થયો છે, તેઓ જાણે છે કે તેમનો પ્રજ્ઞ સંયમ અને પ્રસાદ ગાંબીર્ય ભક્તિરસના દારિદ્રમાંથી જન્મ્યાં નહોતાં. પ્રાચીન ભારતના તપોવનના ઋષિઓ જેમ તેમના ગુરુ હતા તેમ ઇશિનના સૌંદર્યકુંજનું જુલજુલ હાફેઝ પણ તેમના મિત્ર હતા. તેમના જીવનના આનંદપ્રભાતે ઉપનિષદના મ્લોકો પ્રભાતના પ્રકાશરૂપ હતા અને હાફેઝનાં કાવ્યો પ્રભાતનાં ગીતરૂપ હતાં. હાફેઝનાં કાવ્યોમાં જેમને પોતાના રમો-મજવાસનો પડકો સંભળાતો હતો તેમણે પોતાના જીવનેશ્વરને દેવા માટે રસવેદનાપૂર્ણ માધુર્યધન પ્રેમથી અંતરમાં અને બહાર જોયા હતા, તે વિસ્તારથી કહેવાની જરૂર નથી.

ઐકાન્તિક જ્ઞાનની સાધના જેમ વૈરાગ્ય જગાડે છે તેમ ઐકાન્તિક રસની સાધના પણ વૈરાગ્ય જગાડે છે. એ દશામાં આખો વખત રસના નશામાં ચકચૂર બની રહેવાનું મન થાય છે, બીજન બધા પ્રત્યે બિસફુલ અરુચિ પેદા થાય છે, અને કર્મનાં બંધનમાત્ર અસહ્ય લાગે છે. અર્થાત્

મનુષ્યત્વની કેવળ એક જ જાણ પ્રજ્ઞા બની જવાને લીધે બીજી બધી જાણોએ બિલકુલ ખાલી થઈ જાય છે, પછી આપણે ભગવાનની ઉપાસનાને સતત એકમાત્ર અંશમાં અત્યંત ઉમ્મ જનારી દઈએ છીએ.

ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે ખૂબ જ વ્યાકુળ હોવા છતાં આ જાતના સામંજસ્યહીન વૈરાગ્યે કદી મહર્ષિના ચિત્તનો કચળો લીધો નહોતો. તેમણે સંસારનો ત્યાગ નહોતો કર્યો, સંસારના મૂરને ભગવાનની ભક્તિ સાથે મેળવી દીધો હતો. અધાને ઇશ્વરથી દંડાયેલું જોવા એ ઉપનિષદ્વચન પ્રમાણે તેમણે પોતાના સંસારના વિવિધ સંબંધો અને વિવિધ કાર્યોને ઇશ્વરથી જ વ્યાપ્ત રૂપે જોવાની તપસ્સા કરી હતી. કેવળ પોતાના પરિવારમાં જ નહિ, જનસમાજમાં પણ જાહનો અનુભવ કરવાની આડે આવતાં બધાં વિધો દૂર કરવાનો તેમણે જીવનભર પ્રયત્ન કર્યો હતો. એટલા માટે જ આ શાન્તિનિકેતનના વિશાળ મેદાનમાં હોય કે દિમાસખના એકાન્ત શિરિશિખર ઉપર હોય, નિર્જન સાધનામાં તેઓ બંધાઈ રહ્યા નહોતા. તેમનું 'જાત્ર એકલાનું' જાત્ર નથી, તેમનું 'જાત્ર કેવળ જ્ઞાનીનું' જાત્ર નથી, કેવળ ભક્તનું 'જાત્ર પણ નથી, તેમનું જાત્ર નિખિલ વિશ્વનું જાત્ર છે; નિર્જનમાં તેમનું ધ્યાન અને સજ્જનમાં તેમની સેવા; અંતરમાં તેમનું સ્મરણ અને બહાર તેમનું અનુસરણ; જ્ઞાન દ્વારા તેમની તરવોપદ્રવ્ધિ, હૃદય દ્વારા તેમના પ્રત્યે પ્રેમ, ચરિત્ર દ્વારા તેમના પ્રત્યે નિષ્ઠા અને કર્મ દ્વારા તેમના પ્રત્યે આત્મનિવેદન. આ જે પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ જાત્ર, જેની સાથે આપણે સર્વાંગીણ મનુષ્યત્વના પરિપૂર્ણ ઉત્કર્ષ દ્વારા જ યોગ સાધી શકીએ છીએ, તેની સાચી સાધના તેના દ્વારા અધાની સાથે યુક્ત થવામાં અને બધા દ્વારા તેની સાથે યુક્ત થવામાં—દેહ મન હૃદયની સર્વ શક્તિ દ્વારા તેનો અનુભવ કરવામાં અને તેના અનુભવ દ્વારા દેહ મન હૃદયની સર્વ શક્તિને અગવાન બનાવવામાં—અર્થાત્ પરિપૂર્ણ સામંજસ્યનો માર્ગ પ્રદર્શ કરવામાં રહેલી છે. મહર્ષિએ પોતાની વ્યાકુળતા દ્વારા એ પરિપૂર્ણતાને જ પામવા ઇચ્છ્યું હતું અને પોતાના જીવન દ્વારા એનો જ નિર્દેશ કર્યો હતો.

જાત્રની ઉપાસના જ્ઞાને કહેવાય એ વિશે તેમણે કહેવું છે : તસ્મિન્ પ્રોતિસ્તસ્ય પ્રિયકાર્યસાધનશ્ચ તદુપાસનમેવ—તેમન ઉપર પ્રેમ ગાખવો અને તેમનાં પ્રિય કાર્ય કરવાં એ જ એમની ઉપાસના છે. આપણે એટલું

યાદ રાખવું જોઈશે કે આપણા દેશમાં આ પહેલાં ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ અને તેમનું પ્રિય કાર્ય કરવું, એ એ વચ્ચે વિચ્છેદ પડી ગયો હતો. કંઈ નહિ તોયે પ્રિય કાર્યનો અર્થ આપણે તદ્દન સંકુચિત કરી નાખ્યો હતો; વ્યક્તિગત પવિત્રતા અને કેટલાક આચારોનું પાલન એને જ આપણે ઈશ્વરનું પ્રિય કાર્ય નક્કી કરી મૂક્યું હતું. કર્મ જ્યાં દુઃસાધ્ય હોય, કઠોર હોય, કર્મમાં જ્યાં ખરેખર વીર્યની જરૂર હોય, જ્યાં મુશ્કેલીઓની સામે યુદ્ધ કરવાનું હોય, જ્યાં અમંગલતાં કાંટાઝાંખરાંને લોહીની ગળતા હાથે મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાનાં હોય, જ્યાં અપમાન, નિન્દા, રંભડ સહી લઈને જૂની દેવોની સ્મૃતિ જડતાને મહામહેનતે ભેદીને જનસમાજમાં કંઠ્યાણની પ્રતિષ્ઠા કરવાની હોય, ત્યાં આપણે દેવતાની ઉપાસનાને સ્વીકારી નહોતી. દુર્બળતાને કારણે જ એ પૂર્ણ ઉપાસનામાં આપણી અનાસ્થા હતી. અને અનાસ્થા હતી તેથી જ આપણી દુર્બળતા આજ સુધી સતત વધતી જ આવી છે. ભગવાન પ્રત્યેનો પ્રેમ અને તેમનાં પ્રિય કાર્ય કરવા વચ્ચે આપણા આસ્થિક બળગત દુર્બળતાએ જે વિચ્છેદ ઊભો કર્યો હતો, તે વિચ્છેદ મિટાવી દેવાને માટે એક દિવસ મહર્ષિ એકલા ઊભા હતા—તે વખતે તેમના માથા ઉપર આર્થિક વિશ્લેષણ પ્રબળ વાવાઝોડું વાતું હતું, અને એમરે છિન્નભિન્ન પરિવાર અને વિરોધી સમાજના બધી જાતના આઘાતો આવી આવીને પડતા હતા, તેની વચ્ચેમાં અવિચળ શક્તિપૂર્વક એકલા ઊભા રહીને તેમણે પોતાની વાણી અને વ્યવહારમાં એ મંત્રની ઘોષણા કરી હતી કે—*तस्मिन् प्रीतिस्तस्य प्रियकार्यसाधनञ्च तदुपासनमेव त्वारतवर्षे* પોતાના દુર્ગતિદુર્ગના જે બંધ બારણે સૈકાના સૈકા વિતાવ્યા છે—પોતાના ધર્મને, સમાજને આચારવ્યવહારને કેવળ પોતાના કૃત્રિમ વાઙ્માર્ગ પૂરી રાખીને એ ખેસી રહ્યો છે, તે બારણું બહારની દુનિયાના પ્રબળ આઘાતથી ભાંગી ગયાં છે : આજે આપણે બધા આગળ ખુલ્લા પડી મર્યાદા છીએ, બધાની સાથે આજે આપણને જાતજાતના સંબંધમાં આવવું પડ્યું છે. આજે જ્યાં જ્યાં આપણામાં ચરિત્રની દીનતા, શાનની સંકુચિતતા અને હૃદયનો સંકોચ છે, જ્યાં જ્યાં તર્કહીન આચાર દ્વારા આપણી શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો માર્ગ ડગલે ને પગલે રૂંધાઈ ગયો છે, જ્યાં જ્યાં લોક-વ્યવહારમાં અને દેવતાની ઉપાસનામાં માણસ માણસ વચ્ચે દુર્ભેદ દીવાલો આવણે મેંકડો દુકાઓમાં વહેંચી રહી છે, ત્યાં ત્યાં આપણે આઘાત

ઉપર આઘાત અને લજ્જા ઉપર લજ્જા પામવાં પડે છે, - ત્યાં ત્યાં અકૃતાર્થતા વારંવાર આપણા પ્રયત્નોને ધૂળ ભેમા મેળવી દે છે અને ત્યાં ત્યાં પ્રજ્વળ વેગે ધસતા માનવપ્રવાહની તાણુ આપણે સહી ન શકવાથી આપણે મૂર્ચ્છા ગામીને પડીએ છીએ-આવા સમયમાં જ જે બધા મહા-પુરુષો આપણા દેશમાં મંગલની જ્યપતાકા ઉપાડીને પ્રગટ થશે તેમણે જીવનની સાધના અને સિદ્ધિમાં સત્યનું તે ખૂબત સામંજસ્ય ઉજ્જવળ રાખવાનું મત લેવું પડશે જેથી અહીંના જનસમાજની પેટ્રી જીવલેણ અસંગતા દૂર થાય, જે આ દેશમાં અંતરની સાથે બહારનો, આચારની સાથે ધર્મનો, જ્ઞાનની સાથે ભક્તિનો, વિચારશક્તિની સાથે વિશ્વાસનો, માણસની સાથે માણસનો વિચ્છેદ પ્રમળ જીભો કરી આપણા મનુષ્યત્વને જીર્ણીકૃત કરી નાખે છે.

ધનવાન કુટુંબની મજલક વિલાસસામગ્રી વચ્ચે જન્મ્યા છતાં અને આચારનિષ્ઠ સમાજની કુલ પરંપરાગત પ્રથાથી વીંટળાયેલા હોવા છતાં મહર્ષિ પોતાના વિચ્છેદબીજ અંતરમાં આ સામંજસ્ય-અમૃતને માટે વ્યાકુળ બની મથા હતા; પોતાના જીવનમાં હમેશાં બધા લાભાલાભ અને બધાં સુખ દુઃખ વચ્ચે એ સામંજસ્યની સાધનાને વર્ષા હતા અને બહાર સમાજમાં બધા બાધા વિરોધો વચ્ચે શાન્તે શિવમદ્વૈતમ્ એ સામંજસ્યના મંત્રનો તેમણે મુક્ત કંઠે પ્રચાર કર્યો હતો તેમના જીવનના અંત સુધી એવું જોવામાં આવ્યું છે કે તેમનું ચિત્ત કોઈ પણ બાબતમાં નિષ્કેજ નહોતું-ધરમાં કે બહાર, રાખનમાં કે આસનમાં, આહારમાં કે વ્યવહારમાં, આચારમાં કે અનુદાનમાં, કસાયમાં તેમણે લેશમાત્ર સિધિલતા કે બેધ્યાન-પણું બતાવ્યાં નથી શું ધરકાર્યમાં કે શું આર્થિક બાબતોમાં, શું સામાજિક બાબતોમાં કે શું ધાર્મિક અનુદાનમાં, સુનિયમિત વ્યવસ્થામંરખલન થાય એ તેઓ કોઈ પણ કારણે લેશમાત્ર ચલાવી લેતા નહિ: આખી વસ્તુને તેઓ ધ્યાનમાં સમગ્ર લાવે જોતા અને મિત્રકુલ સર્વાંગીણુ લાવે પાર ઉતારતા -નાનાથી માંડીને મોટા સુધી જેની જેની સાથે તેમને સંબંધ હતો, તેના કોઈપણ અંશમાં તેઓ નિયમનો વ્યભિચાર અથવા સૌન્દર્યની વિકૃતિ સહન કરી શકતા નહિ. લાપામાં લાવમાં કે વ્યવહારમાં લગારે પ્રમાણ ચુકાય કે તરત તેમને આઘાત લાગતો. તેમનામાં જે દર્દિ, જે દુષ્ટિ અને જે આધ્યાત્મિક શક્તિ હતી તે નાના મોટા અને અંદરના કે બહારના મુખને

જ છોડતી નહિ, બધાને જ ભાવમાં મેળવી દઈને, નિયમમાં બાંધી દઈને કાર્યમાં પરિણત કરતા સારે જ તેમને જંપ વળતો. તેમના જીવનના અંત સુધી જોવામાં આવ્યું છે કે તેમની અભિસાધનાએ પ્રાકૃતિક કે માનવિક કોઈ પણ બાજતની ઉપેક્ષા કરી નહોતી—બધી જ બાજતમાં તેમની ઉત્સુકતા એવી ને એવી હતી. નાનપણમાં હું જ્યારે એકવાર તેમની સાથે ડેલ્હાઉમી પર્વત ઉપર ગયો હતો, ત્યારે મેં જોયું હતું કે એક તરફથી જેમ તેઓ અંધારી રાતે બિજાનું છોડીને પહાડી મકાનના તરંગમાં એકલા ઉપાસનાના આમન ઉપર બેસતા, ક્ષણે ક્ષણે ઉપનિષદ અને હાફેઝના ગીતો ગાઈ જોકતા, દિવસ દરમિયાન અવારનવાર ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ જતા, સધ્યા સમયે મારા બાલકંકનું ભજન સાંભળતા—તે જ પ્રભાણે વળી જ્ઞાન-આતોચનાને મદ્દ રૂપ તેમની પાસે પ્રેક્ટરના ત્રણ ખજોળ વિષયક ગ્રંથો, કાન્ટનું દર્શન અને જિજનનો રોમનો ઇતિહાસ પણ હતો—તે ઉપરાંત આ દેશનાં અને ઈંગ્લંડનાં સામાજિક અને માસિક પત્રોમાંથી તેઓ જ્ઞાન અને કર્મના ક્ષેત્રમાં આખી દુનિયામાં માણસની જે કોઈ પ્રગતિ થતી હતી તે બધાનું તેઓ મનમાં મનમાં નિરીક્ષણ કરતા. તેમના ચિંતના આ સર્વ આખી સામંજસ્ય-ભાને તેમને પોતાના સંસાર વ્યવહારમાં અને ધર્મ કાર્યોમાં બધા પ્રકારના મર્યાદાલંઘનથી સદા બચાવી લીધા હતા—ગુરુવાદ અને અવતારવાદની ઉચ્છૃંખલતામાંથી તેમને શેક્યા છે, અને આ સામંજસ્ય-ભાને જ તેમના ચિરંતન સાથી બનીને તેમને ન્યાં દૈતવાદમાં જૂલા પડવા અથવા ન્યાં અદૈતવાદના ધુમ્મસમાં ખોવાઈ જવા દીધા નથી. આ મર્યાદાલંઘનની ખીક તેમના મનમાં આખો વખત કેવી જાગી હતી, તેનું એક દર્શાંત આખી હું પુરું કરીશ. તે વખતે તેઓ માંદા હતા અને પાર્કરટ્ટીટમાં રહેતા હતા—એક દિવસ બપોરે અમારા જોડા સાંકેના ઘેરથી તેમણે મને પાર્કરટ્ટીટમાં બોલાવી મંગાવીને કહ્યું, “જો, મારા મૃત્યુ પછી મારી ચિંતાભરમ ઉપર શાન્તિનિકેતનમાં સમાધિ રચવાની એક સૂચના મારા સાંભળવામાં આવી છે; પરંતુ તને હું ખાસ કહી જાઉં છું કે કદી પણ ત્યાં મારી સમાધિ રચવા દર્શ નહિ.”—હું બરાબર સમજી ગયો કે શાન્તિનિકેતન આશ્રમની જે ધ્યાનમુર્તિ તેમના મનમાં વિરાજતી હતી, તેમાં તેઓ જે શાન્ત શિવ અદૈતના આવિર્ભાવને પરિપુર્ણ આનંદ રૂપે જોતા હતા—તેમાં તેમનું પોતાનું કોઈ

સ્મરણચિહ્ન આશ્રમદેવતાની મર્યાદાનું કાઈ દિવસ પણ રખેને લગારે લંધન કરે એ આશંકાએ જ તે દિવસે બપોરે તેમને જ'પ વળવા દીધો નહોતો.

એ સાધક જે અસીમ શાન્તિને આશ્રમે પોતાની પ્રશાન્ત મંબીરતામાં શાન્ત સમુદ્રની પેઠે મરણ્યુક્ષણ સુધી પ્રતિષ્ઠિત હતા, તે શાન્તિ તમે જ છો. હે શાન્ત, હે શિવ! ભક્તના જીવનમાંથી તારું તે શાન્ત સ્વરૂપ ઉજ્જવળ ભાવે અમારા જીવનમાં આજે પ્રતિફલિત થાઓ. તારી તે શાન્તિ ઉપર જ સકલ વિશ્વની પ્રતિષ્ઠા યથેચ્છી છે, તે જ બધાં બળનો આધાર છે. અસંખ્ય બહુધા શક્તિ તારીએ નિસ્તબ્ધ સાંતિમાંથી ઉભરાઈને અસીમ આકાશમાં અનાદિ અનંત કાલમાં વિકીર્ણુ પ્રકીર્ણુ થતી રહે છે, અને એ અસંખ્ય બહુધા શક્તિ સીમાહીન દેશકાળમાં ઘટ્ટને તારી આ નિસ્તબ્ધ શાન્તિમાં આવી નિઃશબ્દપણે પ્રવેશ પામે છે. સકળ શક્તિ સકળ કર્મ અને સકળ પ્રકાશના આધારરૂપ તારી એ પ્રબળ વિપુલ શાન્તિ અમારા આ નાનાવિધ ક્ષુદ્રતાથી અસ્વસ્થ, વિરોધાથી વિચ્છન્ન, ભયોથી વ્યાકુળ દેશ ઉપર નવા નવા ભક્તોની વાણી અને સાધકોના જીવનમાં ઘટ્ટને પ્રત્યક્ષરૂપે ઊતરી આવો. ખેડૂત જ્ઞાં આજસુ અને દૂબળો હોય છે, જ્યાં તે પોતાના પૂરા ઉદ્ભવથી ખેતર ખેડતો નથી હોતો, ત્યાંજ અનાજને બદલે નીંદામણ્યથી જોતજોતામાં આખું ખેતર ભરાઈ જાય છે-ત્યાં વાડ સારી રહેતી નથી, પાળ ભાંગી જાય છે, ત્યાં જ દેવાનો ભાર ઉત્તરોઉત્તર વધતો જઈ પાયમાલીનો દિવસ ઝંપાટાભેર પાસે આવતો જાય છે. અમારા દેશમાં પણ એ જ રીતે દુર્બળતાનાં બધાં લક્ષણો ધર્મસાધનામાં અને કર્મસાધનામાં સ્પષ્ટ થઈ મળ્યાં છે-ઉચ્છૃંખલ કંટપનાશીલતા અને યુક્તિવિચારહીન આચાર દ્વારા આપણાં જ્ઞાન અને કર્મનાં ક્ષેત્ર, આપણા મંગલનો માર્ગ, બધે જ બાધાઅસ્ત બની ગયો છે; બધી જગતની વિચિત્ર અમૂલક, અસંગત માન્યતાઓ બહુ સહેલાઈથી આપણા ચિત્તને વળગી જાય છે; પોતાની દુર્બળ બુદ્ધિ અને દુર્બળ પ્રયાસને કારણે આપણે પોતે જેમ ધરમાં અને બધા પ્રકારનાં કાર્યોમાં અને સંસ્થાઓમાં ડગલે ને પગલે નિયમભંગ અને અન્યવસ્થાનું ખીલતસ દશ્ય બહુ કરીએ છીએ તે જ પ્રમાણે તારા આ વિશાળ વિશ્વ વ્યાપારમાં પણ અમે બધે જ નિયમહીન વિચિત્ર

સ્વેચ્છાચારની જ કલ્પના કરી લેવાયે છીએ,—અસંભવિત ભયો જિભા કરીએ છીએ,—એથી જ કોઈ પણ પ્રકારના વહેમ માની લેવામાં અમને કશી અડચણ નથી,—તારા ચરિત્રમાં અને અનુયાયનમાં અમે ઉન્નતમાં ઉન્નત બુદ્ધિબ્રહ્મતાનું આરોપણ કરતાં અમે અચકાતા સુદ્ધાં નથી અને અમારા બધી જાતના લાંગા સમયથી ચાલતા આવેલા આચાર—વિચારમાં મૂડતાની એવી કોઈ હદ નથી જેમાંથી કોઈ મુક્તિ તર્ક કોઈ શુભબુદ્ધિ વડે અમને રોકી શકે. આથી અમારી દુર્ગતિની જમજમી લાંબી અમાસની રાત્રિમાં દુઃખ દરિદ્ર અને અપમાનમાં ઘષ્ટને માર્ગ જુલોને અમે સતત અંધાપાની આસપાસ ફર્યા કરીએ છીએ. હે શાન્ત, હે મંગલ, આજે અમારા પૂર્વાકાશમાં તારી અરુણી લાલીએ દેખા દીધી છે, પ્રકાશ થાય તે પહેલાં જ એક બે ભક્ત વિહંગો જગીને સુનિશ્ચિત પંચમ સ્વરે આનંદ વાર્તા પ્રગટ કરી રહ્યા છે, આજે અમે દેશના નવજાગરણને બાહ્યમુદ્દર્તે મંગલ પરિણામ પ્રત્યે હૃદય વિશ્વાસ માથે ચકાવીને તારા જ્યોતિર્મય કલ્યાણ સૂર્યના અભ્યુદય તરફ નવા ઉત્સાહથી અને નવી આશાથી તને આનંદમય અભિવાદનના નમસ્કાર કરીએ છીએ.

અહિંસાની પરિણતિ

સમન્વય અને સત્યાગ્રહ

કાકાશાહેબ કાસેસકર

અહિંસાનો પ્રારંભ કેમ થયો તે આપણે જાણતા નથી. અહિંસા એટલે રોષ, અને આત્મીયતા એટલું તો સ્પષ્ટ છે. પણ એનો પ્રારંભ થયો શ્રવણથી.

માણસ પાસે શક્તિ છે, બુદ્ધિ છે. માણસ શરબો તૈયાર કરી શકે અને નાનાં, મોટાં અસંખ્ય પ્રાણીઓને એણે મારવાનું શરૂ કર્યું. પ્રાણી-હત્યાનો પ્રારંભ આત્મરક્ષા માટે થયો હતો. અને તે યથાધોમ્ય અણાયો. ત્યાર પછી માણસે પ્રાણીહત્યા શરૂ કરી આહાર માટે. બધાં જ પ્રાણીઓ આહાર માટે જીવહત્યા કરે છે. વાંદરા જેવાં પ્રાણીઓ વનસ્પતિ ખાઈને જીવતાં હોવાથી તેમને આહાર માટે પ્રાણીહત્યા કરવાનું ન મળ્યું. પણ વાંદરાનાં વંશજો, માણસો પ્રગતિથી સરળાં. તેમણે એવું, પશુ અને પક્ષી પ્રાણીહત્યા કરે જ છે. આગળ જતાં જળચરોમાં પણ એ જ નિયમ દેખાયો. મોટાં માછલાં નાનાં માછલાંને ખાય છે. માણસે પક્ષપાત-રહિત પશુ-પક્ષી અને માછલાં ત્રણેને ખાવાનું વિચાર્યું. અને જળચર, જૂચર અને ખેચર ત્રિવિધ પ્રાણીઓની હત્યા શરૂ કરી. (અને કેટલાંક માણસો તો માણસને મારીને પણ ખાવા લાગ્યા.) એમણે મિદાંત બાંધ્યો ‘જીવો જીવસ્ય જીવનમ્’ જીવ લઈને જ જીવી શકે છે.

પણ આ સાર્વભૌમ હતા સામે જીવદયા પોકારી ઊઠી. એણે પ્રથમ મનુષ્યમાંસનો નિષેધ કર્યો. નરમાંસ લક્ષકોને 'કન્યાદ' કહીને એમને રાક્ષસની કેટીમાં મૂક્યા.

ત્યાર પછી જીવદયાનું ધ્યાન ગયું ગાય, બળદ, ઘોડા આદિ ઉપયોગી જનવરો તરફ. જે જનવરો દૂધ દે છે, ખેતીમાં કામ આપે છે, વાહન ખેંચે છે અથવા સવારીમાં કામ આવે છે એમને બચાવવાનું માણસને સૂઝ્યું. વાંદરા તો માણસ જેવા જ દેખાય છે. માણસ જેવી લાગણીઓ પણ બતાવે છે એટલે એમની પણ હત્યા બંધ થઈ. દયાલાવે દલીલ કરી કે રામના સૈનિકો, હનુમાનનાં અનુયાયીઓ, અને સીતાને બચાવવા માટે સેતુ બાંધી આપનાર વાંદરાઓને મરાય જ કેમ ? વાંદરાઓ શાકાહારી છે એ પણ દલીલ એમના બચાવમાં વાપરી શકાય. જો કે માંસાહારી પશુ-પક્ષીઓને ખાતાં માણસ અચકાય છે. ઘેટાં-બકરાં, હરણ જેવાં શાકાહારી જનવરોને જ ખાઈ જવાનું માણસે પસંદ કર્યું છે.

આહાર માટે પ્રાણીઓને મારવાનું કામ માણસે છોડ્યું. (અર્થાત્ ઘોડા લોકોએ) એ અહિંસાનું એક મોટું પગથિયું હતું. પ્રથમ ગાયને અધ્યા કરીને બચાવી. પછી ધીમે ધીમે તમામ પશુ-પક્ષીઓને ન મારવાનું નક્કી કર્યું. અને સૌથી છેલ્લે માછલાંને પણ અભયદાન મળ્યું.

આવા નિરાશિયાહારી લોકો અમર કોઈ છે તો તે ભારતમાં જ દેખાય છે. યુરોપ, અમેરિકા આદિ પરદેશોમાં બધે માંસાહાર જ ચાલે છે. આખી માણસગત હજી માંસાહારી છે એમ જ કહેવું પડે છે માંસ ન ખાનારા Vegetarian ભારત બહારની દુનિયામાં એટલા ઓછા છે કે માણસગતનો વિચાર કરતાં એમની સંખ્યા ગણતરીમાં કોઈ લેતું નથી.

એક જણે સાચું કહ્યું છે કે, ભારતમાં માંસ ખાનારાની સંખ્યા ન ખાનારાની કરતાં વધારે છે. ન ખાનારાઓમાં એક એવો પણ વર્ગ છે જેને માંસ મળતું નથી માટે નથી ખાતો. મને ત્યારે ખામ જ છે અથવા માર તહેવારે જ ખાય છે.

જીવદયાને કારણે પ્રાણીઓને ન મારનારા લોકોમાં જૈનો, વૈષ્ણવો, નામધારી શીખો, મહાનુભાવ સંપ્રદાયના લોકો અને અધૈરી સંપ્રદાયના લોકો પણ ગણાય. અમુક અમુક પ્રદેશોમાં બ્રાહ્મણો અને કેટલાક વાણિયાઓ માંસ નથી ખાતા. કેટલાંક માંસ ન ખાય પણ માછલાં ખાય એ સ્થિતિ છે આપણા દેશની.

અને છતાં જીવદયાવાળા નિરાભિયમોજી આ લોકોને અહિંસાને નામે યુદ્ધ ટાળવાનું સમ્યક્ નહિ. જૈન રાજ્યો ફાજ રાખતા. બ્રાહ્મણ રાજ્યો પરશુરામની પેઠે પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી લગાઇમાં લાગ લે છે જ.

‘આ યુદ્ધમાં શસ્ત્ર ધારણ ન કરું’ એમ પીઠ ઉંમરે કહેનારા એકલા શ્રીકૃષ્ણ જ નીકળ્યા. આત્મરક્ષા માટે પણ શસ્ત્રયુદ્ધમાં લાગ ન લેવાય એ અહિંસાવૃત્તિ પરદેશનાં પેસીફિસ્ટ લોકોએ કેળવી, ભારતમાં એનો પ્રચાર ક્યો મહાત્મા ગાંધીએ. જેનો ઇતિહાસ અને એનું જીવિત કેવું છે એ આપણે આજના ભારતવાસીઓ જાણીએ જ છીએ. એટલે જ હિંદુ સમ્પ્રદાયની નિરુક્તિ પદાર્થ છે—એને હિંદુ ગણાય. જે, હિંસા ન કરે એમ નથી પણ હિંસા કરતા એનું દિલ દુભાય છે:—

हिंसाया दूषते चित्तम्
यस्या सौ हिंदुरीरितः ।

આ છે આજની અહિંસાની ભૂમિકા. એમાં ફક્ત મારવા અને ખાવાની જ વાત વિચારાય છે. અમુક જૈનોએ જીવ ક્યાં ક્યાં છે એની પોતાના જમાનાની વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ ચલાવી. બટાટા રીંગણા જેવા બહુખીજ વનસ્પતિઓનો આહાર છોડી દીધો. એ વસ્તુઓ પછું પણ નોંધતા જેવું છે. પણ હવે આપણે મારવા ખાવા ઉપરાંતની વ્યાપક અહિંસાનો વિચાર કરવો એછાએ. જેનું ચિંતન હવે થોડું કરીશું.

* * *

હિંસા એટલે દ્રોહ. મારે જીવવું છે અને ફાવવું છે એટલા માટે ખીજના જીવવા-ફાવવાના અધિકાર ઉપર તરાપ મારવી તે છે દ્રોહ અને હિંસા. પોતાના જીવવાફાવવા માટે ખીજના એવા જ હક ઉપર તરાપ

મારવી એ ગમે તેટલું સ્વાભાવિક, પ્રાકૃતિક કે કુદરતી હોય તોયે તેમાં અન્યાય છે એ જાતની ધર્મશુદ્ધિ માણસમાં ઊગી એને આપણે કહીએ છીએ અહિંસા અથવા અદ્રોહ. એનું અહિંસા અદ્રોહનું પૂર્ણ સ્વરૂપ કહે છે કે બીજાના જીવવા શાવવાના અધિકારનો સ્વીકાર કરતાં મને પોતાને જીવવા શાવવાની જોટણી તક રહેશે તેટલી જ હું વાપરીશ. બીજાને જીવાડીને હું જીવું, બીજાને ફવડાવીને હું કાવું. એને માટે હું મારી બધી શરીરશક્તિ, શુદ્ધિ-યુક્તિ, કુનેહ-કળા અને સંગઠન-શક્તિ વાપરીશ અને છેલ્લે જ્યાં જરૂર જ જણાય ત્યારે હું સ્વાર્થત્યાગ કરીશ. પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરવા સુધી સ્વાર્થત્યાગ અને સ્વાસુત્યાગ એ છે અહિંસાની પૂર્ણતા અથવા પરિણતિ. એનો હવે થોડો વિચાર કરવાનો છે.

जीवो जीवस्य जीवनम् જીવવું હોય તો સ્થૂળ અથવા સૂક્ષ્મ જીવહત્યા કર્યા વગર છૂટકો નથી. એ પ્રકૃતિની પરિસ્થિતિ આપણે જાણી લીધી, નોંધી લીધી પણ એની સાથે સંકલ્પ કર્યો કે આ પરિસ્થિતિમાંથી બને તેટલા ઊંચા જવું એમાં જ જીવનની કૃતાર્થતા છે. હિંસા બનતાં સુધી આછી કરતા જવું-ટાળતા જવું એમાં જ જીવનની સિદ્ધિ છે. એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો એને આપણે કહીએ છીએ અહિંસાધર્મ.

જીવવા માટે આપણે ખાઈએ છીએ, આહાર કરીએ એ ખડું, પણ એને માટે આહાર મેળવવો પડે છે. એને કહે છે આજીવિકા. શિકાર અને માછીમારીથી માંડીને ખેતી સુધી અને લૂંટફાટથી માંડીને લુદ્ધ સુધી અને એથીયે વિશેષ ઉલ્લોમ-ફુલરથી માંડીને વેપાર ઉઘમ સુધી બધી પ્રજાતિઓ આજીવિકામાં આવી જાય છે.

આ ઉપરાંત અહિંસાની દૃષ્ટિએ સેવા, સહયોગ, જ્ઞાનદાન ઇત્યાદિ જે પ્રજાતિઓ અંકાયેલી છે તેનો પણ ઉપયોગ આપણે આજીવિકા મેળવવા માટે કરીએ છીએ.

વ્યાપક અર્થની આ આજીવિકા માટે સંઘર્ષ, હરીફાઈ, ઇંસાતૂંસી અને અહંશ્રેયસી ચાલે છે. આ બધું ટાળીને હરીફાઈને બદલે સહયોગ, સંઘર્ષને બદલે સમુચ્ચય અને સમન્વય. અને અહંશ્રેયસીને બદલે આત્મ-વિશ્લેષણ. એ બધું અહિંસામાં આવી જાય છે. એનું જ આપણે વિસ્તાર-પૂર્વક અને ઊંડાણમાં જિતરીને ચિંતન કરવાનું છે.

જ્યાં જીવન છે ત્યાં ડગલે ને પગલે અથડામણુ ઊભી થવાની જ. ચક્રમક અને લોહાના સંઘર્ષમાંથી જેમ ચિનગારી ઝરે છે તેમ અથડામણુમાંથી સંઘર્ષ અને હિંસા પેદા થાય છે. જ્યાં આત્મીયતા છે, સમજ છે, બલાષ્ટ છે ત્યાં માણસ અથડામણુ ટાળવા માંડવાળ કરે છે. માંડવાળ ઘણીવાર લાચારીથી કરવામાં આવે છે. કોકવાર ઉદારતાથી, અને કોકવાર દીર્ઘદષ્ટિના સ્વાર્થથી પણ માંડવાળ કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત જીવન વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ સંઘર્ષ ટાળીને સહયોગ કરવાનો રસ્તો નીકળે છે, જેને કહે છે સમન્વય. સમન્વય એ અહિંસાનો સર્વોત્કૃષ્ટ આક્ષાત્કાર છે. જ્યાં જ્યાં સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં ત્યાં જો બંને પક્ષ, બધા પક્ષ સમજુ હોય, ન્યાયપ્રેમી—ન્યાયકારી હોય, બધા પ્રત્યે જો આત્મીયતા ફેળવવા જેટલા ઉદાર અને હૈયાવાળા હોય તો એમને સમન્વય સૂઝવાનો જ, અથવા કોઈ સૂઝાડે તો પ્રસન્નપણે પસંદ થવાનો જ. યુદ્ધ ટાળવા માટે આપણે જે વિષ્ટીઓ ચલાવીએ છીએ એ મોટે ભાગે અને શુદ્ધરૂપમાં સમન્વયની પ્રવૃત્તિ જ હોય છે.

અહિંસામાં માનનાર લોકોએ આજ્ઞામુધી જીવદયાનું ચિંતન ધણું કર્યું. હવે અહિંસાના ઉપાસકોએ તેમજ યુદ્ધ વિરોધી શાંતિના ઉપાસકોએ સમન્વયનું ચિંતન અને ખેડાણુ કરવું જોઈએ. અહિંસા માટેની આપણા યુગની આ પ્રધાન સાધના હશે.

કોઈની અસહ્ય આડાધને કારણે અહિંસા-પ્રેરિત જીવનપરાયણ સમન્વય જ્યારે અશક્ય બને છે ત્યારે સમન્વયનું અનુકૂળ વાતાવરણુ ઉત્પન્ન કરવા માટે ‘અહિંસક સંઘર્ષ’ નો રસ્તો ગાંધીજીએ શોધી કાઢ્યો. અને એને નામ આપ્યું સત્યાગ્રહ. સત્યાગ્રહ ખરેખર આ યુગની ભારેમાં ભારે આત્માત્મિક શોધ છે. સમન્વય માટે જ એ છે. ‘જે પક્ષ સમન્વયમાં માને છે એને જ સત્યાગ્રહ કરવાનો અધિકાર છે’ એ સિદ્ધાંત સમજવાનો અને ચલાવવાનો જમાનો આવી ગયો છે.

પરિવર્તનનો પ્રેમ

મુદ્રમ્

રેવતિનિ સંસારે

સંસાર તો પરિવર્તન પામ્યા જ કરે છે. અને આપણને પણ પરિવર્તન ગમે જ છે.

નવા નવા કપડાં, નવી નવી વસ્તુઓ, નવા નવા વિચારો, નવી નવી લાગણીઓ : ફેટલું બધું સારું લાગે છે.

અને છતાં વસ્તુઓ બદલાય છે તે ગમતું નથી. ‘તમે તો બદલાઈ ગયા’ ‘ફરી ગયા’ આવા ઉદ્ગારો સામા ભાટે આપણે ફેટલી અધી વાર કાઢવા પડે છે ?

ફેટલીક વસ્તુઓ એવી છે કે જે સદાયે એવી ને એવી રહે એમ આપણે ઈચ્છીએ છીએ, ઝંખીએ છીએ, માગીએ છીએ. પ્રથમ વાર પ્રેમ થાય છે, મૈત્રી થાય છે ત્યારે એમ જ થાય છે કે એ સદા કાળ આમ જ રહે. ‘મારી અખંડ રૂઠો માઝમ રાત’ આ પ્રેમીઓનું પરમ સૂત્ર છે.

પણ માંદા પડીએ છીએ ત્યારે આપણું સૂત્ર બીજું હોય છે. દાકતર સાહેબ, આ પીડા વહેલામાં વહેલી મટાડી દો ... બદલી નાખો, પલટી નાખો, શરીરના જે ભાગમાં આ ગરબડ થઈ રહી છે તે જલદીમાં જલદી ઠંઠાવી દો. આ ઝગડો થયો છે, વહેલામાં વહેલો, ટૂંકામાં ટૂંકી રીતે પતાવી દો.

જગતનું મહાનર્માં મહાન યુદ્ધ, કૌરવ પાંડવોનું માત્ર અદાર દિવસમાં જ ઊકલી ગયું, અદાર અક્ષૌહિણી સેનાઓની આટલા દિવસમાં સફાર્થ થઈ ગઈ, એ વિચારતાં રાહત અનુભવાય છે. કેમ કે ઝગડાઓ, વેરઝેર તો પેઢી દર પેઢી ચાલતાં રહે છે, ઇતિહાસમાં સો સો વરસ ચાલેલા યુદ્ધ નોંધાયાં છે. ભવિષ્યનું અણુયુદ્ધ કદાચ થોડા કલાકોમાં જ, થોડી ક્ષણોમાં જ પતી જાય તેવું બને. એમાં કોણ મરશે ને કોણ જયશે એ સવાલ બીજો છે, પણ હડાર્થ જેવી અણુગમતી ચીજ વિશ્વવ્યાપી પાયા ઉપર માણસ થોડી જ ક્ષણોમાં ઉકેલી નાખે એ તેની નાનીસૂતી પ્રગતિ નહિ કહેવાય.

આમ માણસ આગળ બે મૂંઝવણો છે. એને જે વસ્તુઓ શાશ્વત માટે જોઈએ છે તે તે રીતે મળતી નથી, જે વસ્તુઓનો તે જલદીમાં જલદી નિકાલ માગે છે તે પણ તે રીતે બનતો નથી.

માણસને પરિવર્તન પણ જોઈએ છે, અને સ્થિરતા. અવિચલતા, શાશ્વતતા પણ જોઈએ છે. એને નિત્યનૂતનની કામના છે અને પરમ શાશ્વત પણ જોઈએ છે.

એ બેનો મેળ કેવી રીતે બને ?

મેળ બનેલો જ છે. એ માટે પ્રશ્ન પણ નથી રહી શકતો.

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણઃ- આવી વસ્તુ જગતમાં છે, આદિ કાળથી-પુરાણ, જન્મ્યા વિનાની-અજ, કેમકે જેને જન્મ થાય છે તેનું મૃત્યુ થાય છે. નિત્ય, શાશ્વત, સદાયે હાજર, હાજરાહજૂર, ત્રિકાળમાંયે ટકી રહેનારી, શાશ્વત.

આ પળે પળે પરિવર્તન પામતા જગતમાં આપણે ન્યારે ન્યારે વસ્તુઓને સ્થિર રહેવાની, સદા ટકી રહેવાની ઝંખના કરીએ છીએ ત્યારે આ આત્માને ઝંખતાં હોઈએ છીએ. એ વસ્તુની ખજર પડી જાય, અને આત્મા સુધી પહોંચાય એટલે પ્રશ્નની એક બાજુ પૂરી થાય છે પ્રેમ કરતાં કરતાં જો પ્રેમીના આત્મા સુધી પહોંચાય, વિચાર કરતાં કરતાં જો વિચારના પરમ તત્ત્વ સુધી પહોંચાય તો શાશ્વત વસ્તુ હાથ આવી જાય.

અને આત્માના—અને પરમાત્માના પણ—આ સ્થિર આસનમાં પહોંચ્યા પછી બીજા છેડાની ગતિ શરૂ થાય છે. અમર એવો આત્મા, અમર અને નિત્ય જન્મમાં ઊતરે છે, મૃત્યુને માટે તૈયાર રહે છે, પણે પણે અનિત્યમાં વિચરતો રહે છે, ક્ષણે ક્ષણે, પદે પદે તે નૂતન અને નવલમાં પહોંચે છે. અને એ જ બરાબર છે. આપણે ઝાડ ઉપર એનાં એ પાંદડાં સાંધતે ઠાળ માટે બેઠેલાં રહે એવું કદપી શકતા નથી, ઇચ્છી શકતા નથી. બીજાં તે સદા બીજાં રૂપે જ અખંડ રહે એમ ઇચ્છતા નથી. આપણે અંકુર માગીએ છીએ, કુમળાં કુમળાં પાંદડાંને ફૂટતાં જોવા માગીએ છીએ, ક્યારે ફળાઓ એસે, ક્યારે ફૂલ ખીસે તેની આતુરતાથી રાહ જોઈએ છીએ, અને પછી ફળોમાંથી બીજાં બની જાય તે પણ આપણી યોજનામાં ગોઠવીએ છીએ.

આમ છે એટલે જગત સદા હથું'હથું' રહે છે, પાનખર આવી જાય છે એટલે સદા વસંતનો મનોહર બહાર માણવાનો મળે છે. સામરો ભરી ભરીને પાણી પડ્યાં છે, પણ તે હરતાં ફરતાં રહે છે, જાંચે ચડી નીચે વરસતાં રહે છે, આ કિનારેથી પેલે કિનારે ગતિ કરતાં રહે છે, એમાં તો તે જીવતાં રહે છે.

સનાતન સાગર સનાતન ગતિ પણ માગે છે. જે પરમ સ્થિરતા છે તે જ નિત્ય ગતિમાં પણ છે. એટલે જ સત્ હથું' તે જગત્ થથું', સ્થિર હથું' તે ગતિમાં આવ્યું'.

ગતિની પણ સાંધતતા છે, અને સ્થિરતાની પણ સાંધતતાં છે. આ બંને સાંધતી મણી જગત બને છે. આદિ ક્રુવ તત્ત્વ સત્ છે તે ગતિમાં મુકાય છે. સત્ય તે ગતિમાં આવીને ઋત બને છે.

આ બંને શબ્દોને, સત્યની બંને અવસ્થાઓને આપણે પામવાની છે.

શ્રી અરવિંદે એક સંજો કહ્યું છે—Man is fortunately inconsistent. માણસનું સદૃશીય છે કે તે અસંજત છે.

માણસને એક જ અવસ્થામાં, વિચારની, લાગણીની, શરીરની એક જ સ્થિતિમાં રાખી મૂકા, તેની સુસંજતિ ઉપર વારી નહોતી; વાંદ, આ લાપતા વિચારો, ભાવો કેવા તો એવા ને એવા જ છે, એમ માની

પુરા સાચો, કાલે, બેએક ઘડી મારું લાગશે પણ પછી, મન કહેશે, એમાં શું? આપણે જાણીએ છીએ એ શું ખોલવાના છે. એની એ રેકર્ડ વાગ્યા કરશે-વિચારની, લાગણીની. અને સરીર-કઈ મા પોતાના પહેલા દિવસના બાળકને એવું ને એવું સદાને માટે જોવાને તૈયાર હશે?

કહો, કઈ પ્રેયસી પોતાના પ્રિયતમને એતો એ જ પ્રેમનો પોપટિયો પાઠ પુનઃ પુનઃ કરતો જોવાને ઈચ્છતી હશે?

જીવન, જગત તો પાંગરે છે, વધે છે, એની કળાઓ પર્વે પર્વે ખીંચે છે.

જગત, પરિવર્તિની સંસાર સદાય આમ પલટાતો જ રહે છે.

પણ એ કેવો પલટાય છે, એને કાણ પકડે છે, એણે કેવા પલટાણું જેઠાણું?

ભગવાનની જગતને માટે કોઈ યોજના હશે કે કેમ તે તો એ પોતે જ જાણે, પણ માણસની તો જગતને માટે યોજના છે જ, અને દરેક સાચા દિલનો માણસ પોતાની યોજના મુજબ જગતને ધડવાને બેસી ગયો છે.

પણ લોહું એક છે અને એને ધડનારા ધણા છે. એક કહે છે મારે દાતરડું કરવું છે, બીજો કહે છે મારે બંદૂક ધડવી છે, ભગવાન તૃણી કહેશે, લોહું ધણું છે, બેય થવા દો!

પણ બંદૂકવાળા સામસામે હિલા થઈ જાય છે પ્રભુને પ્રાર્થનાઓ થાય છે: અમારા શત્રુઓતો નાશ થાઓ. પ્રાર્થના સાચા અંતરની હોય તો પ્રભુને તે સાંભળવી જ પડે, અને પછી બંને શત્રુઓનો નાશ કરવો પડે અને કદાચ એમ એ કરતા પણ હશે. પછી તોપો ઝોગાળીને તેના હજી બનાવવાને કોઈ જીવતું ન રહે તો પણ વાધો નહિ.

તો ધણા બંદૂકો હેડી મૂકી સામાન્ય હૃદયપરિવર્તન કરવા નીકળે છે. ગાંધીજીએ જિન્દાના હૃદયપરિવર્તન માટે અપૂર્વ પ્રયત્ન કર્યો. તો જિન્દાએ પણ એ જ પદ્ધતિ અજમાવી, ગાંધીનું હૃદયપરિવર્તન કેમ ન થાય? એ મારી વાત કેમ ન માને?

આપણી ઈચ્છા, પ્રભુની ઈચ્છા સુધી ન પહોંચે ત્યાં સુધી તે પવ-
ટાતી જ રહેવાની. આપણા ભાવો, આપણા વિચારો, આપણા આદર્શો,
આમ તો એ બધાં પ્રભુ તરફથી જ આપણને ભેટ રૂપે, નાના મોટાં
હિચ્ચાસનો ઉપે મળ્યાં છે, પણ તે દૂંડે હરતે, એ બધું પ્રભુના પરમ સત્ય
પાસે પહોંચે ત્યાં લગી તેણે આગળ ને આગળ વધ્યે જવાનું છે.
પર્વાત પર્વાત,

બધું જ પલટાય છે, કેઈ વસ્તુને પ્રભુ સ્થિર રહેવા દેતા નથી.
પણ આ પલટો, આ પરિવર્તન, એની ક્રિયામાં સમજપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક,
આનંદપૂર્વક જોડાઈ જાય તો પરિવર્તન એ વેદનાની વસ્તુ નથી રહેતી.
પ્રભુની આ વિશ્વરૂપી આનંદવાત્રામાં એ પણ આનંદનું પદક બની
રહે છે.

પરિવર્તન, ભયે આવે. પ્રભુની મહામતિમાં આપણું પગલું જળી
જશે, એના પરમ સ્થિર સત્યમાં, પરમ સ્થાણમાં આપણે સ્થિર થઈશું
પણ એ સત્ય આપણી દ્વારા ઝડપ બનીને, મતિમાન સત્ય બનીને,
જગતમાં પ્રતિ પળે, પ્રતિ પદે પાંચરતું, પ્રકટનું રહેશે.

આ જ ભોક્ષાહી છે ને? એમાં વિરોધ પડે. માનવંત સ્થાને કામ કરે છે. અને દરેક પક્ષ પોતાની નીતિના વિજય માટે મથે છે.

ખખર નથી, આ બધી 'શાહી'ઓમાંથી કોની સાહીમાં દુષ્ટમ બોળીને વિધાતા જગતના લેખ લખશે?

અનેક ઇચ્છાઓ, અનેક લાગણીઓ, અનેક વિચારો, અનેક શક્તિઓ, અનેક હથિયારો જગતના ચોકમાં ધૂમી રહ્યાં છે. દરેકને પોતાની અસ્પૃશ્યતા, પોતાનો વિજય મેળવવો છે. કોનો વિજય થશે?

દેવાને આ પ્રશ્ન થયેલો, અને જવાબ મળેલો.

ઇશ્વરેચ્છા બલીયસી. માણસ પાસે આ જ્ઞાન છે. પણ તે કેટલું કામ આવે છે?

ઇશ્વરને પણ તેની ઇચ્છા છે, તેનો વિચાર છે, તેની લાગણી, ભાવ છે. અને તે પણ હાથપગ વાળીને બેસી રહેલા નથી. જગતમાં એની પરમેચ્છાનું ચક્ર પણ ધૂમે છે. એનો પરમ સત્ય-વિચાર, ઝાત-દર્શન, પરમ દેવી ભાવ સક્રિય પ્રવર્તે છે.

અને એટલે જ કોઇનો પણ વિચાર, કોઇનો પણ ભાવ, કોઇની પણ શક્તિ અંતિમ વિજયને પામતાં નથી. માણસ માત્રના વિચારો આજે કે કાલે પડી ભાંગે છે, પડી ભાંગવાના છે, એના ભાવો લુપ્ત બનીને ઊડી જવાના છે. એના પ્રેમો પ્રેમહીન બોખાં બની રહેવાના છે.

પણ માણસની પાસેથી પ્રભુ એક વસ્તુ ખૂંટવી લે છે તો એથી વધુ હિતમ બીજી વસ્તુ તેને આપે પણ છે. માણસ પ્રાર્થના કરે તેથી પણ અધિક તે આપે છે : ईप्सितादधिकं दाता ।

એટલે આપણી પાસે ઇચ્છા છે, વિચાર છે, લાગણી છે, ભાવ છે, આદર્શ છે, યોજના છે, તો તે ભલે રહ્યાં. પણ એ વિચાર, ભાવ, યોજના, આદર્શ પાંગરતાં રહે, પ્રકુલ્લતાં રહે, નિત્યનૂતન રહે તો ખસ.

દિવસ ઊગે અને ચાપ કે હા, આપણી અંદર પણ કાંઈ નવું ઊગ્યું છે તો ધણું. એના એ વિચારો, એની એ ઇચ્છાઓ, એના એ આદર્શો—એ બધું કયાં સુધી વળગાડી રાખી શકાય? મરેલા બચ્ચાને ન છોડતી વાંદરી કરતાં તો માણસ ધણો આગળ વધ્યો છે.

આપણી ઈચ્છા, પ્રભુની ઈચ્છા સુધી ન પહોંચે ત્યાં સુધી તે પલટાતી જ રહેવાની. આપણા ભાવો, આપણા વિચારો, આપણા આદર્શો, આમ તો એ બધાં પ્રભુ તરફથી જ આપણને ભેટ રૂપે, નાનાં મોટાં હિચ્ચાલનો રૂપે મળ્યાં છે, પણ તે દૂંકે હપ્તે, એ બધું પ્રભુના પરમ સત્ય પાસે પહોંચે ત્યાં લગી તેણે આમળ ને આગળ વધ્યે જવાનું છે. પર્વાત પર્વત,

બધું જ પલટામ છે, કોઈ વસ્તુને પ્રભુ સ્થિર રહેવા દેતા નથી. પણ આ પલટો, આ પરિવર્તન, એની ક્રિયામાં સમજપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક, આનંદપૂર્વક જોડાઈ જાય તો પરિવર્તન એ વેદનાની વસ્તુ નથી રહેતી. પ્રભુની આ વિશ્વરૂપી આનંદયાત્રામાં એ પણ આનંદનું પદક બની રહે છે.

પરિવર્તન, ભલે આવે. પ્રભુની મહાગતિમાં આપણું પગલું બળી જશે, એના પરમ સ્થિર સત્યમાં, પરમ સ્થાણમાં આપણે સ્થિર થઈશું પછી એ સત્ય આપણી દ્વારા ઝડપ બનીને, ગતિમાન સત્ય બનીને, જગતમાં પ્રતિ પથે, પ્રતિ પદે પાંચરતું, પ્રકટતું રહેશે.

છાંદોગ્યની ઉદ્ગીથ-ઉપાસના

મહાર્જુન દવે

છદોગ્ય ઉપનિષદ સામવેદનું છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમાં સૂરનો મહિમા અને સૂરની સાધના પ્રગટ થયા વિના ન રહે. ઉદ્ગીથ એ આપું અક્ષરબ્રહ્મનું ઉચ્ચ સ્વરે લલકારેલું જ્ઞાન છે. જંદની શક્તિથી સમગ્ર જીવનની રક્ષા દર્શાવી હોવાથી આ ઉપનિષદ જદોગ્ય કહેવાયું છે. જંદનું જંદત્વ આગ્રહાદન કરવામાં, અમૃતનો આસ્વાદ કરાવી જીવનનું રક્ષણ કરવામાં એ જ જદોગ્ય કહે છે. દેવો મૃત્યુથી ભય પામ્યા ત્યારે જદોગ્યે તેમનું રક્ષણ કર્યું.

देवा वै मृत्योर्विभ्यतः ते छन्देमिः आच्छादयन् ।
यदेमिः आच्छादयन् तत् छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥

મૃત્યુથી ભય પામતા દેવો જદો વડે પોતાનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. તેમણે જંદથી પોતાનું આગ્રહાદન કર્યું, તેથી જંદનું જંદપણ છે.

જદોગ્યના આ આગ્રહાદનમાં રક્ષણ ઉપરાંત અનંત વિસ્તારનો અર્થ પણ રહ્યો છે. દારણ કે જંદ આપણા જીવન પર આક્રમણની જેમ જવાઈ જાય છે. એના આગ્રહાદન નીચે નાની-મોટી બધી જ વસ્તુઓ આવી જાય છે. જદોગ્યને આ જગત છોડી પરલોકની ચિંતામાં રસ નથી. એ

તો આ પૃથ્વી, જળ, ઔષધિ, પુરુષ, વાણી અને વાણીમાંયે સહુથી શ્રેષ્ઠ સામગાનના પંથુ સાર રૂપે જે વિલસે છે એ 'સ યથ રસાનાં રસતમઃ' - આ ધરતીનો પરમ રસ આપણને આકંઠ પાવા માગે છે. આ રસને જ છાંદોગ્ય ઉદ્દગીય કહે છે, ઈંડું કહે છે, બૂમાં કહે છે:

આ રીતે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ અત્યંત સ્થૂળ, અવ્યં અને ઘણિક વસ્તુથી માંડી પરમ સદ્ગત, વિશાળ અને સનાતન તત્ત્વ તરફ આપણને લઈ જાય છે. ધરતીમાં કાંઈ બહિષ્કૃત નથી એની છાંદોગ્ય આપણને વારંવાર પ્રતીતિ કરાવે છે. અને એટલે તો છાંદોગ્યમાં આવતા શ્વાન-ગામમાં શંકરાચાર્યે કાંઈ શ્વાનસ્વરૂપી મહાન દેવતા-પરમેશ્વરવલ્લ પ્રતિભાનાં દર્શન કરે છે, ત્યારે આપણી લોકાયત પરંપરાના અર્વાચીન અભ્યાસી શ્રી દેવીપ્રસાદ ચંદ્રોપાધ્યાય એમા આદિમ જાતિના, અર્ધ મન્ટિના જૂથગાન સિવાય બીજું કાંઈ જોતા નથી. આ શ્વાનગાન વિશે ડૉ. રાધાકૃષ્ણનુ માને છે તેમ, એકબીજાનુ પુચ્છ પકડી પુરાહિતોની પ્રશ્નિચ્છા કરતા આ શ્વાનોની પાછળ વૈદિક ઋષિઓની મળકલ્પતિનું પ્રદર્શન નથી, 'પણ' એક ગંભીર સંસ પૂરી ગંભીરતાથી અહીં નિરૂપવામાં આવ્યું છે. શ્રી દેવીપ્રસાદનો કહેવા પ્રમાણે શ્વાન-સંજ્ઞાથી ઓળખાતી આદિ જાતિ જેની પાસેથી પ્રેરણા મેળવે છે તે સ્વેત મહાશ્વાન એકબીજાને ફાડી ખાવા કે એકસાથે મળી બીજાને ફાડી ખાવા ઉત્કેરતો નથી. એ તો સહુને મળી અનદેવની પ્રાર્થના કરવાનું કહે છે. 'સાથે પ્રાર્થો, સાથે ટર્કો રહો!' (અંગ્રેજી: પ્રે દુગેધર, રે દુગેધર) જેવું પ્રાર્થનાના બળથી જીવનસંરક્ષણનુ સૂત્ર આપે છે. આ વિશ્વની પરમ શક્તિ સાથે અંતરનો સૂર મિલાવતી પ્રાર્થના સફળ થાય કે નહીં એ જુદો પ્રશ્ન છે ભૌતિક દૃષ્ટિ એને કબૂલવા તૈયાર ન થાય પણ છાંદોગ્ય તો આ આંતરસંગીતની સર્વસમર્થતા મુક્તકંઠે ગાય છે. એનું ઉદ્દગીયગાન અન્યથી શરૂ કરી આત્માનંદ વરસાવતું જાય છે

ખરી વાત એ છે કે આ ઉપનિષદમાં અન્નનો તિરસ્કાર નથી તેમ એક માત્ર અન્નપ્રાપ્તિમાં જ જેનું આયુષ્ય ખપી જાય છે એવી આદિમ-જાતિની અગ્રોધ ઈતિશ્રી નથી. પણ અન્યથી માંડી અર્જુન સ્ત્રીના આત્મતત્ત્વ બૂમાં લાણી એ સૂરની પાંખો ફફડાવે છે. અને મુખની સ્ત્રીમાં

૩૨ : ચિંતન પરાગ

નીકળેલા મનુષ્યને ‘હજી આગે ! હજી આગે !’ ની હાક મારે છે. ‘અદ્યપર્માં મુખ નથી, જૂઠામાં જ મુખ છે’ એ જાંદોગ્યની શુવન ગળવતી ઘોષણા છે :

‘યો દૈ મૂમા તત્ સુર્લ, નાલ્પે સુષમસ્તિ ।’

આમ જાંદોગ્ય જૂઠામાં જ મુખ છે એમ ભારપૂર્વક કહે છે. આ જૂઠા સર્વત્ર પૂર્ણ છે અને સર્વથી પર છે. જે આ જૂઠાને પિંજાય છે, તે પોતાના સાચા આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. અન્ન, બળ અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પણ આત્મામાંથી જ થાય છે. અન્નમ્ આત્મતઃ, ઘલમ્ આત્મતઃ, વિજ્ઞાનમ્ આત્મતઃ । સર્વ મુખના અક્ષય ભંડાર સમા આત્માની પ્રાપ્તિ માટે પણ જાંદોગ્યમાં ખાલી હવાઈ વાતો નથી. એ નક્કર ધરતી પર ઊભા રહી પરમ આનંદને પ્રાપ્ત કરવા માટે એક પછી એક પ્રયત્ન ચક્રવાતું કહે છે. અન્નના કાળિયાથી માંડી અક્ષર બ્રહ્મને પામી સર્વ પ્રયત્નોને ભેદવાનો માર્ગ એ ચીધે છે :

આહારશુદ્ધો સત્ત્વશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધો ધ્રુવા સ્મૃતિઃ
સ્મૃતિલાભે સર્વગ્રંથીનાં વિપ્રમોહઃ ।

અન્નની શુદ્ધિથી શુદ્ધિ સાત્ત્વિક બને છે. શુદ્ધિ સાત્ત્વિક બતાવતી અમ્યક્ત સ્મૃતિ પ્રગટ થાય છે. આવી સ્મૃતિ સ્થળ-કાળના સીમાડા ભેદી રહે છે ને અવિનિહન્ન આત્મસ્વરૂપમાં રિચત થાય છે. મનુષ્યે આવી આત્મિક જગૃતિ માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જાંદોગ્ય કહે છે કે એનો બધો જ આધાર તમે કેવું અન્ન મુખમાં નાખો છો તેના પર છે. અન્નમયં હિ મનઃ । મન એ અન્નનું જ રૂપાંતર છે. જેવું અન્ન એવું મન. એટલે અન્ન કેવી રીતે અને કેવું મેળવીએ તેના પર મનના બંધારણનો આધાર છે. જાંદોગ્ય અન્નપ્રાપ્તિનો સર્વોત્તમ ઉપાય ઉદ્દગીયમાં જીએ છે. ઉદ્દગીય દ્વારા જે અન્ન મળે છે એ જ શરીરને પોષી મનને પરિશુદ્ધ કરી, અંતે આત્મદર્શન કરાવી આપે છે.

મનુષ્યમાં રહેલી ભયંકર જીજ્ઞાસાને મારામારી કરી પડાવી લેવાના પંથેથી વાળી પ્રાર્થનાને પ્રેમને પંથે ચક્રાવવાની સ્થાને કરેલી ઉદ્દગીય-ઉપાસનામાં સ્પષ્ટ સ્ત્રયન છે—અન્નાપતે અન્નમ્ इह अहरत्-એ

પશુમાંથી પ્રભુત્વ લાણી લઈ જતો ઉદ્દગાર છે. મનુષ્યમાં રહેલી પશુગતિને ઉપનિષદકારની જેમ 'હ્યુમન ડેસિટની'ના કર્તા લોકોએ ક્યુ નોય એક શ્વાન પ્રીતિ શ્વાનને ફાડી ખાય છે તે ઉપરથી જંગલનો પુકાર (અંગ્રેજી : ધી ક્રાલ ઓફ ધી વાઈલ્ડ) કહે છે. આ જંગલના પુકારથી નાણુસ આગળ વધે ત્યારે મનુષ્યમાંથી આંશિક મુક્તિનો અવાજ સર થાય છે, અને ત્યાર પછી પ્રભુત્વનો પુકાર (અંગ્રેજી : ધી ક્રાલ ઓફ ડિવાઈન) આવે છે, ને એ જ મનુષ્યને પૂર્ણતામાં લઈ જાય છે. એમાં માત્ર એકનું કે અમુક વર્ગનું જ કલ્યાણ નથી, પણ સર્વનું કલ્યાણ છે. સૂર્ય જિગે છે ત્યારે અમુક જગ્યાએ અજવાળું નથી કરતો; એનો પ્રકાશ સર્વત્ર રેલાય છે. કારણ કે છાંદોગ્ય કહે છે તેમ, એ ઉદ્દગીયગાન કરતો ઉદ્ય પામે છે : **उद्यन् द्या पय प्रजाभ्य उद्गायति ।** સૂર્ય જિગીને પ્રાણી માત્રના કલ્યાણને અર્થે માન કરે છે, પણ સૂર્યનું ગાન સાંભળવા માટે આપણે આપણા પ્રાણને તૈયાર કરવા 'ભોઈ'એ.

આ સૃષ્ટિમાં ઉદ્દગીયગાન તો અવિરતપણે આત્મા જ કરે છે. પણ એની સાથે સૂર મિલાવતાં આપણને આવડતું નથી. છાંદોગ્ય કહે છે કે આપણી ઈંદ્રિયો, મન અને પ્રાણ દ્વારા દેવો અને અસુરો વચ્ચે ઉદ્દગીયગાન કરવાની હરીફાઈ, આત્મા કરે છે. દેવ એટલે પ્રકાશમાન જુદિ ઉદ્દગીયની ઉપાસના કરે છે કે તરત જ અસુરો-તમસથી આવૃત્ત થયેલી વાસનાઓ આપણી ઈંદ્રિયો, મન અને પ્રાણને પાપયુક્ત કરી નાખે છે, પરંતુ મનુષ્યમાં રહેલા મહાપ્રાણને અંતરાત્માને અસુરો કાંઈ નથી કરી શકતા, તેને પાપયુક્ત કરવા જતા જ અભેદ શિલા પાસે માટીના ઢેકાની જેમ અસુરોના ભુક્કા ચઈ જાય છે.

છાંદોગ્યે આ કેવડું મોટું સત્ય કહ્યું છે ! મનુષ્યના અંતરતમને કેટલો મહિમા અહીં ગાયો છે ! અંતે તો મનુષ્યના મહાપ્રાણ પાસે અસુરોનું કાંઈ ચાલતું નથી, એ સત્યના પાયા પર જ ઉદ્દગીયના આ અજોય આનંદની ધળ આલ જીવી ફરકે છે.

જીવનનું રહસ્ય પ્રગટ કરવાના એ માર્ગ છે : એક પ્રહાર કરીને, બીજો પ્રેમ કરીને; એક આઘાત કરીને બીજો આત્મસાત્ કરીને. પ્રહાર

કરીને મળે તેનો સામેા એટલો જ લપંકર પ્રત્યાઘાત પડે છે. પ્રેમથી જે જિતાય એમાં પરમ કલ્યાણ જ પ્રગટે છે. હાંદોગ્ય તો પૃથ્વી, જળ, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રો ને આકાશની ઉદ્દગીય રૂપે ઉપાસના કરવાનું કહે છે. એ જ રીતે બકરી, માય, ઘોડા વગેરે પ્રાણીઓની પણ ઉદ્દગીય રૂપે ઉપાસના કરવાનું કહે છે. આ ઉદ્દગીય તે ઉચ્ચ સ્વરે માન રૂપે ઊંઠતા અંતરના પ્રેમ સિવાય બીજું કશું નથી. જે મનુષ્ય પોતાના સ્વાર્થમાં જ યુગચેલો રહે છે, તે એની પોતાની જાણમાં ખરી પરવારે છે, અને જે પોતાની જાતમાંથી મુક્ત થઈને જૂમા લણી-વિશાળ ચૈતન્ય લણી આગળ વધે છે તે એકલો અમૃતનો અધિકારી બને છે. પંચમહાજૂતોની આ સૃષ્ટિમાં પણ એકથી બીજાની સદ્ગતતા, વિશાળતા અને શુદ્ધિની શક્તિ વધતી જાય છે. પૃથ્વીથી જળ વધારે છે અને પૃથ્વીને જળ શુદ્ધ કરે છે. જળને અગ્નિ શુદ્ધ કરે છે, અગ્નિને વાયુ શુદ્ધ કરે છે, અને વાયુને આકાશ શુદ્ધ કરે છે. આને હાંદોગ્ય પદોચરીયાન્ ઉદ્દગીય- ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ ઉદ્દગીય કહે છે. પરંતુ આ બાહ્ય આકાશની વિશાળતા સાથે હાંદોગ્ય એક બીજી એવી જ વિશાળતા તરફ આંગળી ચીંધવાનું ચૂકતું નથી. હાંદોગ્ય આ અનંત આકાશ જેવા જ બૃહત્ આકાશને મનુષ્યના અતિ અદ્ય હૃદયમાં-દહરકમળમાં બતાવે છે. અને જ મહત્ ચેતના અનંત અહ્યાંમાં વ્યાપ્ત છે એ માનવીના અંતરમાં પણ રમી રહેલ છે એવો આત્મવિશ્વાસ જગાડે છે:

યાયાન્ અયં આકાશઃ તાવાન્ અંતર્હૃદયઃ ।

યત્ અસ્ય હૃદ અસ્તિ તત્ અસ્મિન્ સમાહિતમ્ ॥

હાંદોગ્ય જેને જૂમા કહે છે એ બાહ્ય અને અંતર બંને જગતમાં સમતોલ શુવનદષ્ટિ આપી જાય છે. મનુષ્યનો અહંકાર જ્યારે તેને જ્ઞાન શુભાવે ત્યારે આ અનંત આકાશ સામે ધડીલાર નીરખતાં એનો અહંકાર ક્યાંયે ઓગળી જાય. અને આવડા મોટા આકાશ નીચે ઊભા રહી એ પોતાની જાતને અત્યંત દુર્લભ માની બેસે, ત્યારે પોતાના અંતરાત્માનું દર્શન કરતાં એ અહ્યાંથીયે વેંત ઊંચો વધી જાય. જે જૂમાને અથવા દહરઅભને જાણે છે તે હાંદોગ્ય કહે છે તેમ-આત્માનન્દઃ સ સ્વરાટ્

भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति- એ આનંદમય, રસપ્રકાર અને સત્યસંકલ્પ અને છે.

આપણે આપણા પ્રમાદથી કે આસુરી જતિના પ્રભાવથી સમગ્ર-ચરમાં જે અલ્પસંગીત રેલાઈ રહ્યું છે તેને બેસર અને બેતાલ રીતે ગાઈએ છીએ. છંદોગ્યની ઉદ્દગીથ-ઉપાસના એને પરમ શુદ્ધ રીતે ગાવાનું આપણને શીખવે છે: दुरुदगीतम् अनुसमाहरति। આ વિશ્વની હરએક વસ્તુમાં એ આનંદનું ગાને ચાલી રહ્યું છે, તેની સાથે આપણું હૃદય પણ અનાયાસ ગાઈ ઊઠે છે. અને એના મૂળમાં જે પરમ પ્રેમ રહ્યો છે તેની આપણને પ્રતીતિ થાય છે. ઉપનિષદના આ જાવને કવિવર ટાગોરે એક એક સુંદર ગીતમાં ગૂંથી લીધો છે:

‘જાજે જાજે, રમ વીણા જાજે-
અમલ કમલ માજે, જ્યોત્સ્ના રમની માજે,
કાજલ ધન માજે, નિશિ આધાર માજે,
કુસુમ-મુરલિ માજે, વીણ-રણન શુનિ જે,
પ્રેમે પ્રેમે જાજે’

[ગીત વિતાન]

અનંતનું આ વીણાગાન સાંભળવાની ને એની સાથે સૂર મિલાવવાની યક્તિ પરમાત્મા આપણને આપે એ પ્રાર્થના.

એલિયટનું પહેલું કાવ્ય*

ઉમાશંકર જોશી

દી. એસ. એલિયટ પોતાની એક કવિતામાં કહે છે : મારા અંતમાં
મારે આરંભ છે. In my end is my beginning. એટલે આમ
કરદેહે તો એ સાધ્યા ગયા છે. પણ એ અંતમાં જ આરંભ છે. ખરું જોતાં
અક્ષર સામગ્રી દ્વારા જે જીવે છે તેનું જીવન તો પછીથી વધારે ને વધારે
વ્યાપક 'બંન'નું જાય છે. એટલે એલિયટના એ અક્ષર જીવનનું વિશેષ ભાવે
રમરમ કરીએ તો એ ઉચિત થશે.

એમનો કાવ્યસંગ્રહ બહુ મોટો નથી. વચ્ચે થોડાક વખત લખેલું જ નહીં. કદાચ વધુ લખીશ નહીં એમ પણ એમને હતું. પરંતુ, સતત, એમણે આ જમાનાના કવિએ લખવું જોઈએ એ રીતે લખવા પ્રયત્ન કર્યો, એ વખતે—ખીળ દસકામાં તો 'જ્યોર્જ' અને 'પોએટ્સ' હતા. કવિતા વિદ્યારિયાના જમાનામાં તો બહુ ડાહીડાહી થઈ ગયેલી. તે પછી તો भरવા પડી હોય એવી એની દયા હતી. પહેલા દસકામાં એવી કોઈ ખાસ કવિતા મળતી નથી, એક કવિ વચ્ચે થઈ ગયેલો : હોપકિન્સ. પણ એની ઘણી કવિતા તો પડી રહી હતી. ઘણાં વરસો પછી એ પ્રગટ થઈ : અને ત્યારે એની અસર બહુ પડી, ત્રીસ પછીના રચનારાઓ ઉપર. પણ જ્યોર્જ રાજના સમયમાં જ કવિઓ લખતા હતા તેમાં કોઈ સ્પંદન ન હતું. તે વખતે આ એક કવિએ અર્વાચીન મનુષ્યે કવિતા કેવી રીતે લખવી જોઈએ તે અંગે વિચાર કર્યો, એની અંદર સાચી સર્જકતા હતી. લપટા પડી ગયેલા જે આકારો હતા, શબ્દો હતા તેનાથી એનું મન રીઝતું ન હતું. બન્સ કવિ પ્રેમ વિશે લખે છે :

My love is like a red red rose.

કવિએ જે વાર red red શબ્દ વાપર્યો અને ગુલાબ સાથે સરખામણી કરી. શાની ? એની પ્રિયતમાની નહીં, પણ પ્રેમનો જે અનુભવ છે તેને માટે તેણે આ પ્રતીક ચોળ્યું અને એક જ પંક્તિમાં પોતે એ વસ્તુ મૂકી દીધી. પણ એલિયટ એ તો તદ્દન ખીળ જમાનામાં આવ્યા છે. એ ગુલાબો જુએ છે અને એમની છાતી ખેસી જાય છે. આ તો નવા જમાનાનાં ગુલાબ છે, અર્વાચીન જમાનાનાં, અર્વાચીન મનુષ્યોની વચ્ચે ખીસતાં ગુલાબ છે :

for the roses

Had the look of flowers that are looked at.

આ બધાં સલામ બની ગયેલાં ગુલાબ છે. બધા લોકો અમારી સામે જુએ છે એનું એમને જ્ઞાન છે. આ જમાનો બદલાઈ ગયો, એનું શું કરવું ? એટલે એ વાતનો કવિએ સામનો કર્યો, મનોમન સ્વીકાર કર્યો કે આ જમાનો બદલાયો છે તો કવિ પણ બદલાશે. પણ કવિ કવિતા તો દરશે. કવિ દારી નહીં ખાય. કવિતા તો એ કરવાનો જ. દરેક

...then...

ધણું બધું બંને વચ્ચે ચાલ્યું છે, ઘણી વાતો થઈ છે. કવિએ ક્યાંક વચ્ચેથી બંનેનું પુરાણ ઉપાડ્યું છે. હવે વાત સાંભળશું એમાં એ બધી પાછલી વાતનો પડથો પણ આવ્યા કરશે.

...you and I-એ માણસ...

આપણે કવિતા લખનારા કે આસ્વાદનારા તો, તરત જ, એ બીજું માણસ તો પ્રિયતમા જ હોય એમ માનીએ : પણ આ એટલું બધું સહેલું નથી. આ જગત તો બદલાઈ ગયું છે. ગુલાબ પણ સમગ્ર છે, સંભાન છે, એવો આ જમાનો છે. રોમાન્સ છે ક્યાં ? રોમાન્સનું તો અહીં શીર્ષાસન થઈ ગયું છે.

...you and I...

માણસની અંદર પોતાનું બીજું રૂપ છે એની સાથે એ વાત કરે છે. ચાલ, તું પાછળ પડ્યો છે ! તારાથી નથી રહ્યું જતું ? ઘરમાં નથી ગોઠતું ? ચાલ, લઈ જઈ તને, બાઈલા, પણ ક્યાં લઈ જાઉં ?

એ પેસો બીજો છે, અંદર, એને પ્રેમ કરવો છે. માથે ટાલ પડવા આવી છે. હવે લોકો તેની સામે જુએ પણ નહીં, એટલે બધા વખત તો ચાલ્યો ગયો ! તેમ છતાં કટિબદ્ધ થઈને આ બોલે છે : Let us go then... પેસો હજી વિચાર કરે છે-વિમાર્યા કરે છે. અને કાવ્યની કુલ ૧૩૧ પંક્તિઓને અંતે કવિ શું નિરૂપે છે ? બાઈલો જઈ શકતો નથી. કાવ્યના છેલ્લા શબ્દો છે : and we drown-અને આપણે ડૂબી જઈએ છીએ. આ જો આપણી ચેતના છે તે દિમસિલા છે. થોડોક ભાગ ઉપર છે, બીજો વધારે ભાગ તો અંદર છે. તો, દિમસિલાના બે ભાગ વચ્ચે જાણે કે આ વાત છે. અંતે ફરી પાછા ડૂબી જવાનું. વળી પાછા જ્યારે જાગીએ ત્યારે.

Let us go then-પણ ક્યાં ? કાંઈ એક ખંડનો ખ્યાલ ચિત્તમાં ઝબકી જાય છે.

In the room the women come and go

સર્જકની સામે આવે પ્રશ્ન આવે છે. એમણે એમની છેલ્લી મહાન કૃતિ 'Four Quartets' (રાગિણી - ચતુષ્ટય) માં કવિતા વિશે વાત કરી છે, શબ્દો વિશે વાત કરી છે : શબ્દો અટકી જાય છે, છટકી જાય છે, ભાંગી જાય છે, ભરભર ભુકો થઈ જાય છે, ચીસ નાખે છે, હાથમાં આવતા નથી. અંતે કહે છે : વીસ વર્ષથી આ લખાવટ પાછળ પડ્યો છું અને મને આવડત રોની મળી છે ? શબ્દો વાપરું છું પણ ને નથી કહેવું તેને માટે એ વપરાઈ બેસે છે. એતક અથ પર સવાર તો થઈ જવાય છે, પણ એ હલદીપાટ નથી લઈ જતો, બીજો લઈ જાય છે. સવારી કરતાં તો આવડી છે, પણ ને રણસંભ્રામમાં નથી જવું ત્યાં પહોંચી જવા માટે. વળી પાછા એ કહે છે : દરેક કાવ્ય એ સર્જકનો Epitaph-મૃત્યુલેખ હોય છે, એક જીવન ગયું, પરવાયું, એનો નિર્દેશ એ બની જાય છે. આમ આ કવિ શબ્દોથી સત્તાન છે. એ ગમે તેમ લખતા નથી. આ છે કવિની શક્તિ. એણે ૧૯૧૭માં એક કાવ્ય લખ્યું- The Love-song of J. Alfred Prufrock. કલ્પિત, ગિરમામ બધું સરનામું નથી આપ્યું એમ કહોને, પણ J. Alfred Prufrock એમ આપ્યું નામ આપ્યું છે. આ કાવ્યની શરૂઆત કવિ કરે છે :

Let us go then, you and I,

‘એ તરત કહે છે : ચાલો ત્યારે જઈએ-તો પછી જઈએ. આમાં ‘then’ શબ્દ જોવા જેવો છે. આગળ ધણો સંવાદ ચાલ્યો છે...then : આ ‘then’ અને ટેનિસનમાં એક ઢેકાણે વપરાયેલો then શબ્દ સરખાવીએ. ટેનિસન તો શબ્દના શિદ્ધી છે અને કુદરતના કવિ છે. જોઈ પર અપ્રતિમ પ્રભુત્વ હોય તો ભાષાના ચિરંતન કવિઓમાં માણસ સ્થાન પામી શકે એના ઉદાહરણરૂપ એ છે. એક પંખીકું ન્યુ... ન્યુ... ન્યુ... અવાજ કર્યા કરતું લાગે છે. કવિ પૂછે છે : Is it then so new-એટલું બધું આ નવીન છે કે તું આમ પાગલ જેવું બની ગયું છે ? ટેનિસનના ‘then’ માં એક આછો અમથો આશ્ચર્યોદ્ગાર છે, માણસ જરીક વિભાસણમાં પડી ગયો ન હોય એવો એક ચડકો છે. પણ એલિયટમાં તો ‘then’ પાછળ એક આખી રામાયણ ખડી હોય એવું તરત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. અને ત્યાં જ કવિનું કાવ્ય શરૂ થાય છે :

...then...

ધણું બધું બંને વચ્ચે આસ્યું છે, ઘણી વાતો થઈ છે. કવિએ ક્યાંક વચ્ચેથી બંનેનું પુરાણ ઉપાડ્યું છે. હવે વાત સાંભળશું એમાં એ બધી પાછલી વાતનો પડથો પણ આવ્યા કરશે.

...you and I-એ માણસ...

આપણે કવિતા લખનારા કે આસ્વાદનારા તો, તરત જ, એ બીજું માણસ તો પ્રિયતમા જ હોય એમ માનીએ : પણ આ એટલું બધું સહેલું નથી. આ જગત તો બદલાઈ ગયું છે. ગુલાબ પણ સળગ છે, સભાન છે, એવો આ જમાનો છે. રોમાન્સ છે ક્યાં ? રોમાન્સનું તો અહીં શીર્ષાસન થઈ ગયું છે.

...you and I...

માણસની અંદર પોતાનું બીજું રૂપ છે એની સાથે એ વાત કરે છે. ચાલ, તું પાછળ પડ્યો છે ! તારાથી નથી રહ્યું જતું ? ઘરમાં નથી ગોઠતું ? ચાલ, લઈ જઈ તને, ભઈલા, પણ ક્યાં લઈ જઈ ?

એ પેલો બીજો છે, અંદર, એને પ્રેમ કરવો છે. માથે ટાલ પડવા આવી છે. હવે ભોડો તેની સામે જુએ પણ નહો, એટલે બધો વખત તો આસ્યો ગયો ! તેમ છતાં કટિબદ્ધ થઈને આ બોલે છે : Let us go then... પેલો હજી વિચાર કરે છે-વિમાસ્યા કરે છે. અને કાવ્યની કુલ ૧૩૧ પંક્તિઓને અંતે કવિ શું નિરૂપે છે ? ભઈલો જઈ શકતો નથી. કાવ્યના છેલ્લા શબ્દો છે : and we drown-અને આપણે ડૂબી જઈએ છીએ. આ જે આપણી ચેતના છે તે હિમચિલા છે. થોડોક ભાગ ઉપર છે, બીજો વધારે ભાગ તો અંદર છે. તો, હિમચિલાના બે ભાગ વચ્ચે જાણે કે આ વાત છે. અંતે ફરી પાછા ડૂબી જવાનું. વળી પાછા જ્યારે જાગીએ ત્યારે.

Let us go then-પણ ક્યાં ? કાઈ એક ખંડનો ખ્યાલ ચિત્તમાં ઝબકી જાય છે.

In the room the women come and go

કોઈ સારી જગ્યાએ—જ્યાં સ્ત્રીસમુદાય અને પુરુષસમુદાય છે ત્યાં જઈને મળીએ: બંધાઈએ, કોઈ ચોક્કસ નક્કીબંધ હોય ને ખેસે તો—અને પાછો આ સ્ત્રીસમુદાય શું કરે છે ?

Talking of Michelangelo.

મોટી મોટી બાનુઓ છે. વાત પણ મોટી જ હોય ! નેહરુને મળ્યા હતા. દાગોરે autograph આપ્યો હતો. બાપુજીએ કહ્યું હતું... આવી જ વાતો, મોટી મોટી વાતો જ અંદર આવે. Talking of Michelangelo.

આવા ભદ્ર સમાજમાં મળ્યા હોઈએ તો વાત થાય કેની ? કંઈ અમથાલાલની વાત થાય ? ત્યાં તો માઈકેલેન્જેલોની વાત શોભે. તો, ત્યાં જઈએ.

તમે જોશો કે આ આંતરસંવાદ છે, એવા બેની વચ્ચે કે જેમની વચ્ચે વિસંવાદ છે. દાલ પડવા આવી ત્યાં સુધી પ્રેમ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો જ નથી. નહિ કે પ્રપાત કરવાના વિચારોનો અભાવ છે.

Is it perfume from a dress
That makes me so digress ?

પાછું એનું ચિત્ત બીજે ચાતરી ભાગ છે : એ જીવનનો સામનો કરી શકતો નથી. પરિણામે એના જીવનમાં વિરાટ કંદાળો ભરાયેલા એ અનુભવે છે. એનું વર્ણન એ પ્રતીક દ્વારા કરે છે :

I have measured out my life with coffee spoons;
કાફીનો નાનો ખ્યાલો હોય અને ચમચી ચમચી ખીખા કરે એમ એણે જીવન વ્યતીત કર્યું છે : આવા કંદાળામાં માણસ—આ વ્યક્તિ જીવે છે.

Let us go then, you and I,
When the evening is spread out against the sky
Like a patient etherised upon a table;

અને ઉપમા કેવી આપી ? કોયત્તના ટહુકાર હોય. ગોધૂલિ હોય, ભરવાડની —ગોપની વાંસળી વાગતી હોય, મંદિરની ઘંટડી રણકતી હોય—એવું સાંજનું

ટાણું સરસ, રંગીન કહેવાય : એલિયટ તો એવા જમાનામાં કવિ તરીકે જન્મ્યા, ત્યાં તેમને આવું બધું ચાલી શકે નહિ. (પેલાં મુલાખોની વાત યાદ છેને?) તેણે સાંજનું વર્ણન કેવું કર્યું? દરદી જેવી સાંજ! આપણે ત્યાં સાંજ વધારે રજિયામણી હોય છે. ઇન્ડોનેશિયાનો જવાળામુખી ફાટી નીકળ્યા પછી એક બે વરસ આપણી સંધ્યાઓ વધુ રજિયામણી બિગી પણ પશ્ચિમના દેશોમાં? હું જૂન મહિનામાં ઇંગ્લેન્ડમાં હતો. એ સારામાં સારો મહિનો છતાં ૨૧ દિવસ સૂરજ ન દેખાયો! એટલે સાંજ તો દરદી જેવી જ હોય, પણ દરદીયે કેવો? etherised upon a table. એનું જીવન suspend થયેલું છે : શ્વાસ લેવાની એની શક્તિ છે, પણ વેદન-શક્તિ એની પાસેથી લઈ લેવામાં આવી છે. કાવ્યની જે વ્યક્તિ છે તેની જે દશા છે તેનું જ પ્રોજેક્શન-projection અહીં દેખાય છે.

પછી fog-ધુમ્રમસનું વર્ણન કરે છે :

For the yellow smoke that glides along the street,
Rubbing its back upon the window-panes;

આ ઉપમા વગી જુદી જ જાતની આવે છે. ધુમ્રમસ-પીળચટું-બારીઓના કાચ ઉપર એની પીઠ ખંજવાળે છે. આ તો પાછા યુરોપના લખનારા. બારીના કાચ સાથે પીઠ ધસે એ પ્રાણી તો બિલાડી. એટલે પાછું જાતીય વૃત્તિનું એ પ્રતીક છે એમ કાંઈ લણી આવેલાઓ આપણું ધ્યાન ખેંચવાના. વાત પણ અત્યારે રનેહજીવનની ઝંખનાની ચાલે છે એટલે આ પ્રતીકનો ત્યાં અનુપ્રવેશ નથી એમ પણ નહીં કહી શકાય.

આ લખાવટ જ અનોખી આપણે જોઈએ છીએ. ૧૯૧૭માં આ કાવ્ય આવ્યું ત્યારે જુદી જ રીતનું કાવ્ય લાગેલું. બોલચાલની ભાષામાં Let us go then, you and I થી શરૂ થયું હતું. કોક વખત તો બોલચાલમાંથી ચાલતા ચાલતા બીંડીગળર પહેંચી ગયા હોઈએ તેવું પણ લાગે :

To spit out all the butt-ends of my days and ways?

આખો વખત એક કટાક્ષનો દોર એમાં ચાલે છે. વચ્ચે માઈકલેન્ગેલોનું આવી ગયું, એમાં પણ સંગીતનો લય મૂકી કટાક્ષ સાધ્યો છે. ડ્રેસ-ડાયનેસ

અથવા આઈસીઝ અને ફાઈસીઝનાં પ્રાચીનકાવ્યો દ્વારા કે જરાક અમથા 'ગે' સાથે પ્રાસમા લાખાલચક 'માઈકેન્જેનો'ને મૂકી દઈને આ કટાક્ષના તાર સૂક્ષ્મપણે ચાલે છે. આ કટાક્ષનો પણ અહીં રચાતા વાતાવરણમાં ફાળો છે. કવચિત જ જેને રામેતા મુજબની ઊર્મિકવિતા કહે છે એનો અવાજ સંભળાય છે. બાકી એ તો કવિ છે, લખવા બેસે તો ગમે તે શૈલીમાં લખી શકે બર્ન્સની કવિતા લખવી મુશ્કેલ છે એ માટે તો બર્ન્સ જ જોઈએ. પરંતુ બર્ન્સ જેવી કવિતા લખવા માટે તો ગમે તે ચાલે જો આપણો આ કવિ બીજાને થોડીકવાર ગળું મોપી દે તો એના જેવી ઊર્મિકવિતા ઘણી ગમડાવી મોકે પણ એવું કેમ ન લખવું એ જ મુશ્કેલ છે. અને ક્યાંય પણ સસ્તું lyricism- ઊર્મિકવન એ કરતો નથી, એ એની એક સિદ્ધિ છે. અને જીતાં આ કાવ્યને કહ્યું શું? Love Song. આમા song-ગીત જેવું શું છે? Love-પ્રેમ શો છે? વ્યક્તિએ પોતાની જાત સાથે બે ક્ષણ વાત કરી લીધી અને પાછો અદ્ય ગરક થઈ ગયો-We drown: અવચેતનામાં બંને ડૂબી ગયા. અબધાને કવિ song કહે છે, પણ ગીત તો ક્યાંય આબ્યું નહીં. એટલે જેમ અત્યાં Theatre માં anti-theatre અથવા નવલકથામાં anti-novel આબ્યું છે-એવું કેંક anti-song જેવું અહીં થયું છે. હવે નવો નાટ્યકાર કહે છે. રંગભૂમિ પર ત્રણ કાઠીઓ મૂકીશું, એમાં એક એક પાત્ર તુ મો દેખાતું હશે તેઓ બે કલાક વાત કરશે: જોયો, જોશો? Theatre માં નાટકીવેડા એટલા બધા વધી ગયા હતા કે હવે તેને બીજે છેડે ગયા. અહીં પણ જ્યાં song જેવું લાગે છે 'માઈકેન્જેનો' જેવા શબ્દસમૂહોમાં-તે મશ્કરીમાં કહેવાયું છે એટલે એને જ કહેવું છે એ કહેવા માટે કવિએ એની પાસે શક્ય હોય એટલા બધા કસબ વાપર્યાં છે. એનું સંવેદન જ નવી જાતનું છે. કવિ નવા અભિવ્યક્તિના ઓળચો-novel tools of expression અજમાવે છે, લાગે જ જ પે છે.

તો, આ કાવ્યથી, આ કાવ્ય આવતાની સાથે એક ચમત્કાર થયો. અંગ્રેજી ભાષામાં કંઈક ફેરફાર થયો એના પડયા યુરોપની, દુનિયાની બીજી ભાષાઓમાં પણ પડયા. બદ્દ એની સામે લખાયું, ઊદાપોહ થયો, કવિ ઉપર-કવિ સામે પ્રુસ્તર લખાયા, માળો દેરાઈ, ધણું બહું થયું.

કવિના આરંભના પછી આ એક કાવ્યને જો આપણે બગેબર જોઈએ, તો એ નવીન માનવ-અર્વાચીન માનવને પ્રકટ કરનારી કવિતા પ્રતીત થશે. નવીન માનવને અભિવ્યક્તિ આપવાનો એક સફળ નમૂનો આપણને એલિયટમાં આટલો પહેલો જોવા મળે છે. અલગતા, કોઈ વસ્તુ એમ ને એમ આકાશમાંથી આવતી નથી—કવિએ ઘણી એને માટે સાધના કરેલી છે. એમણે પોતે જ કહેલું છે કે ફ્રેંચ કવિઓની એમની ઉપર અસર છે. પોતે અમેરિકામાં અભ્યાસ કર્યો. પછી ત્યાંથી એ યુરોપ જાય છે—ફ્રાંસમાં રહે છે, પછી ઇંગ્લેન્ડમાં આવે છે અને પાછળથી ત્યાં રિથર થાય છે. વચ્ચે થોડોક સમય મળતાં એ સંસ્કૃત પછી શીખ્યા હતા. લા ફોર્જ નામના ફ્રેંચ કવિની તેમના ઉપર સૌથી વધુ અસર હતી.

પરચન્તી વાકુ

પ્રજ્ઞરામ

કવિકુલગુરુની વાણી વાંચતાં એમ લાગે છે કે ‘પરચન્તી વાણી’ કહેવાય છે તે જાણે આવી જ કે’ હશે! કવિ જે કે’ લખે છે તેને નેત્રા સમક્ષ પોતે પ્રત્યક્ષ જ જોતા લાગે છે; અને આપણને પણ એ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવે છે. તત્ તત્ કાવ્યવસ્તુ સાથે આપણને તત્ક્ષણ સંપર્કમાં મૂકી દે છે. એમની આંખે આપણે જોતા થઈએ છીએ; એમનાં હૃદયે અનુભવતા જઈએ છીએ; એમની રસનાથી રસાસ્વાદ કરીએ છીએ.

એ કાવ્યામૃતસિન્ધુમાંથી અંજલિભર આચમન કરીએ. સાકર ગમે ત્યાંથી આપીએ, એ મધુર જ છે :-

સંચારપૂતાંનિ દિગન્તરાણિ
કૃત્વા દિનાન્તે નિલયાય ગન્તુમ્
પ્રચક્રમે પલ્લવરાગતામ્ના
પ્રમા પતન્નસ્ય મુનેશ્વ ધેનુઃ ॥

(રઘુવંશઃ સર્ગ ૨ઃ સ્તો. ૧૫)

દિગન્તરાણો કરતાં પવિત્ર,
સંધ્યા સમે ધેર જવા વળ્યાં એ,
રત્નમડી કોમળ કુંભો શી
ધેનુ અને લાલમલાલ સર્પ.

કાલિદાસનું દર્શન દિગ્દલાતીત છે. કાલિદાસ દિગ્ અને કાલ વિષે
સ્વાભાવિકપણે જ સતત સલાન છે. અનસ્વયંવરવર્ણનમાં રધુનું વર્ણન
કરતાં કહે છે કે,

‘એની ન માપી શકાય કીર્તિ,
આરૂઢ અદ્રિ પર, પૃથ્વીછેડે,
પાતાલ પ્હોંચી, ગદ્ધ સ્વર્ગને વિશેઃ
દિને દિને નિત્ય વધી રહેતી.’

(રધુવંશ : સર્ગ ૬ : શ્લોક. ૭૭)

અહીં આ શ્લોકમાં પણ સમય સાંજનો છે અને કાવ્યવસ્તુનો પદ
દિગ્નતવ્યાપી અને આકાશવ્યાપી છે. કવિ એક દૃષ્ટિપાતમાં જ ધણું બધું
જોઈ લે છે અને આપણને લીલામાં બતાવે છે.

કવિ જ્ઞાન સાથે મુખેજમાં છે : એમનો વ્યક્તિ-સૂર સમસ્ત સૃષ્ટિના
વિરાટ સંગીત સાથે સંવાદિત છે. આકાશ સંધ્યાના રંગથી તામ્રવર્ણું
ઓપે છે; દિગ્નતો મુધી વિરતરેલી સારી પૃથ્વી પણ તામ્ર જોગેલાં પક્ષવેનાં
રંગથી મિગ્ધ તામ્ર સાંહે છે અને મામ પણ તામ્રવર્ણની (પાટલા) છે,
તે આ સમસ્ત આકાશની નીચે અને પૃથ્વીના પદ પર આવી જાય છે.
વળી, આકાશમાં સૂર્યની પ્રભા જેમ પોતાના આવાસ પ્રત્યે જવા અભિમુખ
છે, તેમ જ પૃથ્વી પર આ ગાય પણ પોતાના આશ્રમે જવા વળે છે.

સૂર્યને માટે ‘પતંગ’ શબ્દ હવે સંધ્યાકાળ થતાં ઊડવા માંડનાં
પતંગિયાઓનું પણ સૂચન કરે છે; તેમ જ ‘નિલય’ શબ્દથી માળે વળતાં
પક્ષીઓ પણ સૂચવાઈ જાય છે. આમ કીટ, પક્ષી, અને પરણના ચૈતન્યથી
ધમકતી પૃથ્વીના હૃદયધમકાર સાથે સાથે એક તાલે સંવાદિતાથી ધમકતા
આકાશી હૃદયને આપણે અનુભવીએ છીએ, વળી, ‘પદ્મવ’ શબ્દથી
ધ્વનિત થાય છે કે ઋતુ વસન્ત છે, નવજીવનનો ચૈતન્ય મહોત્સવકાલ છે;
અને આથી રધુનો અવસ્થાવિ જન્મ પણ ધ્વનિત થાય છે.

‘પ્રચક્રમે’ શબ્દમાં ધાતુ તો ‘ક્રમ’ છે, પણ ૩૫ ‘પ્રચક્રમે’ થતાં,
‘ચક્ર’ શબ્દથી કાલિદાસે પ્રત્યક્ષ દેખેલ ગાયની વર્તુલ ગતિ આલેખાઈ

નય છે : વનમાં ગાય આગળ આગળ ચાલી નય છે, અને ગાયના પગલે પગલે પગલું કરતો રાજા દિલીપ પણ ચાલે છે. સંધ્યાકાળ થતાં આશ્રમ-બહી વળવા ગાય પાછી વળે છે ત્યારે ગાયની ગતિ જે વળાંક લે છે, તે વળાંક ખ્વનિત થાય છે. આમ વળાંક લેતી ગાય અને દિલીપને આપણે પણ કાલિદાસપ્રસાદે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ.

‘મુનેશ્વ ઘેનુઃ’માંના ‘મુનિ’ શબ્દથી સૂચવાય છે કે ગાયને હવે સાંજનો સમય થવાથી મુનિ વસિષ્ઠના સંધ્યા સમયના મય-યાગ-હોમાદિ નિત્ય કાર્ય માટે પહોંચવાનું છે.

‘સંચારપૂતાનિ દિગ્નિતરાણિ’ એ બે શબ્દથી શ્લોકનું પ્રથમ ચરણ બનેલ છે. આ બંને શબ્દ એકબીજાના પ્રાસમાં હોવાથી સૂચિત થાય છે કે ગાય અને દિલીપ એ બંને બક્તિ એકબીજાના આંતરિક મુખેશમાં છે.

આખા શ્લોકમાં ‘આ’ વારંવાર આવે છે તે જાણે ઋષિના આશ્રમથી શરૂ કરીને વનમાં દૂર દૂર સુધીના ગાયના ચંક્રમણની લાંબી ખેંચાતી રેખા છે. ‘ર’, ‘લ’, અને ‘ન’ અને ‘મ’ના અનુનાસિકોથી આખી પંક્તિ સુકોમળ અને મધુર થાય છે; જાણે ગાયની ગતિનો જ એ સુકોમળ-મધુર લય છે ‘સંચાર’ પોતે જ સરળતાનું સૂચન કરતો શબ્દ છે, તે ગાયની સરળ, શાન્ત, અક્ષુબ્ધ ગતિનો દ્યોતક છે. ‘સંચારપૂતાનિ’ શબ્દ અને પંક્તિના સ્વર-બ્યંજનોથી જાણે દિગ્નિતરાણો સુધી કામધેનુ જેવી પવિત્ર ગાયનાં અંગાંગમાંથી પવિત્રતાનું વાતાવરણ પ્રસરી રહે છે, ઉજ્જવલ દીપમાંથી પ્રકાશ બધે પ્રસરે તેમ.

આખા બે શ્લોકમાં રંગ અને ગતિ છે. કાલિદાસ રંગનો કવિ છે; ગતિનો કવિ છે. રંગની રમ્યતા આલેખતાં તો તે ઉત્કલ્પી બીજો છે :-

ખાઓચિયાંથી બીઠતા વરાહે,
આવાસટ્ટે વળતા મયૂરે,
દળેલ લીલોતરીમાં મૃગોએ
વનો થતાં સ્થામ નિહાળતો જતો.

સમસ્ત વનમાં ગાઢતર થતી જતી શ્યામતા સાથે સાથે સ્વામ મધૂરો અને વરાહોની ગતિ એક તાલમાં છે.

ગતિ એટલે કે ચૈતન્યનું તત્ત્વ-જીવનનું તત્ત્વ તો મળે કે કાલિદાસનું નિજ લક્ષણ છે, આગવું છે. કાલિદાસની કવિતાના અમૃતરસે જડ પણ ચૈતન્ય થઈ રપન્દે છે :-

ત્યાં રાતડી ગાય પરે પડેલો
ધનુર્ધરે કેસરિયાળ જોયો;
પહાડમાં ગેરુશિલા પરે કે
મકું યથા જક્ષ પ્રકુલ્લ લોમનું.

(રઘુવંશ : સર્ગ ૨ : શ્લોક. ૨૯)

ગાય નિશ્ચેષ્ટ છે, તે પર પડેલ સિંહ પણ નિશ્ચેષ્ટ છે, ઉપમા પણ નિશ્ચેષ્ટ ગેરુશિલાની છે; પણ, આ નિશ્ચેષ્ટતા-સ્થિરતા-જડતાને લોમનું પ્રકુલ્લતાનું આલેખન માત્ર ગતિમય, ચૈતન્યમય, જીવન્ત કરી દે છે.

કવિ લખે તે કવિતા

જેની વાણીનો સહજ ઉચ્છ્વાસ જ કવિતા છે તેવા આ ભારતીય કવિથી સારી પૃથ્વી ધન્ય છે; આવો બીજો કાઈ કવિ પૃથ્વી પર હોય તો સાથે જ આ વસુન્ધરા ધન્યાતિધન્ય છે !

શ્રી સુન્દરમનું 'એક જ રટના'

સ્નેહરશ્મિ

વિદ્યાવિહારના પ્રાર્થના સંમેલનમાં ગુજરાતી, હિન્દી, બંગાળી આદિ ભાષાઓમાથી પસંદ કરેલાં ગીતો તેમના ભાવ, સંગીત, વર્ણુમાધુર્ય આદિને અતુલક્ષીને દરરોજ ગવાય છે. એવાં ૧૦૮ ગીતોનો એક સંગ્રહ વિદ્યાવિહાર ગીતમાલા નામે, પ્રત્યેક ગીતના સ્વરાંકન સાથે, બહાર પડ્યો છે. એ સંગ્રહ તૈયાર થઈ ગયો તે પછી અસાધારણ લેખી સકાય એવું એક ગીત અમારી નજરે અડ્યું. અમારા શ્રી ભાષ્ણાલભાઈ શાહે એને સૂર આપ્યા, અને એ ગીતે અમને સૌને મંત્ર મુગ્ધ કર્યાં. આ રત્નુ એ ગીત:

ઉચ્છવાસે નિઃશ્વાસે મારી એક જ રટના હો,
તું મુજમાં તુજ ધામ રચી જા, એ શુભ ઘટના હો.

હે ઉત્તમ ગિરિશૃંગનિવાસી !
અમ ભૂતલનો તું બન વાસી,
અણુ અણુમાં અમે રહે તું હુલાસી,
મુજ તુજ ખીચ હવે પ્રીતમ, ઘૂઘટપટ ના હો.

હે અજરાં તેજોના રાશિ !
અમ અધારાં જા તું પ્રકાશી,
વખડાં જા ધરતીનાં પ્રાશી
અમ જ્યોતિના એ પંકજને ઝાંખ ઝપટ ના હો.

હે આનન્દ પરમના જલધિ ।
અમ ઝરણાંની સંહર અવધિ,
અમ કલશે સંહર તવ રસ-ધી,
પંથ પંથ લણુકારા તારી પદ-આહુટના હો.

—“યાત્રા”માંથી

આ કાવ્યનો મારા વિદ્યાર્થીઓને પરિચય કરાવતાં એ ત્રણ વખત અમારા પ્રાર્થનાખંડમાં મેં કેટલીક વાત કરી હતી, ત્યાર પછી મારા અનેક મિત્રો સાથે પણ એની મેં ચર્ચા કરી, અને તે સૌની આખમાં એ કાવ્ય સાંભળતાં દેખાતી દીપ્તિથી પ્રેરાઈ મને થયું કે સહુએ સાથે મારી એ સ વેદના હું અનુભવું, અને એના પરિણામ રૂપે મારા એ વાર્તાલાપોમાંની કેટલીક વિગતો નીચે ઉતારું છું :

આ કાવ્યના કવિ હે શ્રી સુન્દરમ્, આપણા એક અભિજ્ઞત કવિ હોવા ઉપરાંત શ્રીસુન્દરમ્ જાંઘી કાદીના યોગમાર્ગના પ્રવાસી ભક્ત છે. ગુજરાતી ભાષાએ આજ સુધી સાધેલી અભિવ્યક્તિનાં કેટલાંક અત્યંત મનોહર અંગો એમની કવિતાઓમાં આપણને જોવાનાં મળે છે, અને એનાથી આપણા પ્રાણના જાંડાણમાં ચિર સમય માટે અતિ મધુર સંવેદના જાગે છે, ‘એક જ રટના’ એમની એ કવિપ્રતિભાતું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. શ્રી સુન્દરમ્નાં ગેયકાવ્યોમાં જ નહિ, આપણી ભાષાનાં નરસિંહથી માંડી આજ સુધીનાં ઉત્તમ ગીતોમાં સહેજે માનભયું* રથાન મેળવી શકે એવું એ ગીત ગુજરાતી ગેયકાવ્યોના શુભમાં કેન્દ્રના એક અતિ આકર્ષક પૂર્ણ વિકસિત ફલ જેવું છે.

આપણા ચિત્તને હરી લે એવું એનું સહજ વર્ણમાધુર્ય—જેમ કે, ચોથી પંક્તિમાં પાસપાસે આવતા દીર્ઘ ‘જી’, ‘ત’ અને ‘ન’થી સર્જાતું સંગીત* —ચૌદ પંક્તિના આ કાવ્યમાં અનેક જગ્યાએ દર્શાવેલ

* એમાં ‘ત’ નો જ ખરી રીતે તો ધ્રુવ હોવો જોઈએ. છતાં અહીં એ દીર્ઘ છે એ આપણને ખૂંચતું નથી એ તો ઠીક પણ એ ધ્યાનમાં પણ આવતું.

થાય છે; અને એની અપૂર્વ પ્રાસરચનાથી એ સંગીત મનોહારી બને છે, 'રટના' સાથેની એની અનોખી પ્રાસરચના આપણી કલ્પનાને પકડી રાખે છે; અને એ રીતે વપરાયેલા શબ્દો કાવ્યની વ્યંજનને કેટલા બધા ઉપકારક નીવડે છે ! 'રટના', 'ઘટના', 'ધૂંધટપટ ના', 'ઝાંખ ઝપટના', 'પદ આહટના' જેવી અકૃત્રિમ પ્રાસરચના આપણા કવિતા સાહિત્યમાં કેટલી ? એ જ પ્રમાણે 'જલધિ', 'અવધિ' તથા 'રસ-ધી' પણ આપણા મનને હરી લે છે.

આ તો એ કાવ્યના 'દેહ સૌષ્ઠવ'નો ચોડાક ઉદ્દેશ થયો, પણ એના આન્તર સૌદર્ય તરફ જ્યારે દષ્ટિ જાય છે ત્યારે એ એમાં ક્યું ચહે એ નિર્ણય કરતાં આપણી કલ્પનાને હાર જ સ્વીકારવી પડે છે—અને આપણે એવી તથામાં પકડ્યા વિના ઊંડા રસાનુભવમાં લીમ થઈ જઈએ છે.

કાવ્યની માણી આપણાં પરંપરાગત ભક્તિગીતોની ઢળે જ, સાંપ્રદાયિકતાને વચ્ચે આવ્યા દીધા વિના, થઈ છે. આપણું કાવ્ય ભગવાનને ઉદ્દેશી થતા ભક્તના હૃદયના એક મોટા ભોળા ઉછાળ જેવું છે, એમાંની 'સંવેદના આપણને અપરિચિત નહીં છતાં નવી જેવી લાગે છે. એમાંનાં 'ભાવપ્રતીકો જૂનાં છે છતાં તદ્દન નવાં જેવાં છે—અને એ એની વિશેષતા જ માત્ર નહિ, એનું કાવ્યમય આકર્ષણ છીએ.

કવિતાની રૂઝઆત 'એક શુભ ઘટના' બનવાની ઝંખનાથી કવિ કરે છે. હવેનની હરકોઈ પળે, પછી તે ઉગ્જવાસની હો કે નિઃશ્વાસની, સુખની હો કે દુઃખની, ભગવાનને ઉદ્દેશી કવિ એક જ ઝંખના સેવે છે કે, એ પ્રત્યેક પળે મારામાં તું તારું ધામ રચી ભગમારામાં તું એતપ્રેત છે, હું તે તું જ છે એ સંવેદના મારામાં પ્રગટે એવી શુભ ઘટના તું સર્જે ભ.

આવી રીતે રૂઝઆત કરી બીજી કડીમાં કવિ ભગવાનને જૂતથનો વાસી બનવા પ્રાર્થે છે, અને પોતાની અને ભગવાનની વચ્ચે કોઈ ધૂંધટપટ ના હો એવો આગ્રહ સેવે છે. આ ભાવ વ્યક્ત કરતાં વપરાયેલું 'પ્રીતમ' સંબોધન કેટલું બહુ ઉચિત અને સાર્ય છે !

મુજ તુજ બીચ હવે હે પ્રીતમ, ધૂંધટપટ ના હો,

પંક્તિમાં ભગવાન સાથેની કેવી આત્મીયતા નીનરે છે ! અહીં વપરાયેલો એ 'ખીચ' શબ્દ હિન્દી હોવા છતાં આપણને આગંતુક કે પરાયા જેવો નથી લાગતો. એની પાછળ ભારતની સાંસ્કૃતિક એકનાની વજ્રકડી જેવા આપણી ભારતીય ભજનસમૃદ્ધિ નથી ?

એ પછીની કડીમાં પોતે ભગવાનને ભૂતલનો વાસી બનરા સાથી વાનવે છે તેની કવિ વાન કરે છે. કવિની ભક્તિનુ ક્ષણ કેવું વિશાળ છે તેનું આપણને એમાં દર્શન થાય છે. સદીઓથી આપણે પ્રાર્થનામાં રાજ રાજ ગાઈએ છીએ કે,

न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं ना पुनर्मवम् ।

કામયે દુઃખતપ્તાનાં પ્રાણીનામાર્તિનાશનમ્ ॥

મારે નથી જોઈતું રાજ્ય, નથી જોઈતો મોક્ષ-હું વાંચું છું દુઃખતામ પ્રાણી-ઓનાં દુઃખનો અંત. આ જ વાત કવિએ કેવાં સુંદર ભાવપ્રતીક દ્વારા વ્યક્ત કરી છે ! ભગવાન તો તેજનો રાશિ છે, જ્યારે અહીં ધરતી પર અંધકાર છે-એમાં અજ્ઞાન છે, પરિતાપ છે, વેરઝેર છે - તેમાં એ અજરાં તેજનો રાશિનું તેજ દેલાય, અંધકાર પ્રકાશમાં પલટાઈ જાય, જમતમાં ઝેરનું શમન થઈ જાય, અને એ રીતે પ્રગટેલા જ્યોતિષ કેમળને કાંઈ ઝાંખ-ઝપટ ન લાગે એવી કવિના ઉરની ઝંખના છે અહીં કવિ જગતમાં એવા તેજને અવતારવા ઇચ્છે છે જે શાશ્વત હોય - જેને કદી અસ્ત ન હોય - જે નિત્ય અવિચ્છ હોય. આમ ભગવાનને ભૂતલનો વાસી બનાવવા પાછળ વસુધૈવ કુટુંબકમળી ભાવના કવિની ઊર્મિનું પ્રેરક બળ બને છે.

ભૂતલ પર શાશ્વત પ્રકાશના અવતરણ સાથે કાવ્યનો ઉપસંહાર થયો હોત તો આપણને તે તદ્દન સ્વાભાવિક લાગત, પણ કવિ હજુ એક ચરણ આગળ વધે છે. તેજથી પણ પર એવું ભગવાનનું સ્વરૂપ તે આનન્દ. અને ભગવાન તો પરમ આનંદના જલધિ રૂપ છે એ જલધિને કવિ પ્રાર્થે છે કે નાનાં નાનાં ઝરણાં જેવા અમારા સૌની અવધિ-મર્યાદાનો તું રૂપી આનન્દના મહાસાગરમાં લોપ કરી દે ! અને અમારા એ પ્રવાસમાં

પંથ પંથ ભણકાર તારી પદ-આહટના હો.

તારા પદ્મવનિના ડગલે ને પગલે અમારા કાને લાજકારા પડતા રહે !
અમારી એ યાત્રાનું અંતિમ લક્ષ્ય ઝરણાં જેમ સાગરમાં સમાઈ નર્મ
સાગર રૂપ બની જાય છે તેવું હો ! અમારા સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણમાં
એ પરિણમો. જેથી આપણી વચ્ચેના દુઃ-તુના ભેદ શુભાર્થે જઈ સોડહમ્
સોડહમ્ તું સંગીત અમારા અણુ અણુમાં પડ્યાઈ રહે !

આમ જગતભરના મોટા ભક્તોની જે પરમ અંખના-આત્મસમર્પણ
તેનું છેલ્લી કડીમાં જે આલેખન થયું છે તે એની અનવદ્ય કલામયતા ને
કવિ-હૃદયની આર્દ્રતાને લઈને ચિર અસ્વાદ્ય બન્યું છે.

એમાં આવતાં સંબોધનો પણ કેટલાં બધાં સૂચક અને સમુચિત છે !
પ્રીતમ અંગે તો આપણે ઉલ્લેખ કર્યો જ છે. બીજાં સંબોધનો છે
'ઉન્નત ગિરિશૃંગનિવાસી !', 'અજરાં તેજેના રાસિ !', 'આનંદ પરમના
બલધિ !' એ પ્રત્યેક સંબોધન દ્વારા કાવ્યનો પ્રવાહ વધુ વિશાળ, આક્રાંક્ષક
અને આસ્વાદ્ય બનતો એક મનોહર કલાસૃષ્ટિ સર્જે છે, અને એના દર્શનથી
આપણું અંતર બહુ બહુ બની જાય છે. આપણી એ પ્રાર્થના હો કે
શ્રી સુન્દરમૂર્તી આવી કાવ્યસાધના હજુ પણ વધુ ને વધુ વિકાસ પામતી
રહે. અને એનાથી આપણી ગિરા વધુ સમૃદ્ધ અને પ્રાણવાન બને !

કાવ્યશિક્ષણ

મનસુખલાલ ઝવેરી

શિક્ષણનું શાસ્ત્ર હોય છે એ વાત ખરી; પણ શિક્ષણ એ મુખ્યત્વે કલા છે. શાસ્ત્રની સહાયને લીધે કલા પોતાનું કાર્ય મુંઝર રીતે કરી શકે. પણ કેવળ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ મનુષ્યને શિક્ષક બનાવી શકતો નથી. એથી બિયટું, શિક્ષણની કલા જેને સિદ્ધ હોય તેણે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ન કર્યો હોય તો પણ તે ઉત્તમ શિક્ષક બની શકે.

ઉત્તમ શિક્ષક બનવા માટે ત્રણ વસ્તુઓ જોઈએ : પોતાના વિષય પરનું પ્રભુત્વ, વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે પ્રેમ, અને પોતાનું અન્તર્ગત ઠાસવી દેવાનો ઉત્સાહ. વિદ્યાર્થી પ્રત્યે પ્રેમ હોય તો જ અન્તર્ગત ઠાસવી દેવાનો ઉત્સાહ આવે : એ સ્વીકારી લઈએ તો, ઉત્તમ શિક્ષકમાં એ લક્ષણો હોવાં જોઈએ એમ કહી શકાય : વિષય પરનું પ્રભુત્વ અને અન્તર્ગત ઠાસવી દેવાનો ઉત્સાહ.

ઉત્તમ શિક્ષકની કમોની : લોકપ્રિયતા નહિ; લોકપ્રિયતા માત્ર એ માર્ગે જ મળતી હોય છે એવું હમેશાં નથી હોતું. પરીક્ષાનાં પરિણામો પણ નહિ; એ પરિણામોનો આધાર કેવળ શિક્ષકની અધ્યાપનકુશળતા પર જ હોય છે એવું નથી હોતું. વિદ્યાર્થીને પરીક્ષામાં પાસ કરાવી દેવાની શિક્ષકની કુનેહ પણ એની ઉત્તમતાની કસોટી નથી. ઉત્તમતાની સાચી કસોટી પોતાના વિષય પ્રત્યે વિદ્યાર્થીમાં સાચો રસ અને પ્રેમ

જગાડવો તે-દીવામાંથી દીવો પ્રગટાવવો તે-, વિદ્યાર્થીને દષ્ટિ આપવી તે છે.

કાવ્ય શિક્ષણ પણ વ્યાપક શિક્ષણનો જ એક ભાગ છે. એટલે શિક્ષણ સામાન્યના આ નિયમો એને પણ લાગુ પડે જ. ઉપરાંત, કાવ્ય શિક્ષણ માટે જે વિશિષ્ટ યોગ્યતા જોઈએ તે પણ કાવ્યના શિક્ષકમાં હોવી જોઈએ.

એ રીતે, કાવ્યનું શિક્ષણ આપનાર શિક્ષકમાં પોતામાં કાવ્ય પ્રત્યે પ્રેમ હોવો જોઈએ; માત્ર પ્રેમ જ નહિ, પણ કાવ્ય પર પ્રભુત્વ હોવું જોઈએ. એટલે કે કવિતાનો રસારનાદ સૂક્ષ્મ અને સમર્થ રીતે લઈ શકે તેવું તેનું પોતાનું ચિત્તન હોવું જોઈએ. કાવ્યના શિક્ષકે પોતે કવિ હોવાનું આવશ્યક નથી પૂરો, મકાનો, વગેરેની સાચી પરીક્ષા ધજનેર જ કરી શકે. નૈઘડીય સિદ્ધિઓ કે પ્રયોગો વગેરેની સાચી કિંમત ઝેરઝેર જ કરી શકે. પણ કાવ્યમાં-એટલે કે સાહિત્યમાં-એમ નથી. સાહિત્યકૃતિનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે મનુષ્યે જાતે સાહિત્યકાર હોવાની જરૂર નથી. આપણે કવિતા કદી લખી જ ન હોય તો પણ કવિતાના સહજ જાવક કે મર્મસંવિવેચક અવસ્થ થઈ શકીએ.

એટલે કાવ્યનું શિક્ષણ આપનાર શિક્ષક પોતે કવિ હોય તો ચાલે ખેડાક; પણ એણે કવિ હોવું અનિવાર્ય નથી અનિવાર્ય છે કવિતા વિદોનો. એનો જીવંત રસ ને સાચી સમજ. રસ જીવંત રહી શકે એક જ રીતે : કવિતાના-ઉત્તમ કવિતાના સતત સંપર્કથી; એટલે કે જૂનાં ને નવાં, આપણી ભાષાનાં ને અન્ય ભાષાઓનાં ઉત્તમ કાવ્યોના અખંડ પરિશીલનથી. અને સમજ સાચી સિદ્ધ થાય, એક જ રીતે : ઉત્તમ કાવ્યોનાં ઉત્તમાધિકારી વિવેચકોએ કરેલાં વિવેચનોના વાચનમનનથી. કાવ્યનો આસ્વાદ લેતી વેળા કેટલાક લયમંજુષ પદાવલિ પાસે જ અટકી જતા હોય છે; કેટલાક અલંકારોના અસામાન્યત્વ કે ચારુત્વ પાસે થંભી જતા હોય છે; થોડાક જ કાવ્યના અન્તરતત્ત્વ સુધી પહોંચી શકતા હોય છે. લયમંજુષ પદાવલિ કે અલંકારોનું કાવ્યમાં સ્થાન નથી હોતું એમ નહિ; પણ કાવ્ય એટલામાં જ વસતું નથી. એટલે કાવ્યનો રસાસ્વાદ લેતી વેળા પ્રધાનગૌણનો વિવેક રાખવો જરૂરી છે. કાવ્યમાં કયા ગુણો પ્રધાન

મજાવ, કેવા યુવો મૌલુ, કઈ ખામીઓ પ્રધાન મજાવ, કઈ ખામીઓ મૌલુ, તેનો ખ્યાલ આપણને બરાબર હોવો જોઈએ એ ખ્યાલ આપણને આવતો હોય છે અધિકારી વિવેચકોનાં વિવેચનો વાંચીને.

આમ શ્રવંત રસ અને સાચી સમજ : એ આપણી, કાવ્યનું શિક્ષણ આપનાર શિક્ષકોની મુખ્ય મૂડી છે.

એટલી સમજતા પછી પ્રશ્ન આવે છે આવડતનો. આવડતને શાસ્ત્ર મદદ કરી શકે ખરું : પણ વિશેષ મદદ રૂપ તો બનતો હોય છે અનુભવ. જ્ઞાન ધણું હોય છતાં અભિવ્યક્તિમાં ક્યારા રહી જતી હોય તેવા શિક્ષકો પણ હોય છે; ને જોન કાર્તુ મ હોય છતાં હોય તેટલામી અભિવ્યક્તિ ઉત્તમ ગીતે કરી શકતા હોય તેવા શિક્ષકો પણ વિરલ નથી. એટલે આવડત-પોતાનું હૃદયમાં અભિવ્યક્ત કરવાનો પ્રશ્ન સમજતા કરતાં જુદો છે. એ આવડત લાવી લખાતી નથી, આપી અપાતી નથી. કેવળ પ્રેમભર્યા પુરુષાર્થ દ્વારા જ કેળવી કેળવાતી હોય છે.

સમજતા અને આવડત, બન્ને જેની પાસે હીક હીક હોય તેની વ્યક્તિ વ્યક્તિએ અભિવ્યક્તિ જુદી જુદી હોય છે. એકની એક વસ્તુ જે વ્યક્તિએ સમજાવે અને સાચી રીતે સમજાવે તો પણ તેમાં ફેર હોય છે. એકની વાત સાંભળવી આપણને મળતી હોય છે, આપણે કોડે કોડે દીવા પ્રગટાવતી હોય છે. બીજાની વાત એટલી રસ્યક નથી લાગતી.

એ જે વચ્ચેનો એક બેઠ મને લાગે છે તે પ્રભાણે એ છે કે એક વ્યક્તિ વિદ્યાર્થીની કક્ષા કઈ છે તે સમજીને લાં મુધી જીતરતી હોય છે. ખીજી, એમ કરતી નથી; કરી શકતી જ નથી. વાત, વિદ્યાર્થીની કક્ષા જાણે લાવવાની છે. અને She stoops to conquer એ શિક્ષણની વાતમાં પણ સાચું લાગે છે. વિદ્યાર્થીની કક્ષા મુધી જીતરીને, એને ગ્લાન્ટની સમાધિમાં કુચાડી. એને ખજર સરખાવે ન પડે તેવી રીતે જાંચકાને પોતાની કક્ષાએ લઈ જનાર શિક્ષક વધારે સફળ મજાવ એમાં શંકા નથી.

એક ગીત જોઈએ તો શિક્ષણ-કાવ્યનું જ શિક્ષણ નહિ, પણ શિક્ષણ માત્ર આપકળા છે. જે વિચિટ વાતાવરણમાં આપણે રેખાએ

જે વિદ્યાર્થીઓ સાથે કામ કરવાનું આપણને મળ્યું હોય અને આપણી સંજ્ઞાતાને પ્રગટ થવાનો જોટલો અવકાશ હોય તે પ્રમાણે એ કલા ખીલતી આવે છે. પણ સમગ્ર રીતે કહીએ તો, કાવ્ય શિક્ષણનો ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં 'કાવ્ય'ની સંક્રાન્તિ કરવી, કાવ્યનો ભાવ એના હૃદયમાં રકુરાવવો એ હોય છે. એટલે સૌથી વધારે મહત્વની વસ્તુ કાવ્યનું પઠન કરવું એ છે. કાવ્ય પઠન જ એવી રીતે થવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં કાવ્યભાવ આપોઆપ સંક્રાન્ત થતો આવે. આ માટે જરૂરનાં હોય છે શુદ્ધ ઉચ્ચાર અને ભાવવાહી પઠન.

કાવ્ય શિક્ષણ એ, અન્તતોગત્વા, એક કલા છે. અને તેથી શિક્ષકે શિક્ષકે એ જુદી જુદી વિશિષ્ટતા અને વ્યક્તિમત્તા ધારણ કરતું હોય છે. એટલે એને માટે કેવળ સર્વસામાન્ય નિયમો જ હોઈ શકે નહિ.

અને કેમ હોઈ શકે ? કઈ કલાના હોઈ શકે ? સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, નૃત્ય આદિ તો ઠીક, પણ મૈત્રી, વાચચીત, રસોર્ષ : આમાંની પણ કઈ કલા કેવળ નિયમપાલન દ્વારા જ સિદ્ધ થતી હોય છે ? નિયમોની જરૂર નથી હોતી એમ નહિ; પણ નિયમોની ગતિ સર્વસામાન્યતાની મર્યાદા સુધી જ હોય છે; વિશિષ્ટતા અને વ્યક્તિમત્તાની અતિરિક્ષિતિ એનાથી દર્શાવ્યું હોય છે. અને સારમાં સાર તો એ છે.

વ્યક્તિ અને સમાજ*

સ્વ. અંબાલાલ પુરાણી

૧

જ્યારે કૃત્રિમ રીતિના બંધનોમાં જકડાયેલો જમાનો છેક જ સડી જાય, જીવનનાં વહેણોને શુષ્ક વિધિનાં બીબાંઓમાં જ વહેવાની ફરજ પડે, જ્યારે સામાજિક જીવનમાં કેવળ રિવાજનું સામ્રાજ્ય જામે ત્યારે એ અવસ્થામાંથી વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો જમાનો ઉત્પન્ન થવાનો જ. જૂનાં વિધિ અને રીતિઓમાંથી માણસ પરવારી ગયેલો હોય છે અને ‘સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા’ જેવાં જે રૂપો સમાજમાં પ્રચલિત હોય તે પણ સત્વહીન અને અર્થહીન બની રહે છે. અને આજે આપણી જનોઈ દેવાની રીતિમાં જેમ લેણ પણ વાસ્તવિકતા રહી નથી તેવી નિર્થકતા સધળા જીવનમાં આવી જાય છે અને કેવળ યંત્રની પેઠે નિર્જીવ રૂપો મરવાની આગસે જીવતાં રહેલાં-જીવ્યા કરતાં-જણાય છે. માણસો રિવાજના કે રીતિના બળથી અને વિધિઓ પ્રત્યેની આસક્તિથી એ પુરાણી વસ્તુઓને વગગી રહે છે.

સામાન્ય રીતે જોતાં, માનવ પ્રણાલિકાનો રક્ષક છે. જે ચાલતું હોય તેમાં ફેરફાર કરવાનો એને કંટાળો હોય છે. છતાં પણ કૃત્રિમતાના યુગમાં સૌ કોઈને એમ તો લાગે જ છે કે જીવનનાં સામાજિક બીબાંઓમાં

* સ્વ. અંબાલાલ પુરાણીનો આ અપ્રસિદ્ધ લેખ મોકલી આપવા માટે શ્રી મુળજીભાઈ તલાટીના અમે ઋણી છીએ. - સં.

પ્રાણ રહ્યો નથી અને સૌ કોઈ અસત્ય જીવન ગાળી રહ્યા છે. વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યનો જમાનો ન્યારે આવી સ્થિતિમાં જો છે ત્યારે તેનો મુખ્ય હેતુ સત્યના વાસ્તવિક પાયા ઉપર જીવનની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો હોય છે. અને આવો જમાનો વ્યક્તિ-પ્રધાન જ હોય એ પણ સમજી શકાય તેવું છે, કારણ કે સમાજ આખો સ્વીકારી શકે તેવાં ધોરણો લેખ થઈ ગયેલાં હોય છે. એટલે, નવી દિશામાં વ્યક્તિએ ચરચાત કરવાની હોય છે, તેણે નવો ચીજો પાડવો રહે છે. પોતાના અંતરમાં તે આર્થર્સ સિદ્ધ કરવાની તમન્ના જગાવે છે, એને જુદી ઉપર આધાર રાખીને નવો માર્ગ શોધવો પડે છે. તે જુદાં જુદાં ધોરણો દ્વારા પોતાનો માર્ગ શોધવા પ્રયત્ન કરે છે. એ પ્રમાણે ન્યારે જીવનની પુનર્ધટના માટે નવી જ્યોતિ વ્યક્તિને તેના અંતરમાં મળી રહે છે ત્યારે તે ધર્મ, સમાજ, નીતિ રાજકારણ, સંસ્થાઓ વગેરેને તે સત્યના ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના જમાનાનો આરંભ મૂળ તો યુરોપમાં થયો ■ અને એનું ચક્રણ પૂર જોરમાં ત્યાં ચાલેલું છે. આપણે ત્યાં એની શરૂઆત પશ્ચિમના સંસર્ગને આભારી છે. તેની અસરને પરિણામે આપણા સમાજમાં પણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો જમાનો આવ્યો છે. સત્ય શોધવાની જે બળતી મહત્વાકાંક્ષા પશ્ચિમના દેશોમાં છે તેને લીધે ત્યાંની પ્રજાઓને સૈદ્ધાંતો સામર્થ્ય, જ્ઞાન, શક્તિ, સંગઠન, પ્રગતિ, વિસ્તાર વગેરે પ્રાપ્ત થયાં છે. આપણે નિર્બળ થયા કે રહ્યા છીએ એનું કારણ આપણી સંસ્થાઓ-અને સમગ્ર જીવન-અસત્યના પાયા ઉપર રચાયેલું છે એમ નથી, પરંતુ આપણા જીવનમાં જે સત્ય એ રૂપોમાં હતું તે આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ તેને આભારી છે. એકવાર એ રૂપોમાં, રિવાજોમાં અને વિધિઓમાં પ્રાણ હતો એ જૂઠી જવાનું નથી. રીતરિવાજોનાં બંધનમાં અને નિશ્ચિત વિચારની પ્રણાલીમાં રહેવાને ટેવાયેલા પૂર્વના દેશોના જનસમૂહો નવીન પરિસ્થિતિ, નવીન શક્તિઓ સામે નિર્બળ અને અસંજ્ઞ નીવડ્યાં.

અને હતાં, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના જમાનાએ જે સત્યોની શોધ કરી છે તે સત્યો જોડાં કે મૌલિક નથી. માનવજુદિ સ્વતંત્ર રીતે રચી જગતનું

પૃથક્કરણ કરે તો એ અનુમાનો અને સત્યો અહેવાલથી તારવી શકે, કુલેભંદ નીવડે જ અને જગત ઉપર એ બુદ્ધિપ્રધાન વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો ઝંડો ફરકયો છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે કોઈ મદન અને મૌલિક સત્ય એને સામે મળ્યું નથી.

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય એટલે પ્રજ્ઞાર્થ દશા અને જે હોય તેનો અસ્વીકાર. ભૌતિક શાસ્ત્રોની બોલબાલા હતી એટલે એની સામે કોઈ દલીલ ટકી શકતી નહિ. ઇતિહાસનો વિકાસ જેતાં આપણને એવો જમાનો આવવો અનિવાર્ય જ લાગે છે. ચારેબાજુ ધર્મ સ્વીકારાયતો જણાય છે પરંતુ તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય એવું સત્ય તેમાં વ્યક્તિને જણાતું નથી. આશ્વતો આવ્યો છે માટે જ તેનો સ્વીકાર કરવાનો તેને આગ્રહ કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિ તેની સામે બંડ ઉઠાવે છે, અને ઉઠાવેજ.

કોઈ શાસ્ત્ર, પુસ્તક કે પોપના નિર્ણય ઉપર, ધર્મગુરુની આજ્ઞા ઉપર, પંડિતો કે આચાર્યોની આજ્ઞા ઉપર ધર્મ અવલંબે છે.—બધા જ નિર્ણય આપે, પણ તપાસ તો કોઈ કરવા જ ન દે—પ્રશ્ન પણ ન ઉઠાવવા દે.—સિદ્ધ ન કરે. આવી સ્થિતિમાં ભૌતિકશાસ્ત્રો પણ પ્રગતિ કરી શકે નહિ. લોકોના વિચારો બંધિયાર સ્થિતિમાં જ પડ્યા હોય. રાજકીય જીવનમાં પણ એ રૂઢિપ્રસ્ત મનોદશાનું જ સામ્રાજ્ય હોય છે. એટલે એમાં પણ રાજાઓના જન્મસિદ્ધ હક્કો, ધર્મે જેને રજા આપી છે એવા જુલમો, ધણા વખતથી ચાલ્યા આવે છે એટલા જ અધિકારવાળા હક્કો તે જીવનમાં જુએ છે. સમાજજીવનમાં પણ વર્ગો અને તેમના હક્કો અને અશક્તિઓ આગળથી નક્કી થઈ ગયેલાં જણાય છે. ઉચ્ચ વર્ગની સત્તા, તેનો મદ અને અભિમાન, અને અધમ વર્ગોની નિરાધારી તેને દેખાય છે.

આ બધા સામે વ્યક્તિએ તો જગવાનો ઝંડો ઉઠાવવાનો હોય છે. જ્યાં જ્યાં પ્રમાણ, સત્તા (Authority) જણાય ત્યાં ત્યાં તેણે પડકાર કરવો જ પડે છે; દરેક પ્રશ્નના ઉપર તેણે પોતાની નિરીક્ષણ દષ્ટિ નાંખવાની હોય છે. બધું જ પવિત્ર, ઈશ્વર નિયન, ભગવાનની આજ્ઞા દહેવાય, સત્તાતન નિયમ દહેવાય, તેને તેણે પ્રશ્ન કરીને બાજુ પર મૂકવું પડે છે.

આનંદ લેનારી પરીક્ષક વૃત્તિ-આવી, બધી માનવ સમાજને વ્યવસ્થા-નિયમન-સંયમ-દંડ કરવાનું મૂળતત્ત્વ, પાથો તો હોવો જ જોઈએ; ઉપરનાં સાધનોમાંથી યુરોપે તે મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

કોઈ પ્રકારનાં બાહ્ય ધોરણ કે સત્યના સપ્રમાણતાના મૂળ સિવાય વ્યક્તિની સ્વતંત્ર અને અતંત્ર શુદ્ધિને કે આદર્શને આટલી છૂટ આપવામાં આવે એ પ્રયોગ આપણી અપૂર્ણ માનવજાતિ માટે જોખમભર્યો તો છે જ. એને પરિણામે ધણુંખરું વારે વારે બદલાતી પરિસ્થિતિ અને અભિપ્રાયની અવ્યવસ્થા જ જન્મે;-પ્રગતિ કે સત્ય પ્રાપ્તિ ઝોછી જ સધાય વળી, વર્ગોના સ્વાર્થ અને હિત કે કામનાને સફળ કરવા માટે વર્ગવિગ્રહ યા તો વ્યક્તિની લડત-એ રસ્તાઓ પણ છેવટે વિગ્રહ અને ક્રાંતિ લાવ્યા વિના રહેશે નહિ. એટલે સાળ થવા માટે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના જમાનાએ એ શરતો પૂરી પાડવી જોઈએ. એક તો, બધા સ્વીકારી શકે તેવું સત્યનું ધોરણ-જેથી કરીને બીજી વ્યક્તિઓના અંતરમાં પણ એના સ્વાર્થને ગૌણ બનાવે એવો કોઈ સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ; અર્થાત્, કામનો સ્વીકાર સરળ બને, અને બીજું, સામાજિક રચનાનો કોઈ સિદ્ધાંત જે વ્યક્તિની અને સમાજની કામનાઓ અને સ્વાર્થને વશ રાખે એવો નીતિનો સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય થાય તેવો તેણે સ્થાપન કરવો જોઈએ.

એ સિદ્ધાંત ભૌતિકશાસ્ત્રની શોધખોળમાં યુરોપને મળી ગયો. વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યને માટે જરૂરી બે તત્ત્વો એને લીધે પૂરાં પડે છે એટલે જ યુરોપમાં ૧૬મી સદીમાં તેનો આવો જન્મ્બર વિગ્રમ થયો. ભૌતિકશાસ્ત્રો જે સત્ય સિદ્ધ કરે છે તે કોઈ શાસ્ત્રના વચન ઉપર કે પ્રમાણ ઉપર કે માણસના કહેવા ઉપર નહિ પરંતુ પ્રકૃતિમાં જોવામાં આવતી ઘટનાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. વ્યક્તિએ અનુભવ અને અવલોકનની શક્તિઓ કેળવીને તે સત્યો જાણવાની જ વાર છે. માનવ અને પ્રકૃતિ બન્નેનું જ્ઞાન મેળવવા માટે જરૂરનાં તત્ત્વો, ઘટનાઓ, વસ્તુસંભાર અહીં ભરપૂર ભરેલો છે. ભૌતિકશાસ્ત્રો એ જ એવું ધોરણ છે કે જેનો આશ્રય લઈને માનવ સમાજની પુનર્ઘટના કરી શકે, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે, જીવનનો બૌદ્ધિક પાથો પૂરો પાડે, પ્રગતિનો નિશ્ચય રસ્તો દેખાડે, પ્રજા અને વ્યક્તિની પૂર્ણતાનો નિશ્ચય માર્ગ બતાવે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો આ પરમ ઉત્કર્ષ છે અને માનવ શુદ્ધિનો પરમ વિગ્રમ છે.

પરંતુ, અહીં એના એ વિનયો જ એનો અંત લાવે એવાં ચિદ્રો
 જન્માવે છે. બુદ્ધિએ વિશ્વના જે નિયમો મોઢ્યા તેને પરિણામે વ્યક્તિ
 પોતે ત્રીજું તત્ત્વ જની ગર્ભ અને વિશ્વના નિયમો વડે તેણે જાતને દોરવી
 જોઈએ એ સ્વયં વધુ ને વધુ સ્વીકારાતું ગયું અને સામાજિક જીવન એ
 રીતે મોઢ્યવધા નિયમ પ્રમાણે મોઢ્યવધા જતા એની એ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા
 ઉપર કાપ મૂકવા વારો આવે જ છે. પોતાના વ્યક્તિત્વનાં મૌલિક તત્ત્વો
 મોઢ્યવધા જતા માનવે અમદિને સાચું પડતા સિદ્ધાંતો જ શોધી કાઢ્યા છે.
 આને પરિણામે અર્થના ઉપર સ્વાયેત્તો અમાનવ્યાદ આવરી, અને એમાં
 વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વ્યક્તિના પોતાના જ અને માનવજાતિના હિતમાં લઈ
 લેવામાં આવશે. વ્યક્તિનું સમગ્ર જીવન, તેનાં કાર્યો, જન્મથી ધડપણ
 મુખીનાં હોદ્દા પત્રો, રાજ્યની યાત્રિક સત્તાથી નિયત થશે. આધાર્વર્તમાં
 અને એશિયામાં જે જાતની અમાનવ્યાવસ્થા હતી તેની વિચિત્ર તપી
 આગળ કદાચ આપણે જોઈશ. જર્મ અને રશ્વિએને બદલે ઔતિકશાસ્ત્ર
 અને પ્રાકૃતિક દેવુએ નિયામક બનશે. આજીવન દેશણે ઔતિકશાસ્ત્રને
 કૌલિય-નિબ્ધાન-તત્ત્વ-આપણને સમાજના નિયમો આપશે. રાજને દેશણે
 અમાજનું તંત્ર આવશે એટલું જ અવધના આમ જાનવાળા એ માણમાં
 આપણા ઇનાં પણ આપણી જાતને વધારે સારી રીતે જાળવવાનો હાલો
 હશે. અને આપણે શું કામ હવું, લય કેમ કરવા, કેળવણી કેમ અને
 કેવી આપરી જોડેના ઇનાએ આપણને બનાવશે, પ્રાચીન યુગમાં શાસ્ત્રો
 ઇનાં દના નેમજ, હોદ્દા નિબ્ધિને અમાજ મારિ-સમદિ મારિ-કામ હવું
 હોજિવાન મર્ધ પડશે. જેરે હોદ્દાને છૂટ-મુક્તિ-બાગની અને આરામની
 મુક્તિ પણ આપવામાં આવશે. આ યોજના પ્રાચીન વાનપ્રસ્થ અને

નામ પણ નહિ રહે. એટલે એની માથે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના દિમાપતીઓ થયા વિના રહેશે પણ નહિ.

પરંતુ એવો મમય આવે તો પહેલાં પણ કદાચ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના જમાનાનો અંત પણ આવે એ બનવાનું જ છે. ભૌતિકશાસ્ત્રને જે જ્ઞાન ન હતું તે આજે હવે સ્વીકારવા લાગ્યું છે. જીવિની સર્વોપરિતાને ઠેકાણે તેની પરિમિતતાનો પણ સ્વીકાર થવા લાગ્યો છે. એડિંગ્ટન સર જીન જોકસ, ઑલીવર લૉજ વગેરે પ્રગટપાળે ભૌતિકશાસ્ત્રની અન્વેષણ પદ્ધતિની મર્યાદાઓ સ્વીકારવા બાજ્યા છે અને સાથે સાથે બીજા વિષયો નજર આગળ આવવા પણ લાગ્યા છે. નેટસે, મેગ્નેટ વગેરેના વિચાર પણ મીમાસકોમાં પ્રસરવા લાગ્યા છે.

બીજી, એશિયાના દેશો હવે જાતે ધર્મ મથા છે અને ત્યાં આગળ પશ્ચિમનો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદ અને જૂના રૂઢિનુદ્ધિવાદોના જકડાયેલા જીવન એ એ વચ્ચે ઝડપે જાય છે. પૂર્વનો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો યુગ જીવિપ્રધાન નહિ રહે, તેમ બહુ લાંબો ચાલશે પણ નહિ. નવી જ દિશા સામાજિક સ્વરૂપોમાં બિઝનેસ એ વધારે શક્તિ લાગે છે. કાગ્યુકે પૂર્વના દેશો પોતાની સંસ્કૃતિ અને પ્રકૃતિનું અવનબન કરીને નવીન સર્જન રચ્યો એવી આશા વધારે છે. એની દિશા સ્વાનુભવની અને આધ્યાત્મિકતાની દિશા તરફ વધારે થવાનો સંભવ છે. પશ્ચિમના તત્ત્વોમાંથી જે શક્તિઓ જરૂર સ્વીકૃત થવાની હોય એમ લાગે છે. સ્વાતંત્ર્યનો સિદ્ધાંત, એટલે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ સ્વતંત્ર છે અને સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાના જીવનની અને વિશ્વસની બધી તક સરખી મેળવવાનો હક્ક છે. વિકાસ અને દુનિયા બેગ અમુક વર્ગ પોતાને હરતગત કરે એ બનવું હવે અશક્ય લાગે છે. બીજા વર્ગને મેંડા કરવાનું સોંપે એ હવે નહિ. આને સામાજિક વિકાસ અને સપ્તિ એવે સઘળી વ્યક્તિઓનો વિકાસ અને સપ્તિ આ વિચાર અત્યાગે સઘળી પ્રગતિઓએ સ્વીકાર્યો છે, અને દુનિયામાં જે સમાજવાદ પ્રત્યે વલણ દેખાય છે તેને માટે એ જવાબદાર છે. વળી, અકેન એટલે સમાજનો એક જ માત્ર નથી એ અત્યંત વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના જમાનાએ જ ગોંધી કાઢ્યું છે. વળી સામાજિક કાર્ય કરવાની શક્તિ ઉપર વ્યક્તિની ઉપરોગિતા રહેતી નથી - માનવગતિના મરપૂડાની એ.

માખી તે વ્યક્તિ નથી.-પરંતુ પ્રત્યેક વ્યક્તિ વિશિષ્ટ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિની પાછળ તેનું સત્ય આવી રહેલું છે. અને વ્યક્તિ તરીકે તેમજ સમષ્ટિ તરીકે તેણે પોતાની જાતનો આવિર્ભાવ કરવાનો છે.-જીવન જીવવાનું છે. વ્યક્તિ આજે સ્વતંત્રતા માગે છે, આરંભ કરવાની તક માગે છે.-સમાજે એનો અવિશ્વાસ કરીને એને ચગદવા માટે-એને દબાવવા માટે-પ્રયત્ન કરવાનો નથી અને વ્યક્તિએ જો પોતાના આત્માનો જ વિકાસ કરવાનો હોય તો તે ખીજના આત્મામાં નહિ પરંતુ સમષ્ટિથી પણ પર એવા કોઈ પરાત્પર Transcendent તત્ત્વમાં જ તે પોતાની શક્તિઓ અર્પણ કરી દઈ શકે એ દેખીતું જ છે.

૨

પ્રાચીન પ્રજાલીઓની અંદર જાંડા જિતરીને તેમનું સત્ય શોધી કાઢવું તે એ સત્યને શોધવાનો દૂકા રસતો છે. પરંતુ એમાં ભય એ છે કે જે સમાજિક વસ્તુઓ નિર્ધારક નીવડી ચૂકી છે, નિર્જીવ છે, મરવા પડી છે, તેમને પાછી જીવંત કરવાની વૃત્તિ આવશે અને વળી પાછું શ્લેષ્મસ્તતા અને રક્ષકવૃત્તિ જ દૃઢ થશે.

વિકાસ પામતી માનવજાતિ જૂતકાળ પ્રત્યે નહિ પરંતુ ભાવિ પ્રત્યે જવા નિર્માયલી છે. અંતરનું સત્ય સનાતન હોઈ રહેો વિકારી અને વિકસતાં હોય છે. હિંદમાં જે શ્લેષ્મસ્ત યુગ હતો તેને દૂર કરવા માટે જુદા સમયથી પ્રયત્નો થતા જ રહ્યા છે. અનેક ધર્મપ્રચારકો, સંતો અને ભક્તોએ પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિથી, ધાર્મિકતાથી, સમાજમાંથી રિવાજોને, શ્લેષ્મસ્તતાને દૂર કરવા પ્રયત્નો કર્યા છે. પરંતુ સંપૂર્ણ સફળતા સાધી નથી શક્યા. પરંતુ વિનાશક ટીકા અને જુદીની તીક્ષ્ણ પરીક્ષા હિંદમાં પૂરતી અજમાવાઈ ન હતી. યુરોપની અસરને પરિણામે આપણે ત્યાં એ કાર્ય શરૂ થયું છે. આ રીતે આખી પ્રજાને સઘળી વસ્તુ જુદીના દૃષ્ટિબિન્દુથી જોવાની ફરજ પડી છે, અને જૂનું જાળવનારાઓને પણ જુદીનો આશ્રય લેવો પડે છે. અંદરથી જે કાર્ય ન થયું તે એશિયાને બહારના દબાણને પરિણામે કરવું પડે છે ।

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો જમાનો પ્રથમ તો વ્યક્તિના આત્માનું સત્ય શોધવાનો અને પછીથી સમષ્ટિનું સત્ય શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શરૂઆત વ્યક્તિથી કરીને ધર્મ, જીવન, સઘળું જોઈને પછીથી તેને સમષ્ટિનો વિચાર કરવાની ફરજ પડે છે જ. કારણ કે વ્યક્તિના પોતાના જીવનનું અંતિમ સત્ય વિરાટ સત્યને પામ્યા વિના તેને મળતું નથી એમ તે અનુભવે છે. વ્યક્તિ વિરાટનો એક ભાગ છે અને એના તાબામાં પણ છે એમ કહી શકાય. યુરોપમાં ભૌતિકશાસ્ત્રોની શોધ અને પ્રકૃતિના નિયમોની શોધ કરીને આરંભ થયો છે. પરંતુ આખરે એ સત્યનો સ્વીકાર કરવો પડશે કે સ્પૂલ પ્રકૃતિ, જગત સમસ્ત વિશ્વ નથી, એ જ્ઞાન પૂરતું નથી; વળી, માનવ શરીર છે એ સાચું, પરંતુ શરીર ઉપરાંત તે પ્રાણમય અને વધારે અગત્યનું તો તે એક મનોમય સત્તા છે. આજુબાજુની પરિસ્થિતિ માનવની મનોદશાને કાંઈક અંશે ધડે છે, પરંતુ એ કાંઈ તેનાથી સર્વાંશે ઘડાતી નથી. આર્થિક સ્થિતિ અને સામાજિક સંસ્થાઓ બન્ને માનવની મનોદશા (Psychology) વડે ઘડાય છે, બદલાય છે, એટલે માનવે પ્રથમ તો પોતાના વ્યક્તિત્વમાં રહેલ સત્યની શોધ કરવી પડે છે. પોતાપણું અને વસ્તુઓનું સત્ય તેણે શોધવાનું હોય છે.

આ કામની શરૂઆત તે બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિ તથા ટીકા કરનારી ઝીણું નિરીક્ષણ કરનારી વિવેચક શક્તિ વડે કરે છે—તો પણ એ લાંબો વખત ચાલતું નથી. જ્યારે આત્માનાં તરવો તેને માલૂમ પડે છે ત્યારે તે એટલાં ગઢન અને સંકુલ હોય છે કે બુદ્ધિને પોતાની મર્યાદા સ્વીકારવાની ફરજ પડે છે. બુદ્ધિ અપૂર્ણ અને ફાંફાં ભારતી શક્તિ નીવડે છે,—માનવને જાંઠા જ્ઞાનની જરૂર પડે છે અને તે અંતર પ્રત્યે વળે છે અને ત્યાં તેને નવી શક્યતાઓ અને શક્તિઓ જણાય છે. Self-critical—પોતા વિષે વિવેચક—માત્ર નહિ પરંતુ Self-conscious—પોતા વિષે સચેતન—થવાની તેને જરૂર જણાય છે. તો જ આત્માને તે જણી શકે એમ તે જુએ છે. બહાર તપાસ કરવાને બદલે અંતરાત્મામાં ચેતનાને ધારણ કરવાથી તે એ કાર્ય કરી શકે છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિપ્રધાન દૃષ્ટિમાંથી સ્વયંજ્ઞાન પ્રત્યે પ્રગતિ થાય છે અને ઉપયોગિતાનું ધોરણ દૂર થઈને તેને ડેકાણે—આત્મસાક્ષાત્કારની તાલાવેલી જન્મે છે. પ્રકૃતિમાં કામ કરનાર સ્પૂલ

નિયમોને આધારે જીવન રચવાને બદલે માનવજાતિમાં અને વ્યક્તિમાં કાર્ય કરી રહેલ કોઈ પ્રયત્ન આધ્યાત્મિક નિયમ અને શક્તિને અનુસરવા તે પ્રયત્ન કરે છે.

આજે આ વૃત્તિ વધી રહી છે, જોર કરી રહી છે, આગળ પડતી થઈ રહી છે—એનો અર્થ એ છે કે subjectivism—સ્વાનુભાવ અને આત્મ-લક્ષિતાનો જમાનો આવી રહ્યો છે તેની એ નિશાની છે.

કેળવણી સાથેના વ્યવહારમાં અને ગુન્હેગાર સાથેના વ્યવહારમાં આજે ફેર પડ્યો છે તે આત્મલક્ષિતાનું એક લક્ષણ છે. કેળવણીમાં બાળકને અંદરથી વિકાસ સાધવા દેવો, તેને મદદ કરવી.—પરંતુ બહારથી જ્ઞાન લાદવું કે ફરજિયાત નિયમો પળાવવા એટલો ઉદ્દેશ નથી એ સત્ય હવે સર્વમાન્ય થયું છે. ગુન્હો કરનાર શા માટે ગુન્હો કરે છે તે સમજીને તેના કારણો શોધવાનો પ્રયાસ થાય છે.

પરંતુ આત્મલક્ષિતામાં ભૂલો પશ્ચ મોટી થવાનો સંભવ છે જ.

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યમાંથી આ જમાનો આવે છે એટલે એમાં વ્યક્તિની 'અહંતા'ને પોતાના આત્મા તરીકે ગણી લેવાની ભૂલ કરવાનો સંભવ છે. અને વ્યક્તિની અહંતા-પ્રજ્ઞની અહંતાનું કપ હે એ પ્રથમ ભૂલ છે;—પ્રથમ ઉપાય તો એ જ્ઞાન દદ કરવાની જરૂર છે કે—૧. અહંતા અને આત્મા એક નથી; ભગવાન જ સાચો આત્મા છે; પોતાની અહં-પ્રધાન શક્તિઓને ખીલવવી, એમાં વ્યક્તિની સાર્થકતા નથી. મન, પ્રાણ તથા શરીરને સંતોષવું એ તેનો અંતિમ ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ પોતાની અંદર પ્રભુનો આવિર્ભાવ કરવો એ તેનો ઉદ્દેશ છે. જ્ઞાન, શક્તિ, પ્રેમ, વિરાટમાં વ્યાપી જવું—વગેરે શક્તિઓ વ્યક્તિએ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીને મેળવવાની છે,

જીવન ટકાવવા માટેની, શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટેની અને જ્ઞાન માટેની સંકંપશક્તિ—ત્રણેય જરાબર છે—યોગ્ય છે. એ વૃત્તિઓને સંતોષવી એ જીવનનો સાચો ધર્મ છે. અને એમને નિરુત્સાહ કરવી યા તો દબાવવી એ આપણી અંદરથી અમૂલ્ય વસ્તુ કાપી નાખી જીવન અને વિકાસનાં મૂળને સૂકાં કરી નાંખવા જરાબર છે. અહંતા એ પ્રમાણે જાતને સંતોષે

એ બરાબર નથી, કારણ કે તેમ કરવું શક્ય જ નથી ! એને પરિણામે બીજી અહંતાઓ જોડે અથડા અથડી જ થવાની. વિનાશ કરીને, બીજાને મારીને, બીજાના ઉપર રાજ્ય મેળવીને આપણે જીવવા માગીએ છીએ તે સારું નથી.

જ્ઞાન વિના-અજ્ઞાનમાં-એ જ પ્રમાણે જીવન હોય; પ્રજા કે વ્યક્તિ એ પ્રમાણે અહંતામાં જ જીવી શકે . કારણ કે જીવ્યા વિના તો ચાલે તેમ નથી. પરંતુ આત્મલક્ષિતામાં આત્મજ્ઞાન મારેનો પ્રયાસ આવવાનો. સત્ય આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તે પ્રમાણે જીવનને નિયત કરવાનો એમાં પ્રયાસ હોય છે; અહીં એ સાચું વ્યક્તિત્વ નથી એ જ્ઞાન માનવે વ્યક્તિ તથા પ્રજા તરીકે મેળવવાનું છે. પોતાની પ્રકૃતિનાં નિમ્નકરણો માટે જીવન ધારણ કરવું એ તેના ઉચ્ચ જીવનનો નિયમ નથી.

બીજો નિયમ એ છે કે વ્યક્તિ સ્વતંત્રપણે નથી જીવતી, સમષ્ટિમાં તે જીવે છે. વ્યક્તિના આત્માએ તેના પોતાનામાં વ્યક્તિ તરીકે પ્રગટ થવાનું તો છે જ, પરંતુ સમષ્ટિ તરીકે પણ માનવ ચેતના પ્રગટ થવી જોઈએ વ્યક્તિએ પોતાનું, તો સમષ્ટિએ પોતાનું સાર્થક્ય પ્રાપ્ત કરવાનું છે, સ્વતંત્રપણે નહિ પરંતુ એક બીજાના ઉપર આધાર રાખીને, સમાજને વ્યક્તિને કચરી નાખવાનો હક્ક નથી,-પોતાના સુખ કે સંતોષ માટે. જ્યાં સુધી જગતમાં રહેવા માગતો હોય ત્યાં સુધી વ્યક્તિએ પોતાના સંતોષ માટે અન્યની અવગણના કરવી ન જોઈએ-તેને તેમ કરવાનો હક્ક નથી. એટલે ધર્મ કે સમાજના નિયમ પ્રમાણે નહિ, પણ અગ્નિતત્વના નિયમને અનુસરીને તે મુક્ત નથી એમ કહેવાય ! જ્યારે સમાજ વ્યક્તિને મારે છે ત્યારે તે પોતાની જાતના ઉપર ધા કરે છે,- જીવનવિકાસની તક અને શક્તિ ગુમાવે છે, વ્યક્તિ પણ એકલી વિકાસ પામી શકતી નથી કારણ કે સમષ્ટિ તેકું મૂળ અને ઉદ્ભવસ્થાન છે, વ્યક્તિ તરીકે વ્યક્તિ સમષ્ટિને જ પ્રગટ કરે છે!- સમાજ વધે વ્યક્તિ પણ વધે છે !

૧. અહં કરતાં મદાન=વ્યક્તિ, અ/અવ્યક્તિનાં આ પટ્ટેટો ચક્ર એ

૨. આપણે એટલે સમષ્ટિ અટ્ટ અટ્ટ-જ્ઞાન બીજો જ્ઞાન

આત્મા થઈ છે-૧. જીવ શિવ છે એ પહેલો સિદ્ધાંત. ૨. સર્વમાં એક જ આત્મા છે-આ બીજો સિદ્ધાંત. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ-આપણા આત્માનું સાર્થક કરવા માટે સમષ્ટિનો સ્વીકાર કરવો જરૂરનો છે

જર્મનીમાં-૧. વ્યક્તિ તો સમાજનો એક પુટ, એક ફૂલું જ માન ગણાય છે. ૨. સમષ્ટિની અહંતા એ જ રાષ્ટ્રનો આત્મા-આ બન્ને વિચારસરણી બૂલભરેલી છે.

સમસ્ત માનવ જાતિ છે તો ખરી પરંતુ અભારે ક્યાં વ્યવસ્થિત છે? અને માનવજાતિને મદદ કરવી હોય તો, દરેક સમષ્ટિ, સમાજ કે રાષ્ટ્રે પોતે વ્યવસ્થિત થઈ જવું એ જ ઉપાય છે. સૌથી આગળ વધેલી પ્રજાના વિકાસથી, તેની પૂર્ણતા અને સામાજિકતાથી -ભગવાનનું રાજ્ય પ્રસરશે. બધી વ્યવસ્થિત અહંતાઓ લડવાની તો ખરી જ, પરંતુ તેમાં સૌથી લાયક હશે તે છેવટે જીવશે-અને એ વડે માનવ જાતિની પરમોન્નતિ સધાશે. જર્મની જ સૌથી વધારે આગળ પડતી પ્રજા ન હોતી? જર્મન સમષ્ટિના અહં ને વધારવો, તેને સંતોષવો, રાજ્ય વધારવું એમાં માનવ-જાતિનું પરમ કલ્યાણ છે, 'Tutonic Race' ઉત્પન્ન કરવી એ તેનું લક્ષ્ય.

વ્યક્તિ સમષ્ટિનું એક પુટ એટલે એનું જીવન સમષ્ટિના તાબામાં જ હોવું જોઈએ. વ્યક્તિ Efficient બનાવવાની, પરંતુ યંત્રના ભાગ તરીકે જ-આરંભ થવો જોઈએ સમષ્ટિ તરફથી, અમલ વ્યક્તિનો.

એ વિચારપ્રવાહની ગંગાજમની-

રામપ્રસાદ ત્રે. બક્ષી

૧

માનવની અર્થવિષયક અને કામવિષયક પ્રવૃત્તિ નિયમિત કરવા માટે રચાયેલી સમાજવ્યવસ્થા એના સ્વેચ્છાનુસાર વર્તનવ્યવહારમાં નિયન્ત્રણરૂપ બનતી હોય અને માનવ એ નિયન્ત્રણને માનવરચિત બાણીને એના માનસિક વિરોધ કરે, એ નિયન્ત્રણથી છૂટવા માટે નિયમનું ઉત્ખંધન કરવા ઇચ્છે, અને એ ઇચ્છા પાર પાડવામાં વિધિ નકે તો તેથી એને પોતાની સ્વતંત્રતાનો લોપ થતો તથા પોતાનું દમન થતું લાગે, એવી મનોદશા બધે આદિકાળથી ચાલતી આવતી હશે પણ આજે, પ્રથમતઃ અને વિશેષતઃ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં અને ક્રમશઃ ભારતમાં પ્રબળ બની છે આ મનોદશા સમાજસ્વીકૃત જીવનમૂલ્યોની પુનઃપરીક્ષામાં પરિણમે છે અને એ પુનઃપરીક્ષાના મૂળમાં રહેલા મનોભાવોની અભિવ્યક્તિ સાહિત્યાદિ કલાસર્જનનું પ્રબળતમ પ્રયોજન બની રહે છે

આવાં નિયમનોત્તે સહી ન શકનારા, એથી પોતાની નૈસર્ગિક વૃત્તિ-ઓનું નિયન્ત્રણ અને દમન થતું માનનારા અને એની સામે મનથી, વાણીથી અને કાર્યથી પણ વિરોધ બક્ષત કરનારા જનો એક પક્ષે; અને એમના એવી રીતના વિરોધમાં સ્વચ્છંદતા બેનારા—સ્વયં સમાજકૃત નિયમનોત્તે

વરા વર્તનારા તથા સ્થાપિત જીવનમૂલ્યોને સ્વીકારનારા જનો. અન્ય પક્ષે; એવા પક્ષો આ પરિસ્થિતિમાં પડે એ સ્વાભાવિક છે. અને આ બીજા સ્થિતિસંરક્ષક પક્ષના મનોભાવો પણ સાહિત્યમાં વ્યક્ત થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે.

આવી પરિસ્થિતિ અને એને અંગે ઊપજતા પ્રસંગો વ્યક્તિના ચિંતનમાં આંતર સંઘર્ષ જન્મવાનારા અને સમાજને એ વર્ગોમાં વિભક્ત કરીને એ વર્ગો વચ્ચે બાહ્ય સંઘર્ષ ઉપજાવનારા બને છે.

૨

પણ માનવની જીવનકક્ષાને મર્યાદિત અને નિયંત્રિત કરી રહેતું એક સર્વવ્યાપક તત્ત્વ છે જે સર્વમાનવને સમાનરૂપે સ્પર્શે છે; જેની સામે વિરોધ કરનારાનો એક અને જેને નભાવી લેનારાનો બીજો એવા વાસ્તવિક બે પક્ષો જ ખરું જોતાં હોતા નથી; અને જે -- પક્ષપક્ષ વચ્ચેનો નહિ, બાહ્ય નહિ પણ -- સર્વજનસાધારણ અને આંતર સંઘર્ષ જન્માવે છે. એ તત્ત્વ છે શ્રુત્યુ : માનવના જીવનઅવધિને અનિવાર્ય પ્રકારે મર્યાદિત કરતું, એ જીવનઅવધિ કેટલો દરે અને ક્યારે વિચ્છિન્ન થશે એ વિશે માનવને સતત અનિશ્ચિત અને સચિંત રાખતું શ્રુત્યુ.

શ્રુત્યુ માનવની માત્ર અર્થસાધક અને કામસાધક પ્રવૃત્તિઓને અણુધારી રીતે એકાએક અધવચ્ચ જ અટકાવી દે છે એટલું જ નહિ પણ માનવની અભિલાષાઓને, માનવની અનેક ઉદાત્ત જાવનાઓને અવરોધે છે, કુંઠિત કરે છે, ગૂંગળાવે છે, વિક્ષલ બનાવે છે. માનવની ખરી લાચારી, સંપૂર્ણ અસહાયતા, અનિવાર્ય પરતન્ત્રતા આ શ્રુત્યુરૂપ અપ્રતીકાર્ય ઘટનામાંથી પરિણમે છે.

પ્રચલિત સમાજતંત્રથી સ્વતંત્ર બનવા મથતો માનવ એ તંત્રની અવગણના કરીને સ્વેચ્છાબ્ધવહાર કરે એ શક્ય છે, પોતાના મંતવ્યો અનુસાર એ તંત્રની નવરચના કરવાને મથે એ શક્ય છે, પણ આ શ્રુત્યુની સામે માનવનો કંઈ જ ઉપાય ચાલતો નથી. ઠોપાનિપદ કહે છે તેમ સસ્યમિવ મર્ત્યઃ પચ્યતે -- મર્ત્ય માનવ સસ્યની માફક, ઉપરે કરમાઈ જવા તથા, મુરઝાઈ જવા માટે પાક્યા જ કરે છે ; પકવ

ફક્તને અધિકતમ ભય પતનનો હોય છે, તેમ માનવને અધિકતમ ભય આ મરણનો હોય છે. માનવને પોતાની અશાશ્વતતાનું, અસારતાનું અને પુષ્કળતાનું જ્ઞાન આ મૃત્યુ જોડેલું કરાવે છે એવું અન્ય કંઈ કરાવતું નથી.

મૃત્યુ માનવો સાચો ગુરુ છે. પણ પૌરુષેય ગુરુવચનનું અર્થઘટન માનવી પોતાની શક્તિ, ઇચ્છા અને મતિ પ્રમાણે અનેકવિધ, ભિન્નભિન્ન પ્રકારે, કરે છે તેમ આ મૃત્યુરૂપી ગુરુની અપૌરુષેય વાણીનું અર્થઘટન પણ પ્રલોક માનવતુંડમાં, એ તુંડની ભિન્ન ભિન્ન મતિ પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન આકારપ્રકાર ધારણ કરે છે. આ મૃત્યુએ પ્રભોધલી સંસારની અસારતાની પ્રતીતિમાંથી ઉદ્ભવી છે, એ અસારતામાં કંઈક સારતત્ત્વ જોવા મળતી, અધ્રુવતામાં કંઈક દ્રુવ તત્ત્વ પારખવા મળતી, આશાશ્વતમાં કંઈક શાશ્વત તત્ત્વ પામવા મળતી અને મરણને અવગણીને અમરત્વ અર્પવા મળતી અધ્યાત્મવિદ્યા; અને એમાંથી જ-પુરોષની યાદવરચણીમાંથી જ-ઉદ્ભવી છે. આ મૂલ્યહીન અસાર અસ્પૃશ્ય જીવનમાં યથેચ્છ, યથાકામ, ઐહિક ઇન્દ્રિય-વિપથોનો અનિર્ધારિત ઉપભોગ કરીને જીવનને તાત્કાલિક ક્ષણિક મૂલ્યવત્તા અને સારવત્તા અર્પવાની સ્વેરવિહાર ઇચ્છા.

૩

સુરો અને અસુરોનો વિગ્રહ આધિપત્ય મેળવવા ખાતર હોય તો પણ અમરત્વ વિનનાનું આધિપત્ય બર્થ હોઇને એ અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવાની-અમૃતને મેળવવાની-સ્પર્ધા એ વિગ્રહનું એક પ્રધાન કારણ બની હતી.

રાવણે પણ પોતે અમર બને તો પોતે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીઓનો યથેચ્છ સંહાર કરી શકે, અને તો જ પોતે પૂર્ણ આધિપત્ય ભોગવી શકે એ અલિલાપાથી પ્રેરાઇને તપ કયું હતું અને સિવજી પાસેથી વરદાન મેળવ્યું હતું હતું પણ એ જૂલી મયો હતો કે માનવના સંહારનું અધિકતમ સામર્થ્ય માનવ પોતે જ ધરાવે છે; એ જૂલી મયો હતો કે સર્વ માનવોનો સંહાર કરીને પણ માનવ સ્વયમ્ સંહારથી પર બની શકતો નથી. આવી જ જૂલ હિટલરે કરી હતી, અને આવી જ જૂલ ઈસવીસનના ચતુર્થ દસકમાં થઈ ગયેલા સમ્રાટ કેમ્બ્રિસ મીઝર કોલિગુલાએ કરી હતી.

‘કલિગ્યુલા તરુણ વયે સત્તારુઢ થયો હતો. એના રાજ્યના આરંભમાં યોદ્ધાક મહિના એણે સારા પ્રભુ પ્રેમી રાજા તરીકે નામના મેળવી હતી પણ ત્યાર પછી એને પોતાની બહેન પ્રત્યે પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો અને એણે એ બહેનને જ પરણવાની ઇચ્છા કરી. પરંતુ એ બહેન એકાએક મરણ પામી અને કલિગ્યુલાની પ્રકૃતિ આ ઘટનાના આઘાતથી વિકૃત બની ગઈ, અને એ રાક્ષસ જેવો સત્તાપ્રેમી અને ક્રૂર બની ગયો. એણે અનેકાનેક પ્રભુ જીતેલા વધ કર્યો. અને છેવટે એનાથી ત્રાસી ગયેલા પ્રભુજનોએ ખુદને વિદ્રોહ કર્યો અને એને મારી નાખ્યો.

બહેનના મૃત્યુથી કલિગ્યુલાના સ્વભાવમાં અને વર્તનમાં સહસ્ર પરિવર્તન આવ્યું તે મૃત્યુના આઘાતનું પરિણામ હોય, પોતાની અભિલાષાને બહેનના મૃત્યુથી વિફલ બનાવતા અકસ્માત વિધિવિધાનની સામે માનસિક વિરોધનું પરિણામ હોય, સર્વકલ્પ મૃત્યુની સત્તાની સામે પોતાની સત્તા નફામી નીવડી તેથી પોતાની, પ્રભુના તારક કે સંહારક જેવી, અબાધિત આજીવન સત્તામર્દનો સંતોષ અનુભવવાની વૃત્તિ પરિણામ હોય, કે મૃત્યુના અને વિધાતાના બંધનથી પણ પોતે સ્વતંત્ર છે એવી સ્વાતંત્ર્યની મહેત્તાનું પરિણામ હોય.

૪

આદ્યેર કૈમ્યએ સ્વચિંતિ નાટક “કલિગ્યુલા”માં એ રાજાના પ્રકૃતિ પરિવર્તનનાં આવા અનેક સંભાવ્ય કારણોમાંથી શક્તિમત-સૌથી વધારે ઉપપન્ન-કારણ તરીકે કારણ સ્વીકાર્યું છે : એ કારણ એટલે માત્ર પ્રિયતમી માનેલી બહેનના મરણનો આઘાત નહિ, પણ એ મરણની ઘટનાએ ઉપજાવેલી સંસારની અર્થહીનતાની પ્રતીતિ; મૃત્યુનો ભય વેઠતો માનવ યથાર્થતઃ જીવી ન શકે એવી પ્રતીતિ; અને માનવની આવી પરત-ત્રતાથી જીવે પર યજ્ઞને અસલી સત્તા તથા સ્વતંત્રતા આજીવનની વૃત્તિ.

એ પ્રતીતિ અને જિતિ કલિગ્યુલાના મુખમાં કૈમ્યએ મૂકેલાં આ વચનોમાં વ્યક્ત થાય છે.

“This world has no importance; once a man realizes that, he wins his freedom.”

“You see in me the one free man in the whole Roman Empire.”

“What use is this amazing power that's mine, if I can't have the sun set in the east; if I can't reduce the sun of suffering and make an end of death? ++ It's all one whether I sleep or keep awake, if I've no power to tamper with the scheme of things.”

“I have come to see the uses of supremacy. It gives impossibilities a run. From this day on, so long as life is mine, my freedom has no frontier કલિગુલાનાં આ વચનોમાં મુચવાતી મૃત્યુને અવગણવાની—અશક્ય ને શક્ય બનાવવાની—અનિયંત્રિત સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની આ વૃત્તિ પાગલપણું છે, મૃત્યુની અને નિયતિની સામે માડેલો સાહસ લયો દાવ છે, આખી જિંદગીને હોડમાં મૂકીને ખેલવાનો જુગાર છે. પોતાની સત્તાની પ્રતીતિ તરીકે એ એક પછી એક અનેક પ્રભાવનો વધ કરાવે છે, એમનાં ધન મિશ્કતને ઝૂંટવાને રાજકોપમાં મૂકે છે અને કવચિત્ તે એમની પૈત્રીઓ ઉપર પણ પોતાનો અધિકાર હોય એવું વર્તન કરે છે.

અને એનાં ઉપર ટોકેલા વચનોમાં જ એના મનોરથની સિદ્ધિની અશક્યતાનું પણ સૂચન કરે એવા આ શબ્દ પ્રયોગો છે :

“It gives impossibilities a run”, “So long as life is mine, my freedom has no frontier”.

કલિગુલાની સ્વતંત્રતાને કોઈ સીમા નથી, એની સત્તાને કોઈ સીમા નથી—પણ ‘so long as life is mine’, જીવન, એનું છે ત્યાં મુધી, અર્થાત્ ગમે તેવી એસીમ અને અમર્યાદ સત્તાને પણ એક અવિચલ-અપ્રતીકાર્ય સીમા છે, અને એ છે મૃત્યુની સીમા. અને પ્રભાવનો

હાથે પોતાનું મૃત્યુ અથ્થ સમયમાં થવાનું છે, એ મૃત્યુથી પોતે બચી રાકવાનો નથી, એવી ખાતરી થાય છે ત્યારે એને પોતાને સમજાય છે કે:

“I have chosen a wrong path, a path that leads to nothing. my freedom isn't the right one ”

કૃમ્યુએ પોતે પોતાના આ નાટકનું તાત્પર્ય આ રીતે તારવ્યું છે:

“ If his [Caligula's] integrity consists in the denial of the Gods, his fault is to be found in the denial of men. One cannot destroy everything without destroying oneself ” + + “ One cannot be free by working against mankind.”

કૃષિગ્યુલોએ કરેલી માનવની અવગણના કરવાની આ જૂલ જોષને રાવણે કરેલી એવી જૂલ યાદ આવે છે. રાવણે મૃત્યુથી પર થના વરદાન માગ્યું હતું એ પ્રસંગમાં કૃષિગ્યુલોના એવા આ પ્રસંગ જોડે ધણું સામ્ય છે; એ રામાયણગત આ શ્લોકો વાંચતાં જણાશે:

રાવણ અમરત્વ પ્રાર્થે છે અને કહે છે:

“ભગવન્ પ્રાણિનાં નિત્યં નાન્યન્ મરણાદ્ મયમ્ ।
નાસ્તિ મૃત્યુસમઃ શત્રુઃ અમરત્વમહં શૃણૈ ॥ ”

અને જ્યારે યજ્ઞા એને જણાય આપે છે કે અમરત્વ તો કોઈને મળે જ નહિ મારે બીજો વર માગ ત્યારે, રાવણ એવી માગણી કરે છે કે પોતે મરુડ, નાગ, યક્ષ, દેવો અને દાનવો, તેમ જ દેવતાઓ એ સર્વથી અવધ્ય થાય, અને માનવની અવગણના કરીને રાવણ કહે છે:

“न हि चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित ।
एणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः ॥”

રાવણે પણ કૃષિગ્યુલો માફક દેવોને અવગણ્યા હતા, પણ માનવને અવગણવામાં જૂલ કરી હતી. કૃમ્યુએ કૃષિગ્યુલો પરત્વે કહ્યું છે તેમ “his fault is to be found in the denial of men.

કૃત્તિયુક્તાને મૃત્યુની ક્ષણે પ્રતીતિ થઈ હતી કે પોતે સર્વ માનવોના ભાગ્યનો યથેચ્છ નિર્ણય કરવામાં જે સ્વતંત્રતા માની હતી તે સાચી સ્વતંત્રતા નહોતી. “My freedom isn't the right one.” માનવજીવનની વિપક્ષી સમસ્યા જ આ છે : મૃત્યુથી, અને મૃત્યુ જેની અસારતાનું એક પ્રમાણ છે એવા જીવનમાં સહવી પડતી અનેક નિર્મત્રણાથી મુક્ત શી રીતે થવું.

માનવ પોતપોતાની રીતે આવી દુઃખમુક્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જે મૃત્યુ અનિવાર્ય છે, તો જીવન અસ્પૃશ્યનું જ છે, એ મૃત્યુ અને જીવનની એ ક્ષણિકતા માનવની તુચ્છતાની અને અર્થહીનતાની પ્રતીતિ કરાવે છે, તો એ તુચ્છઅસ્પૃશ્ય જીવન દરમ્યાન જે મળ માણી લેવાય તેમાં જ એ જીવનની સાર્થકતા સમાઈ છે એવું પશ્ચિમમાં અને આપણે ત્યાં મનાવા લાગ્યું છે. આ ઐહિક ભોગપરાયણ દૃષ્ટિ નવી નથી— ચાર્વાક જેટલી પુરાણી છે. પણ પ્રશ્ન આ છે : જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણનો યથેચ્છ ઉપયોગ અને ઉપભોગ કરવાથી માનવ આધિથી, વ્યાધિથી અને ઉપાધિથી મુક્ત થાય છે? મૃત્યુના ભયનું અને દુઃખનું ખરા કે માનસિક નશાથી— ઉન્માદથી— વિસ્મરણ કરવાથી એનાથી છુટાય છે? એ રીતે એનાથી છૂટવાના પ્રયત્નમાં માણસ સ્વતંત્ર, સ્વચ્છંદ, વ્યવહાર-વિહાર કરે તેનાથી સ્વતંત્રતા ખરેખર સાંપડે છે? મૃત્યુની અને દુઃખની ઉપેક્ષા કરવાથી, મૃત્યુ અને દુઃખ પ્રત્યે ગળનીમિલિકા કરવાથી (ઓસ્ટ્રિયની માફક રેતીમાં ખસતક કુખાવી દેવાથી) માનવનું મન ઉદ્દેગમુક્ત અને છે?

કૃત્તિયુક્તાને અંતે જેવો અનુભવ થયોહતો તેવો અર્જુનને મહાભારતના પુરુષના આરંભમાં થયો હતો :

न हि प्रपद्यामि ममापनुद्याद् यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥

આખી પૃથ્વીનું પ્રતિસ્પર્ધી વિનાનું રાજ્ય મેળવીને, અરે! દેવો ઉપર પણ આધિપત્ય પ્રાપ્ત કરીને, ઇન્દ્રિયોને અને ચિત્તને શોષી રહેલો

આ શોક ટાળી શકાતો નથી, તો એક સામાન્ય માનવી, સર્વતઃ અનેક તંત્રજ્ઞવૃત્તિ-માનવીનાં અને કુદરતનાં અનેક બંધનોથી — બંધાયેલો માનવી, મૃત્યુથી કે જીવનની દુઃખમયતાથી કંઈ બાહ્ય ઉપાયોથી બચી શકે ?

શોકના અને સતાપના નિવારણ માટે દુનિયાને પલટાવવાના પ્રયાસ કરવા એ સર્વથા બંધાઈ ઉઘમ છે. આપણામાં અનેકવાર દૃષ્ટાન્ત અપાય છે કે આખી ધરા તાપથી ધીમતી હોય ત્યારે એ ધરાને ચામડે ન મહાય, પોતાના પગમાં પગરખાં પહેરી લેવાય; આકાશ અગ્નિઝાળ પૂરસાવતું હોય ત્યારે એને જીવથી જાવરી ન શકાય, પોતાને જ માથે છત્રી ધરી શકાય — ગીતાના ઉપદેશનો સાર આવો છે; પણ અર્જુનને તો એ સમજાવનારા કૃષ્ણ જેવા ઉપદેશક મળ્યા; કૃષ્ણયુદ્ધાને એવો ઉપદેશક નહોતો મળ્યો. આજના ભ્રાન્ત માનવોની સમક્ષ એ ઉપદેશ છે — મણુ એમનું એની પ્રત્યે દુર્લભ છે.

મૃત્યુની અને મૃત્યુથી સીમિત સુખદુઃખમય-પૃથગ્જનની દૃષ્ટિએ બહુધા દુઃખમય-જીવનની યાતનાઓની અને મરણની સમસ્ત્યાની અનેક પ્રકારે વિચારણા થઈ છે. આ યાતનાઓનો સામનો કરવો ? હૈન્સેટ કહે છે તેમ

“To take arms against a sea of troubles,
And, by opposing end them ?”

પણ આવો સામનો કરીને, આવો વિરોધ કરીને, કંઈ કાવ્યો નથી. હૈન્સેટ નું મન ખીજા વિકલ્પ તરફ દોડે છે :

“To die-to sleep—

No more; and by a sleep to say we end
The heart-ache, and the thousand natural shocks
That flesh is heir to.”

આ વિકલ્પ આકર્ષક લાગે છે :

“It is a consummation
Devoutly to be wish'd”

કદાચ મૃત્યુથી આ જીવનની ચાતનાઓનો ચન્ત ચાલે પણ મૃત્યુ પછી શી દશા થાય? "To sleep! perchance to dream; - ay, there's the rub" એવો હૉમ્સેટનો ઉદ્ઘાર મરણોત્તર દશાની અનિશ્ચિનતાના ભાનમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે. મરણ પછી શું રહેશે? આ જ મહાપ્રશ્ન છે નચિકેતાને પણ આ પ્રશ્ન મૂંઝવે છે, તેથી એ કહે છે :

“ये यं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये
अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।”

અહીંથી પરવરેલા મનુષ્યની આત્મતામાં આ જ વિચિકિત્સા છે : કેાઈ કહે છે કે મરણ પછી અસ્તિત્વ છે, કેાઈ કહે છે કે નથી.

આપણાં વેદાન્તાદિ શાસ્ત્રો આત્મા અમર છે એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપીને માનવને આત્માસન આપે છે કે મૃત્યુ તો માત્ર દશાન્તર છે, એક લોકમાંથી અન્ય લોકમાં પ્રયાણ છે, અને આ જન્મમાં માનવે જે અન્યાય, પીડન, દારિદ્ર્ય, વ્યાધિ, સ્વજનવિરુદ્ધ વગેરે ચાતનાઓ વેળી હોય તેનું વળતર આવતા જન્મમાં મળે છે.

વિવાદમાં નિમજ્જ થયેલા અર્જુનને પ્રથમ હૈયાપારણ આત્માની અમરતા દ્વારા કૃષ્ણે આપ્યું છે.

પણ-મરણ તો છે જ, મરણ પછી મળનારો લોક કોણે જોયો છે? આ વિચિકિત્સા તો જીભી રહે છે. મરણ પછી આત્મા છે, જીવન છે, અન્ય જન્મ છે, અન્ય લોક છે એ બધું સ્વીકાર્યા પછી પણ મરણ પાછી શી દશા થશે એ પ્રશ્ન તો સુનિશ્ચિત ઉત્તર વિનાનો રહે છે. એક વિચિકિત્સા ટળી માનીએ, તો બીજી આવીને જીભી રહે છે. તેથી, આ બીજી દૃષ્ટિથી, કૃષ્ણે કહ્યું છે : “जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः” અર્થે મરણ અપરિહાર્ય છે એવું જાણ્યું, તો પછી જે અપરિહાર્ય છે, જેની સામે માનવનો કેાઈ ઉપાય ચાલતો નથી, એનો શોધ શો કરવો? -તત્ત્વ કા પરિવેદના?

મૃત્યુની અપરિહાર્યતા કલિગ્યુલોએ જાણી હતી; અને એણે "Men die and are not happy" એ સત્યની પ્રતીતિ કરી હતી, એણે સર્વોપરિ અઆધિત સત્તાને અને એ સત્તાના બેરે ધર્મ શક્તા સ્વૈર-વિહારને સ્વતંત્રતા અપાવનારા માન્યાં હતાં. પરંતુ એથી એ મૃત્યુથી કે વાસ્તવિક રીતે મૃત્યુના જયથી પણ પર નહોતો થયો; અને સુખી પણ ખરા અર્થમાં નહોતો થયો. બધનનું અને મુક્તિનું કારણ મન છે, સુખની કે દુઃખની અનુભૂતિને સલા બનાવનાર પણ મન છે, એ સત્યની યથાર્થ પ્રતીતિ એને નહોતી ધર્મ. ઇન્દ્રિયો વિષયનું અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પ્રહણ કરે ત્યાર પછી એમાંથી જાણાતાં સુખ કે દુઃખનો અન્તિમ અનુભવ કરનાર તો મન જ છે, એ માત્રા-રપરોના સુખકર કે દુઃખકર પરિણામ સામે તિતિક્ષા એ જ માનવનો સ્વાધીન ઉપાય છે, એધુ એને સમજાયું નહોતું. એ સર્વને ઉદ્દેશકર બનીને સ્વયં ઉદ્દેગમુક્ત બનવા ઇચ્છતો હતો, કારણકે, યસ્માદ્ નોદ્વિજતે લોકો લોકાદ્ મોદ્વિજતે ચ યઃ એવા ભર્પ-અભર્પ-ભય-ઉદ્દેગથી મુક્ત સર્વપ્રિય વ્યવહારનીતિના પ્રભાવની એને કંઈપના નહોતી અસૌ મયા હતઃ શત્રુ-હૃનિમ્યે ચાપરાનપિ । ईश्वरोहम् अहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ એ આમુરીસંપદ્યાળાતું ગીતાએ કરેલું વર્ણન સખ્દશઃ લાગુ પડે એવું એનું વર્તન હતું.

એને અર્જુનને મળ્યા તેવા ઉપદેશક કૃષ્ણ તો નહોતા મળ્યા, પણ નચિકેતાને મળેલા યક્તા ત્વાસ્ય ત્વાદગમ્યો જ લભ્યઃ એવા મૃત્યુરૂપી શુદ્ધ કનેથી પણ એ યોગ્ય ઉપદેશ મેળવી શક્યો નહોતો.

અમુક દેશના લોકોમાં, પૂર્વ ઋષિઓએ બોધેલી, આધ્યાત્મિકતા વધારે પ્રમાણમાં હોય; અન્ય દેશની પ્રજામાં, એ દિશામાં વળેલી પુરુષાર્થ-પરંપરાને પરિણામે, આધિભૌતિકતા વિશેષ હોય; એ અસાધ્ય નથી. પણ પ્રત્યેક દેશની પ્રજાને આ બંને પ્રકારની વિચારસરણિનો, દષ્ટિનો અને

આપનાનો ઓછોવત્તો લાભ તો મળ્યો હોય છે. પણ વ્યાપક સંજ્ઞેગોના અનિષ્ટ પ્રભાવને લીધે આધ્યાત્મિકતા દયાઈ જાય છે, વિસરાઈ જાય છે, પ્રતિક્ષા મુમાવે છે, અને પદચ્યુત બને છે. વિશ્વયુદ્ધની યુરોપીય યાદવાસ્થળીના પશ્ચિમના દેશોમાં પડેલા પ્રભાવનો પ્રતાપ ભારત સુધી વિસ્તર્યો છે. જે ભારત માનવજીવનની અસ્પતા, અસારતા અને અન્તવ્રત્તાની અનુભૂતિના આધાતથી ભૂમા, સત્, અનન્ત ધ્રુવ તત્ત્વની અન્વીક્ષા કરવામાં મગ્ન બન્યું હતું, તે જ ભારત એ જ અનુભૂતિના આધાતથી —અથવા એવી અનુભૂતિના આધાતથી પશ્ચિમમાં થયેલા મનોવિકારના અનુકરણથી—પ્રકૃતિ પલટતું પરભાય છે. આજે ભારતમાં પૂર્વ-પશ્ચિમની દ્વિવિધ સંસ્કૃતિની ગંગાજમની પ્રવર્તે છે.

એ ગંગાજમનીના પ્રવાહમાં, કેવળ વિષયોપભોગનું ક્ષણિક સુખ સાશ્વત આનંદ આપનારું નથી એ — પ્રત્યેક માનવ પોતે અનુભવી શકે એવું — સત્ય વીસરાઈ જતું જણાય છે. અનેક યુગોના ઔદિક પરિશ્રમથી માનવે પશુધર્મમાંથી નીકળીને આજનો સંસ્કારવિકાસ સાધ્યો. આજે એ વિકાસને અવગણ્યો, સહજસંજ્ઞાને કે નૈસર્ગિક પ્રેરણાને વશ વર્તીને પાછું પશુધર્મ તરફ જતું, એ દેહધર્મ કે દેહયોગ હશે, બુદ્ધિયોગ નથી.

યમતનયા યમુનાને આપણા એક કવિએ જીવનનું ઉપમાન કંઈપીને જીવનને જીવનજમુના કહેલ છે. જેમ યમુના, તેમ જીવનજમુના પણ, કાલિયનાગના વિપથી કલુષિત અને ચૈતન્યહર બની હતી; કૃષ્ણે કાલિયનાગને નાચીને, ત્યાંથી કાઢીને યમુનાને અને—જીવનજમુનાને—વિષમુક્ત કરી હતી. આજે જીવનજમુનામાં ફરી ક્યાંકથી આવીને કાલિયનાગ પ્રવેશી ગયો હોય છે. સદ્ભાગ્યે ‘સર્વતીર્થમયી ગંગા’ જેવી ‘સર્વ-સાશ્વતમયી ગીતા’નો અર્થાત્ ગીતાગંગાનો સ્વચ્છ શુભ પાવક જીવન-પ્રવાહ હજી ભારતમાં વહે છે—અને પશ્ચિમથી આવેલાં સ્વામ જીવન-જમુનાજલોને પોતામાં સમાવી દેવાનું, સામર્થ્ય ધરાવે છે.

સમાજનું ક્યેય

પ્રાણજીવન વિ. પાઠક

વ્યક્તિઓના સમૂહને આપણે સમાજ કહીએ છીએ. વ્યક્તિઓ વેગરેને સમાજ હોઈ ન શકે. સામાજિક જીવન અને વ્યક્તિગત જીવન એવો આપણે બેદ પાડીએ છીએ પરંતુ એક દૃષ્ટિએ જોતાં સામાજિક જીવન પણ વ્યક્તિઓની જીવનચર્યા દ્વારા જ વ્યક્ત થાય છે. આ વિચાર સરળી અનુસાર વ્યક્તિઓના સમૂહ અને તેમના સહજીવનને આપણે સમાજ નામ આપીએ છીએ, પરંતુ સમાજ નામનું કોઈ પ્રાણી નથી અને વ્યક્તિ તેનું અંગ નથી, - માત્ર શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી ઘસ્તુશણ્યો ચિકલ્પ:- એવા વ્યાપાર દ્વારા આપણે સમાજ વિષે એક ખ્યાલ બાધીએ છીએ, જો કે વસ્તુતઃ સમાજનું તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અસ્તિત્વ નથી - જે કંઈ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે વ્યક્તિ પોતે છે, અને વ્યક્તિઓના સમૂહને આપણે સમાજ કહીએ છીએ.

સમાજનું એક અંગ બની રહે છે, અને સમાજ પ્રધાન પદે બિરાજે છે. એમ કહેવું હોય તો કહી શકાય કે પહેલી વિચારસરણી રાજકારણના ક્ષેત્રમાં આપણને-ડોમોકેસી-લોકશાહી અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય તરફ લઈ જાય છે, જ્યારે બીજી 'કોમ્યુનીઝમ' -તરફ લઈ જાય છે. બંને વિચાર-સરણીમાં અમુક તથ્યાંશ રહેલો છે. પરંતુ બંને દૃષ્ટિગિદ્ધિઓ એક બીજાની એટલાં વિરોધી છે કે તેનો સમન્વય કંઈ રીતે અને કંઈ ભૂમિકા ઉપર થવો જોઈએ એ એક ફૂટ પ્રશ્ન છે, અને એ પ્રશ્નના નિરાકરણમાં વ્યક્તિ અને સમાજના સંબંધની ચાવી રહેલી છે.

આપણે સમાજ અથવા વ્યક્તિ ગમે તેને પ્રાધાન્ય આપીએ તો પણ છેવટ આપણે વ્યક્તિ પાસે જ આવવું પડશે. વ્યક્તિ સમાજનું એક એવું જીવંત અંગ છે કે તેના વગર આપણે આપણી વિચારમાળામાં આગળ વધી ન શકીએ. કારણ વ્યક્તિગત ચેતનાથી પર આપણને એવું કોઈ કેન્દ્ર મળી આવતું નથી કે જેની આસપાસ ઊંડતા અનુભવો કે સાચાખોટાનાં ધોરણ અથવા સામાન્ય સામાજિક સંબંધો વીંટળાયેલા મળી આવે એટલે કે હરકોઈ સમાજનું આપણે પૃથક્કરણ કરવા જઈશું તો છેવટ એ સમાજના પાયાપ વ્યક્તિઓ પાસે જવું પડશે.

વ્યક્તિની વ્યાખ્યા આપવી હોય તો એમ આપી શકાય કે જે કંઈ અથવા જે કોઈ પોતાની જોતને વ્યક્ત કરી શકે તે વ્યક્તિ; આ વ્યાખ્યા અનુસાર વિશ્વના તમામ પદાર્થોમાં અમુક વ્યક્તિત્વ રહેતું છે, કારણ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે તેઓ પોતાને વ્યક્ત કરે છે, પરંતુ - હરકોઈ "પદાર્થ" પોતાને કંઈ રીતે વ્યક્ત કરે છે, અને શું વ્યક્ત કરે છે તેના ઉપર એ "પદાર્થ" ના વ્યક્તિત્વના મૂલ્યનો આધાર રહે છે. જડ પદાર્થો અમુક સંજોગોમાં અમુક રીતે વ્યક્ત થાય, જ્યારે બાજ સંજોગો એ ને એ હોય તો પંજુ જુદા જુદા માણસો પોતાની જાતને સિન્ન સિન્ન રીતે વ્યક્ત કરે, અને આવી અનેક વ્યક્તિઓ જે સિન્ન સિન્ન રીતે પોતાની જાત વ્યક્ત કરતી હે,ય, તે વ્યક્ત થએલા તમામ આવિર્ભાવોને આપણે સમાજ કહી શકીએ. સામાજિક આપ-લે અથવા આધાત-પ્રત્યાધાતોનું સારામાં સારું ઉદાહરણ આપવું હોય તો આપણે એમ ઘટાવી શકીએ કે- ધારો કે ત્રીજીની પ્રવાહવાળો એક ખુદ્દો તાર

એ, તો એની આનુબાહુ વીજળીનું અમુક “ક્ષેત્ર” પ્રસરેલું હશે; પછી આપણું એવો જ બીજો તાર સપ્તમે, એમાં વીજળીનું દળાણ પહેલાના કરતાં વધારે હોય; — અને આ રીતે બિન્ન બિન્ન દળાણવાળા વીજળીના મુક્ત તાર આપણે એક સાથે એક જગ્યાએ મૂકીએ તો આ બધા તારમાં જે વિદ્યુત-બળ રહેલું હશે તેની ખૂંટખૂંટ ગણતરી કરીને આપણે છેવટે તેની આનુબાહુ રહેલા વિદ્યુતના ક્ષેત્ર વિશે એક સમીકરણ બાંધી શકીશું. ઉદાહરણમાં આપેલા વીજળીના તારને બદલે આપણે જીવતી વ્યક્તિઓ સપ્તમે, અને બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિઓ, એમના બિન્ન બિન્ન સંસ્કાર કે સ્વભાવ અને બળાબળને લીધે જે રીતે એકબીજાની સાથે સંપર્કમાં આવે, અને જે આપ-સે કે આધાત-પ્રસાધાતો થાય તેને આપણે સમાજ કહી શકીએ. અને છતાં વ્યક્તિઓ અનુભવો અને આધાત-પ્રસાધાતોનાં કેન્દ્ર છે, એ આપણે કબૂલ કરવું પડશે — અને તો પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે હરહંમેશ એક રહેવાનો. કેટલીએક વ્યક્તિઓમાં પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાની શક્તિ વધારે હશે, કેટલી-એકમાં ઓછી હશે, એટલું જ નહિ, પણ-બધા માણસોને એ હાથ એ પમ વગેરે અંગો હોય છે, પરંતુ કેટલાએક માણસોનું વ્યક્તિત્વ વધારે વિકસેલું અને કેટલાએકમાં ઓછું વિકસેલું હોય છે. તે એટલે સુધી કે અમુક માણસોને વિશે આપણને એમ લાગ્યા વગર ન રહે કે એનામાં કશું ‘વ્યક્તિત્વ’ નથી.

અને છતાં આપણે એક સિદ્ધાંત સ્વીકારવો જોઈએ કે પ્રત્યેક માણસ પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ સાધી શકે એટલી સ્વતંત્રતા એને બાગે આવવી જોઈએ, અને સમાજનું બંધારણ એવું હોવું જોઈએ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિને આટલું સ્વાતંત્ર્ય એ આપી શકે. વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય એક સાધન છે, અને વ્યક્તિનો આંતરિક તથા સર્વાંગી વિકાસ એ વ્યક્તિનું તેમજ સમાજનું ધ્યેય હોવું જોઈએ.

પરંતુ ઐતિહાસિક વિકાસક્રમ આ રીતે વહેતો નથી. જીવવિદ્યા કે ઇતિહાસ અથવા ફિલસૂફીની વિચારસરણીનાં અમુક બીજાં અને પાસાં હોય છે, અને તે અનુસાર તેના સિદ્ધાન્તો ધકાચ છે. હ. ત. એક સિદ્ધાન્ત એવો છે કે જેને વિશે આપણને સૌથી પહેલું જ્ઞાન થાય તેનું મૂલ્ય

સૌથી ઓછું હોય છે, અને જેનું સૌથી છેલ્લું જ્ઞાન થાય છે, તે મૂલ્યની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વનું છે. બાળક જન્મે ત્યાર પછી બહારની દુનિયાનાં તેનાં ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષોનો જે અવિરત પ્રવાહ ચાલુ હોય છે, તેનું મૂલ્ય બહુ ઓછું છે—અને એના વ્યક્તિત્વનું જ્ઞાન—અથવા એના આત્માનું જ્ઞાન સૌથી છેલ્લું થાય, પરંતુ એનું મહત્વ સૌથી વધારે છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે એક કાવ્યમાં કહ્યું છે કે ધણી લાંબા કાળના પ્રયત્ન પછી સીધી સાદી સ્વરાવસિતું ગાનારને જ્ઞાન થાય છે, અને એજ રીતે કદાચ લાંબામાં લાંબો પંથ ઇશ્વરની સૌથી વધારે સમીપ સાધકને લઈ જાય છે.

આથી વિશ્વને જે જીવનની શક્યતા સાબીત કરવાની હતી, તે જડ દ્રવ્ય સૌથી પહેલું અસ્તિત્વમાં આવ્યું, અને અનેક પ્રયોગો, અને ખોટા, ઊંધા માર્ગના પ્રયોગોનો નાશ કર્યા પછી, કેટલીએ ગડમથલો અને વિગ્રહો પછી વિશ્વના એક ખૂણામાં આપણી પૃથ્વી ઉપર જીવાણુનો આવિર્ભાવ જડ દ્રવ્યમાં શક્ય બન્યો, અને ત્યાર પછીના વિકાસક્રમને અંતે માનવ પેદા થયો. વિકાસપાદના સિદ્ધાન્ત અનુસાર વિરોધી બળો કે તરવો વચ્ચેના વિગ્રહમાંથી વિકાસ સધાય છે. એકબાજુ જડ દ્રવ્ય અને બીજીબાજુ જીવનતરવ એ બે વચ્ચેની અવિરત આપ-લે કે સમ તુલાની જળવણી વિરોધીતરવો કે બળો વચ્ચેની એકસરખી ખેંચતાણને લીધે શક્ય બને છે, અને આ જાતનાં વિસંવાદી બળોનાં મૂળ, વ્યક્ત થતા વિશ્વના સ્વરૂપને આભારી છે. ઉ. ત. પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાનું અને ‘પારકું’ self અને not-self એ બે વચ્ચેની લીટી પોતાના જ દૃષ્ટિમિદુથી આંકે છે, અને કોઈ પણ બે વ્યક્તિનાં આ રેખાંકનો એક સરખાં હોતાં નથી, તેથી સમાજમાં પણ પોતાના અને પારકા વચ્ચે વિસંવાદ કે વિરોધ રહેવાનો.

વ્યક્તિના પોતાના જીવનનો ક્રમ પણ આવો જ છે. બાળક નાનથી મોટું થાય, અને એની ઇચ્છા, જ્ઞાન, સંકલ્પનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય, તેમ તેમ એની પોતાની જૂની જાત-(self) એના વિકાસની આડે આવે છે, એની ઉપરવટ જમીને જ એણે પોતાનો વિકાસ સાધવાનો રહે છે. “પોતાનું” અને “પારકું” એ બે વચ્ચેની

ત્યાં જોઈ શકીએ છીએ જ્યાં સુધી વ્યક્તિ પોતે પોતાના અનુભવમાં જ રચીપચી રહેતી હોય ત્યાં સુધી કશો વિરોધ વ્યક્તિના બંધારણમાં ઘાબલ થતો નથી, પરંતુ કવિની જેમ પોતે પોતાના અનુભવોને બાહ્ય મૂર્તિ આપે તે જ વખતે કવિનું વ્યક્તિત્વ અને એણે સર્જેલી કલા વચ્ચે “વિરોધ” વ્યક્ત થાય છે. જુદી જુદી ભૂમિકા ઉપર આ પ્રકારનો વિરોધ દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં રહેલો છે. કોઈને એક વસ્તુ મેળવવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થાય, અને એ વસ્તુને એ મેળવે, ત્યાર પછી વ્યક્તિમાં પ્રત્યાઘાત જન્મે છે. વ્યક્તિના આંતરિક અનુભવો અને તેના બાહ્ય આધારો વચ્ચે કંઈ ને કંઈ વિરોધ હોય છે; અને આ જ રીતે વ્યક્તિનું પોતાનું જીવન અને એનું સામાજિક જીવન—એ બે વચ્ચે પણ વિરોધ ઊતરી આવે છે.

*

*

*

આપણે ઉપર કહ્યું તેમ વિશ્વમાં રહેલી શક્તિને જ્યારે કંઈ પણ સાધવું હોય ત્યારે એ ઉઘડી દિશાએથી શરૂઆત કરે છે, તેમ જો વ્યક્તિના વિકાસના આવશ્યક સાધન તરીકે એના સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની પરિસ્થિતિ સર્જવાની હતી, તો શરૂઆતના સામાજિક બંધારણમાં વ્યક્તિ બધી બાબતોએથી જકડાએલી આપણને દેખાય છે. માનવે ક્યારથી અને કેવી રીતે સમાજમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું તે સંબંધી ઐતિહાસિક પુરાવા મળતા નથી. આજ કાલ કેટલાએક વિદ્વાનો પ્રાણીઓ તથા વાનરોના સામાજિક બંધારણનો અભ્યાસ કરે છે, પરંતુ તે પરથી શરૂઆતના માનવસમાજ વિશે કશું અનુમાન બાંધી શકાય નહિ. શું બધાં માણસોએ પોતાના જંગલી સ્વાતંત્ર્યનો થોડો ધણો ભોગ આપીને, માંહે માંહે કરાર કરીને પહેલ વહેલું સમાજનું બંધારણ રચાવ્યું કે કોઈ જગતી વ્યક્તિએ બધા પર પોતાનો અમલ અને દોર બેસાડી નબળી વ્યક્તિઓને સામાજિક બંધારણમાં રહેવાની ફરજ પાડી—આવા એકદેશી સિદ્ધાન્તો સમાજ પહેલ વહેલો કેવી રીતે સ્થપાયો તેની કલ્પના કરે છે. પરંતુ પ્રત્યેક પ્રજા કે બંધારણની મૂળ શરૂઆત કેવી રીતે થઈ તેની સાથે વિજ્ઞાનને લેવા દેવા નથી હાલ સમાજનું બંધારણ કેવું છે, અથવા આપણે પણ જે સોંપેલ લગભગ જંગલી વ્યસ્થામાં છે, તેઓ કઈ રીતે રહે છે, સંસ્કૃત

સમાજના બંધારણમાં વ્યક્તિનું શું સ્થાન છે, તે બધાનું તુલનાત્મક નિરીક્ષણ કરી છેવટ સમાજનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ તેનું બને તો આપણે નિરાકરણ કરવાનું છે.

આપણે કદાચ એમ માનીએ કે જંગલી લોકો બહુ મજબુત, બળવાન અને બહાદુર હોય છે. તો એ બાબત સાચી નથી. જંગલી લોકોમાં ભય હોતો નથી, બીક નથી, અને તેઓ મને ત્યાં વિચરી શકે અને આપું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તેઓ બોગવે છે એમ માનવાને કશું હારણ નથી. જંગલી માણસને નિયમનની વધારે જરૂર હોય છે, અને એની વૃત્તિઓને કાણુમા રાખવા અનેક પ્રકારના સામાજિક રીત-રિવાજ અને બંધનો હોય છે. જંગલી સમાજમાં વ્યક્તિને કશું સ્થાન નથી. સામાજિક નિયંત્રણનું સ્વરૂપ અતિથય હ્રમ હોય છે, અને વ્યક્તિને પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં કશું સ્વાતંત્ર્ય હોતું નથી એટલું જ નહિ પરંતુ બુદ્ધિના વિચારવ્યાપારનું નિયમન પણ સમાજ કરે છે. કોઈ વ્યક્તિને નવો વિચાર આવે, અને સામાજિક રીતથી બુદ્ધિ હોય તો એવી વ્યક્તિને કાંતો સામાજિક દૃષ્ટિએ “સુધરવાનું” કહેવામાં આવે છે, એટલે કે આજકાલ “ક્રાન્ડુનિઝમ” મા “એક્ષન-વોશીઝ” કરવામાં આવે છે, તે રીતે નવો વિચાર કરતી વ્યક્તિનું અનેક રીતે દબન કરવામાં આવે છે, અને નહિ તો છેવટે એવી વ્યક્તિને “ફૂડ્યા”માં લઈ જવામાં આવે છે, એટલે કે એને મારી નાખવામાં આવે છે. ઓસ્ટ્રેલીયાના કેટલાએક જંગલી લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે અમુક જનની ધાર્મિક વિધિમાં કુંકાતા તત્ત્વોનો અવાજ સ્ત્રીઓને કાને પડે તો જોઈએ નહિ, તેથી એવે વખતે તેઓ તમામ સ્ત્રીઓને દૂર જંગલમાં મોકલી આપે છે. અને ભાગ્યજોગ જો કોઈ સ્ત્રીથી અવાજ સંભળાઈ જાય તો તે પોતે પુરુષો પામે આવીને જૂવ કળૂવ કરી પોતાનો બોગ આપે છે. દરકોઈ જંગલી માણસની દિનચર્યાના (કે અનન્યર્ચના) ચીત્રો તેના સમાજને મંફૂર્ક પણે આંકે તો હોય છે. તેની સમસ્ત જન સમાજને આધીન હોય છે એનામાં બીજા કોઈ પ્રકારના વલણ હોતાં નથી, અને જો હોય તો તે એ મારી મચડીને ફેંકી દે છે. એનું આખું જીવન સામાજિક નિયંત્રણ જકડાયેલું હોય છે. અને જો કોઈ અપ્રતિમ બહાદુરીનાં એ

તો, પણ તેના મૂળ પ્રેરક બળો એની કામ કે જાતિ (Tribe) પ્રત્યેની નિમગ્નલાક્ષીમાં રહેલાં હોય છે.* એનામાં જે કંઈ અહંકાર રહેલો હોય તો તે માત્ર એની સામાજિક અસ્થિતાને લીધે ઊતરી આવેલો હોય, જે એટલે કે વ્યક્તિ તરફિનું એનું પોતાનું જ્ઞાન હજી જાગૃત થયેલું નથી.

એ સમાજમાં ખરી શ્રદ્ધા અને વહેમ, વિજ્ઞાન અને જ્યોતિષ કે પછી જડ અને જીવની સૃષ્ટિ વચ્ચેના ભેદનું પૃથક્કરણ થયેલું નથી. બધી વસ્તુઓમાં એણે પોતે આરોપિત કરેલું, પોતાના જેવું, એક જ કેટલું જીવન વસેલું છે એમ તે માને છે. આવી અરપણ અને પૃથક્કરણ વિનાની સૃષ્ટિમાં રહેતો માણસ પણ એનાં જેટલો જ અરપણ અને ધૂંધળો હોય છે, એટલે કે એને એના પોતાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનું જ્ઞાન હોતું નથી પોતે પોતાને સમાજના માત્ર એક અંગ તરીકે જુએ છે. સમાજ અને વ્યક્તિ વચ્ચે અંગી અને અંગનો સંબંધ છે એ સિદ્ધાન્ત મનુષ્ય જ્યારે જંગમી વિચિત્રમાં હોતો ત્યારની એની માન્યતાના એક અવશેષ રૂપ છે. જેમ નાનપણની અમુક માન્યતાઓ મોટા યવા પછી પણ આપણામાં રહી જાય છે, તેવી જ રીતે માનવ પોતે બાળક જેવો હોતો, ત્યારની એની માન્યતાઓને, તે જ્યારે મોટો થયો ત્યારે, એની જુદીને થોડો ધણો વિકાસ થયેલો હોય છે તેથી, પોતાની અપરિપક્વ માન્યતાને એ સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ આપે છે: ધણું ખડું પોતાની પ્રમાણહીન માન્યતાઓને જુદા સિદ્ધાન્તોના સ્થાને સ્થાપે છે, અને આ રીતે માણસે પોતાના અનેક પૂર્વગ્રહોને-લીધે પોતાના વિકાસને રૂંધેલો છે એમ ઇતિહાસ સાબિતી આપે છે.

સમાજના દોરમાંથી વ્યક્તિ પોતે પોતાની જાતનું જ્ઞાન કેળવીને, અને જ્ઞાન મેળવીને મુક્ત થઈ શકે છે. વ્યક્તિના જીવનનું ધ્યેય એ છે કે તેણે પોતાની જાતને પૂરેપૂરી ઓળખવી. પરંતુ પોતાના અનુભવોનું પૃથક્કરણ કરીને પોતાની જાતનું એ જ્ઞાન કેળવી શકે, તે અર્થે જીવનતત્ત્વ વ્યક્તિને બાકા વિશ્વનું પૃથક્કરણ કરવા પહેલાં પ્રેરે છે. આપણે ઉપર જોયું

* આપણા મધ્યયુગમાં શબ્દપુતોનું ઘરાતન કેટલે અંશે આ પ્રકારનું હતું એ એક વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે.

તેમ અધેજ વિકાસક્રમ ઊલટી દિશાએથી સરવાળ કરે છે. તેમ અહીં પણ સૌથી પહેલાં જડ અને જીવન્ત સૃષ્ટિ વચ્ચેનો ભેદ પાડ્યા પછી, બધી જ વસ્તુઓમાં એકસરખી કેટલું જીવન છે એ માન્યતા સિધ્ધિ થાય છે. જડ વસ્તુઓમાં કંઈપણ જીવન પોતે આરોપિત કરેલું છે એ વાત સમજાય છે અને ખરી શ્રદ્ધા અને ખોટા વહેમ અથવા વિતાન અને ગુણ જાણુ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે. આવા બાહ્ય સૃષ્ટિના પૃથક્કરણની સાથે સાથે બ્યકિત પોતે પોતાનું સ્વરૂપ વધારે સારી રીતે સમજતી થાય છે.

પહેલાં બ્યકિતની જીવનચર્યા સમાજનાં શિષ્યોનોથી યેરાએલાં રહેતી તેમાંથી એ યોડે ધણે અંશે મુક્ત થાય છે. બાહ્યાચારમાં કે જીવિતો બ્યાપારોમાં કશું સ્વતંત્ર નહોતું તે બ્યકિતના જીવનમાં પેસે છે. અને શિષ્યો બખ્તર કે પછી કહેણું હોય તો શિષ્યો પોપડો બ્યારે તૂટવા માંડ છે ત્યારે બંડખોર બ્યકિતઓ જન્મે છે. અથવા એમ પણ કહી શકાય કે અમુક કાળ પછી સામાજિક જીવન બ્યારે “વૃદ્ધ” થઈ જાય છે ત્યારે એક બાણુ બંડખોર બ્યકિતઓ જન્મે છે, અને બીજી બાણુ શિષ્યો અંતરાય સિધ્ધિ થાય છે, અને સાપ જેમ પોતાની કાંચળી ઉતારી નાંખે તેમ સમાજમાં જૂની શિષ્યો અદસ્ય થાય છે, અને નવા ચીલા પડે છે.

પરંતુ માત્ર આ રીતનાં સમાજમાં પરિવર્તનો કરવાથી સમાજમાં પ્રગતિ સંધાઈ અથવા બ્યકિત પોતે ખરા અર્થમાં સ્વતંત્ર થઈ કે કેમ એ એક પ્રશ્ન ઊભો રહે જ છે. આપણે ઉપર કહ્યું તેમ સમાજનું ધ્યેય બ્યકિત સ્વાતંત્ર્ય છે, અને બ્યકિતનું ધ્યેય માત્ર સ્વાતંત્ર્ય નહિ પરંતુ પોતાની ચેતનાનો આંતરિક વિકાસ અને પોતાની જાતનું પૂરેપૂરું જાન એ જ હોઈ શકે સમાજમાં અનેક ઉચ્ચપાયનો થાય, કે પ્રગતિ પ્રગતિ વચ્ચે વિમિહો થાય, પરંતુ તેથી ખરી પ્રગતિ સંધાય છે કે નહિ એ પ્રશ્ન વણુકોડ્યો રહે છે. માત્ર પરિવર્તન એટલે પ્રગતિ નહિ એ સત્ય માણસે સમજવાનું રહે છે. આપણે ઉપર કહ્યું કે દરેક માણસ “પોતાનું” અને “પારકું” એ બે વચ્ચે ધસીને એક એવી ઊંડી રેખા દોરે છે, કે બ્યકિત અને સમાજ, અથવા બ્યકિત બ્યકિત વચ્ચે અમુક ધર્મણુ અથવા રચના જ કરે. એ ધર્મણુ અથવા આધાત-પ્રત્યાધાતો સર્વાંશ મટી શકે ખરા, અને તો કેવી રીતે !

સામાજિક વ્યવહાર વ્યક્તિઓના વર્તન દ્વારા અંકાય છે. વ્યક્તિ જે કંઈ વર્તન કરે તેના મૂલ્યનો આધાર જે ઉદ્દેશથી પોતે પ્રવૃત્ત થાય છે તે ઉદ્દેશ પર રહેતો છે—એટલે કે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનું મૂલ્ય જે ઉદ્દેશ કે ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તેના ઉપર અવલબે છે. આનો અર્થ એ થયો કે ભવિષ્યમાં જે વસ્તુ સાધવાની છે તેનાથી વર્તમાન પ્રવૃત્તિનું મૂલ્ય અંકાય છે. શરૂઆતમાં જ્યારે વિશ્વમાં માત્ર જડ દ્રવ્ય હતું, ત્યારે વિશ્વમાં બધા વ્યવહાર નિશ્ચિત નિયમોથી ચાલતો. પરંતુ જેમ જેમ જીવનવ્યાપારોનો વિકાસ થવા માંડ્યો તેમ તેમ જૂતકાળના બજો દ્વારા વર્તમાન પરિસ્થિતિ સર્વાંશ નિશ્ચિત થતી નથી પરંતુ ભવિષ્યમાં જે સાધવાનું છે, કે કરવાનું છે, તેનાથી વર્તમાન વ્યાપારો ધડાવા માંડ્યા. અને ભવિષ્યકાળ જે હજી અસ્તિત્વમાં નથી, જે માત્ર ભાવિના મર્મમાં રહેલો છે—તેનું નામ અનિશ્ચિતતા. આ પ્રકારની અનિશ્ચિતતાને આપણે એના મૌલિક અર્થમાં “ઉચ્છૃંખલતા જેની શંખલા તૂટી ગઈ છે તે” (જેની શંખલા તૂટી ગઈ છે તે)નું નામ આપીએ, તો જીવનતત્ત્વ અને આપણી ચેતનાનો જેમ જેમ વધારે ને વધારે વિકાસ થતો જાય, તેમ તેમ આ “ઉચ્છૃંખલતા”નું તત્ત્વ વધતું જવાનું. આ “ઉચ્છૃંખલતા” એટલે જ વ્યક્તિનું નિર્ભેજ સ્વાતંત્ર્ય.

પરંતુ ચેતનાનો આવો વિકાસ સર્વદેશીય હોવો જોઈએ. આપણે ઉપર કહ્યું તેમ—વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય એ સમાજનું ધ્યેય છે, પરંતુ વ્યક્તિનું ધ્યેય માત્ર સ્વાતંત્ર્ય નથી, પરંતુ વ્યક્તિનું ખરું ધ્યેય પોતાની ચેતનાનો વિકાસ છે અને પોતાની ચેતનાનો વિકાસ તોજ સાધી શકાય કે જ્યારે વ્યક્તિ પોતાના સમસ્ત ચિત્તનો સર્વાંગી વિકાસ સાધે.

ત્યારે સમાજનો ધ્યેય વિશે વિચાર કરતાં આપણે વ્યક્તિના સમસ્ત ચિત્તના સર્વાંગ વિકાસ સુધી આવી પહોંચ્યા તો વ્યક્તિનો સર્વાંગી વિકાસ કઈ દિશામાં થવો જોઈએ અને કઈ રીતે થઈ શકે એ વિચારવાનું રહે છે.

આપણે જોયું કે જડ દ્રવ્યમાં નિયતિ રાજ્ય કરે છે, પરંતુ દ્રવ્યના જગ્યાએ નિષ્કૃષ્ટ પડી રહ્યા હોય તો અમુક નિયમોને આધીન રહે છે,

અને જો એ મતિમાન થાય તો તેનાં સમીકરણો નવાં બાંધવા પડે છે. Mechanics-Statics-Dynamics સુધી ગયા પછી આપણે વિદ્યુતનો વિચાર કરીએ, તો એના પ્રવાહનાં તથા ચુમ્બકનાં સમીકરણો વળી જુદાં જ છે. આ રીતે ગુરુત્વાકર્ષણનાં સમીકરણો એનાથી પણ જુદાં છે—અને આઈન્સ્ટાઈનના સિદ્ધાન્ત કે નિરૂપણ વિશે એમ કહી શકીએ કે એની વિચારસરણી અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતાં સમીકરણોનું ગણિત તદ્દન જુદું જ છે. એટલે કે આપણે જે વસ્તુનો અભ્યાસ કરવાનો હોય,—જેના સ્વરૂપ વિશેનો આપણે સાચો ખ્યાલ બાંધવાનો હોય તેને અનુરૂપ આપણે આપણું “ગણિત” શોધી કાઢ્યું જોઈએ, તો જેમ જડ દ્રવ્ય વિશેના કે જીવવિદ્યાના સિદ્ધાન્તો જુદા જુદા છે, તેમ જ્યારે આપણે આપણી ચેતના અને ચિત્તને અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, ત્યારે આપણે જુદી જ જાતનાં “સમીકરણો” અને “ગણિતિક પદ્ધતિ”ઓ ઉપજાવી કાઢવી પડશે.

આ પદ્ધતિ અને ચિત્તના સ્વરૂપ ઉપર આપણે ત્યાં જે રીતે અને જેટલો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, તેટલો ખીન્ન એક પણ દેશમાં અભ્યાસ થયો નથી. આપણે ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ચેતના અને ચિત્તને વિકાસ માત્ર “સામ”થી થઈ શકે, ભોગથી નહિ. યુરોપની આખી વિચારસરણી અને એણે રચેલું ચિત્ત વિજ્ઞાન આ તાર્ત્વિક સત્યનો સ્વીકાર કરતાં નથી, અને આપણે આપણુ જૂનું દૃષ્ટિબિંદુ સુભાવીશું તો આપણી જાત ખોટા ખેસીયું એટલું નહિ, પરંતુ આપણો પોતાનો તેટલો અંતે હાસ થશે.

અહીં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે ‘ત્યાગ’ ના સ્વીકારથી ચિત્તને વિકાસ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો, વ્યક્તિને પોતાને પોતામાં એક એવું કેન્દ્ર મળી આવશે, કે જ્યાં વિહાર કરતાં વ્યક્તિ અને સમાજના તમામ વિરોધો આપોઆપ સમી જશે એટલું નહિ પણ એવી વ્યક્તિઓના સમાજમાં વ્યક્તિને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળી રહેશે. કોઈ ગધેડાને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું હોય કે ઊર્મિ આવી હોય, ને એ માત્ર જૂંકે જ એ રીતે નહિ, પણ એવા સમાજમાં માણસ દરેક પળે પોતાના ઊંડામાં ઊંડા આત્માને વ્યક્ત કરશે, અને એજ એનું મૌલિક ચિરંતરનું સર્જન હશે.

એતના અને ચિંતનો વિકાસ “ત્યાગ” દ્વારા જ થઈ શકે પરંતુ
 યાનો ક્યારે ત્યાગ કરવો, અને ત્યાગ એટલે શું—બાહ્ય વસ્તુના ત્યાગ
 ઉપરાંત આંતરિક ત્યાગ કેવી રીતે કરવો—આ બધા પ્રશ્નો જોવા થાય.
 પરંતુ આપણે આજનો એ વિષય નથી. વળી કોઈ એમ પણ કહે કે
 જેવટ ત્યાગ વિશે વાત કરવી હતી, તે સમાજના ક્ષેત્ર વિશે આટલું
 કાંબાણ કરવાની શી જરૂર? ખરી હકીકત એ છે કે મૂળ સનાતન સત્યો
 એને એ છે પરંતુ શ્રવણની પરિસ્થિતિ જેમ જેમ બદલાતી જાય તેમ તેમ
 આપણે એ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ એવી વિચારસરણીથી એનાં એ સત્યો
 આપણે નવેમરથી શોધવાનાં રહે છે. અને તે જ બાહ્ય વિકાસની સાથે
 આપણે આંતરિક મુમેળ થઈ શકશે.

લોકશાહી અને નેતૃત્વ

યશવંત શુક્લ

લોકશાહી એ એક એવી જીવનરીતિ અથવા વ્યવહારરીતિ છે જેમાં સમાજની ઘટક વ્યક્તિના કેટલાક સમાન અધિકારો કંઈક સીધેસી હોય છે. દેશે દેશે અથવા સમાજે સમાજે અધિકારોનું પ્રમાણ ઓછુવધું હોઈ શકે પણ લોકશાહીના મૂળમાં વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેની સમાનતાનો ખ્યાલ પડેલો છે. આ ખ્યાલ જેટલે અંશે ઘટક વ્યક્તિની એતનાનો અંશ અને અર્થાત્ આ ખ્યાલ વિશે વ્યક્તિ જેટલે અંશે સલામ હોય તેટલે અંશે સમાજના પરિવર્તનોની ચાલક શક્તિ વધે. સમાજને સ્થિર રહેવું તો શક્ય જ નથી. કાં તો એ 'પ્રગતિ' તરફ ગતિ કરે છે, અથવા તો 'અપ્રગતિ' તરફ ગતિ કરે છે, પણ ગતિશીલતા એને કરમે જડાયેલી છે. સામાજિક પરિવર્તન સામાજિક ગતિશીલતાનું અનિવાર્ય પરિણામ છે.

કેટલીક વાર સમાજે અવિકસિત સ્થિતિ, અપરિવર્તનશીલ જેવા દેખાય છે, પણ તે થોડાક સમય માટે જ. એની જીતરમાં જે વેગીલી કલચર મચતી હોય છે તે એને ઝાઝો સમય સ્થિર રહેવા દઈ શકે જ નહિ.

જીવનસાતત્યની જરૂરિયાતોનો પ્રેર્યો મનુષ્ય સમાજ રંગીને શાં, જા. સમાજનું એક લક્ષણ તે એની એકરૂપતા છે, જેને આમર્ષી માનવાનું નામે પણ ઓળખીએ છીએ. ઘટમાં જરૂર એકના આનુભવના માટે

એકરૂપતાની જરૂર પડે છે અને તેથી માનવ સમાજોમાં હરેક વખતે એવા ભાવોનું નિર્માણ થતું રહે છે જે એકરૂપતાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા હોય. સમાજ ટકી રહે છે તેનું મુખ્ય કારણ જ એ છે કે પ્રત્યેક સમાજનો મેરો ભાગ આ એકરૂપતાની જરૂરિયાતોને વશ વર્તનારાઓનો બનેલો હોય છે. આ ઘટક વ્યક્તિઓ આ વિશે સજ્ઞાન હોય કે ન હોય; સમાજની અને સાતત્યની વ્યાખ્યા કરવાની બૌદ્ધિક ભૂમિકાએ તે પહોંચેલી હોય કે ન હોય; પણ પોતાની અંતરસૂઝથી એકતાની અથવા એકરૂપતાની સ્પૃહ-સૂક્ષ્મ જરૂરિયાતો તે વરતી જાય છે અને પોતાનો વ્યવહાર એ સૂઝ પ્રમાણે તે ગોઠવે છે.

જે સમાજ આપણને રચિત કે અપરિવર્તનશીલ જેવો દેખાય છે તેમાં એકરૂપતાનું બળ પણ ઘણું વધી ગયું હોવું જોઈએ એમ અનુમાન કરી શકાય. જેમકે યુદ્ધની પરિસ્થિતિમાં સમાજ એકરૂપતા તરફ અધિકારી થઈ છે. પણ શાન્તિની પરિસ્થિતિમાં પણ સમાજની ઘટક વ્યક્તિઓની અંકુળ ગડમથલો એકરૂપતાની દિશામાં જ ચલી હોય છે. એ જ સમાજનું કારક બળ છે.

પરંતુ પ્રત્યેક સમાજમાં પ્રત્યેક કાળે એવી પણ થોડીક વ્યક્તિઓ હોય છે જેમને એકરૂપતાના આ કે તે પ્રકાર સાથે બિધાબારું હોય છે. એમની એકરૂપતાની લાગણી મંદ હોય છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. નાના મોટા ગુનેગારો, નાના મોટા શીખકો, નાનામોટા કલાકારો અને નાનામોટા નેતાઓ આ વર્ગમાં આવે છે. એમણે દાખવેલા બળ પ્રમાણે તેઓ એકરૂપતાની દિશામાં વહેતા જીવન પ્રવાહમાં વિક્ષેપ લાવે છે અને સમાજની શાન્તિ, સ્થિરતા કે અમતિકતામાં ભંગ પેદા થાય છે.

લોકશાહી તે પરિવર્તનની પ્રક્રિયાને માર્ગ કરી આપનારી, અથવા જીવનને તિનું જતન કરનારી અથવા તો એને જીવનપોષક નીકામાં વાળી આપનારી એક જીવનરીતિ છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય સમાજે એ જીવનરીતિ ઓછેવત્ અંશે અપનાવી છે. અને એના વ્યવહારુ વ્યાકરણ બલે મોડું રચાયું હોય, એના સજ્ઞાન વ્યવહારમાંથી સંસ્થાઓ બલે મોડી જન્મી હોય પણ પ્રત્યેક સમાજમાં ઓછેવત્ અંશે એનું અનુસરણ થતું

જ રહ્યું છે. રાષ્ટ્રોની સામસામે ઝગડાટી છાવણીઓ પોતાને પક્ષે લોકશાહી છે અને બીજાને પક્ષે નથી એવો દાવો કરે છે ત્યારે લોકશાહીના તત્ત્વની સૂઝનો ભેદ કારણે મૂકીએ તો પણ ધૃતિહાસનું તથ્ય બંને પક્ષોનું થોડું થોડું સમર્થન કરે છે એ એક વિસ્મયકારક ઘટના નથી? એ વિસ્મયના મૂળમાં લોકશાહીની બીજરૂપ પ્રક્રિયા રહેલી છે.

લોકશાહી તે એકરૂપતાના સામાજિક અનુભવમાં વિશેષ લાવનારાં તરવાને જોમવીને તેમને પોતાની ગતિ પ્રમાણે નવી એકરૂપતા સરજવા દેવાનો અવકાશ કરી આપનારી પ્રક્રિયા છે. જેઓ વિશેષ લાવે છે તેઓ સમાજજીવનના કોઈ ને કોઈ અંશમાં ઈષ્ટ પરિવર્તન વાંછે છે. એ પરિવર્તન સધાય તે માટે તેઓ એકરૂપતામાં વિશેષ લાવે છે. આ પરિવર્તનની ઇષ્ટતા વિશે બાકીનો સમાજ સાચક હોય ત્યાં સુધીના માળા માટે ગતિશીલતાનો પ્રબંધ કરનારા નેતૃત્વને જીવવાનું લોકશાહી શીખવે છે. આમ લોકશાહી એ નેતૃત્વના વિદેન્દ્રીકરણની, એના વિભાજનની પણ એક પ્રક્રિયા છે.

મનુષ્ય વ્યક્તિમાં સમાજ આખાને અનુકૂળ થવાની વૃત્તિ કદાપિ હોતી નથી તેમજ છેક છૂટા પડવાની એનામાં હામ પણ હોતી નથી. યુનેગારની દેખીતી અસામાજિકતામાં પણ યુનેગારોનો સમાજ બાંધવાની વૃત્તિ પડેલી જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે શોધક, કલાકાર, સંત કે રાજકીય નેતા સુદ્ધાં સમાજમાં ઈષ્ટ પરિવર્તન લાવવા મથે છે અને એકરૂપતાની વૃત્તિને આધાત કરી બેસે છે ત્યારે પણ નવી એકરૂપતા સરજવાની તેઓ જે આશા આપે છે તેથી જ તેમની વાત કાને ધરનારા થોડાકે અનુયાયીઓ તેમને મળી રહે છે. ઇસુ ખ્રિસ્તને વધસ્તંભે મોકલીને કે ગાંધીજીને ગોડસેની ગોળીનો ભોગ થવા દઈને સમાજ તો નેતૃત્વની ઇષ્ટતાને કસી જોતો હોય છે.

પણ નેતા નાનો હોય કે મોટો પ્રત્યેક મનુષ્યમાં આખા સમાજને અનુકૂળ નહીં થવાની જે વૃત્તિ પડેલી છે તે સ્વાર્થથી, સામંજસ્યના ખ્યાલથી, અભિમાનથી, આત્મવિસ્તારની લાવનાથી કે કોઈ પણ કારણથી જ્યારે જ્યારે પોતાનું આંતરિક બળ પ્રગટ કરે છે ત્યારે

ત્યારે બીજી વ્યક્તિઓ જો તેને અનુસરતી હોય છે તો તે પોતાના તેવા જ સ્વાર્થો, ખ્યાલો, અહંકારો કે ભાવનાઓથી પ્રેરાઇને તેમ કરતી હોય છે. નેતા અને અનુયાયીનું મુખ્ય સમાન હેતુની એક જ દિશામાં હોય છે એટલું નહીં, નેતાને અનુસરતાં અનુયાયી પણ નેતૃત્વનો જ, કરીક સાર્થક પ્રવૃત્તિ કર્યાનો, સંતોષ અનુભવે છે. લોકશાહી આ નેતા-અનુયાયી સંબંધનું સ્વરૂપ એવી રીતે બાધી આપે છે કે જેથી સમાજના એકરૂપતાના પ્રવાહમાં ઓછામાં ઓછો વિશેષ આવે, અને પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ઓછામાં ઓછી જોખમકારક બને. પ્રત્યેક પરિવર્તન એ અપરિચિત સાથેના મુકાબલાનું એક એક સાહસ છે અને આત્મતિક મુકાબલા ભાન વિના વહેતો સમાજપ્રવાહ ક્યારે શાની સાથે અથડાશે તે અનિશ્ચિત હોય છે એ સ્થિતિમાં એની ગતિ ઉપર એક મૂકવાની જે બ્યવસ્થા તે લોકશાહી છે. એક રીતે એ ક્રાન્તિની આકાંક્ષાને ઓમાળીને પરિવર્તન રૂપે તેને વહેવડાવનારી બ્યવસ્થા છે; સૌને જીવન સાર્થક્યનો અનુભવ થાય, સૌના નેતૃત્વની આકાંક્ષા તૃપ્ત થાય, સૌનું આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય હિત સંપ્રાય એવા એ બ્યવસ્થા છે.

આધુનિક માનવ

અને

રામકૃષ્ણ પરમહંસ

રાધેશ્યામ શર્મા

ચાંલલાને પકડીને ગમે તેટલું ગોળ ફેરો પણ ચાંલસો છોડી દીધો તો ? ઈશ્વર રૂપી સ્તંભને ના છોડવા રામકૃષ્ણ અહર્નિશ કહેતા. સ્તંભ છોડી દેવાની પ્રક્રિયા સક્રિય છે ત્યારે માનવજાતિની શિરામાં જાણે ધુણા અને ધિજ્જારને લોહી સાથે એકરૂપ બનાવી વહેતાં કરવામાં આવ્યા હોય તેવો ad nauseam નો અનુભવ રાજનો નથી ? એક રાષ્ટ્રને ખીજા રાષ્ટ્રની વચ્ચેનું ભૌતિક અંતર શક્ય અને સમજી શકાય તેવું છે (જે કે એક દૃષ્ટિએ વૈજ્ઞાનિક શોધોના પ્રભાવે એ અંતર ઘટ્યું છે એમ પણ કહી શકાય !) પરંતુ સ્વ-રૂપને ગુમાવી બેઠેલી એક વ્યક્તિ અને શું ગુમાવ્યું છે તેનું પણ જોને જ્ઞાન નથી એવી એક ખીજી વ્યક્તિ વચ્ચે કેવું ને કેટલું અંતર છે તે ન સમજતાં આપણી નજર સમક્ષ એક ગઢન ખીણનું ચિત્ર ઉપસે છે. બીરુ તો એવા કે એ જાંડી ખીણમાં નજર માંડવાનું યે માંડી વાળ્યું છે. સળિયા પાછળ જેલમાં ધકેલાયેલા બે જાણીતા એક જાણી વરસાદ પડવાથી ઢાળા અને ચીકણી બનેલી કાદવિયા ધરતી તરફ જ જોતો હતો, જ્યારે બીજો જાંચે ઉપર પ્રખર સૂર્ય અને શીતળ સૌરભલ્યા તારા તરફ પણ જોઈ લેતો હતો. યંત્રવિજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાનની ઓઝટમાં આવેલો આધુનિક માનવ, નીચે કે જાંચે એકે દિશા તરફ જોતો નથી, અને એકે જાણુ ના ખેંચાઈ ગયાનો, આત્મપ્રતારક ના હોવાનો ગર્વ પણ અનુભવે છે !

દેશ હિતૈષીઓ આ ચિંતાજનક પરિસ્થિતિ પ્રત્યે કેટલા જાગૃત છે તેનો કંઈક માનિક ખ્યાલ, એક અમેરિકન અધ્યાપક જ્યારે અભિનિવેશથી ‘અમેરિકન સંસ્કૃતિ’ વિશે ઉલ્લેખો કરી રહ્યા હતા ત્યારે ‘સંસ્કૃતિ’ના તંત્રી શ્રી. ઉમાશંકર જોશીએ જાણે પોતાને જ સંબોધતા હોય એવાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં હતાં તેમાંથી મળે છે.

...‘અમારો આ પ્રાચીન સંસ્કૃતિની વાતો કરનાર દેશ, અમે અખંડ ધારાવાહી ચાલી આવતી શ્રવંત સંસ્કૃતિવાળી પ્રજા, તે કદાચ પચીસ-ત્રીસ વરસ, પછી મૂળિયાં વિનાની દશામાં તો પોતાની જાતને નહિ જોઈએ ? De-Indianisation ની-બિન-ભારતીયકરણની પ્રક્રિયા કદાચ શરૂ તો નથી થઈ ચૂકી ?’* માનવતાવાદના પુરસ્કર્તા જુલિયન હક્સલેનું એક વિધાન યંત્રવિજ્ઞાન સૃષ્ટિમાં શ્વાસ લેતા અર્વાચીન માનવના પ્રગતિના ખ્યાલ સાથે કેવું તો અનુરૂપ છે એ જોઈએ. હક્સલે માને છે:-

“To-day we must melt down the Gods and refashion the material into new and more effective organs of thought” અર્થાત્ જોમાંથી દેવો ઉપજાવ્યા તે પદાર્થમાંથી દેવોને બદલે વિશેષ અસરકારક નવીન વિચારના સાધનો નીપજાવવાં ધટે.

નિર્દેશ કરે છે. વિસ્મયની દલીલ એ છે કે રામકૃષ્ણનો જન્મ અને ઉછેર જે એવા આધાતજનક અને અકારા વાતાવરણમાં નહોતો થયો કે તેમને હંવનની અમુક અવર્યાએ Harmonyની સંવાદની વિશ્વકર્મની અનુભૂતિ ના થાય. નિરોધે, સાર્વના ઝંકવેન્ડીનને કે નરકાગાર સમા પીટર્સ-બર્ગમાં સમડતા દોરતોયેન્ડીના રાસ્કાલર્નકિાવને આવી અનુભૂતિ મુલભ છે ? રામકૃષ્ણની જેમ બાહ્યજમાના સંતોને થયેલા સાક્ષાત્કાર અને દર્શનો વિશે પણ પિલ્સન કહે છે .. “ It would be truer to say that the saint appeared to the vision. બહુ જાડી રીતે કહીએ તો ક્યહો જ Reason અને vision વચ્ચેનો છે ને ! આ પુસ્તક વાંચતા જે એક સમય ડાપ પડી તે કાર્પક આવી છે: Wilson appeared to the reason rather than reason appeared to Wilson” ! સંક્ષેપમાં, એટલું જ કહેવાને અહીં અવકાશ છે કે આ પ્રકારની વિચારધારાનો દ્રાવીડી પ્રાણ્યાયામ સાથે વધુ મેળ ખનાય. જે પરમહંસને અકારા અને અણુગમાત્રેરક વાતાવરણમાં ઉછેર થયા પછી વસ્તુધ્યાયાપી એકનાની મુખદ ભાવાનુભૂતિ થઈ હોત તો મનોવિજ્ઞાનની મદદથી એવું વિશ્લેષણ કરવું ત્યાં તો સુકર થઈ પડત કે Harmonyનો અનુભવ તે wishfulfilment હજીપૂર્તિનો જ એક (કદાચ આકસ્મિક) આવિષ્કાર છે !

11 પુસ્તક્રિયા લેણુતર તરક ભારે અરુચિ મેવનાર, પ્રાથમિક પાઠશાળાથી આગળ જ નહીં વધેલા અને ‘ઝતાં શિક્ષાગોની વિશ્વ-ધર્મપરિપક્વને પોતાના વિદ્વતાપૂર્ણ વાકકૌશલથી આજ દેનાર લણેલાગણેલા વિવેકાનંદના આ અલણુ ગુરુએ આપણને પ્રતીતિ અને પૂર્વજ્ઞાન વચ્ચેની એક મૂઠમ રેખા કેવી તો મૂઝથી આંકી આપી છે. “ પંચાંગનાં પાનાં ફાડી તેને નિમોવવાથી કદી વરસાદ વરગી શકે ખરો ? ” ...મા હાલરડાં માંછને પોતાના બાળકને ઊંઘાડવા લાગે છે ત્યારે બાળક માંને કહે છે ‘મા, હું તો ઊંઘી ગયો.’ ઊંઘવું એટલે શું એ વરતુની એ નાશન બાળકને ખબર નથી હોતી. ખરેખર ઊંઘી ગયા પછી તો બોલવાનું બંધ થઈ જવું જોઈએ.” મૂર્તિપૂજા વિશે તેઓ કહે છે “મજાન બંધાઈ રહ્યા પછી આપણે પાલખ કાઢી નાખીએ છીએ. જેણે જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને મારે મંદિર મૂર્તિ કે તીર્થોની જરૂર નથી હોતી પરંતુ

વળી કોઈવાર ખલ માણસમાં !” ગાંધીજી અલગત, આધ્યાત્મની દિશામાં ગતિ કરનાર હતા, પણ તેમની અને પરમહંસની આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં મોટો ફેર હતો. તેમને પરમહંસના આવરણથી આશ્ચર્ય થયું તેથી આપણે આશ્ચર્યમાં પડવાની જરૂર નથી; પણ ગાંધીજીએ આપેલો મત વિચારવાની જરૂર છે ખરી. ગાંધીજીને એવી મતઘણતું કહેતા ઘણીયવાર આપણે જાણીએ છીએ કે પરમાત્મક શક્તિનો અનુભવ “બુદ્ધિની પેલી મેરનો છે” અને છતાં તેમને બુદ્ધિ (Reason)નો જ આશ્રય લઈને ‘બુદ્ધિ પેલી મેર’ના અનુભવની સમજ મેળવવાનો પ્રયાસ કરતા જોઈએ એક પ્રકારનો આનંદ આજે પણ યાવ છે. કુદૃષ્ટ માણસનો સ્પર્શ થતાં સર્પનો સ્પર્શ અનુભવીને ચોંકી ઉઠતા રામકૃષ્ણમાં ભગવદ્ભાવનો અભાવ જોવો એ જરા ખીજા છેડે તણાઈ જવા સરખું નથી લાગતું? ‘પાગલ’ મનુષ્યની જેમ બધું સરખું માનનારામાંના પરમહંસ તો હતા નહિ. રામકૃષ્ણનું સંવેદનાતંત્ર અત્યંત સૂક્ષ્મ હતું. વીણાના તારની જેમ સ્પર્શ થતાંની સાથે એ ઝંકૃત થઈ જઈતું! વીણા ત્રીજ અને ત્રીજા સૂર કાઢે છતાં એમાંય જેમ સંવાદિતા રહેલી છે તેવું જ પરમહંસનું કહી શકાય. તે ચોંકી જઈતા એનો અર્થ એટલો જ કે એમની સંવેદના સામી વ્યક્તિની નોંધ તત્કાલ લેતી અને છતાં એનામાં નારાયણ નિહાળવાની પ્રક્રિયામાં કોઈ અવરોધ પેદા નહોતી કરી શકતી. એટલે ગાંધીજીને થયેલા આશ્ચર્યમાં પણ રામકૃષ્ણની અલકાર સ્થિતિનો જ સ્વીકાર છે તે લેઈ પણ અનુચિત નથી.

કરવો રહ્યો. અને તેથી એક જ વખતે એકને સાનિધ્યમાં રાખી અને હું તેનો સમાદર કરું છું.”* અહીં પ્રાકૃત દષ્ટિએ જ એકનો સમાદર એટલે અન્યનો અનાદર એવો અર્થ કરી શકીએ.

એમ તો પરમહંસે પોતાના એક ધનિક ને સેવાતુર શિષ્યને કહેતું કે “તમે જો પુષ્કરને મળી જાઓ તો શું તમે પ્રભુને હોસ્પિટલ અને નિશાળો બાંધવાનું કહેશો?” (Vedanta for the Western World માં સ્વામી પ્રભવાનંદે ટોકેલું આ વાક્ય વાંચતાં થયું કે કેલેન્ડરમાં જોવા મળતી દૃઢ અદમવાળી મુદ્રાવાળા વિવેકાનંદ એકદમ અદબ છોડીને પ્રભુને એમને એમ જ કહે કે હા, તમે હોસ્પિટલો, અનાથ આશ્રમો અને ગાળાઓ સર્જો દો તો જ હું પ્રભુ! તમારો સ્વીકાર હું કરું!) આનો અર્થ એ નથી કે રામકૃષ્ણ Philanthropic deeds જૂતદયા કે જીવદયાનાં કાર્યોની વિરુદ્ધ છે રામકૃષ્ણને જો કોઈ સાધ્ય હતું તો એક જ હતું પ્રભુને જાણવો, પામવો અને માણવો! ખીણું બધું જે કંઈ એ અનુષંગે થાય તે સર્વ સાધનરૂપ જ મનાય.

સ્વામી પ્રભવાનંદે નોંધ્યું છે: There were times in his life when he would feel that treading the grass, the very grass itself would be hurt, for he saw everywhere the One life, his own self” સતત સંવાદના સાનિધ્યમાં જ રહેનારા આવા રામકૃષ્ણ જૂતદયાની વિરુદ્ધમાં હોય એમ તો ક્યાંથી મનાય?

વળી કોઈવાર ખલ માણસમાં !” ગાંધીજી અલખત, આધ્યાત્મની દિશામાં ગતિ કરનાર હતા, પણ તેમની અને પરમહંસની આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં મોટો ફેર હતો. તેમને પરમહંસના આચરણથી આશ્ચર્ય થયું તેથી આપણે આશ્ચર્યમાં પડવાની જરૂર નથી; પણ ગાંધીજીએ આપેલો મત વિચારવાની જરૂર છે ખરી. ગાંધીજીને એવી મતવ્રજનું કહેતા ધણીયવાર આપણે જાણીએ છીએ કે પરમાત્મક શક્તિનો અનુભવ “ભુદ્ધિની પેલી મેરનો છે” અને છતાં તેમને ભુદ્ધિ (Reason)નો જ આશ્રય લઈને ‘ભુદ્ધિ પેલી મેર’ના અનુભવની સમજ મેળવવાનો પ્રયાસ કરતા જોઈને એક પ્રકારનો આનંદ આજે પણ થાય છે. દુષ્ટ માણસનો સ્પર્શ થતાં સર્પનો સ્પર્શ અનુભવીને ચોંકી ઊઠતા રામકૃષ્ણમાં ભવદ્ભાવનો અભાવ જોવા એ જરા ખીજા છેડે તથાઈ જવા સરખું નથી લાગતું? ‘પાગલ’ મનુષ્યની જેમ બધું સરખું માનનારામાંના પરમહંસ તો હતા નહિ. રામકૃષ્ણનું સંવેદનતંત્ર અત્યંત સૂક્ષ્મ હતું. વીણાના તારની જેમ સ્પર્શ થતાંની સાથે એ ઝંકૂત થઈ ઊઠતું! વીણા તીવ્ર અને તીખા સૂર કાઢે છતાં એમાંય જેમ સંવાદિતા રહેલી છે તેવું જ પરમહંસનું કહી શકાય. તે ચોંકી ઊઠતા એનો અર્થ એટલો જ કે એમની સંવેદના સામી વ્યક્તિની નોંધ તાકાલ લેતી અને છતાં એનામાં નારાયણ નિહાળવાની પ્રક્રિયામાં કોઈ અવરોધ પેદા નહોતી કરી શકતી. એટલે ગાંધીજીને થયેલા આશ્ચર્યમાં પણ રામકૃષ્ણની પ્રજ્ઞાકાર સ્થિતિનો જે સ્વીકાર છે તે લેઈ પણ અનુચિત નથી.

હું માનું છું કે રામકૃષ્ણ જેવી વ્યક્તિઓ આપણા તર્કની પકડમાં આવી આવીને છટકી જશે. એમને આપણે Pantheist-વિશેષ્વરવાદી કહીશું તો મા કાલીની તેમની ઉપાસના આપણને શું એમ માનવા નહિ પેરે કે એ Personal God માં એ માન્યતા ધરાવે છે? એમના અદૈતપ્રધાન વ્યક્તિત્વમાં દૈતનાં જે આવાં લક્ષણો દેખાય છે તે તો “અદૈત” શબ્દપ્રયોગમાં જ જેમ દૈત નિહિત છે તેટલું જ છે એમ કહી શકાય. પરમહંસ પોતે કહે છે તે સૂચક છે “સન્નન રૂપે નારાયણ, ઠગ રૂપે નારાયણ, દુષ્ટરૂપે નારાયણ અને વિષયલપટરૂપે નારાયણ—પ્રેમ એ છે કે આ બધાનું આતિથ્ય હું કેવી રીતે કરી શકું? મારે તો દરેકનો સત્કાર

કરવો રહ્યો. અને તેથી એક જ વખતે એકને સાનિધ્યમાં રાખી અને હું તેનો સમાદર કરું છું.”* અહીં પ્રાકૃત દૃષ્ટિએ જ એકનો સમાદર એટલે અન્યનો અનાદર એવો અર્થ કરી શકીએ.

એમ તો પરમહંસે પોતાના એક ધનિક ને સેવાતુર શિષ્યને કહેતું કે “તમે જો ઇશ્વરને મળી જાઓ તો શું તમે પ્રભુને હોસ્પિટલ અને નિશાળો બાંધવાનું કહેશો?” (Vedanta for the Western World માં સ્વામી પ્રભવાનંદે ‘ટાંકેલું’ આ વાક્ય વાંચતાં થયું કે કેલેન્ડરમાં જોવા મળતી દૈનિક અદ્યવાણી મુદ્રાવાળા વિવેકાનંદ એકદમ અદ્ય છોડીને પ્રભુને એમને એમ જ કહે કે હા, તમે હોસ્પિટલો, અનાથ આશ્રમો અને ગાળાઓ સર્જો દો તો જ હું પ્રભુ! તમારો સ્વીકાર કરું !) આનો અર્થ એ નથી કે રામકૃષ્ણ Philanthropic deeds જૂતદયા કે જીવદયાનાં કાર્યોની વિરુદ્ધ છે. રામકૃષ્ણને જો કોઈ સાધ્ય હતું તો એક જ હતું પ્રભુને જાણવો, પામવો અને માણવો! બીજું બધું જો કંઈ એ અનુપંગે યાપ તે સર્વ સાધનરૂપ જ મનાય.

સ્વામી પ્રભવાનંદે નોંધ્યું છે: There were times in his life when he would feel that treading the grass, the very grass itself would be hurt, for he saw everywhere the One life, his own self” સતત સંવાદના સાનિધ્યમાં જ રહેનારા આવા રામકૃષ્ણ જૂતદયાની વિરુદ્ધમાં હોય એમ તો ક્યાંથી મનાય ?

સાંપ્રત સમયમાં વ્યક્તિત્વરક્ષાનો પ્રશ્ન

ડૉ. જયંત પાઠક

મનુષ્યસંસ્કૃતિના ઉત્ક્રાન્તિક્રમમાં વ્યક્તિ, સમાજ અને રાજ્ય એમ વિકાસઅવસ્થાઓ હશે, વ્યક્તિએ પોતાની શક્તિના વિકાસ માટે તેમ જ અન્યને ઉપયોગી થાય એવા એના વિનિયોગ માટે સામાજિક યવાત સ્વીકાર્યું હશે ને સમાજે આત્મરક્ષણ માટે રાજ્યની આણુ સ્વીકારી હશે. આમ આરંભમાં તો આવી અવસ્થા-વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિએ 'પોતાનું' હિત અને વિકાસની તક જોયાં હશે, સંભાજ અને રાજ્યનાં નિયંત્રણોને સ્વધર્મપોષક સ્વાત્મરક્ષક ગણી ઇષ્ટ અને આવશ્યક તરીકે વધાવી લીધાં હશે.

પણ માનપ્રવૃત્તિની એક વિચિત્રતા ગણો તો વિચિત્રતા ને મર્યાદા ગણો તો મર્યાદા એ છે કે એની જ ઉપજાવેલી અવસ્થાઓનું જ સર્જન એના વિકાસમાર્ગમાં બાધક બની રહે છે. અર્વાચીન યુગમાં વિજ્ઞાનની પ્રગતિ એનું આંખે ચઢે એવું ઉદાહરણ છે. યંત્રો ને આધુનિક શસ્ત્રોના વ્યક્તિની સર્જકપ્રતિભાના આવિષ્કારો છે, એની શક્તિની નીપજ છે ને છતાં આજે વ્યક્તિ એની જ એ સરજતથી મૂંઝવણ ને ડર અનુભવે છે. એણે જેને કામગરો ને કલ્યાગરો સેવી ગણ્યો તે જ આજે એનો માલિક, માયાભારે માલિક થઈ બેઠો છે. એને એ માલિકની દયા ઉપર જીવવાનું આધ્યું છે. પોતાના સર્જનની મતિવિધિ હવે એને ગાંઠની નથી, એના કાબૂ બદારની શક્તિ બની બેઠી છે. મનુષ્ય અને

એના વ્યક્તિત્વની સલામતી માટે કોઈ કોઈ તો એ સર્જનનો હવે વિનાશ કરવાની હિમાયત કરતા થયા છે. માણસને સ્વવિકાસમાં જાણે અવિનાશની સંકલ્પતાઓ દેખાવા માંડી છે. આવી પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિએ પોતાની રક્ષા-પોતાની એટલે પોતાની વ્યક્તિમત્તાની પોતાના સ્વત્વની, પોતાની આંતરિક હસ્તીની-શી રીતે કરવી એ પ્રશ્ન કટોકટીનો બન્યો છે.

સમાજ અને રાજ્ય વ્યક્તિની જ શક્તિ અને સંકલ્પમાંથી જન્મ્યાં છે એ ખરું, તથાપિ વ્યક્તિની શક્તિઓ જ્યારે સામુદાયિક સ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય છે ત્યારે એમાંથી વ્યક્તિત્વના અંશો ઓછા થાય છે ને ક્યારેક તો વિકૃત બનીને પ્રકટ થાય છે. વળી વ્યક્તિ સમાજ અને રાજ્યના ઘેડતરમાં જે શક્તિ વાપરે છે તે ઉપરાંત પણ તેનાથી જુદા પ્રકારની વિશિષ્ટ શક્તિ એનામાં રહેલી હોય છે. સમાજ અને રાજ્ય મોટે ભાગે તો એના બાહ્યજીવન ઉપર નિયંત્રણ સ્થાપનારી સંસ્થાઓ બની રહે છે; એનું આંતરજીવન એમના કાબૂ બહાર રહે છે. આ બાહ્ય અને આંતર-જીવન જ્યાં સુધી પંરસ્પર સંઘર્ષમાં આવતાં નથી ત્યાં સુધી તો બધું બરાબર જણાય છે. પરંતુ હમેશાં આવી ઈષ્ટ સ્થિતિ પ્રવર્તતી નથી. સંઘર્ષ જાગે છે ત્યારે સ્વત્વની આગ્રહી વ્યક્તિ પોતાના અંતઃકરણની આજુ સ્વીકારે છે ને બહારની આજુનો પ્રતિકાર કરવાનો માર્ગ લે છે. વિરોધ, પ્રતિકાર, બળવો, યુદ્ધ એ આવા સંઘર્ષનાં પરિણામ છે. સમૃદ્ધ રાજ્યમાં ને સ્વતંત્રતાના હિમાયતી સમાજમાં પણ વ્યક્તિ વ્યગ્રતા, અસુખ અનુભવતી હોય એવી ખીના વિરસ નથી. એની ઈચ્છા વિરુદ્ધ સમાજની મતિ હોય, એની ઈચ્છા વિરુદ્ધ રાજ્યો યુદ્ધે ચડનાં હોય, ખુવાર થતાં હોય, સંધિ કરતાં હોય, જેને એ સત્ય સમજતો હોય તેની દાર થતી હોય ને અસલ કાલી જતું હોય એવું પણ જોવા મળે છે. આવા સંઘર્ષોમાં નિર્બળ વ્યક્તિ પોતાના સ્વત્વને કચડાવા દે છે, તેને દાખીને સમુદાયને વશ થાય છે તો બળવાન વ્યક્તિ પ્રતિકારનો માર્ગ લે છે. સમાજ અને રાજ્યની વિરોધી મણાઈને પણ પોતાના વ્યક્તિત્વને જાળવી રાખવાની, આંતર અવાજને વફાદાર રહેવાની, દહના દાખવે છે.

મનુષ્યનું બાહ્ય જીવન જેમ જેમ વધારે સંકુલ થતું જાય છે, મનુષ્ય વ્યવહારની જટિલ જાળમાં અંધાતું જાય છે તેમ તેમ વ્યક્તિત્વના મૂળમૂનો

પ્રથમ વિકટ બનતો જાય છે. આજની જીવન વ્યવસ્થાની જટિલતા વ્યક્તિ ઉપર ભારે ભીંસ લાવનારી બની છે. જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં વ્યક્તિને ગોણું ગણવાનું ને તેણે જ ઊભી કરેલી સમાજ અને રાજ્યની વ્યવસ્થાને મહત્તર ગણવાનું વલણ જોવા મળે છે. જીવનના નાના નાના વ્યવહારોમાં પણ આજે વ્યક્તિને પોતાની સ્વતંત્રતા ઊંનવાઈ જતી લાગે છે. લોક-શાહીમાં પણ વ્યક્તિનો મહિમા મવાય છે એટલો સ્વીકારાય છે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાયો. એ મત આપે છે ને નેતાને ચૂંટે છે, પણ ચૂંટાયા પછી એ જ નેતા એનો માલિક હોય એમ વર્તે છે. એ દોરે સાં જ જવાનો એને આદેશ આપવામાં આવે છે. એ જો પોતાના વ્યક્તિત્વનો પુરસ્કાર કરવાનો પ્રયાસ કરે તો એને બળવાખોર કે શિસ્તશત્રુ ગણવામાં આવે છે. સાચી વાત તો એ છે કે સામુદાયિક તંત્રના સ્વભાવમાં જ જડતાનું તત્ત્વ રહેલું હોય છે જે એમાં જોતરાયેલી વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનો કમસાં હાસ કરે છે.

વ્યક્તિના આંતર જીવન અને બાહ્ય જીવન વચ્ચેનો, વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનો, વ્યક્તિ અને રાજ્ય વચ્ચેનો સંઘર્ષ આજે કંઈક ઉગ્રતાથી પ્રગટ થતો દેખાય છે. રાજકારણનો પ્રભાવ આપણા જીવન ઉપર કોઈ કાળે નહોતો એટલો આજે છે. માણસ પોતાના હક માટે વધુ જાગ્રત બન્યો છે એ ખરું, પણ તે સાથે એના સ્વાતંત્ર્ય પરનું દબાણ પણ વધ્યું છે. પરિણામે આપણા રાજકીય જીવનમાં દુર્ભંગ દરરોજ જોવા મળે છે. સત્તા પક્ષ વિરોધ પક્ષની સહંતર અવગણના કરવામાં ગૌરવ સમજે છે, એની સાચી વાત પણ એ સાંભળતો નથી ને આથી છંછેડાઈ સામે પક્ષ ફેટલીકવાર શાણા માણસને ન જાળે એવું કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. આવી પ્રવૃત્તિના મૂળમાં વ્યક્તિત્વલોપનો ભય કામ કરતો હોય છે, ને વ્યક્તિત્વરક્ષાના આયોજકાર રૂપે જ તે પ્રકટ થાય છે. વિરોધીના કથનમાં પણ સત્ય હોય, સત્યનો સાક્ષાત્કાર માત્ર થોડી સત્તા ધરાવતી વ્યક્તિ-ઓનો જ વિશેષાધિકાર ન હોય એ હકીકતને સમવડાવવા વાંસરી જવામાં આવે છે. વર્તમાન રાજ્યવ્યવસ્થામાં સાચી કે દિલકારી વાત પર જેટલું લક્ષ અપાય છે તેથી વધુ તે વાત આપણી છે કે સામાની એ પર અપાય છે, આવી પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ અકળાય છે; એનામાં રહેલી ઉદાત્ત

લાવનાઓ દ્વાર્ધ જાય છે ને થોડો જડ બની એ પરિસ્થિતિના વહેણમાં ઝુકાવે છે, કોઈ દુણાય છે, દુભાય છે તો કોઈ ક્ષેત્રસંન્યાસ સ્વીકારી લે છે. કેટલાય પ્રતિભાસાળી પુરુષોની ચકિતઓના લાભથી આ કારણે સમાજ વંચિત રહે છે.

પોતાને વિશે સહાન એવી સમાજનો સંવેદનશીલ વર્ગ આજે સૌથી વધુ ગુંગળામણ અનુભવી રહ્યો છે. બુદ્ધિશ્રીઓ, કલાકારો આદિ આ વર્ગમાં આવે. સામાન્ય માણસ વહેણમાં ભળી જવાનું વલણ ધરાવે છે; એને વ્યક્તિત્વરક્ષાની, સામે વહેણે તરવાની તથા કે વૃત્તિ નથી. આવી વ્યક્તિ ધણુંખરું પલટાતી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ જાય છે ને સંતુષ્ટ રહે છે. પણ વહેણમાં વહેવાનું જેને શરતું નથી, જેને સ્વત્વને ભોગે કશું ખપતું નથી તેને જીવન કડે છે એ મૂંઝાય છે, હતાશ થાય છે, વંકાય છે ને ક્યારેક તો વ્યક્તિત્વરક્ષાના ઝંઘૂનામાં વ્યક્તિત્વને વિકૃત પણ કરી નાખે છે. કલાના જગતમાં આજે જે નવીનતા, અવ્યવસ્થા કે સંક્ષોભ જણાય છે તેના મૂળમાં આ વ્યક્તિત્વપોષણનો અભાવ રહેલો સમજાય છે. સમાજમાં કે રાજકારણમાં આજે કલાકારનાં માનપ્રતિષ્ઠા નથી; એના વ્યક્તિત્વની ઉપેક્ષા થતી જણાય છે; એનો અવાજ સંભળાતો નથી. અગાઉ એ સમાજના એક ઘટકઅંશ તરીકે, સમાજના મુખ તરીકે આદર પામતો હતો, નેતા ગણાતો હતો. આથી એને એની કબાની સાર્થકતાનો એક સંતોષ હતો. સમાજના અવકારમાં ને રાજકીય ક્ષેત્રમાં ધણી કલાકારોએ પોતાના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પાડ્યો છે ને સમાજના તથા રાજ્યના પરિવર્તનના નિમિત્ત પણ તેઓ બન્યા છે. આજે પરિસ્થિતિ જુદી છે. આજે કલાકાર ને બુદ્ધિશ્રી પણ ખૂણામાં ધકેલાઈ ગયા છે. વ્યક્તિત્વ-રક્ષણના એમના આગ્રહથી સમાજ અને રાજ્ય જાણે કડતળાઈ હોય તેમ બને તો એમને દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કલાકાર કે બુદ્ધિશ્રી સમાજના ધડવૈયા છે એવી જાહેરાતો હવે માત્ર વિવેકનાં સૂત્રો તરીકે જ યાય છે. સંવેદનશીલ વ્યક્તિ આ સમજે છે. એ જાણે છે કે પોતે

‘હાજી હા’ કરીને ચીલે ચાલી શકે એમ નથી ને એટલે જેમના હાથમાં સત્તાની લગામ છે તેમને પ્રિય બની શકે એમ નથી. સત્તા સ્વભાવે જ આપખુદ છે, એ કદી પોતાની સામેનો અવાજ બરદાસ્ત કરી શકતી નથી. હા, ક્યારેક એ પોતાનું કામ કઢાવી લેવા વિવેક વાપરે છે, કલાકારને પ્રશંસા પીરસે છે, તેનો મહિમા ગાય છે. એ કલાકારનો ખબો થાયડે છે તે એને ખબે ચઢીને પોતાના હેતુને પ્રાપ્ત કરવા માટે જ.

સમાજ અને સરકાર કલાકારને જંગી રકમોનાં ઇનામો આપે છે; ઈનામ-વિતરણ-સમારંભોમાં દબ્બજાથી એમનું સન્માન કરે છે ને એને પ્રશંસાથી નવાજે છે; એને સમાજના ને જીવનના આધારસ્તંભ કહે છે, છતાં ય એના વ્યક્તિત્વની હિપેક્ષા કરવામાં આવે છે એમ કહેવું એ એમને અન્યાય કરવા જેવું કોઈને લાગે. પણ બધા પુરસ્કારો પાછળ ખરેખર કલાકારની ક્ષમ્મથી પ્રસન્ન થયાનો, એની અસાધારણ શક્તિનો સ્વીકાર કર્યાનો ભાવ હોય છે ખરો? એમાં લેનારદેનાર ઈચ્છે આદર અને સદ્ભાવનો તંતુ દેખાય છે ખરો? દેનાર આપીને કૃતકૃત્ય થયાનો, ઋણમુક્ત થયાનો ભાવ અનુભવે છે ખરો? ઘણુંખરું ના. આપનાર જાણે જીંદગી આસનેથી આપતો હોય ને લેનાર જાણે ઋણુ હોય, હિપકાર-વશ હોય એવી મનોદશા પ્રવર્તતી જોવા મળે છે. એવા પુરસ્કાર કરતાં કલાના એકાદ સાચા અધિકારીની પ્રશંસા કલાકારને વધારે પ્રોત્સાહક નીવડે. એટલે આવા પુરસ્કારો-પારિતોષિકો વધ્યાં હોવા છતાં કલાકાર ને સમાજ, કલાકાર ને રાજ્ય વચ્ચેનું અંતર ઘટ્યું નથી, બન્ને વધતું જણાય છે. કલાકાર મનમાં ને મનમાં એવી ફરિયાદ કરતો હોય છે કે પોતાની શક્તિની, કલાની લોકોને કંઈ પડી નથી. આમ તે લોકોથી દૂર સરતો જાય છે.

આવા અનાદરભાવથી પીડાતો કલાકાર આજે એની આ લાગણીના પ્રાકટ્ય માટે અવનવા માર્ગે વળેલો જોવા મળે છે. પોતાનું સર્જન પોતાને માટે જ છે, પોતે બીજા માટે કલાસર્જન કરતો નથી, લાવકની

પેટને પી નથી એવાએવા અવાજો તે એકનો થયે. ઇ. સ. ૧૫૦૦ની
 અંતે નથી દો ઘણા મારે કે અ. ૧૫૦૦ની અ. ૧૫૦૦ની (એટલે કે ૧૫૦૦ની
 ઘણાએ) અગિયારમી સદી મારે અ. ૧૫૦૦ની પેટની અ. ૧૫૦૦ની નથી
 એ ૧૫ એક ઘણા પ્રાંતો છે. ૧૫૦૦ની એક મારે અ. ૧૫૦૦ની
 મોટી તે અ. ૧૫૦૦ની નથી મારે. અ. ૧૫૦૦ની નિર્ણય આપેલ
 અ. ૧૫૦૦ની મારે પ્રાંત તે અ. ૧૫૦૦ની નિર્ણય ૧૫૦૦ની અ. ૧૫૦૦ની
 મારે અ. ૧૫૦૦ની ન. ૧૫૦૦ની અ. ૧૫૦૦ની એ ૧૫૦૦ની એ
 એકે ૧૫૦૦ની પ્રાંત ન. ૧૫૦૦ની અ. ૧૫૦૦ની એ ૧૫૦૦ની એ
 અ. ૧૫૦૦ની એ ૧૫૦૦ની ૧૫૦૦ની એ ૧૫૦૦ની એ ૧૫૦૦ની એ
 અ. ૧૫૦૦ની પ્રાંત ન. ૧૫૦૦ની ૧૫૦૦ની એ ૧૫૦૦ની એ ૧૫૦૦ની એ
 ૧૫૦૦ની પ્રાંત પ્રાંત અ. ૧૫૦૦ની ૧૫૦૦ની એ ૧૫૦૦ની એ ૧૫૦૦ની એ
 ૧૫૦૦ની ૧૫૦૦ની પ્રાંત પ્રાંત પ્રાંત પ્રાંત પ્રાંત પ્રાંત પ્રાંત પ્રાંત પ્રાંત પ્રાંત

રથાપે-ચલાવે તેવી શક્તિ સાથે ગુનુખ્યમાં અન્ય વિશિષ્ટ શક્તિઓ પણ પડેલી છે જે એના વ્યક્તિત્વના જ અંગરૂપ છે. સમાજ રચાય, રાજ્ય રચાય ને તેની પાછળ વ્યક્તિના પુરુષાર્થનું જ પ્રવર્તન હોય છે. સમાજ અને રાજ્ય વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે છે, વ્યક્તિ માટે છે; વ્યક્તિ એમને માટે નથી. જીવનવિવેક ને વ્યવહારવિવેક એ વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના આધારસ્તંભો છે, ઉભયને સમન્વય વ્યક્તિને પૂર્ણ કલાએ ખીસવી શકે ને સમષ્ટિને ઉપકારક નીવડી શકે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ સાથે ચામે એ ઈષ્ટ બની રહે છે-સામે ચાલે લારે ઉભયને અક્ષિતકર એવું અનિષ્ટ બની રહે છે.

સમૂહ જીવનની શરતો

સ્તિલાલ દવે

માનવસમાજ ઉત્ક્રાન્તિના મોપાન સર કરતા કરતા સસ્કૃત બન્યો હોય તો પણ કેટલાક લક્ષણો નિર્મૂળ થયા નથી અને એ લક્ષણો ન્યારે પણ દેખા દે છે ત્યારે સમ્ય સમાજના પાયા વિશે સહેજે શકા નાગે છે ઉત્ક્રાન્તિનો ખ્યાન ગમે એવો છે અને એ ખ્યાનને એક સગીનભૂમિકા પણ છે પરંતુ એ પૂરો ખુનામો ચે લાગતો નથી અને ન્યારે એ ખ્યાલ પૂરો ખુનામો નથી લાગતો ત્યારે વધારે મોઝી ધૂધળી ભૂમિની સરહદે મૂઝાર્ધ જઈએ છીએ એ ભૂમિમા પરમેશ્વરના વિભાવનો પ્રભાવ છે અને એ વિભાવને પૃથ્વીના આયુષ્ય જેટલો દીર્ઘ ઇતિહાસ છે આ વિભાવ અને ઉત્ક્રાન્તિનો ખ્યાન એ બે માર્ગે જ કોમકાને ઉઠે ન હશે ? અને આ કોમકાના ઉઠે ન પરંજ સમાજ વ્યવસ્થાઓની જીનતા અવનબતી હશે ? અતિમ ઉઠે નની અશક્તતા કે અસહવનું જ્ઞાન જનસમૂહોને પોતાની કામચનાઉ વ્યવસ્થા કરવામા આડે આવતું હશે ? અને આજે એવો કોઈ જનસમૂહ કે પી રાખીયુ જ્યા એક જૂથને વિશ્વરચનાના પાયામા કોઈ હેતુપુર સરતા અગે શકા ન હોય ? તો પછી આવા સમૂહોની જીન વ્યવસ્થા એમાના સૌને કેટને અગ્રેમ પૂર્ણતામા અનુકૂળ નીવડે ? આવી સર્વાંગી અનુકૂળતા માટે તો કોમ્તે બોધ્યા ‘માનવતા ધર્મ’નો ખ્વજ માત્ર ફરકાવવો રહ્યો ? ‘માનવતા’ કે ‘માનવ્ય’ના ખ્યાલને ધર્મની ભૂમિકાએ લઈ જઈ શકાય ? માનવતાનાદ એ કોઈ જુદ્ધિયુક્ત વનણ હોવા કરતા વિશેષ તો એક લાગણી છે એમ પણ કહેવાતુ સાલગવા મળે છે માનવ તાવાદી સિક્કાથી કયુ ચોક્કસ સૂચવાતુ નથી, સિવાય કે એવી વ્યક્તિ

પોતાની ત્રેયક્રિતક સૂઝ મુજબ પરિસ્થિતિ સામે પોતાનો પ્રતિભાવ રજૂ કરે છે—જેમાં કોઈના હિન માટેની એની લાગણી, માનવગત વિશેના લાવિ અંગે એની આશા-આશંકા વ્યક્ત થાય છે.

જે સમૂહ પોતાના માટે ‘સભ્ય’ કે ‘સંસ્કૃત’ શબ્દનો આગ્રહ રાખવો હોય તે સમૂહે કયા પ્રકારની જીવન-વ્યવસ્થાનું નિર્માણ કરતું જોઈએ? ‘માનવતાવાદી’, ‘ખ્રિસ્ત’, ‘હિન્દુ’, ‘મુસ્લિમ’ એવાં નામો માત્રથી આવી કોઈ જીવનવ્યવસ્થાનું ચોક્કસ ચિત્ર જિભું થાય છે ખરું? વસુધૈવ કુટુંબકમ એવા મુત્તોઆરની કોઈ આંતરિક ગુણવત્તા સમાજને શિષ્ટ બનાવતી હોય છે? ભૂખ્યાં માણસોને પૂરું અન્ન ન મળે ત્યાં સુધી મનોરંજનનો ત્યાગ કરવો એવા સામાજિક કર્મની ફક્ત કલ્પના કરવાની રહે છે? હાથવગા ઉદાહરણ તરીકે વસુધૈવ કુટુંબકમ જેવા ઉદાત્ત સત્તના વ્યવહારિક ભાષાંતરની કલ્પના દોડવીએ. જે કુટુંબમાં એકાદ વ્યક્તિ વર્ષો સુધી બિમાર રહે છે તે કુટુંબનાં અન્ય સભ્યો પોતાના મોજશોખનો ત્યાગ કરી બિમારની શુશ્રૂષા પાછળ સમય અને દ્રવ્યનો ખર્ચ કરે છે. વસુધાને કુટુંબ તરીકે જોનારની સમાંતર પ્રવૃત્તિ કંઈક એવા પ્રકારની હોય. વસુધાને કુટુંબ તરીકે જોનાર વ્યક્તિના ત્યાગથી ફક્ત થતી અંગત જીવન ચર્ચાની વાત બાજુએ રાખીએ, પરંતુ સંસ્કૃત કે સભ્ય સમાજ જો આવા બૃહદ્ ખ્યાલનું વ્યાવહારિક રૂપાંતર કરવા માગે તો એ કેવી જીવનવ્યવસ્થા નીપજવે? એની સીધી અસર અંદાજપત્રમાં જોવા મળે? એની સીધી અસર નગરપાલિકા કે કોર્પોરેશનનાં બજેટમાં જોવા મળે? નગરનો એક ઘટક તરીકે વિચાર કરીએ, તો લાગે છે કે જ્યાં સુધી નગરની તમામ પ્રગતિ આવા ઓડવાની સંપૂર્ણ સુવિધા મળી ન હોય ત્યાં સુધી એ નગરની આવકમાંથી નાની સરખીએ રકમ મનોરંજન જેવી પ્રવૃત્તિ પાછળ ખર્ચવી તે તદ્દત અનૈતિક ગણાય. વળી એવા મનોરંજનને ‘સાંસ્કૃતિક’ કે ‘સાંસ્કારિક’ પ્રવૃત્તિનું નામ આપતું તે એથી વિશેષ નિમ્ન દક્ષાએ ઉતર્થા બરાબર ગણાય.

આમ જનસમૂહોની જીવનવ્યવસ્થા ચોક્કસ આયોજન માગી લે છે. દારણ કે વસુધૈવ કુટુંબકમ જેવા ધર્મનો અંગત આચાર પર્યાપ્ત નથી એ લોકોનુલ્લવું સત્ય છે. ‘કાયદો’ અને ‘શાંતિ’ના ખ્યાલોના વ્યવહાર-લાગ માટે પોલિસ અને અદાલતની વ્યવસ્થા આપણને મંજૂર હોય તો એવા બીજા ખ્યાલોના વ્યાવહારિક રૂપાંતર માટે આવી વ્યવસ્થાઓ આપણને

ખેયવી જોઈએ નહિ વ્યક્તિ અને સમૂહના પરસ્પરાવલંબનનું સત્ય સ્વયંસિદ્ધ છે અને સમૂહે survival માટે વારંવાર અવનવી વ્યવસ્થાઓ નીપજાવ્યાનું સત્ય પણ એટલું જ સ્વયંસિદ્ધ છે. દરેકમા સમૂહની જીવન વ્યવસ્થા અનિવાર્ય છે અને એ વ્યવસ્થા અતિમ સત્યને સ્ક્રુટ કરનાર વસ્તુ નથી, પરંતુ સમૂહના સુખનક્ષી જીવન-આપાર ને શક્ય બનાવતી કામચલાઉ પ્રક્રિયા છે. આ વ્યવસ્થામા અત્રદ્ધા રાખનાર માટે નિશ્ચિહજી તો હવે વિશ્વની શોધ કરશે. આ વ્યવસ્થાનો વિચાર જ કોઈ પણ વિચારને હવાઈ થતો અટકાવી શકે. કોર્ન કહે કે આધુનિક વિશ્વમા વાસ્તવનું સ્વરૂપ રાજકીય કે સામાજિક પરિભાષામા ઉતારનાની મથાપણ થાય છે તો તેથી વાસ્તવિયતા અભગ્રાવાની નથી. ગ્રીક સીમાઓને અતિક્રમીને વાસ્તવનું રૂપ અનગત કગવા માગનાર અભીષ્ટુ જે દર્શન પામશે તે દર્શનને 'બ્રમ'ની ગાળમાથી ઉગારી લેવા તેણે તેના પડોશીઓની ભાષામા મૂંઝવું પડશે અને 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્', 'દયા', 'પ્રેમ', 'અહિંસા' આદિ એવા દર્શનના તરજૂમા નથી તો બીજું છે પણ શું? પૃથ્વીના ગોળાપરના ધ્રુવ જીવનથી નિરપેક્ષ એવા સત્યની આખી અમુક પ્રકારના ઉન્નત આનંદ માટેની ભૂમિકા પૂરી પાડી શકે પણ એના સત્ય સાથે જનસમૂહને કોઈપણ પ્રકારનોયે સબધ હોય તો એનો તરજૂમો ક્યેં જ છૂટો (જનમમુદ 'પમ્લીક' શબ્દ ક્યારેક વગોવણીમા વપરાય છે આપણે નહિ તે 'પમ્લી' આપણા સગા-હાના, મિત્રો, પરિચિતો એ 'પમ્લીક' નહિ, પણ આપણે જેમનાથી પરિચિત નથી તે સૌ 'પમ્લીક' આમ 'પમ્લીક' શબ્દના આવા ઉપયોગ પાળી પણ મનુષ્ય કેળો વિપરિત રીતે સકુચિત બની એકો છે તે જ દાઝ રચિત થાય છે)

તો, કોઈ પણ સમૂહે સભ્ય કે સસૃત્ત તરીકે પોતાની જાતને ઓગખાવવા કેવી જીવન વ્યવસ્થા નીપજાવવી જોઈએ તો એક પ્રસ્તુત પ્રશ્ન રહે છે. મને લાગે છે કે આધુનિક વિશ્વમા ગરીબી અને તંગીના પ્રશ્નો રાજકીય અને આર્થિક ક્ષેત્રના જ ગણાય છે તે કદાચ સભ્યતાના અભાનનો મોટો પૂરાવો છે. ધાર્મિક ચિંતન ગરીબી અને અસમાનતાના પ્રશ્નને તરીબી છે ત્યાં ધર્મના પ્રભાવ અંગે પાયાની કોઈ જેરસમજની ગંધ આવ્યા વગર રહેતી નથી. અસભ્યતાનો બીજો પૂરાવો સભ્યત અતિશય વ્યક્તિનાદી વનણીમા જોઈ શકાય. ઉત્પાદન અને સંદેશાવ્યવહાર તેમ જ મુદ્રણના ક્ષેત્રે ગળવર વ્યવસ્થા બાઈને કેન્દ્રીક વ્યક્તિને શુગળાતી માનતા થયા છે અને એ

ગુંગળામણના જે પ્રત્યાઘાતમાં અતિશય વ્યક્તિવાદી વક્ત્રણ વ્યક્તિમત્તાનું પુનઃપ્રતિષ્ઠામાં જરાબર લેખાય એવો પણ કંઈક સૂર આપણે સાંભળીએ એ જાણીએ. સાંપ્રદાયિક ધર્મતંત્રના બંધ શિથિલ થયા તેમ વ્યક્તિપ્રતિષ્ઠા જાણે મૂલ્ય એવું સમીકરણ બંધાતું ચાલ્યું. આમ જનસમૂહની જીવન વ્યવસ્થાનો વિચાર લઈ આવનાર સામે ખૂબ શંકાની નજરે જોવાતું બાકી રહ્યું. કરુણ તો એ છે કે અત્યંત વ્યક્તિ-સાપેક્ષ વિચારણા પણ છેવટે તે એક એકસ જનસમૂહના જીવન-વ્યાપારનું અંગ જ બની રહી દારણ કે જગતે વ્યવસ્થાની બાબતમાં અર્ધા દિવસની પાસુ રજા પાળી હોય એવું ક્યાંય નોંધાયું નથી. એથીયે વધુ કરુણ તો એ ગણાય કે વ્યવસ્થા આટલે બધે અંશે અનિવાર્ય હોવા છતાં એમાં પૂર્ણતા લાવવાનું મનુષ્ય માટે શક્ય બન્યું નથી.

રસિકને કહેણું કે જે પુનર્જન્મમાં માને તેનો પોતાના બીજા જન્મોમાં ન્યાયી જીવન જીવાશે એવું આશાસન પણ લઈ શકે. પણ જેને પુનર્જન્મમાં શ્રદ્ધા નથી એણે તો બધું તપ અહીં જ પૂરું કરવું રહ્યું. પુનર્જન્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારાઓની ઘટતી સંખ્યાવાળા આ જગતમાં કોઈ એવી જીવન વ્યવસ્થા વિચારી શકાઈ છે જે ન્યાયી હોય? આજે તો લગભગ સર્વત્ર તેજસ્વિતા—brilliance નું મૂલ્ય વધ્યું છે. (ટી. એસ. એલિયટને આ રોગનો બીજો કોઈ ઉપચાર નહિ લાગ્યો હોય તેથી તેમણે ધર્મ ઉપર ભાર મૂક્યો) મનુષ્યનું મનુષ્ય તરીકે મૂલ્યાંકન થતું જોવા મળતું નથી. અને survival of the fittestના ન્યાયે આદિ યુગોમાં બળનો જય થતો આવ્યો તેમ આજે તેજસ્વિતાનો જય થઈ રહેલો જણાય છે. બૌદ્ધિક ચખરાકી, આર્થિક આબાદી, શારીરિક રૂપ એ બધાં ચક્ષુષી મૂલ્યો જણાય છે. કોઈ નોકરી માટે સારા દેખાવની છોકરીઓ જોઈએ છે એવી જાહેર ખબર આજે કોઈને આઘાત આપતી નથી. શારીરિક સૌંદર્યના મૂલ્યનો સ્વીકાર અને એનો બજારુ ઉપયોગ આપણે કેવાં સહજ રીતે પચાવી લીધાં?

શારીરિક સૌંદર્યમાં પોતાનામાં નૈતિક રીતે કશું ખરાબ નથી. કદાચ એના બજારુ ઉપયોગમાં હોય (સ્પૈચ્છિક રીતે એમ કરનારને એવું ઠસાવતું પણ અધરું પડે). પણ જે નોકરી કુદરત-દત્ત એવા શારીરિક સૌંદર્યને લાપકાત તરીકે લેજે તે નોકરી બીજી કેટલી બધી અસુંદર છોકરીઓમાં અસંતોષ જન્માવે લાપકાતનું? આખું ધોરણ કોઈ પણ સમૂહમાં એવો એક અગત્યજીત વર્ગ પેદા કરે જે સમૂહજીવનના સુખસહી જીવન વ્યાપાર અંગે લાગ્યે જ કોઈ શ્રદ્ધા ધરાવે. સભ્ય સમાજનું લક્ષ્ય તો એ હોય કે એના એકે સભ્યને

માત્ર પોતાની કુદરત-દત્ત સંપત્તિ ઉપર જ મૂકવાનું ન રહે. (એટલે જ અંધશાળા, અપંગશાળાનું મૂલ્ય છે.) જે સમાજ પોતાના સભ્યને તંત્રની વ્યવસ્થાને ન્યાયી લાભ આપે છે અને એની કુદરત-દત્ત શક્તિઓ ઉપર છોડી દેતો નથી તેને જ સભ્ય સમાજ ગણાય. મનુષ્ય સિવાયની જીવસૃષ્ટિમાં મોટે ભાગે સમૂહના ઘટક એવા જીવ કે પ્રાણીને એની કુદરત-દત્ત શક્તિ પર છોડી દેવાય છે.

Smartness—ચપળતા એ આજની ગુરુ ચાવી છે. આમાં માનવીની goodness—સારાપણું ને જાણે કોઈ સ્થાન જ નથી. અને આર્થિક સફળતા-બૌદ્ધિક ચપળતા એ બધું દરેક મનુષ્યને સાધ્ય લાગે છે. પરંતુ goodness પુરુષાર્થના ક્રમમાં ક્યાંય જણાતી નથી. આવા સમાજને સભ્ય સમાજ કેવી રીતે ગણી શકાય? માનવીએ આધાસ કરીને પણ સિદ્ધ કરવા જેવું છે તે તો goodness છે. જે સમાજ આ લાવનાને પાછળ મૂકી અન્ય ચપળતા-સફળતા સામે મીઠ માંડે તેના જીવન વ્યાપારમાં કયું પ્રધાન બળ હોઈ શકે? માત્ર સ્પર્ધા. આજના જગતનો સમગ્ર વ્યાપાર સ્પર્ધાત્મક બની ગયો છે. અને સ્પર્ધા શરૂ થાય પછી સફળતા એજ લક્ષ્ય હોવાથી સ્પર્ધા ભાગ્યેજ શુદ્ધ રમત બની શકે છે. અનેક પ્રકારની અ-નીતિના જીંજણથી જ જાણે સ્પર્ધાનાં ચક્રો ગતિશીલ રહેતાં હોય છે.

સભ્ય સમાજે વ્યક્તિને મૂલ્યવાનો આવો માપદંડ બદલવો જોઈએ. વ્યક્તિની લક્ષાર્થ goodness એજ એનું ખરું મૂલ્ય ગણાય. અસંબંધ, વ્યક્તિની લક્ષાર્થના મૂલ્યાંકનને માપદંડ સ્વીકારીને કોઈ વ્યવસ્થા ઉભી કરવી એ કેટલું અશક્ય છે તે સમજવું અધરું નથી. પરંતુ સમાજ વ્યવસ્થાનું સમગ્ર આયોજન જ એવું હોવું ઘટે જેમાં વ્યક્તિની લક્ષાર્થ વધારે કદરપાત્ર બની રહે. અને સ્પર્ધાત્મકતાનાં ભયસ્થાનો ઓછાં કરવા સમાજે, વ્યક્તિ-આધારિત પ્રવૃત્તિરચનાઓ કરતાં સમૂહાવલંબી પ્રવૃત્તિ-રચનાઓ પર વિશેષ ભાર મૂકવો જોઈએ. અને ગરીબી તેમ જ આર્થિક અસમાનતાના પ્રશ્નો આજે માત્ર રાજકારણ તેમજ અર્થશાસ્ત્રના ગણાય છે તેને બદલે વિશ્વાવ્યાપી સાંસ્કૃતિક મંડળો કે લેખક-સંઘોના એ પ્રાણપ્રશ્નો બનવા જોઈએ. જ્યાં સુધી એમ ન થા ત્યાં સુધી સાંસ્કૃતિક-મંડળો કે લેખક-સંઘો અ-નૈતિક ગણાય કે અ-સભ્ય ગણાય. કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ સમાજના જીવન-વ્યાપારને આડકતરી રીતે પણ સહાય રૂપ ન હોય તો તે પ્રવૃત્તિ પાછળ સમાજ નાણાં ન ખર્ચે ત્યારે જ તે ન્યાયી સમાજ ગણાય

એમ જ્યાં મુધી સમાજ સામે ગરીબી અને આર્થિક અસમાનતાના પ્રશ્નો હોય ત્યાં મુધી અન્ય ઠોઠ પણ પ્રવૃત્તિ પાછળ 'સંસ્કૃતિ' ના નામે એ નાણાં ખર્ચે તો તેથી એની અ-સમ્યતા લેશમાત્ર ઓછી ન થાય. (દા. ત. એક ગરીબ સમાજ પોતાના બહુસંખ્ય ભૂખ્યા સભ્યોને અવગણીને સંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિને નામે કરોડો રૂપિયાનું સંગ્રહસ્થાન બિંબું કરીને એવું અશ્વાસન લે કે અમે તો મૃત થતી પ્રણાલિકાઓને ઉગારી લઈએ છીએ તો એ અ-સમ્યતા જ ગણાય.) આમા મુશ્કેલી ઠોઠ વિગ્રહ નથી કારણ કે

(૧) વ્યક્તિનું સાધ્ય એવું મૂલ્ય એ કે જેના માટે તે પોતાના જીવનની આહુતિ આપી અને

(૨) મમાજ વ્યવસ્થાનું સાધ્ય એવું મૂલ્ય એકે એક પણ વ્યક્તિનું જીવન ઉગારી લેવા તમામ સંસ્કૃતિક દોષતને પણ દરિયે ડૂબાડી દઈ શકાય તેવી જોગવાઈ હોય.

આમ સમાજવ્યવસ્થામાં તો માનવીનું જીવન એજ એક મૂલ્ય છે. એટલે ગરીબી કે આર્થિક અસમાનતા એ આર્થિક-રાજદીય પ્રશ્નો રહેતા નથી; પણ નૈતિક પ્રશ્નો બની જાય છે. જે વ્યવસ્થા માનવીના જીવનને અતિમ મૂલ્ય તરીકે ગણતી નથી તે વ્યવસ્થા સમ્ય-સમાજની ન જ હોય. (ગરીબીનો પ્રશ્ન જોણ એ લોકોને લાગે છે જે માનવીના જીવનને એક મૂલ્ય ગણાતા નથી, અને જે સમાજ-વ્યવસ્થાનાં અને વ્યક્તિનાં મૂલ્યો વચ્ચે ભેદ પાડી શક્યા નથી.)

'સમ્ય' વિશેષણને પાત્ર સમાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્ય એના સમૂહ-સુખસહી કે સમૂહ-હિતસહી જીવનવ્યાપારમાં એ પ્રવૃત્તિઓની સાનુ-હૂળતાથી જ માપી શકાય. જ્યારે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પોતાનું સ્વાયત્ત અને સ્વયંપર્યાપ્ત મૂલ્ય આંકતી જણાય ત્યારે સમૂહજીવનની પાયાની શરત પગાઈ ન ગણાય અને તીક્ષ્ણશુદ્ધિની ચાતુરી પણ અરાજકતા માટેના એવો અનુરાગ ઢાંકી દઈ શકે નહિ. કુટુંબના સભ્યોની પ્રવૃત્તિઓ કુટુંબના જીવનવ્યાપારને સહાયક ન હોય ત્યારે કુટુંબ શબ્દ સાચું રીતે પ્રયોજાયેલો ગણાય નહિ. દુકાંમાં, સમૂહજીવનની પ્રથમ શરત સમૂહના હિતસહી કે સુખસહી જીવનવ્યાપારને કેંદ્રમાં રાખી પ્રવૃત્તિઓનું આગોજન થાય તેજ લોઈ શકે. અને આ 'હિત' કે 'સુખ' ની વ્યાખ્યા સમૂહના બહુસંખ્ય સભ્યોને સ્વીકાર્ય હોય તે બીજી પાયાની શરત છે.

બહુસંખ્ય સભ્યોની સૂઝ અને સમજણ વિશે આશંકા રાખનારા વર્ગને આવા સમૂહોના જીવનવ્યાપારની ગુણવત્તા વિશે કેટલીકવાર ભારે વહેમ રહેતો હોય છે. પણ એવા વલણમાં રહેલી રીઝી કે ખંધી અ-ધાર્મિકતા પકડી પાડવી તે બહુ કઠિન કામ નથી. સમૂહજીવનને અનિષ્ટ આપત્તિરૂપે સ્વીકારનાર વર્ગ જેને ‘ઈર્ષ્ટ’ ગણે છે કે ગણાવે છે તે ‘ઈર્ષ્ટ’ ભાગ્યે જ તર્કબુદ્ધિને સંતોષ આપે છે. અને ઉદાર સમાજોએ ઉખડી પડવાની ઘડી સુધી કે વનરાજ સિંહ જ્યાં રાજ હોય એવા પ્રાણી જગતની કક્ષામાં મુકાઈ જવા સુધી, એવા ‘ઈર્ષ્ટ’ સાધક વર્ગને નીલાવી લેવાનો શોખ-ભાવ્યો છે. સભ્ય કે સંસ્કૃત સમાજની છેલ્લી કસોટી આવા વર્ગ સાથે કામ પાડવામાં રહેલી છે.

અમદાવાદ.

૨૧-૩-૬૬

ધણી વેળા રાષ્ટ્રના દિનચિન્હ વિધાયકો સંસ્થાના ઉદ્ધાટનકે સમાવર્તન પ્રસંગે વિશેષ પ્રકારની વાણી ઉદ્ગારતા હોય છે. સારે આસપાસની પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને જ તેઓ તેમ કરે છે. પછી ભલે તે અનિષ્ટ પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ તેઓ ન કરે. કારણ તેમને માટે મંગલ પ્રસંગે એવી અનિષ્ટ બીનાનો વાસ્તવિક ચિનાર આપવો એક કે અન્ય કારણે, અયોગ્ય જણાય પણ તેમના નિરીક્ષક ચિંતક મનમાં તો રાત-દિવસ એવી વાતોનું અવલોકન ચિંતન ચાલ્યાં જ કરતું હોય છે.

મુખ્યમાં યોગ સમય પહેલાં, વનિતાવિગ્રામ નામની ગુજરાતઆપી સંસ્થાની, તેનાં પચાસ વર્ષ પૂરાં થયાને કારણે સુવર્ણજયંતિ ઉજવાઈ. તે સમારંભના પ્રમુખ વક્તા આપણા રાષ્ટ્ર પ્રમુખ થી. રાધાકૃષ્ણનું હતા. ત્યાર પછી યોગ દિવસ બાદ રાષ્ટ્રના ઉપપ્રમુખ થી. આકીરદુસેન પણ કોઈ સીસંસ્થાનું ઉદ્ધાટન કરતાં કેટલીક બાબત કહી ગયા. બન્ને વિદ્વાન ચિંતકો તેમની તત્વસમજ માટે દેશપરદેશમાં ઓછે-વત્તે અંશે વિખ્યાત છે. બન્નેએ સીસંસ્થા હોવાથી સીને લગતી જ કેટલીક બાબતો કહી.

રાધાકૃષ્ણનના વ્યાખ્યાનનો સાર-વર્તમાનપત્રોએ આપ્યા મુજબ કંઈક આમ હતો : હવેની સી, શિક્ષણ લઈ, ધરણહાર જવા માંડી છે. તેણે બહારનાં જગતમાં જતાં સી સહજ મૃદુતા, નમ્રતા, લજ્જા અને ચારિત્ર્યશુદ્ધિ વ. જળવર્ષા બોધશે. તો આકીરદુસેને કહ્યું, સીઓ, બહારની

કામગીરી સ્વીકારે પણ તેણે ગૃહસભાજી પૂરી લેવાની છે. તે ફરજ વિસારે પાડવાની નથી બન્નેના આ મતવ્યો, રાષ્ટ્રમાના તેમના સ્થાનની જેમજ પરસ્પરપૂરકપોષક છે. આપણે જોઈએ

માનવસમાજ સ્વાતા સ્ત્રીનું સ્થાન ઘરમા કયા પ્રકારનું છે ? માણસ તરીકેના એના હકો વ નિર્વિવાદપણે સ્વીકારી લીધા પછી, તેની વિશિષ્ટતા શી છે ? તેનો વિચાર કરતા ગમે ગાંધીજીના એક મહાન નિર્ણાયક સસતુ સ્મરણ થાય છે તેમની દૃષ્ટિએ માનવ તરીકે સ્ત્રીપુરુષ બન્ને સમાન છે, પણ એક સરખા નથી પોતપોતાની રીતે અનેરા છે એ એક સરખા નથી, કારણ પ્રકૃતિગત ભેદ છે અહીં પ્રકૃતિ તે તન અને મન હલકા અંગેની છે ને તેમાંથી જન્મતી વિચારકાર્યપદ્ધતિની છે એ દૃષ્ટિએ સ્ત્રી ગૃહજીવનની ધારક છે અને તેની ધારણશક્તિનું બળ, તે કળ છે નયું બળ નહિ ભાવથી, મૃદુતાથી, સમજાવટથી, વ્યવહાર જીવનની સાદી સમજ અને સૂઝથી સંજોગોને હલ કરવા, તેને વિશેષ ફાવે એટલે સ્ત્રી જો બહારની કામગીરી સ્વીકારે તો બહારના જીવનના તેના આચારો પુરુષોચિત હોવાની જરૂર નથી તેણે નથી લૂખા બળનો આશ્રય લેવાની જરૂર કે નથી નકોરકર્કશ થવાની એટલી જ-અરે ! એથી સવિશેષ નથી જરૂર, સ્ત્રી તરીકેનું કામજી કરીને ધાયું કરાની લેવાની-જૂની પરિભાષામાં કહીએ તો સ્ત્રીચરિત કરીને અગૌરવકર રીતે વર્તવાની બન્નેથી અનગ એકે માર્ગ છે, અને તે એક જ શબ્દમાં વર્ણવીએ તો કુનસીનો છે જેમાં આસપાસની સૃષ્ટિને ભાવનાથી બીજવતા જઈને, મધુસ્તાથી અનુકૂળતા ઉત્પન્ન કરીને, કુળજી કામગીરીથી ગૌરવપૂર્વક અને પૂરા પ્રભાવથી પોતાની પાત્રતા સ્થાપવાનો ભાવના અને શુભચારિત્ર્ય જ આ પરિણામ આણી શકે

પણ તે ક્યારે, કેમ ? સ્ત્રી જો સ્ત્રી ન મની હોય તો જ ગમે તેની સમાનતા સ્થપાતા છતાં પણ પુરુષની કામગીરીનો ને તેથી સંવેદનનો એક અહિમ્સુજ જીવનનો એટલે કે તેને પરિણામે બહારની સૃષ્ટિ સંબંધોનો છે તો સ્ત્રીની કામગીરીનો એક અતિમુજ જીવનનો એટલે કે ગૃહની સૃષ્ટિ સંબંધોનો રહેશે ને રહેવો જોઈશે, એટલે જો સ્ત્રીનું વનજી ગૃહપક્ષી એટલે કે કુન સ્ત્રીનું રહ્યું હોય તો જ પેના સ્ત્રીસહજ મૃદુતા મધુરતા વ ગુણો બહારની દુનિયાના તેના પ્રવેશમાય શક્ય બનશે, ને કામે લાગશે

પણ જો ગૃહજીવનને ભોગે તેણે બહારની કામગીરી સ્વીકારી હશે તો પશ્ચિમમાં જેમ બન્યું છે તેમ અહીં પણ બનશે કુદબજીવન લૂખ

મહું નષ્ટબ્રષ્ટ છિન્નલિન્ન થઈ જશે. અને તે પોતે બની જશે પુરુષનું નિષ્કળ અનુકરણ કરનાર સર્વબ્રષ્ટ જીવ.

એથી સામી બાહુએથી વિચારીએ : જો સ્ત્રી આંતરથી મૃદુમધુર રહી હશે તો તેનો લાલ બહારનાં જગતને મળશે. એટલું જ નહિ તેને પોતાને પણ બહારના જગતથી માત્ર બસ થવાનું નથી. પોતાની આંતરતમ જશ્વરત માટે તેને ઘરભણી, કુટુંબભણી વગવાનું ગમશે. જેમ દેવળ સીમિત સંકુચિત-ગૃહજીવન તેને માટે પૂરતું નથી, નયું બહારનું જગત તેને માટે પૂરતું નથી. જો એ હકીકત પુરુષ માટે સાચી ને ઉચિત છે તો સ્ત્રી માટે વિશેષે કરીને છે. એ દૃષ્ટિએ બહારના સંદર્ભવાળું એટલે કે વિશાળ દૃષ્ટિ-મિન્દુવાળું ગૃહજીવન સ્ત્રીએ કેળવવાનું રહેશે. તો ગૃહજીવનના સદ્ગુણો સાથે તેણે બહારના જગતમાં વર્તવાનું રહેશે. સમાજજીવનને માફકસર રાખવા માટે તેણે ગૌરવ તેમજ માધુર્યમૃદુતા ટકાવી રાખવી રહેશે.

આપણા પ્રાચીન કાવ્યકાઓ સાહિત્યનો ઉદ્દેશ સમજાવતાં કહે છે કે કાવ્યે કાન્તાની જેમ હેતુથી હિતવાર્તા કહેવાની છે. ત્યાં આગળ સ્ત્રીની પ્રકૃતિમાંથી જન્મેલી તેની કામગીરીનો સાચો ઉલ્લેખ મળી રહે છે.

આપણો પદ્ધતાવા કરતો નારીસમાજ પશ્ચિમનું અંધ અનુકરણ કરશે કે પછી સમજપૂર્વકની સમાજોપયોગી વર્તન દિશા નક્કી કરશે ?

મનોમય પુરુષ

કિશનસિંહ ચાવડા

પાનંજલિએ મન એજ મનુષ્યનાં બંધન અને મુક્તિનું કારણ છે એમ કહીને એ કારણની સેવતા અને શક્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. મન વડે જ મનુષ્ય થયો છે. પશુઓથી મનુષ્યને અદ્યગ કોટિએ સ્થાપનાર આ વિવેકશીલ ગર્ભવંત મન છે. છતાં આશ્ચર્યની ઘટના તો એ છે કે જે આપણી સંપદા છે તેને વિશે જ આપણે વધુમાં વધુ અજ્ઞાન અને બેદરશાર લીએ. એનું પરિણામ એ આચ્યું છે કે એનો જડેચોક દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે, અનાદર થઈ રહ્યો છે. છતાં આપણું રૂંવાડું ફરકતું નથી. મનુષ્ય મુખ્યત્વે મનોમય પુરુષ છે. મનોરથોનો સરળનાર, અભિધાપને અવતારનાર અને એ બન્નોને પોતાની તેજસ્વી શક્તિ વડે સિદ્ધ કરનાર મનુષ્યમાં, સમુત્થાનત થઈને પ્રભુનો સમોપડિયો સખા થવાની, અરે ખુદ પ્રભુમાં અંતરબાહ્ય થઈને પ્રભુ બની જવાની અપૂર્વ અને અનન્ય ભર્ગવંત શક્યતાનું ખીજ પડેમું છે એ સસપી ભણે એ તદ્દન બેવાકેફ હોઈને બેવકૂફની નિંદાની છત્રી રહ્યો છે. વિશ્વની ધણી મોટી માનવસંખ્યામાં દંજય, આદિગ ભતિનું Ignoranceનું જીવન જીવે છે. એનામાં અહંકારનું કેન્દ્ર પણ દંજ પ્રગટ થયું નથી. જે મોટી સંખ્યામાં અહંકારનું કેન્દ્ર બંધાયું છે તેમાં મનોમય પુરુષ ભ્રમત થયો નથી. જે મોટી સંખ્યામાં મનોમય પુરુષ ભ્રમત થયો છે, તેમાં તે ક્રિયાશીલ બન્યો નથી. જેમાં ક્રિયાશીલ બન્યો છે તેમાં વિવેકદર્શનની અખત છે અને વિવેકદર્શી લોકસંઘનો સંસ્કૃત સમાજ દંજ સ્થાપના હંમેશમાં અટવાયા દરે છે. ઘણી અરધ સંખ્યા પોતાને બહેલી આ કુરુજ.

વડે વિમૂલિત છે, સભાન છે, સક્રિય છે, અને જાગૃતિપૂર્વક પોતાની જીવન-યાત્રા ચલાવે છે. આમાંથી કોઈક વિરક્તાનો જ જીવનરમ્ય પ્રભુલણીની સાચી દિશામાં દરિયથ બનીને ચાલે છે.

જે મનુષ્યમાં મનોમય પુરુષ જાગૃત થયો છે, જાગૃત થઈને ક્રિયાશીલ થયો છે, ક્રિયાશીલ થઈને વિવેકદર્શી થયો છે અને જેણે સ્વકેન્દ્રિતતાની સરહદો, આત્મચુંગળામણ અસલ્ય થવાથી જાળવવાનો નિર્ધાર કર્યો છે; અને જે એ અમલ માટે નિષ્ઠાપૂર્વક સજ્જ થયો છે તેમ જ વિચારનિષ્ઠામાંથી એ મનસના અલિનવ શિખરો સર કરવાની ક્ષમતા ધરાવી શકે છે.

લોકસમાજના મોટા ભાગના માણસો પોતાને વિશે વિચાર જ કરતાં નથી. બીજાનાં વિચારો પ્રમાણે ગતાનુગતિક આદતથી ચાલે છે. ધણા સારાં અને કાળેક દેખાતાં માણસો ઉછીના વિચારો ઉપર નભે છે. ધણા કલાકાર સર્જક અને સાહિત્યકાર કહેવાતાં માણસો વિચારચોરીના મનસક વેપાર ઉપર પોતાની ગાડી ચલાવે છે. બહુ જાણ માણસો વિચારતપ કરે છે. વિચારોની ઉપાસના વડે એમને કમાય છે. અને આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા સત્સજ્જનો સાધુપુરુષો અને સંસ્કૃતિકારો તથા સ્મૃતિકારો વિચારશીલતાની સમગ્ર પ્રક્રિયાને આત્મદર્શનના ઓજસ વડે રચીને મંગલ-ચાર વડે એમને સિદ્ધ કરીને વિચારોનું દર્શનમાં રૂપાંતર કરે છે. એ જ સંતસર્જકસાધકોની જન્માતમાંથી દર્શનનું ક્ષેત્ર જાળગીને વળી કોઈક વિશ્વ-મનસને આકર્ષિત કરે છે. અને કોઈ વિરલ વિશ્વતિરીક્ષ કાન્તદષ્ટા મહર્ષિ, ભગવાનની પરાવાણીને પહોંચી ઝડપ અને સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી કૃતાઈ થાય છે. ત્યારે અવતાર પણ આવા મહાત્માને પોતાના ગુરુની પ્રતિષ્ઠા આપી એમની પૂજા કરે છે.

સામાન્ય લોકસંઘની સાથે સંકળાયેલું મનસુપ્ત અવસ્થામાં હોય છે: કારણ આખો સંઘ મુખ્યત્વે Instinct ને આધારે અચેતનાત્મક જીવન જીવે જાય છે. જે સ્તરના સમાજની સાથે જોડાયેલું મન જાગૃત હોય છે ત્યાં વ્યક્તિના કામરૂપ-ઈચ્છાપુરુષની સાથે એ સંયુક્ત હોય છે. એટલે એ મનનું મત ઈચ્છાપુરુષની આરા પ્રમાણે ચાલવાનું હોય છે. ઈચ્છાપુરુષ પોતે અહંકારનો વઝીર છે. મન આ વઝીરનો રહસ્યમંત્રી છે. સ્વને સલામત રાખવાનો એમનો આદર્શ છે અને એ આદર્શ પ્રમાણે જીવવાનો એમનો પુરુષાર્થ હોય છે. જે વ્યક્તિ સ્વ-અર્થી છે. સ્વકેન્દ્રીત છે તેને પોતાની જ પડી છે. બીજાની એને કશીજ પરવા નથી. સહજ ભાવે એ બીજાને જોગે પણ

પોતાનો સ્વાર્થ સાચવે છે. પોતાના સ્વકેન્દ્રની રક્ષા કરે છે. ખંડનાત્મક દષ્ટિ અને નકારાત્મક વલણ, એ આ મનમાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

આવો મનામય પુરુષ જે ઈચ્છાપુરુષનો દાસભાવે સાથી અને સાક્ષી છે તે ક્યારેક પોતાની પરાધીનતા અને અસહાયતાથી અકળાય છે. જ્યારે આ અકળામણુ અસહાય થાય છે ત્યારે એ ઈચ્છાપુરુષની અવગણના કરી, એની સામે બળવો પોકારી પોતાના મૂળ સ્વરૂપબન્ધુ મનસનું સૌહાર્દ સ્વીકારે છે. વડીલ બંધુની પાસે, એને ચરણે બેસી એ પોતાની અશુદ્ધિ, અપૂર્ણતા અને અસહાયતાને ઝાળખે છે, એમાંથી મુક્ત થવાના ઉપાયો અને ઉકેલો મેળવે છે; અને ભાઈની ઝોથમાંથી દિ'મત મેળવી સ્વની સેવામાંથી નિવૃત્ત થઈ પરમાર્થની સેવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એને હવે પોતાનું તેજ, પોતાનું બળ અને પોતાની સ્વાધીનતા પાછું મેળવ્યાની ખુશી થાય છે. મન પણ મનસ જેવું જ સ્વરૂપ ધીરેધીરે ધારણુ કરે છે.

મનસ નિષ્કાવંત છે. વિભૂતિના તેજનો એને સ્પર્શ અને સમાગમ થયો છે. એટલે એને પોતાના પ્રાપ્ત સ્વરૂપ વિશે અસંતોષ જાગે છે. પોતાના સર્જનો અને સર્જકશક્તિ વિશે એ બ્યાકુળ બને છે. ક્યારેક એને પોતાની અપૂર્ણતા સાહે છે. એણે ઝોજસ્વી ચેતનાના ધબકારા સાંભળ્યા છે એટલું જ નહીં, એણે ચેતનાની અમત્કારિક ઘટનાઓ નીરખી છે. એને અભીપ્સા જાગે છે કે ચેતનાનું એ ઝોજસ પામવું. હજી દૂંદની દ્વિધા છાલ છોડતી નથી. આ દૂંદની પેલેપાર જવાય તો ઝોજસ્વી ચેતનાનો કાયમી સમાગમ મળે. ચૈતસિક આનંદની પ્રાપ્તિ થાય. અને એ પદ્મમાંથી પૂર્ણ રીતે છૂટવાનો અને આત્મચેતનાના બોળે જવાનો મક્કમ પૂર્ણ નિરધાર કરે છે. ધીરેધીરે એ, આ નિરધારને પોતાની અભિજ્ઞ મનસિક ચેતનામાં ધારણુ કરીને એમાંથી એકાગ્રતાનો અને એકનિષ્ઠાનો આતશ ચેતાવે છે. આ અગ્નિ જ્યારે સમગ્ર ચેતનાની ધરતીને આવરી લે છે ત્યારે, ત્યારે એમાંથી સર્વોચ્ચ પણ વિચાર આયમી જાય છે, અને એને સ્થાને અધ્યાત્મ પ્રકાશ પથરાય છે. આત્મચેતનાનું અવતરણુ થાય છે. અપૂર્વ શાંતિનું વરદાન મળે છે. આ પ્રકાશ ધીરે ધીરે સમગ્ર ચેતનાને પ્રભાવિત કરે છે. આ ઝોજસ્વી મનસ પછી વિચારો વડે ક્રિયાશીલ નથી થતું, દર્શન વડે પ્રવૃત્ત થાય છે. વિચાર અહીં કેવળ દર્શનનો દારા છે. માણસનું મન જે હજી સુધી મનસ થઈને પણ કેવળ વિચારો ઉપર અવક્ષંપિત હતું તે હવે પોતે જ દષ્ટા બને છે. વિચારકની ચેતના હવે

૩પાન્તર પામીને દૃષ્ટાની જ્ઞાનચેતના અને કે ઓગ્તની મનસદેવે સત્યને આધારે પોતાની હચ્છી દેકાવે કે અડી જ એ અચને નહીં પણ અમમને પકડવાનો પુરુષાર્થ આદરે છે

ઓગ્તની મન પણ હજી સ્વાયત્ત નથી સ્વયં સપૂર્ણ નથી એને આ બંને અવધ્યાની, એમા અતર્હિત ચૈતન્યની જાણ છે એટલે એને હજી આ સ્વાયત્ત સપૂર્ણતા તરફ ઉચ્ચતની આરત જાગે છે આ આરતની ઉત્કટતા એનામા દિવ્ય અસતોત્ર પેદા કરે છે આ અસતોત્ર પેના આતશ વડે ફરી પાડે એતે છે પરંતુ આ આતશ એ પ્રાચીન આતશ નથી આ તો વૈશ્વામિ છે આ અમિદેનું શગ્ન એની રહીસતી મર્યાદાઓ, અવગેન રહેતી સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અપતાઓને સ્વાદા કરે છે જ્યાં આ રૂપાન્તર થયું કે ઓગ્તની મનસ પ્રબુદ્ધ પ્રજ્ઞાને પામે છે પ્રજ્ઞા પૂર્ણસત્ત્વ છે એ વસ્તુનો અવસર વેદ અને એનું જ સ્વચ્છાન છે પ્રજ્ઞા સત્યનો પ્રકાશ છે એ સત ચેતનાની સજ્ઞા છે વિચાર અને દર્શન એની સત્તાને વિનમ્રતાથી સ્વીકારે છે અને આજ્ઞામિતપણે એનો અમન કરે છે શ્રી અરવિંદે આ પ્રજ્ઞામનસની સત્તાના અને શક્તિના ચાર સ્વરૂપ દેખ્યા છે સત્ય જોવાની દૃષ્ટિ, સત્ય સાક્ષાત્કારી પ્રેરણાશક્તિ, સત્યને સ્પર્શનારી સંવેદશક્તિ અને સત્ય માથે સત્યની સ્થાપના કરનારી સવાદી વિવેકશક્તિ પ્રજ્ઞામનસના આ ચાર શક્તિ સ્વરૂપ ઉપરાંત મનસના ચતુર્થ મોપાન પણ એમણે બતાવ્યા છે પ્રજ્ઞામનસ પામેનો મનોમય પુરુષ પછી તો અતરપુરુષ અને છે અને અતરચેતનાનો એ પ્રભુ વિશ્વમનસને ધારણ કરવાની તપશ્ચર્યા કરે છે આ મહાતપની અખડ સાધના અને આત્મચરા વડે એવિચારીત અને વિકસિત થાય છે પ્રબુદ્ધ પ્રજ્ઞા અહીં કેવળ ઓળખાણપાત્ર બની જાય છે પાતતાના આ પુષ્પ વડે એ વિશ્વમનસની સુગંધિત ચૈતન્યશક્તિને ઓળખે છે અને આજ્ઞાત કરે છે આ અદ્ભુત અને અપૂર્વ ચેતનાનું રૂપાન્તર અને અવતરણ મનોમય પુરુષના અહની દેવી કહીને ઓળખાણને સમગ્ર ચેતનાને અતિમ સત્યની એકતા વડે રસીને પરમ સમુજ્જવન કરી દે છે આ પરમ સત ચેતના પામીને મનોમય પુરુષ સર્વાતિસર્વની સાથે પોતાના સબંધ જોડે છે હુ પદનું પૂર્ણપણે વિસર્જન થાય છે સત્યપુરુષ અવતાર પામે છે સમગ્ર વિશ્વચેતના એની પોતાની બને છે અખડઅવિનાશી અને સર્વવ્યાપક બ્રહ્મચેતનાનો પૂર્ણાંશ બની એ પરિપૂર્ણ થાય છે, ધન્ય થાય છે

મીરતોના

સાધન-ચતુષ્ટય

ડૉ. રમણલાલ જોશી

પરમાત્મા-સાક્ષાત્કારના અનેક માર્ગો આયજીવનદર્શનમાં દર્શાવાયા છે. એ પૈકી સાધન-ચતુષ્ટય માર્ગ જીણીતો છે. શ્રી શંકરાચાર્યે ‘અપ-રોક્ષાનુભૂતિ’માં એનું યોગ્ય રીતે જ મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. એમના મત પ્રમાણે સાધના-ચતુષ્ટયની પ્રાપ્તિ વિના સાધક સાધનાને માટે લાયક થતો નથી. આત્મચિંતન સારે જ શક્ય બને છે કે જ્યારે સાધકમાં સાધન-ચતુષ્ટય બરાબર ખીલી બિઠ્યા હોય. પરંતુ તે કાંઈ આપોઆપ બની આવતું નથી. એ માટે શંકરાચાર્ય બધો જાર પ્રારબ્ધ ઉપર નહિ નાખતાં પુરુ-પાર્થનો માર્ગ ચીંધે છે. તેઓ કહે છે કે ‘વર્ણશ્રમ ધર્મ’ અને ‘તપસ્યા’ દ્વારા શ્રી હરિ પ્રસન્ન થાય છે અને મનુષ્યને વૈરાગ્યાદિ સાધન-ચતુષ્ટયની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વર્ણશ્રમધર્મથી આ જમાનામાં પણ લોકવાની લાગે જ જરૂર હોય. વર્ણશ્રમ ધર્મને સાચા સ્વરૂપમાં સમજવાથી જીવન મોકળું, સ્વ-આશ્રયી અને તેજસ્વી થાય છે. તપ તો આપણી સંસ્કૃતિના પાયમાં રહ્યું છે, ‘તપ’નો સમાનાર્થ શબ્દ અંગ્રેજીમાં નહીં જડે. તપશ્ચર્યા દરી આપણા ઋષિવરોએ સનાતન સંપ્રદાયનું દર્શન કયું છે અને પરમ ઓજસ્વી ભાષામાં આપણી સમક્ષ એ પ્રગટ કયું છે. એટલું ખરું કે તપશ્ચર્યાની રીતિ સમય પ્રમાણે બદલાય છે પણ એથી મૂળ તત્ત્વમાં કશો ફેર પડતો નથી.

વર્ણાશ્રમધર્મ વિષે એક વસ્તુ વિચારવી જોઈએ. એક વર્ગ એવો છે કે વર્ણાશ્રમનું નામ લેવા સાથે જ અકળાઈ જાય છે તો એક વર્ગ એવો છે કે જે એનો અર્થ કેવળ શ્રદ્ધિયુક્તતા-જડતા-જડતા જ કરતો હોય છે. બંને વર્ગો એક જાતના અંતિમ પૂજારી છે. સ્વસંસ્કૃતિનાં વધારે પડતાં લાલન પાલન અને આચારશિથિલતા વ્યક્તિ અને જાતિને જેમદતવીય કરે છે તેમ નિજ સંસ્કૃતિનું સાવ વિસ્મરણ પણ બીજા પ્રકારની ભૂલ છે. બંને વચ્ચે સામંજસ્ય સ્થાપિત થવું ઘટે છે.

સાધન-ચતુષ્ટય :

(૧) વૈરાગ્ય (૨) વિવેક (૩) પદ્મસંપત્તિ (૪) મુમુક્ષુતા. પદ્મસંપત્તિ આટલી છે : (૧) શમ (૨) દમ (૩) ઉપરતિ (૪) તિતિક્ષા (૫) શ્રદ્ધા (૬) સમાધાન.

વૈરાગ્ય :—વેદાન્તાદિ શાસ્ત્રો વૈરાગ્ય ઉપર વિશેષ ભાર મૂકે છે. ગીતા સાંખ્યશાસ્ત્ર, પતંજલિનાં-યોગસૂત્રો વગેરેમાં પણ એનો મહિમા ઘણો જણાય છે. આનું અનુશીલ કરતાં પૂર્વે શંકરાચાર્ય ‘વિચાર’ ઉપર ભાર મૂકે છે. જેમ પ્રકાશ વિના કોઈ પદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી તેમ આત્મ-વિચાર વિના સાધનપ્રવૃત્ત થઈ શકતું નથી. જ્ઞાનમાર્ગના પ્રથમ પુરસ્કૃત શંકરાચાર્ય આત્મવિચારનું મહત્ત્વ બતાવે એ યોગ્ય જ છે. ‘જેમ ઘટાદિનું ઉપાદાન કારણ માટી છે તેમ અજ્ઞાનનું ઉપાદાન કારણ એ સૂક્ષ્મ અવિનાશી સત્ છે,’ ‘વિવિધ પ્રકારના સંકલ્પ જ આનો કર્તા છે’; ‘હું દેહ કે ઇન્દ્રિય નથી-ઉભયથી ભિન્ન છું’ એમ જિજ્ઞાસુ શાંત બુદ્ધિથી વિચારે છે. શ્રી રમણ મહર્ષિ પણ આત્મવિચાર તરફ ખૂબ ભાર મૂકે છે. “આત્મવિચાર વિનાની બીજી સાધનાઓ દ્વારા અહંકાર કિંવા બનતો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ચોર પોલિસ બનીને ચોરને એટલે કે પોતાને જ પકડવા જેવું છે, ખરું જોતાં અહંકાર બનતી હસતી જ નથી. એ સત્યનું દર્શન કરાવીને એટલો ‘આત્મવિચાર જ સાધકને આત્માના શુદ્ધ ચૈતન્યની કેવલ દશાનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.” વૈરાગ્યવિષે લોકોમાં સામાન્ય રીતે નિષેધાત્મક વલણ જોવામાં આવે છે. વૈરાગ્યથી સહિ અને સહિન સમસ્ત પદાર્થો પરત્વે તદ્દન ઉદાસીન બની જવું એવો અર્થ છે. પરિણામે વ્યક્તિમાં એક જાતનાં નિવેદ-નૈરાશ્ય પ્રવેશે, ગાળે તેને નિર્બળ, નિઃસત્ત્વ બનાવે છે. વૈરાગ્ય એ તો નાભરી સંસ્થિતિ છે. સાધનાની શરૂઆતમાં વિશ્વની ચીજો

પ્રત્યે સમતાયુક્ત માનસિક વલણ જરૂરી છે તેમ સાધનામાં આગળ વધ્યા પછી પણ પારત્વૈકિક સુખો-સિદ્ધિઓ પ્રત્યે પણ એવા જ વલણની જરૂર રહે છે. માટે તો શંકરાચાર્ય વૈરાગ્યમાં બ્રહ્મથી માંડી સ્થાવર પથ્થર સધળા વિષયોનો સમાસ કરે છે. મૂળે વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરવાનો ઉદ્દેશ માનવ મનને જે કાંઈ ક્ષણિક આભાસી અને ચંચળ છે એવા સુખમાંથી શાશ્વત સસ અને કાયમી સુખ માટે અભિમુખ કરવું એ હોવો જોઈએ, અને એ બરાબર છે. જગતના સૌ અધ્યાત્મ આચાર્યોએ પુનઃ પુનઃ એની એ જ વાત કરી છે કે, "ભાઈઓ, આ સાચું સુખ નથી. સુખનો આભાસ માત્ર છે. તમારે સાચો આનંદ જોઈ તો હોય તો અહીં આવો. આનંદ તમારી રાહ જોતો બેઠો છે" પણ 'મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ' જ આ વાતને જીવનમાં સાકાર કરે છે. એટલે જ સંતો ભક્તો-ભજનિકો કાવ્ય ઉપદેશ ને ઉદ્ઘોષ દ્વારા એની એ વાત કહેતા આવ્યા છે. વૈરાગ્યની ભાવના (conception) નો આ વિષયાસં એક રીતે સ્વાભાવિક લાગે છે તેવું કારણ આ છે. પણ સ્વાભાવિક લાગતી વસ્તુ હંમેશાં સાચી જ હોઈ શકતી નથી. જે લોકો વૈરાગ્યમાં પોતે સ્વીકારેલી વૈરાગ્યની ભાવનાનાં ગુણગાન ગાય છે- તેમનો ઉદ્દેશ સાચો હોઈ શકે. માનવ મનને ઉધ્વની મેર ઉન્મુખ કરવું, પણ એને પરિણામે ઉછરતી પ્રજાના માનસ પર નિરુત્સાહની, જીવનથી ભાગી જવાની-Escapismની વૃત્તિ પ્રાણુધાતક નીવડે એ ઉવેખવા જેવું નથી.

વિવેક : સામાન્યતઃ એને નિસાનિસવસ્તુ વિવેક કહે છે. અહીં અપરોક્ષાનુભૂતિમાં એને આત્માનાત્મામાં વિવેક કહ્યો છે. વસ્તુતઃ આબ્યાખત આત્મ વિચારમાં આવી જાય છે. અહીં જરા વિશાળ અર્થમાં એ વસ્તુ સમજી લેવી રહે છે. જીવનમાં દરપળે સસ-અસસ, સ્વાથી-નિસ્વાથી, જરૂરી-બિન જરૂરી (Essential & non-essential) નો વિવેક કરવો જ પડે છે. વિશ્વના સધળા પદાર્થોને આત્મા અને અનાત્માનાં ખાતામાં વહેચી લેવાના રહે છે. એ પછી એકનો સ્વીકાર અને અન્યનો પરિહાર કરવાનો રહે છે. આજ વસ્તુને ઉપનિષદો શ્રેય-પ્રેયના ગજબાહ રૂપે વર્ણવે છે. શ્રેય-પ્રેયનો વિવેક તે જ સાચો વિવેક. પણ સાધકની મુશ્કેલી અહીં આવતી નથી. સાચું શું અને ખોટું શું એ તો એ સમજી શકતો હોય છે, પણ સ્વીકાર પરિહારની બાબત આવે ત્યાં જ અટકીને એ બેસી રહે છે, થાપ ખાપ છે અને બહુધા બીજા પક્ષમાં જ પોતાનો

મન આપે છે. માનવીની આ નિર્જળના યુગો જૂની છે. એવી નિર્જળતાના પ્રતીક સમો દુર્યોધન ઉદ્દગાર કાઢે છે :

જાનામિ ધર્મં ન ચ મે પ્રવૃત્તિ ।

જાનામિ અધર્મં ન ચ મે નિવૃત્તિ ॥

“ધર્મ” શું એ જાણું છું પણ ત્યાં भारी પ્રવૃત્તિ નથી, અધર્મ” શું એ જાણું છું પણ ત્યાં भारी નિવૃત્તિ નથી.” એટલે ‘વિવેક’ ક્યાં પછી તદ્દનુસાર આચરણ કરતું એ મુખ્ય બાબત છે. અહીં જાગૃતિ, અધ્યાત્મવિપ્લવક પુસ્તકોના વાચનથી સધાયેલ મનની દદતા, પ્રભુકૃપા-ગુરુકૃપામાં વિશ્વામ વગેરે મદદરૂપ થઈ શકે છે. અને એમ કરવામાં આવે તો જ આત્મકૃપા પામી શકાય છે. એક વસ્તુ નોંધવા યોગ્ય છે કે શંકરાચાર્યે આત્માની મહત્તા અને તે યોગ્ય રીતે જ દર્શાવતાં દેહને કાંઈક ઉતારી પાડે છે. દેહને માંસમયોઽશુચિઃ માંસમય અને અપવિત્ર કહે છે. એમ હોય તો પણ સાધકે દેહની ઉપેક્ષા કરવાની નથી. બદલે દેહને પણ મંદિર માની એનું યોગ્ય સંવર્ધન કરવાનું રહે છે. શરીર તો બિચારું, આરાધારી સેવક છે, એની પાએથી એ રીતે કામ લેવામાં નથી આવ્યું. શ્રી માતાજી કહે છે, “In fact the body must not rule, it has to obey. By its very nature it is a docile and faithful servant ×××× the body has a wonderful capacity of adaptation and endurance. It is fit to do so many more things than one can usually imagine. ××× Thus the irrevocable law of death will have no reason for existing any more. (‘‘શરીર અંગે પ્રથમ વાત તો એ છે કે તે આપણું માલિક ન બની જતું બેઠકે. તેણે આપણી આરામાં રહેવાનું છે. અને શરીર એની કુદરતી પ્રકૃતિ મુજબ તો એક નત્ર અને વકાદાગ સેવક જેવું જ છે ૧ ૨ ૩ ૪ શરીરની પાસે સહન કરવાની અને સાનુકૂળ થઈ જવાની એક અદ્ભુત શક્તિ છે. આપણે સામાન્ય રીતે ધારીએ છીએ તે કરતાં કેટલીયે વધારે વસ્તુઓ શરીર કરી શકે તેમ છે. ૧ ૨ ૩ અને આ વસ્તુ સિદ્ધ થતાં અત્યારે જગતમાં મૃત્યુનું જે અકર જેવું શાસન છે તેને ટકી રહેવા માટે કોઈ કારણ રહેશે નહિ.’’

૫૬ સમ્પત્તિ :— શંકરાચાર્યે એનું સ્વરૂપ આમ બતાવ્યું છે :

સદૃશ વાસનાત્યાગ. શમોઽયમિતિ શ્વેદિતઃ ।
 નિગ્રહો વાહ્યવૃત્તીના દમ इत्यभिधीयते ॥
 વિપયેમ્ય. પરાવૃત્તિઃ પરમોપરતિહિ સા ।
 સહનં સર્વં દુષ્ટાના તિતિક્ષા સા શુભા મતા ॥
 નિગમાચાર્યવાન્યે ભક્તિઃ શ્રદ્ધેતિ વિશ્રુતા ।
 ચિત્તેકાગ્રય સંરલદ્યે સમાધાનમિતિ સ્મૃતમ્ ॥

વાસનાઓનો સર્વદા ત્યાગ કરવો એ શમ કહેવાય છે અને બાહ્ય-
 વૃત્તિઓનો નિગ્રહ કરવો એ દમ કહેવાય છે વિપયોથી પરાધુમ્બ થતું
 એજ પરમ ઉપરતિ છે અને સંપૂર્ણ દુષ્ટો સહન કરવા તેને તિતિક્ષા
 કહે છે શાસ્ત્ર અને આચાર્યના શબ્દોમા ભક્તિ ગણતરી એ શ્રદ્ધા છે અને
 પોતાના વાસ્તવિક લક્ષ્યમા ચિત્તની એકાગ્રતા સમાધાન કહેવાય છે માનનીનું
 ચિત્ત ધણુ ખુબ બદાલના વિપયોમા જ ભટકતું હોય છે તેને હૃદયમા વાળતું
 અથવા બાહ્યાકાર વૃત્તિને બહ્યાકાર મનાવવી એ ખૂબ જુદરતું છે વાસના
 અનેક પ્રકારની હોય છે, એમાંથી નિમ્મુક્ત થતું સહેતું નથી સ્વહૃદય
 પરીક્ષા (Self-Introspection) દ્વારા વાસનાઓને તપાસવી અને
 ક્રમેક્રમે એને અતિક્રમવા પ્રયત્નકીન થતું સમર્પણનો માર્ગ આ પરત્વે ખૂબ
 સહેલો અને સરળ છે અધ્યાત્મ તો ઈર્ષ્યા મારનો પરિત્યાગ કરનાનો કહે
 છે અહીં જ નીતિશાસ્ત્ર (Ethics) અને તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy)
 નો તફાવત છે શ્રી માતાજી તો એથી પણ આગળ વધી કહે છે કે ઇર્ષ્યાઓ
 કરતી એ એક માનવ તરીકે પણ શોભારૂપ નથી “If only
 from the point of view of a legitimate pride, man
 should be noble enough to renounce desire” ત્યા
 સુધી સાધકનું એક માત્ર લક્ષ્ય પ્રભુપ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી અધ્યાત્મમા
 એનો પ્રવેશ થયો ગણી શકાય નહીં બીજા કોઈ વિષયમા એને એ સિવાય
 રસ ન હોવો જોઈએ અર્થાત્ એના સંમગ રસવિપયો પરમ રસેશ્વર-
 રસો વે સહઃ એના પગમાત્મામાંથી જ આકાર લેવા જોઈએ સામાન્ય
 જીવનમા સહનશક્તિની જરૂર પડે છે એના કરતા સાધનામા એની જરૂર
 વિશેષ રહે છે સાધનામા નિર્વેદ અને પ્રતીક્ષાના સમયો (depression
 & waiting periods) સવિશેષ આવે છે કેટનીકવાર સાધના આતરિક
 રીતે (Underground) ચાલતી હોય છે આ સર્વદાગે તિતિક્ષાની
 જરૂર રહે છે આપણી પ્રાણુમય ચેતનામા સહનશક્તિ ઓછી છે, એટલે

વારવાર એ હુમરાણુ મચાવ્યા કરે છે શ્રી માતાજી એથી જ આપણને આદેશ આપે છે કે તિતિક્ષા—એ તમારો ધ્યાનમત્ર બની ગદેવો જોઈએ. શ્રી અરવિંદે ‘Synthesis of yoga’ મા યોગસિદ્ધિના ચાર સાધનોમાં શાસ્ત્ર અને ગુરુને પણ ગણાવ્યા છે. ગુરુ અને શાસ્ત્રના વચનોમાં અવિચલ થઈ હોવી જોઈએ ખરી રીતે તો બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના વચનો એ જ શિષ્યનું શાસ્ત્ર છે. છેલ્લી સપત્તિ તે લક્ષ્યમાં એકાગ્રતા છે એકાગ્રતા વિના કોઈ પણ સાધના સિદ્ધ થતી નથી એ વિરોભાગ્યે જ સ્પષ્ટીકરણની જરૂર હોય

મુમુક્ષુતા —છેલ્લું સાધન છે મુમુક્ષુતા અત્યાર સુધી માનવમન જે વિષયોમાં રમ્યુ પમ્યુ રહ્યું છે એમાંથી એને મુક્ત કરી પરમ સત્યની ખોજ પ્રત્યે એને અનન્ય નિર્ગથી વાળવું તે જ મુમુક્ષુતા છે અભીષ્ણના આતર-આશિ વિના સાધન શક્ય જ નથી સાધકે અત કરણમાં જડા ઊતરી એ જોવાનું રહે છે કે પોતાને ખરેખર શું જોઈએ છે ? જો સાચી અભીષ્ણ એનામાં પ્રગટશે તો બધા અતરાયો—પછી ભયેને એ અતિ ધણા મહાન હોય—ને એ ઝોળગી શકશે અને પછી તો અનુભૂતિઓના દ્વાર ઊઘડશે, અવનવી વિકાસ શક્યતાઓના દ્વાર ખૂલશે સ્વપ્નેય જે વસ્તુનો સ્વાદ ચાખ્યો નથી એ રસલોકના અમૃત આસ્વાદવા મળશે, દિવ્ય શક્તિની મધુરી છાયા શિરપે ઝૂમી રહેશે, જગતનું કોઈ બળ સાધનાને સ્થગિત કરી શકશે નહિ કારણ કે એ પરમ કરુણામયી પગશક્તિનું રક્ષણ—એનો અભય વર મળી ચૂક્યો હશે :

ચાવ, ઝગઝગ ચાવ, ડાબડે બારણા,
ચાવ, ચિરઉપવામના આજે થવાના પારણા

* * *

બાવ, તારો વાળ વાડો પણ નટી હાવા યરો,
બાવ, તારે પંચ અણુભુજ ન્યોત સધણુ ચીધરો,
બાવ, દિવ્ય મરાવ, માનસ તાંદરા ઘ પામશે
બગ અગની, બગ અગની બગ હે

ધર્મસમન્વયની ભાવના

ડૉ. દલસુખ માલવણિયા

આપણે દેશ અનેક ધર્મોની ભૂમિ છે એટલે એક રીતે જોઈએ તો તેથી ધર્મેનિ પોતાને આત્મસુધારનો અવકાશ મળી રહે છે, કોઈપણ ધર્મ તેના તે જ રૂપમાં ટપી શકે તો નથી તેણે આધુનિક થવું જ પડે અને આધુનિક થવું એટલે સતત જાગૃત રહી પરિવર્તન કરવું એ છે આપણું પરિવર્તન કરવામાં બધા ધર્મોએ અનેક બાબતોમાં સાધર્મ્ય કેળવવું પડે છે આમ થવાથી ધર્મોનું વૈવિધ્ય ઓછું થાય છે અને સમન્વય તરફ પ્રયાણ થાય છે આથી તે તે ધર્મો એક તો ઘર્ષ જતા નથી પણ તેમનો વિરોધ ઓછો ઘર્ષ જાય છે અને વિરોધ ઓછો થાય એથી જ સર્વધર્મ-સમન્વયના મૂળ દહ થાય છે આ બાબતને આપણે જરા વિગતે ચર્ચીએ.

ભારતના મૂળ નિવાસીઓનો ધર્મ કેવો હતો એની તો માન થોડા જ અવશેષોને આધારે ટપના જ કરવાની છે જે કાંઈ અવશેષો મોહન જોડેરા અને હડપ્પામાંથી કે અન્યત્ર મળ્યા છે તે એટલું તો કહી જાય છે કે આપણા ભારતના મૂળ નિવાસીઓનું ધ્યાન યોગ તરફ હશે તે યોગમાં શી પ્રક્રિયા હશે અને તેઓ શેનું ધ્યાન કરતા હશે એ વિગતો મેળવવાનું સાધન નથી પણ તેમનું ધાર્મિક વનણું યોગનું હશે એવું એકમત્ય તે વિદ્વાનોમાં સધાયું છે યોગના ધાર્મિક વનણુંવાળી એ મૂળ ભારતીય પ્રજાનો સપ્ત, ભારતથી બહારના પ્રદેશમાંથી આવી ભારતમાં વિજયી થનાર આર્યપ્રજા સાથે થયો ધર્મસમન્વયનું આ પ્રથમ પ્રકરણ છે.

ભારતીય શાત-સ્થિત નગરજનો ઉત્સાહથી યતનગતી ધુમકક પ્રગ્નના સપકમા આવ્યા ભારતીય પ્રગ્નએ જે નગરસંસ્કૃતિનો વિકાસ કર્યો હતો અને શાત-સ્થિત જીવનનો જે મદિમા હતો તેમા ગાખડુ પડ્યુ. યુદ્ધો થયા, ભાગતીય પ્રગ્નની દાર થઈ અને આર્યોનુ પ્રભુત્વ જનમ્યુ આર્યો ભારતમા સ્થિત થયા અને ભારતીય બની ગયા

ભારતીય બની ગયા એટલે માત્ર એમ નથી કે તેમણે ભારતને પોતાનો દેશ માન્યો. પણ એનો અર્થ એ પણ છે કે તેમણે સ્વીકારવા જેવા અનેક ધાર્મિક સંસ્કારો આત્મસાત કરી દીધા, આર્યધર્મને ભારતીય ધર્મનું રૂપ આપ્યું આર્ય અને આર્યેતરોના આ ધાર્મિક સમન્વયનુ સ્પષ્ટ રૂપ વેદ પછીના ઉપનિષદ કાળમા સ્પષ્ટ થાય છે. વેદોમા થયેલી ઈન્દ્ર વગેરે દેવોની સ્તુતિઓ જુઓ અને ઉપનિષદો વાંચો તો એક વાત જે સ્પષ્ટ થાય છે તે એ છે કે વેદમા અનેક દેવો આગધ્ય છે, વર્ણો આરાધનાનો ઉદ્દેશ બાહ્ય સપત્તિ અને પ્રજોત્પત્તિનો તત્તુ ચાનુ રહે તે છે પણ ઉપનિષદમા તો બાહ્ય સપત્તિને નિરર્થક બતાવવામા આવી છે અને સમગ્ર ધ્યાન એક આત્મા કે બ્રહ્મ ઉપર કેન્દ્રિત થયુ છે ઈન્દ્રાદિ દેવો સર્વથા જુનાઈ ગયા છે એમ તો ન કહેનાય પણ તેઓ ગૌણ બની ગયા છે પણ ઉપનિષદના સૂપિઓને મન એ દેવની આરાધના કરવા કરતા આત્મદેવની, બ્રહ્મની આરાધનાનુ વિશેષ મહત્ત્વ છે સપત્તિના ત્યાગનુ અને નહિ કે સપત્તિના ભોગનુ માહાત્મ્ય છે એ કાળે પણ અમુક વર્ગ તો પોતાના પ્રાચીન ધર્મોમા મશગુલ હતો અને ઉપનિષદોને મહત્ત્વ આપતો નહિ પણ ઉપનિષદના સૂપિઓએ જે કહ્યુ તે સમન્વયનુ પ્રથમ સોપાન હતુ જેને લઈને સમગ્ર વૈદિક પરંપરામા નવુ બગ આવ્યુ ઝગવેલુ એક ખૂણે પડેલુ સૂત્ર— ‘ઘક સદ્ વિદ્યા બહુધા ઘદન્તિ’ તેના નના અર્થમા ઉપનિષદમા પ્રકટ થયુ તેણે સમગ્ર ધાર્મિક વિચારણામા એવો પ્રચલ ધક્કો આપ્યો કે હવે માત્ર એક જ દેવ અને તે પોતાનો આત્મા-બ્રહ્મની ઉપાસના મુખ્ય બની ભાગતીય પ્રગ્નના દેવો અને ધાર્મિક પ્રક્રિયાનો પણ સમાવેશ કરતો અથર્વવેદ રચાયો હતો તે અને ઉપનિષદો પણ વૈદિક પરંપરાના માન્ય શ્રુતમા સ્થાન પામ્યા

વૈદિકોમા જેમ સમ વયધારા પ્રસ્ફુટિત થઈ તેમ વેદવિરોધી શ્રમણોમા પણ સમન્વયના એ ધાણુ દેખાય જ છે શ્રમણોમાના મુખ્ય જૈન અને બૌદ્ધ બને પોતાના ધર્મને આર્યધર્મ દરેવરાવવાનુ પસંદ કરે છે બાહ્યણને

ત્રેદાસી માનવાનું વલણ ધરાવે છે. પણ પોતાની રીતે શ્રમણને જ બ્રાહ્મણ કહેવાનું પસંદ કરે છે. યજ્ઞ એ લોકો પણ હોડતા નથી પણ બ્રાહ્મણ કરતાં આંતર યજ્ઞને મહત્ત્વ આપે છે. આમ આર્યપ્રજ્ઞના મુખ્ય બ્રાહ્મણ અને યજ્ઞને શ્રમણો પણ પોતાની રીતે સ્વીકારીને આદર આપે છે. અને એમ કહીને બનેના વિરોધને ગાળી નાખવાનો પ્રયત્ન થાય છે. આનું સુપરિણામ વેદિકોમાં પ્રચલિત ગીતામાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. ધર્મસમન્વયનું આ બીજું પ્રકરણ ઉદાત્તરે આપણી સમક્ષ આવે છે જેમાં બ્રાહ્મણ-શ્રમણ ધર્મોના ઉત્તમ તરફનો સર્વોત્તમ સમન્વય સધાયો છે.

ઝીકો, શકો, દ્રણો અને એવી ધણી નાની મોટી જાતિઓ દિન્દુસ્તાનમાં આવી અને ભારતની પ્રજામાં એવી ઓતપ્રોત ચર્મગર્મ છે કે આજે તેમની જુદાઈ શોધી જડે તેમ નથી. એ પરદેશી પ્રજાઓની કળા વગેરેની સજ્જનો ઉપયોગ ભારતીય આરાધ્ય દેવોની મૂર્તિ અને શિલ્પવિધાનમાં જે રીતે કરવામાં આવ્યો છે તે સાંસ્કૃતિક આદાનપ્રદાનનું ગૌરવવંતુ પ્રકરણ છે. ધાર્મિક મન્ત્રો વિશે વાદવિવાદની ગૌરવવંતી પ્રણાલીના મૂળ જોવા જઈએ તો તેમાં આ બધી પરદેશી પ્રજાઓનું પ્રદાન નગર્ય નદી મળે. આમ પ્રજાને ઉન્નતિને માગે આગળ વધારે એવી કોઈ પણ વસ્તુને આત્મસાત્ કરવામાં ભારતીય પ્રજાએ પાછી પાની કરી નથી. આ કાળે લખાયેલા કૃષ્ણચરિત અને ઈશુચરિતમાં જે સામ્ય જોવા મળતું હોય તો તેનું કારણ સમન્વયની ભાવનામાં જ શોધવું રહ્યું. બુદ્ધચરિત અને ખ્રિસ્તીચરિત, બુદ્ધચરિત અને મહાવીરચરિત તથા મહાવીર ચરિત અને કૃષ્ણ ચરિતમાં જે સામ્ય મળે તે આકસ્મિક માનવાને કારણ નથી પણ વિચારપૂર્વક આદાન-પ્રદાનની જે ભાવના છે તેણે જ આવી બાબતોમાં મોટો ફાળો આપ્યો હશે તેમ માનવું પડે. આ પણ સમન્વયની પ્રક્રિયાનું જ એક પરિણામ છે.

મધ્યકાળમાં મુસલમાનો ભારતમાં આવ્યા, અનેક દિન્દુઓએ મુસ્લીમ ધર્મને સ્વીકાર્યો તેમાં એકમાત્ર બળજબરી જ કારણ નથી પણ હસ્તશસ્ત્રી એકેશ્વરનિષ્ઠા અને બ્રાહ્મણતાએ પણ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. ભારતીય મુસ્લીમો અને ઇતર મુસ્લીમોમાં સંસ્કારનો જે બેદ દેખાય છે તે ભારતીય જનોના પરાપૂર્વથી આદ્યા આવતા અમુક દૃઢ સંસ્કારોને આભારી છે. ભારતીય ધર્મોમાં જે મૂર્તિવિરોધી સંપ્રદાયો મધ્યકાળમાં થયા તે મુસ્લીમોને આભારી છે. મુસ્લીમ કાળના કળાવિકાસમાં ભારતીય અને ઈરાની કળાની જે સમન્વય સધાયો છે તે પણ કાંઈ આકસ્મિક

ભારત અને ઇરાન વચ્ચે મધ્યકાળમાં અનેક ક્ષેત્રે આદાનપ્રદાન થયું તેનું એ સુદૃઢ છે. આ બધું જતાં ભારતમાં શક-હુણની જેમ હિન્દુઓ સાથે મુસ્લીમો એકરસ ન થઈ શક્યા તે દર્શાવત છે અને તેના કારણમાં વિશ્વના ચારે ખૂણે પ્રસારેલા ઇસ્લામને હિન્દુઓ સંપૂર્ણરૂપે હજમ કરી શકે તેવી સ્થિતિ સંભવી ન હતી એ છે. જૂની વિદેશી જાતિઓનો જે ધર્મ હતો તે ભારતીય ધર્મના પ્રકાશમાં અંતર્ગત જાય તેવી સ્થિતિ હતી. જ્યારે ઇસ્લામ વિશે તેમ શક્ય ન હતું. અને ઇસાઈ ધર્મ વિશે પણ શક્ય ન હતું. આથી તે બંને ધર્મો હિન્દુ ધર્મના અંગે થઈ શક્યા નહિ. અને એથી જ ધર્મસમન્વયથી ભાવના બળવતી બનાવવા વિશેષ પ્રયત્નની જરૂર હતી. મધ્યકાળના સંતોએ ધર્મસમન્વય માટે ઘણા ઉત્સાહ બતાવ્યો. આથી હિન્દુધર્મના વિવિધ સંપ્રદાયોમાં પરસ્પર વૈમનસ્ય ઘટ્યું પણ તે સૌનો ઇસ્લામ અને ઇસાઈ સાથે યથાયોગ્ય સમન્વય સધાયો નહિ. થોડાઘણા સધાયો અને વૈમનસ્ય ઘટવાની અણી પર હતી ત્યાં જ રાજનીતિએ ધર્મમાં પ્રવેશ કર્યો અને અગ્નિજ્વેએ ધર્મની ખાઈવધારે પહોળી કરી અને હિન્દુ-મુસલમાનોને પરસ્પર લડાવ્યા. એના પ્રતિકારમાં ગાંધીજીએ સર્વધર્મ સમન્વયની પતાકા નવા જોમથી ફરકાવી અને ભારતમાં ધર્મવિચારમાં જે પરાપૂર્વથી સમન્વયની સાધના ચાલી આવતી હતી તેનું નવજાગરણ કર્યું. ગાંધીજીની ધર્મભાવનાની ચાવી એ જણાય છે કે વ્યક્તિ પોતાના ધર્મને પૂરે આદર આપે જ છે. તો તેણે જ આદર ધૃતિર ધર્મ વિશે પણ રાખતી થાય. બધા ધર્મો એક થઈ જાય એવો સંભવ જ્યારે ન રહે ત્યારે આ ભાવનાનો વિકાસ કરવામાં આવે તો ધાર્મિક ઝૂન, જેને લઈ ધાર્મિક વિવાદ જલા થાય છે તે નિમૂળ થઈ જાય. આઠમી સતાબ્દીમાં થયેલા આચાર્ય હરિલાલે પોતાના દાર્શનિક ગ્રંથોમાં આ જ તત્વનો પ્રચાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમણે એ કાળે ઘોષણા કરી હતી કે જુદા જુદા ધર્મ-દર્શનના પ્રવર્તકો સમાન કોટિના છે, સર્વશ છે, વીતરાગ છે. તેમના ઉપદેશમાં જે ભેદ દેખાય છે તે અધિકારી શ્રોતાની ભૂમિકાબેદને લઈને છે અને નહિ કે તેમના મૂળ તત્ત્વદર્શનના બેદને લઈને. આટલું પણ જો આપણે આત્મસાત્ કરી લઈએ તે આચાર્ય હરિલાલ અને ગાંધીજીની ભાવનાને ધાર્મિકક્ષેત્રે અપનાવી જણાશે અને ધાર્મિક કલહોને અવકાશ રહેશે નહિ.

ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ

જિતેન્દ્ર જેટલી

‘ધર્મ’ રક્ષાએનો હોય તો રક્ષણ કરે છે, આ સૂત્ર આપણને દૂઠામાં પણ ધણુ ધણુ કહી જાય છે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બંનેને એ સરખી રીતે લાગુ પડતું આ સૂત્ર છે. આ ધર્મનો અર્થ આપણે વ્યાપક લઈશું એટલે આ વાતનું રહસ્ય તુરત જ સમજાશે આપણે બધા જ વ્યક્તિ તરીકે અને પ્રજાના એક અંગ તરીકે સમજીએ છીએ કે દૈનિક જીવનમાં આપણે સત્ય યોગ્ય જોઈએ અને એના પરિણામ રૂપે પ્રામાણિકતા રાખવી જોઈએ આ વાત કોઈ પણ ન સમજતું હોય એવું નથી આ વ્યક્તિનો તથા સમષ્ટિનો ધર્મ છે પરંતુ આપણે આપણા જીવનમાં તથા ચારે તરફ નજર ફેરવીએ તો જણાશે કે આ બાબતનું આપણે પાનન કરી શકીએ છીએ ખરા ? વ્યાવહારિક નીતિને નામે આપણે કેટલાય પ્રશ્નનું સત્ય જાણી શકીએ છીએ અને અપ્રામાણિક ધર્મને છીએ આનું પરિણામ એ આવે છે કે વ્યક્તિમાં પોતાનામાં તો પોતાનું તેજ આજીવન સાથે જ પણ સાથે સમષ્ટિ પણ નિર્બળ બને છે આનો અનુભવ આપણે રોજ જોઈએ છીએ પણ એમાંથી ઘડો લઈ કશું પણ શીખતા નથી

જિંદગીનું તરીકે આપણે સરખાને આપણા તરફ તથા અન્યાયોને કારણે દોષ આપવામાં પાછી પાની ખરતા નથી પરંતુ વ્યક્તિગત જીવન તથા સામાજિક જીવનમાં જે પ્રામાણિકતા જોઈએ એ પણ આચરતા નથી

આ કારણે આપણી વાણી સત્ત્વહીન થઈ ગઈ છે. જેમ કે આપણે એક સાદું દષ્ટાંત લઈએ. જુદો જુદો ધર્મો દરનારામાંથી કેટલા નાગરિકો સાચી રીતે આવક વેરો સરકારને ભરે છે ? આપણે શિક્ષકથી શરૂઆત કરીએ. શિક્ષકનો પગાર તો ફૂંકો દોષ છે એ સમજ્યા પણ જે શિક્ષકો ટ્યુશન કરે છે એમાંથી કેટલા પોતાની સાચી આવક દર્શાવી આ આવકનો આવકવેરો ભરે છે ? આપણે બહુ થોડા શિક્ષકો સાચા શિક્ષકો આ રીતના મેળવી શકીનું જ્યાં શિક્ષક કે જે પ્રજાના ચારિત્ર્યનો ધણતર છે એની આ દગા છે ત્યાં બીજા ધધાદારીઓનું તો પૂછુજી શું ? વેપારી, ડોક્ટર, વકીલ તથા એવા અનેક બીજા ધધાઓ છે જ્યાં પ્રામાણિક આવક કરવા ઉપરાંત બીજી રીતની આવક આપવી હોય પણ એ સાચી રીતે દર્શાવી આપણે આવક વેરો આપતા નથી. આમ જ્યાં આખી પ્રજામાં આ રોગ વ્યાપક હોય ત્યાં પ્રજાનું ચારિત્ર્ય શી રીતે ખીણે ? આવી પ્રજાની સરકારમાં પણ ચારિત્ર્ય ન હોય એવી એ પણ એ જ રીતે રાજ્ય કરે એ સ્વાભાવિક છે. સરકાર તથા પ્રજા બંને પરસ્પર એક બીજાને દોષ આપે પણ આખરે દંડશક્તિ સરકાર પાસે હોઈ એને આધારે એ પ્રજાને દબે. પ્રજા નિ સત્ત્વ હોઈ આવું દમન સહન પણ કરે. આપણે આ બાબત સ્પષ્ટ જોતા આવ્યા છીએ. તેમ છતાં આવા અન્યાય સામે લડવાની કે પોકાર-સાચો અવાજ ઉઠાવવાની શક્તિ પણ આપણે ખોઈ બેસી છીએ, આનું કારણ આપણે આપણો ધર્મ-નાગરિક તરીકેનો ધર્મ પાળતા નથી. પછી જે રક્ષણદાર છે એને જ દેશવટો આપીએ તો આપણુ રક્ષણ કોણ કરે ?

ખીલુ ઉદાહરણ લઈએ. વેપાર દરનાર દરેક વેપારી એ બરાબર સમજે કે કાળા બજારથી વધારે ધન પ્રાપ્ત કરવું એ પાપ છે આમ છતાં તક મળતા કાળા બજારથી નાણા પ્રાપ્ત કરવાનું યા અર્થોપાજ્ઞન કરવાનું કામ વેપારી વર્ગમાંથી મોટા ભાગના કરતા હોય છે સાથે જ કાળા બજાર સાથે બૂમરાણ પણ એ જ વેપારી વર્ગ રોજબરોજ કરતો જાય છે. પરંતુ આ બૂમરાણ તદ્દન પોકળ છે એમ એ સમજે પણ છે. કોઈક વાર તક મળી મળતી તો પણ વધારે બૂમરાણ મચાવે છે તેમ છતાં તક મળતા પાછો પોતે જે વસ્તુનો દોષ જોતો હતો એ પોતે જ કરતો થઈ જાય છે પરિણામે આ વેપારી વર્ગનો અવાજ કે વાત નથી સગકાર સાંભળતી કે નથી સામાન્ય પ્રજા એમાં ઈતમાર ચૂકતી, આમ વેપારી પોતાનો સાદો ધર્મ ચૂકે છે પછી રક્ષણ માગે તો કોણ એનું રક્ષણ કરે ?

ધર્મના આચરણથી જે તેજ આપુ નેઈએ એ તો ગુમાવી બેઠા છીએ પછી રક્ષણ માગીએ તો કોઈ આપે ખરું ?

શિક્ષણ ક્ષેત્રે વર્ગીએ આપણે જાણીએ છીએ કે આપણ શિક્ષણનું વોરણ નીચું ઊતરતું જ જાય છે આમ છતાં એસ એસ સી ની પરીક્ષા પૂરી થાય કે યુનિ ની પરીક્ષાઓ થાય એટલે પરીક્ષકોને ત્યાં વાલીઓની તથા વિદ્યાર્થીઓની દોડદોડ શરૂ થાય છે પરીક્ષકોને પણ આમા પોતાની મદત્તા તથા લાભ દેખાય છે એ દયુગન રાખ્યું હોય છે તેઓ પરીક્ષક હોય તો પછી જેનું દયુગન રાખ્યું હોય એને તે ગમે તે રીતે ઉત્તીર્ણ કરવો યા કરાવવો પડતો હોય છે આપણે બધા આ એક ભય કર અનિષ્ટ છે એમ મનગ્રંથે છીએ તેમ છતાં મનમ આવીએ કે મોકો મળે આમાથી દૂર ગહેવાને બદલે આમા વસગર્જએ છીએ આમ આ પ્રગતિથી પ્રવૃત્તિ વધારે અને વધારે ફેનાતી જતી હોય તો પછી આપણે આપણા શિક્ષણના ધોરણો અને પરીક્ષાના ધોરણો ઊતરે છે એમ ધૂમે મારીએ એનો અર્થ કાઈ ખરો ? જે ધર્મ શિક્ષકે શિક્ષણ આપનાર તરીકે બળવનો નેઈએ એ બળવે નહિ તથા વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થીના વાની પણ દૂકા ગાળાને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા પોતાનો ધર્મ પણ ચૂકે તો આમા આપણું મ્તર નીચે જાય એનો દોષ કોનો ?

આ જ રીતે નોકરીમા પણ આપણે જે વેતન મેળવતા હોઈએ એ મુજબ આપણી ફરજનું પ્રમાણિત્વને પાનન કરીએ છીએ ખરા ? શુ સરકારી કે શુ ગિન સરકારી બધે જ રથને કમચારીઓ માટે આખા સમાજની આ ફગિયાદ છે આમા કોઈ પણ રથને અપવાદ નથી એમ નહિ તેમ છતાં પોતાને સોપાએન કામ અથવા પોતે જે કામની જવાબદારી તેમને લાઈને સ્વીકારી છે એ કામ પૂરેપૂરી જવાબદારીપૂર્વક નિઃ સાથે કરવાનું સમજવા છતાં આપણે એનું પાનન કરીએ છીએ ખરા ? એ ન કરીને પણ પાછા બીજા પોતાની ફરજનું પાલન નથી કરતા એ માટેની ધૂમરાણ મગાનવામા પાછી પાની પણ નથી કરતા પરતુ આધાર વિનાની આ ધૂમરાણ કેટલા સાબળે ? જ્યાં સમષ્ટિમા જવાબદારીની ભાવના ન હોય ત્યાં આવી ધૂમરાણ ન માભળાય તો એમા આશ્ચર્ય થાય ખરું ?

આવા તો અનેક ઉદાહરણો આપણે આપણા દેનદિન જીવનમા જોઈ શકીએ છીએ અને અનુભવીએ ઈએ પરતુ એ જોવા છતાં પણ આપણે તદ્દન અધ હોઈએ અને બધિર હોઈએ રીતે વર્તીએ છીએ

આપણે જ્યારે પણ આપણા વિચારોને વાણીમાં વ્યક્ત કરવાનો સમય આવે છે ત્યારે બહુ સારી રીતે અને જોરશોરપૂર્વક રજૂ કરીએ છીએ પણ આ વિચારોના પાનનનો સમય અને આચરવાની તક આવી છે ત્યાં આપણે કોણ જાણે ક્યા કારણે પણ શિથિલ થઈ જઈએ છીએ અર્થાત આપણે વાણીમાં ખૂબ જ શરા થઈએ છીએ પણ જ્યાં આચરણની વાત આવી કે આપણુ વાણીનું જોગ ક્યાય ઠીકી જાય વિચાર ધણા સારા કરીએ છીએ જ્યારે આચારમાં મીડુ હોય છે

ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિત એ સૂત્રમાં જ સત્ય રહેતું છે એ વિચારનું નથી પણ આચારનું છે ધર્મનો વિચાર નહિ પણ ધર્મનું આચરણ જે કરે અને આચરણ દ્વારા જે ધર્મનું રક્ષણ કરે છે એનું રક્ષણ ધર્મ કરે છે આ બાબત જોટલી વ્યક્તિગત રીતે સાચી છે એટલી જ સામાજિક રીતે પણ સાચી છે આ સૂત્રનું બીજા ધર્મના આચરણમાં જ રહેલું છે વ્યક્તિગત રીતે જોઈએ તો આપણા મહાપુરુષો કે જે વિચાર કરતા આચરણમાં જ માનનારા છે એમના બીજાને આપણે જોઈએ સત્ય અને અહિંસાના સાચા ઉપાસક ગાંધીજીનું બીજા કેટલું હતું એનો અનુભવ આપણે કર્યો જ છે સમષ્ટિની રીતે જોઈએ તો પશ્ચિમની જે પ્રજાઓનું ચારિત્ર્ય-સામાજિક ચારિત્ર્ય જિનું છે ત્યાં એ પ્રજાની સરકાર પણ પ્રજા ઉપર અન્યાયો કરતા હોય છે પ્રજાના કે દેશના હિતમાં ન હોય એવું આચરણ કરતા ખૂબ જ વિચાર કરે છે આ પણ આપણો અનુભવ છે તુ સ્વિટ્ઝરલેન્ડ કે શુ અમેરિકા, શુ પશ્ચિમના અન્ય દેશો સામાજિક ચારિત્ર્યનું ધોરણ આપણી પ્રજા કરતા પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક જિનું છે આને પરિણામે ત્યાં પ્રજાનો અવાજ પણ એવો જ વીંધવાન છે

આપણે જોડના જલદીઆ સૂત્રનું સ્વસ્થ સમજીએ પ્રમાણેનું આચરણ કરતા ધર્મશુ એટના જલદી આપણે નિર્ભીક તથા સત્પરશીન ધર્મશુ દૂકમાં, ધર્મ કોષ્ટક પણ પ્રકારનો દોષ પરંતુ એનું બીજા એના સમજણપૂર્વકના આચરણમાં રહેતું છે આચારણ વિનાના વિચારમાં નહિ આ આપણે બરાબર સમજીએ તો કોષ્ટકને દોષ આપવાને બદલે આપણો પોતાનો ક્યા દોષ છે એ જોતા ધર્મશુ અને એ દૂર કરવાના પ્રયત્નથી જ ધર્મનું પાનન થશે અને આપણુ રક્ષણ પણ થશે આ એક અત્યંત નાની પણ અગત્યની તથા મહત્વની વાત જે દરેક સમજે છે પણ દુર્ભાગ્યે આનું આચરણ કરતા નથી આપણુ મનોગણ એવું થાય કે જે વાત સારી છે અને સાચી છે જે એમ આપણે સમજીએ તેનું આપણે આચરણ કરીએ

ભગવાન જુદ્ધ અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તેમનું સ્થાન

શાન્તિલાલ. લા. જોષી

“જ્યારે જ્યારે પ્રચલિત ધર્મ” ગ્જાનિ પામે છે અને માનવના વિદ્યાસમાં રૂઢાવટ જોવી દરીને તેના જીવનને આગળ પ્રગતિ કરતું થંભાવી દે છે, સારે સારે માનવની જિવ્હાયાત્રાનું સંચાલન કરવા માટે દોષ દિવ્ય વ્યક્તિ યા તો અવતાર અચૂક અવતરે છે અને રખડનગીલ માનવપ્રકૃતિને હસ્તાવક્ષણ આપી આગળ દોરે છે.” એ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની ઉક્તિ અનુસાર જ્યારે ભારતમાં વૈદિકધર્મના સંકુલ ક્ષિપ્રાકોષની સંખ્યા વધી ગઈ, યજુર્વેદમાં ‘યૂષ’ (યજ્ઞમાં હોમી દેવામાં આવનાર પશુને બાંધવાને ખીસો)નાં અર્ચન અને યજ્ઞન થવા લાગ્યાં અને ઉપનિષદમાં કરેલ ‘અત્યસ્ત અક્ષર’ને માત્ર ‘વિશ્વાતીત’ ગણીને તેનું ધ્યાન ધરવામાં દનિદનવ્યતી સમજવામાં આવતી અને તેને પરિણામે વિશ્વમાં જનમાત્ર તરીકે રહેલા ‘બ્રહ્મ’નો અનાદર અને ઉપેક્ષા મેવજામાં આવનાં દનાં, સારે આપણા ભારતમાં ભગવાન જુદ્ધનું પ્રાગટ્ય થયું.

શુદ્ધિનો દતો. તે ધમ્પીવાર જંગ વિચારમાં બેસી જતો. તેનું મન સંવેદન-શીલ હતું અને શુદ્ધિ કુશળ અને પારખી હતી. વિવાદ કરી દેવાથી પુત્ર વિદ્યાસપ્રિય બનશે તે વિચારથી પિતાએ તેને રૂપમણી યશોધરા સાથે પરણાવી દીધો. પરંતુ, પુત્ર વિદ્યાસભા રૂખી જવાને બદલે બેઝટો વિચારમય થઈ ગયો.

સામાન્ય રીતે મનુષ્ય પોતાના યુગની કેળવણી મેળવે છે અને તેનું અદ્યક્ષ કરતી વેળા શક્તી દૃષ્ટિથી જોતો નથી. મનુષ્ય કે તેને જે કંઈ શીખવાડવામાં આવે તે અદ્વાપૂર્વક અદ્યક્ષ કરી લે છે. સિદ્ધાંતો સ્વભાવ આપી તદ્દન વિપરીત દતો. પોતાની શુદ્ધિમાં જે વસ્તુ બરાબર બેસે તેને જ તે પોતાના જીવનમાં સ્થાન આપતો. તે સમયના વૈદિક ક્રિયાકાંડો તેને નહત નિરુપયોગી, નિર્માણ અને શુદ્ધિદીન જણાતાં તેનો તેણે તદ્દન અસ્વીકાર કર્યો. બલકાળની જીવનનિષ્ઠ થઈ ગયેલી રૂદ્ધિઓ પ્રમાણે 'second hand' જીવન ગાળવું એને પસંદ ન હતું. એ જીવન આંતરિક સ્વાતંત્ર્યનો કદર શત્રુ છે એમ તેને દીવા જેવું સ્પષ્ટ થઈ ગયું. પરંપરાગત વિચારોનો ત્યાગ કરવો અગર તેનો ઉચ્છેદ કરવો એ વસ્તુ તે સમયમાં દુઃસાહસરૂપ ગણાતી, છતાં આ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય વ્યક્તિએ તે બધાનો મનથી કાયમ માટે ત્યાગ કરી દીધો. તેની જગ્યા પ્રકારની શુદ્ધિને આ પરંપરાગત વસ્તુઓ નિઃસાર લાગી.

મહાન જીવનની શરૂઆત જીંદગીના નાના પ્રસંગોથી જ થઈ શકે છે. શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિ એક જગાએ કહે છે "The web of life is spun out of the common things of life, and those common things you can control." સિદ્ધાંતના માનસસરીરના ઘડતરનો આરંભ આ જ રીતે થયેલો જોવામાં આવે છે. સિદ્ધાંતે 'દુનિયા' જોવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. પિતાએ આખી નગરીને શણગારી, અને કોઈ કુરૂપ, દુઃખી, રોગી કે જૂઠું વ્યક્તિ તેની નજરે ન પડે તે માટે તેણે ઢંઢેરા પીટાઓ પરંતુ, સિદ્ધાંતે સારથિને ગામની બહાર રથ લઈ જવાનું કહ્યું અને ત્યાં તેણે કમર : જૂઠું, રોગી અને મૃત સરીર જોયાં. "આ શું છે? અને શું આ બધું બધાને માટે અનિવાર્ય છે?" એમ સારથિને પૂછ્યું. સારથિએ જગતની વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ આપ્યો. બસ કુમારના ચાની સહયોગમાં જન્મ, મૃત્યુ, જરા અને વ્યાધિનું ચિત્ર અંકિત થઈ ગયું. આ દુઃખથી વ્યથિત થઈ તેણે સારથિને રથ પાછો વાળવાનું કહ્યું.

તસ્માદ્રથઃ સૂત નિવર્ત્યતાં નો વિહારમૂર્ખેર્ન હિ દેશકાલઃ।
જાનન્વિનાશં કથમાર્તિકાલે સચેતનઃ સ્યાદિહ હિ પ્રમત્તઃ॥

(બુદ્ધચરિત તુ. સ. ૬૨)

(હે સારથિ ! રથને તું પાછો વાળ. આ હરવા કરવાનાં કે આનંદ માણવાનાં સમય કે સ્થળ નથી. દુઃખને વખતે પોતાનો વિનાશ યોજીએ છે એમ જાણતી કઈ સચેતન વ્યક્તિ અહીં (આ જગતમાં) બેઠકાર થઈને રહી શકે ?) જીવનમાં આવા નાના નાના પ્રસંગો તો આપણે ઘણીવાર જોઈએ છીએ, અને કોઈકવાર સ્મશાનવૈરાગ્ય અનુભવીએ પણ છીએ. પરંતુ, થોડી વારમાં જ ‘પ્રમત્તતા’નાં ગાઢ આવરણ આપણી ઉપર ચઢી આવે છે અને આપણને મૂઢ બનાવી દે છે. પરંતુ, સિદ્ધાર્થ અસામાન્ય કોટિની વ્યક્તિ હતી. આથી તેનું સચેતન દિલ્લ જાગ્રત થઈ ગયું. મહાભારતમાં વ્યાસ કહે છે “પ્રમાદો મૃત્યુરેવ ચ” મૃત્યુ તે મૃત્યુ નથી, પરંતુ પ્રમાદ એ મૃત્યુ છે. સિદ્ધાર્થનો આત્મા જાગી ઊઠ્યો, તેની ચેતના પ્રબુદ્ધ થઈ, સામાન્ય માનવી અને અસામાન્ય માનવીમાં મહત્વનું તારતમ્ય એ છે કે સામાન્ય માનવી પોતાનો વિનાશ જાણતો હોવા છતાં પ્રમત્ત થઈને સંસારમાં ડૂબી રહે છે, જ્યારે અસામાન્ય માનવી પ્રમત્તતાને એકદમ ખંખેરી નાખે. અને સાંસારિક દુઃખનું મૂળ શોધે છે તે જાણવા માટે કટિબદ્ધ બને છે અને દુઃખનું મૂળ શોધી તેનો નાશ કરી જગતને તે દુઃખમાંથી મુક્તિ અપાવે છે.

કેળવણી ક્રિયાત્મક હોવી જોઈએ. તેનો ઉગમ જોએલી અને અનુભવેલી વસ્તુઓમાંથી થયેલો હોવો જોઈએ. પોતે અનુભવેલી પરિસ્થિતિમાંથી જ જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે તે સ્થાપી હોય છે. સિદ્ધાર્થને ઉપરોક્ત પ્રકારનું જ્ઞાન થયું તે સદૃજ રીતે થયું હતું. તે જ્ઞાન પુસ્તકોના પરિશીલનથી થયેલું ન હતું. ખૂંટકી આંખે અને ખૂંટકા હૃદયે તેણે જે કંઈ જોયું અને અનુભવ્યું તેનો તેણે છુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કર્યો. આ બાબતમાં તેણે પુરાતન શાસ્ત્રોનાં પ્રામાણ્ય શોધ્યાં નહીં, પરંતુ, પોતાના જ હૃદયમાં જોડા બિનરી તેણે દુઃખનું મૂળ કારણ શું છે તે વિચાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેણે જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરી લીધું. બીજા પાસેથી તેણે તે ધ્યેય ઉઝીનું લીધું ન હતું; પરંતુ, તેનું ધ્યેય પોતાને યજ્ઞેઽધ્યાનુભવનું જ સદૃજ પરિણામરૂપ હતું. તેની પોતાની સમજથી જ તેણે ધ્યેય નક્કી કરી લીધું. આવી રીતે જ્યારે વ્યક્તિ સ્વસમજથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અગર નિશ્ચિત કરેલ ધ્યેયની

દિશામાં કદમ ઉઘાડે છે ત્યારે જ તેનું પગલું વિકાસને મદદગમ નીવડે છે. બીજાના કલ્યાણી અગર કોઈ સ્થાપિત વિચારસરણીથી આકર્ષાઈને અથવા કોઈ રૂઢ થયેલી માન્યતાને અનુસરવાથી જ કામ કરવામાં આવે છે તે કામ સ્થાયી હોવું નથી અને અતે તે તેના જીવનને ગૂંમળાવી નાખે છે. અને છેવટે તે પ્રગતિને અટકાવે છે કોઈ પણ બાજુ સત્તા, ગુરુઓ, ધર્મ સપ્રદાયો, ક્રિયાકાંડો કે મનનત્ર મનુષ્યને સ્વતંત્ર વિચારક થવામાં મદદ કરવાને બદલે ધણીવાર અતરાયરૂપ નીવડે છે હા, એ વાત સાચી છે કે આ ઉપગ્રા બધા સાધનો સામાન્ય વ્યક્તિઓને વિકાસની દિશા બતાવે છે, અને અમુક અતર સુધી માનવને દોરે પણ છે, પરંતુ, જગતના પયગમ્મરોએ તો હમેશા એ બધા પર પરગત આવેના સાધનોને છોડીને પોતાના આત્માની જ સહાય લેનારું શીખવ્યું છે, ગીતા પ્રમોદે છે કે ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્—માણસે પોતે જ પોતાના ઉદ્ધાર કરાવે છે—સિદ્ધાંતને જીવનના જે વસ્તુ મળી તે વસ્તુ કોઈ શાસ્ત્રે કે સપ્રદાયે આપી ન હતી પરંતુ તેના પ્રમાદ-રહિત, સચેતન બનેના અત કરણમાં જ આપોઆપ સૂરી આવી હતી આ અત સ્ફુરણ માનવીના જીવનને હમેશા સાચી રીતે ધ્યેય તરફ દોરે છે એટલા માટે જ સિદ્ધાંતે શુદ્ધ બન્યા પછી જગતને ઉપદેશ આપ્યો હતો કે આત્માવીરો મઘ અન્યનો પ્રકાશ ઉઘીનો લેવાને બદલે માનવીએ પોતાના પ્રકાશથી સચાનિત થવાનું છે

ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ જગત બની ચૂકેલી તે વ્યક્તિએ અતરમાં જે સધર્મ અનુભવે હશે તેનું વર્ણન અહીં થઈ શકે તેમ નથી તેનું સમસ્તિતર કથન આપણને તેના સ્વમુખેથી પણ મળ્યું નથી પરંતુ, આ સધર્મને પરિણામે ૨૯ વર્ષની ઉંમરે એક રાત્રે તેણે પત્નીના શયનખંડમાં જઈને દીનાના ત્રાખા ટમટમતા પ્રકાશમાં યશોધરા અને પુત્ર રાહુનના છેના દર્શન કરી લીધા આ સમયે તેણે સાસારિક વૃત્તિઓ અને સત્યની મોઘની અદ્ભુત પિપાસા વચ્ચે તુમુન શુદ્ધ અનુભવ્યું અને છેવટે સત્ય પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ વિજયવતી થઈ તેમણે પોતાના સારથિ બનેને રથ નેડી લાવવાની આજ્ઞા આપી અને એ ધોર રજનીમાં “અનુપમ ન્યોતિ”નો માર્ગ પ્રદર્શ કરવાને તે રહેર બહાર ચાલી નીકળ્યા આ પ્રસંગને ઇતિહાસકારોએ ‘મહાભિનિષ્કમણ્’ કહીને બિરદાવ્યો છે આ પ્રસંગ જગતના ઇતિહાસમાં અબૂતપૂર્ણ છે આ ભવ્ય પ્રસંગને અનુનક્ષીને કોઈ કવિએ હંદુ સુધી મહાકાવ્ય લખ્યું નથી એ એક આશ્ચર્યકારક ઘટના છે! શ્રી

રામચંદ્ર પિતાના વચનને શિરોધાર્ય ગણીને પત્ની અને ભાઈ સાથે વનમાં જવા નીકળી પડે છે તે પ્રસંગની સરખામણીમાં આ પ્રસંગ કોઈ રીતે ઊત્તરનો નથી તે સમયના ભારતીયમાનસની આધ્યાત્મિક ઝખના અને અતિમ જ્ઞાનની પરિસીમાં પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવતી તપશ્ચર્યાઓ અને યાતનાઓ સહન કરવાની અદ્ભુત વૃત્તિ કેટલી હશે તે ખરેખર આજના યુગના માનવી માટે કલ્પનાતીત છે.

અનોખા નદીને કિનારે આવી ગૌતમે સુદર આબૂખણે ફેંકી દીધા અને સારથિને રથ સોંપી દર્શને વિદાય લીધી માર્ગદર્શક ગુરુની શોધમાં અનેક દિવસો વ્યતીત થયા કેટલાક ગુરુઓ મળ્યા પણ ખરા પરતુ, પોતાના જ્ઞાનની તૃપ્તિ છીપી નહીં કાયાને કષ્ટ આપનાથી પરમ સત્ય મળી આવશે એમ માની તેમણે અનેક દિવસો સૂધી ઉપવાસ કર્યા અને શરીરને કષ્ટ આપ્યું એકાએક તેમના હૃદયમાં જ્યોતિ પ્રગ્ની અને કાયકલેશ કરી શરીરની અદર વસતા આત્માને દુઃખ દેવાની ખીનકુન જગત નથી એવા જ્ઞાનનો ઉદય થયો અને ફરી આહાર શરૂ કર્યો બિહારના ધન્ય પ્રદેશમાં નિરજના નદીને કાંઠે જ્ઞાન મેળવવાના દૃઢ નિશ્ચયથી ગૌતમ આસનમદ્ધ થયા રૂઢાસને શુષ્કતુ મે શરીરમ્ ત્વગસ્થિમાસં ચિલય ચ યાતુ (આ આસન ઉપર ભલે મારું શરીર સુમાર્ષ જાય અને મારા ગામડી, દાડકા અને માસ ભયે ગળી જાય) આવા દૃઢ અને પોતાની નિશ્ચય સામે જગતનું કયું આશ્ચર્ય તત્ત્વ માયું જન્મું કરી શકે? ક્ષીમેધીમે મનની શાંતિ ગાઢ અને ઊંડી થતા લાગી આત્મિક ચૈતન્ય ખીની જન્મું અદ્ભુતો પ્રમુક્ત ચૈત્યપુરુષ એકાએક જાગૃત થયો આખરે છેવટની ધડી આવી. માનવજાતિનો મહા શત્રુ 'માર' ફરીથી એવાર સફળ થતા માટે આ મહામાનવ ઉપર પોતાની વોરમેના લઈને તૂટી પડ્યો નિમ્નવૃત્તિના અસખ્ય બગો એકાએક તેની સામે પ્રગટ થયાં તુમું મુદ્ધ જન્મું માનવજાતિનું કલ્યાણ થાય એટલા માટે દેવોએ અને દિવ્ય તત્ત્વોએ ગૌતમને મદદ કરી અને 'માર' પરાલખ પામ્યો સિદ્ધાર્થ ખરેખર 'સિદ્ધાર્થ' થયા ગૌતમ 'યુદ્ધ' થયા ક્ષીમેધીમે તેમનું ધ્યાન ગાઢ અને તીવ્ર બન્યું નિર્મળ શાન્તિનું અનંતરણ સમગ્ર શરીર અને મનમાં થયું કોઈ અસૈમિક આભા મનમાં પથગર્ભ ગર્ભ હૃદયની અધિઓ છૂંતી ગર્ભ તૃણા જુગાર્ભ ગર્ભ મનના સંકલ્પવિમ્લો ખરી પડ્યા મન કોઈ અવર્ણનીય જૂગિમાં નથ પામી ગયું આખું વિશ્વ કોઈ એક નિયમમદ્ધ તત્ત્વ (જ્ઞત) ને વશ વતીને ગતિ કરી

રહ્યું છે, અને સમગ્ર માનવજાત પ્રકૃતિને વશ થઈ શુખદુઃખાદિનો અનુભવ કરી રહી છે એવી પ્રતીતિ નિઃશંકપણે આ મહામાનવે અનુભવી.

હવે આ જ્ઞાન કોણુ ઝીંસે? ભવરાગનુ ચમન કરવા માટે કઈ વ્યક્તિ આ મહાચિકિત્સક પામે ઔષધ લેના આનંદે? આખું જગત તો તૃપ્ત્યાની પાછળ પડ્યું છે તૃપ્ત્યાનો નાગ કરવો અશક્ય છે અને ન્યા સુધી માનવાદ્યમાં તૃપ્ત્યાનો નાચ ચાલે છે ત્યા સુધી તેનો ઉદ્ધાર નથી. તો શુ આ મેગવેનુ ઔષધ નિરચક જગે? શુ તેનો લાભ માત્ર પોતાને જ મળતો અને બીજા માણસો શુ તેનાથી વચિત રહેજે? એ જાતની ગડમથન બુદ્ધતા મનમાં હજુ જન્મી ન જન્મી ત્યા તો તેના હૃદયમાં પ્રસન્નતા એટલેમ વ્યાપી ગઈ અને બૌદ્ધધર્મ ગ્રંથોમાં આપેલી કથાનક અનુસાર તેની સમક્ષ બ્રહ્મદેવ પ્રગટ થયા અને તેના ચારમુખમાંથી ચાર મહાઅત્યે બુદ્ધ સમક્ષ પ્રગટ થયા : (૧) આ સમાજમાં જે લોકો શુભવૃત્તિવાળા સપન્ન છે તેની પ્રત્યે 'મૈત્રી' ગખવી (૨) જે લોકો વૈભવપૂર્ણ છે તેમના પ્રત્યે 'મુદિતા' કેળવવી એટલે કે તેઓની સારી સ્થિતિ જોઈ આનંદ અનુભવવો. (૩) સમાજમાં જે લોકો દુઃખી છે તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર કે દયા ન બતાવતા 'કરુણાભાવ' ધારણ કરવો (૪) અને જે લોકો દુષ્ટ સ્વભાવના છે અને કારણ વગર દ્વેષ ધારણ કરે છે તેમના પ્રત્યે 'ઉપેક્ષાભાવ' બતાવવો બ્રહ્મદેવની આ વાણી તેને પોતાના હૃદયકાશમાંથી સભળાવા લાગી છેનડે બુદ્ધે નિશ્ચય કર્યો કે મને જે વસ્તુ મળી છે તેનો લાભ અન્યને મજે એટલા માટે મારે 'ધર્મચક્રવર્તન' શરૂ કરવું. આ રીતે 'જ્ઞાન' સર્વકોઈને સુખમ બની રહે તે માટે આ મહામાનવે ધર્મનો ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો ગૌતમબુદ્ધે સતત ૪૫ વર્ષ સુધી દૂરદૂરના દેશોમાં વિચરીને લોકોને ઉપદેશ આપ્યો તેમને અસખ્ય સિધ્ધો મળ્યા તેમાં બ્રાહ્મણથી માડીને ચાકરનો, સ્ત્રીઓ અને પશ્ચાતાપ કરતા પાપી માણસોનો પણ સમાવેશ થતો હતો. બુદ્ધ ભગવાનના બાકીના જીવનનો ભાગ આ રીતે લોકોને ઉપદેશ આપવામાં વ્યતીત થયો આયુષ્યના પૂર્ણ એ સી વર્ષ ગાળીને બુદ્ધે કુશીનારા નામના સ્થાન ઉપર પોતાના પાચિવદ્દેને છોડ્યો અને 'નિર્વાણ'ની પ્રાપ્તિ કરી. ધર્મધર્મી તેમનો ઉપદેશ પૃથ્વી ઉપર ફેલાવા લાગ્યો તેમના મૃત્યુનાદ

* સરખાવો મેઘ્વીકરુણામુદિતોપેક્ષાણાં સુચ.દુ.ચ પુણ્યાપુણ્ય ચિપયાણાં ભાવનાસચ્ચિત્તપ્રસાદનમ્ પાતજલ યોગદર્શન, સમાધિપાદ સૂત્ર ૩૩.

ભગવાન શુદ્ધ અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તેમનું સ્થાન : ૧૪૩

મહાન અગ્રાંકે ધર્મોપદેશકોને હિન્દની બહાર દેશદેશાવરમા મોકલ્યા અને તેઓએ ભગવાન શુદ્ધનો મદદરો જગતભરમા ફેલાવ્યો

ભારતીય સંસ્કૃતિમા ભગવાન શુદ્ધનું સ્થાન અદ્વિતીય છે તેમનો સિદ્ધાન્ત, એટલે રીતે જ્ઞેતા, પ્રાચીન ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્તથી તદ્દન નવો નથી આપણી આધ્યાત્મિક વિચારસરણીથી તે તદ્દન અજાણ પડી ગયા નથી પરંતુ, તે વિચારસરણીનું એક અગત્યનું અને મહત્વનું સ્થાન બની રહ્યા છે. આપણી પ્રાચીન આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ જે વેદોમા તથા ઉપનિષદોમા સમ્રાટાએની છે તે સંસ્કૃતિની પાછળ રહેલું જે જીવંત તત્ત્વ છે તેનાથી વિરુદ્ધ વાત તે બીનકુન કગ્તા નથી હા, તે યુગનો જે વ્યવહારિક ધર્મ હતો તેની સામે તેણે બગવો પોકાર્યો હતો, દારણ કે તે ધર્મ શ્રદ્ધે ઉપર જ અવનબતો હતો

શુદ્ધ પોતાના પ્રવચનોમા જગનની લાલુભગુરતા ઉપર ભાર મૂક્યો છે 'જગત વસ્તુત આવસ્તનિક છે' એવું શુદ્ધનું કથન આપણા દેટનાક અર્વાચીન ઉપનિષદોના વાક્યો સાથે મુસગત છે તેમનું આ કથન હિન્દુ ધર્મના મહાન આચાર્ય શ કરના માયાવાદના સિદ્ધાન્તને મગતુ આવે છે. આ બંને વિભિન્ન પ્રિચ્છામરણિના મદાપુરોએ જગતને લાલુભગુર, અસત્ય અને આવામ્તનિક માન્યુ છે અને પશ્ચિમામે શ કરાચાર્યને દેટવાક લોકો પ્રચ્છનમૌદ્ધ પશુ ગણે છે શ કરગચાર્યે 'બ્રહ્મ'ને પારમાર્થિક સત્ય તરીકે સ્વીકાર્યું, બ્યારે ગૌતમશુદ્ધે કોઈ વસ્તુને "પારમાર્થિક સત્ય" તરીકે સ્વીકારી નહી. ગોતમશુદ્ધે બ્યારે એમ પ્રતિપાદન ક્યું કે 'હું ઈશ્વરમા કે બ્રહ્મમા માનતો નથી', ત્યારે તેનો અર્થ એટલો જ વિશ્લેષ છે કે તે વિશે લોકોના જે વિભિન્ન ખ્યાલો, માનમિક દ્રષ્ટનાઓ અને પ્રિચારો બધાર્થ ગયેના હતા તેમા તે માનતા ન હતા અને એટલા માટે જ તેણે એવા બંને 'બ્રહ્મ' અને 'ઈશ્વર' વિશેના અયોગ્ય ખ્યાલોને ફેડી દીધા. પરંતુ, આ અયોગ્ય ખ્યાલો ફેડી દેવાની ક્રિયા પાછળ તેના મનમા 'પારમાર્થિક સત્ય' વિશે કઈક ખ્યાન જરૂર હોવો જોઈએ અને આ ખ્યાનને દષ્ટિમા ગણીને જ તેમણે તેમ ક્યું દોષ. આ ખ્યાન ને ગોતમશુદ્ધે અનુયાયીઓને આપ્યો હોન, તો તે વિશે તેઓએ અનેક જનની અટકગો કરી હોન અને તે ખ્યાનની આખી વિશુદ્ધિ યુક્ત ધર્મ ગર્ભ હોન. ઉપનિષદોમા આપેન 'પરબ્રહ્મ' અગેના વિચારનો વિરોધ કોઈ જગાએ ગૌતમશુદ્ધે ક્યો નથી હા, તેનું સમર્થન પણ ક્યું નથી આ અંગે

તેમણે સપૂર્ણ અને આદરયુક્ત મૌન જ મેં-સુ છે ઉપનિષદોમાં પણ 'બ્રહ્મ' વિષે મૌન મેનનાગા આ-સુ ઇ શાન્તોઽયમાત્મા (આ આત્મ-તાત છે) ન તત્ર ચન્નુર્ગન્ઠિતિ ન વાગ્ગચ્છતિ નૌ મનો ન વિદ્મો ન વિજાનીમો (કેન ૧-૩) (ત્યા આખ પદોચી શકતી નથી, વાપ્તી જઈ શકતી નથી, કે મન ત્યા જઈ ગ-તુ નથી તેને અમે જાણતા નથી કે સમજતા નથી તો તેનો ઉપદેશ શી રીતે આપીએ ?) આ જેન ઉપનિષદનું આખું દ્યન ભગવાન શુદ્ધના અન્યાદૃત અને આ-ન્યાખ્યેય તત્ત્વનું મની રોકે તેટલું સમર્થ વર્ણન કરી આપે છે શુદ્ધ કહે છે કે પ્રતિ ક્ષણ બધાનું જગન 'પારમાર્થિક સત્ય' નથી ઉપનિષદોનું પણ એમ જ કહેવું છે અને આને બીજે જ પારમાર્થિક સત્ય' અને 'વ્યાવહારિક સત્ય' એવા બે બેદો પાડના વેદાન્તદર્શનમાં પ્રચલિત થયા જે 'પારમાર્થિક સત્ય'ને વાણીમાં સપૂર્ણ રીતે ઉતારી શકાતું નથી અગર ઉતાવળથી અન્યના મનમાં તે અગે શુદ્ધિભ્રમ થાય તેના વિરે આદરયુક્ત મૌન રાખવું એ જ ઘટિત અને ઉચિત કહેવાય તે શુદ્ધિથી સમજી શકાય તેમ છે અને એટલે જ ભગવાન શુદ્ધે માન માધનનું જ વર્ણન આપ્યું અને 'મિદ્ધિ' અથવા 'ધ્યેય'ને વર્ણવ્યા જ નહીં અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પણ આ ચોક્કસ જ ગણાય માધનમાં રત રહેનાર છેવટે ધ્યેય મેગવશે જ એટલે તે પોતે જ તે જાણી શકે, તો પછી માધના-વસ્થામાં ધ્યેયની અશક્ય કંપના શા માટે નિર્ગથક કરવી ? આ કારણથી શુદ્ધનું વનણ માન નૈતિક પ્રકારનું જ રહ્યું છે આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે શુદ્ધના સિદ્ધાંતોનું મૂળ ઉપનિષદોમાં જ છે ઉપનિષદોએ વિશ્વના અતિમ તત્ત્વનું નામ 'બ્રહ્મ' ગણ્યું ત્યારે ભગવાન શુદ્ધે તેનું નામ 'ધર્મ' રાખ્યું અને તે 'ધર્મ'ની કદી વ્યાખ્યા કરી નહીં પરંતુ આ તો માન શબ્દનો જ બેદ થયોને ?

ભગવાન શુદ્ધની 'નિર્વાણ' અંગેની પ્રસિદ્ધ કંપના પણ તે સમયના પ્રચલિત સિદ્ધાન્તોમાંથી જ ઉતરી આવેલી છે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં નિગપવામાં આવેલી 'મોક્ષ'ની કંપનાને તે આબેહુલ મળતી આવે છે, 'નિર્વાણ' શબ્દ પણ કેટલાક ઉપનિષદો અને ગીતામાં વપરાયેલો છે હિન્દુ દર્શનોમાં 'નિર્વાણ'નો અર્થ 'તૃપ્ત્યાઓનું ઓલવાય જવું અને બ્રહ્મમાં ફરી એકરૂપ બની જવું' (બ્રહ્મનિર્વાણ) એવો થાય છે ગૌતમશુદ્ધના 'નિર્વાણ'નો અર્થ 'તૃપ્ત્યાઓનું શુદ્ધાર્થ જવું અને લુપ્ત થઈ જવું' એવો

થાય છે. હવે, “ક્યાં લુપ્ત થઈ જતું? અગર કોનામાં લુપ્ત થઈને મળી જતું અથવા એકાકાર થઈ જતું?” એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે થાય. તેનું સમાધાન એ રીતે આપી શકાય કે તૃષ્ણાઓનું બુદ્ધિ જતું એટલે કે આપણા પ્રાણુમય અને મનોમય અસ્તિત્વનો લય કરી નાખવો અને અહંબુદ્ધિ થઈ જવું. જે દશામાં અહંકાર ગળી જાય તે દશાને ‘નિર્વાણ’ કહેવાય. ઉપનિષદો, ગીતા અને આસ્તિક દર્શનોની મોક્ષ અંગેની કલ્પના પણ આને મળતી જ છે. તેઓની કલ્પના અનુસાર ‘અહંકારનો બ્રહ્મમાં લય’ તેનું નામ મોક્ષ. ભગવાન બુદ્ધ તૃષ્ણા શેમાં બુદ્ધિ છે તેનું નામ આપતા નથી. એટલે આ બાળકમાં પણ ભગવાન બુદ્ધ અર્થશૂન્યક મૌન ધારણ કરીને ‘પરમ સત્ય પ્રત્યે પોતાનો આદરભાવ વ્યક્ત કરે છે. આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરનારને જન્મ, મૃત્યુ તથા જરાતું દુઃખ થતું નથી. એ રીતે તે નિર્વાણાવસ્થા ‘કાસ્યાતીત’ છે. આવી વ્યક્તિના મૃત્યુબાદ તેના શરીરનું શું થાય છે? એ જાતના તેના શિષ્યોના પ્રશ્નોને જવાબ ભગવાન બુદ્ધ આપતા નથી. આ ‘નિર્વાણ’ને બૌદ્ધધર્મમાં ‘અમરપદ’, ‘અન્યયપદ’, ‘અનંતપદ’, ‘શાશ્વતપદ’ વગેરે શબ્દોથી વર્ણવ્યું છે. આ વસ્તુ એક જ વસ્તુનું સ્વરૂપ કરે છે અને તે વસ્તુ અહંકાર પાછળ રહેલી ‘પરમસત્તા’ની જ દ્યોતક બની રહે છે. આ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે ‘બ્રહ્મ’ અને ‘મોક્ષ’નું વર્ણન કરવામાં ઉપનિષદોને જે મુશ્કેલી પડે છે તે મુશ્કેલીનો અનુભવ ગૌતમબુદ્ધને થતો નથી. ઉપનિષદો ‘બ્રહ્મ’ અને ‘મુક્તિ’ના મહિમાને ન્યાય અને તર્કશુદ્ધ લક્ષણ (definition) માં બાંધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં સફળ થતાં નથી. ગૌતમબુદ્ધે તે લક્ષણ બાંધવાની તદ્દન ધસીને ના પાડી છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે ગૌતમબુદ્ધે “પારમાર્થિક સત્તા”ના સ્વરૂપ વિશે કોઈ પણ હકારાત્મક કે નકારાત્મક વિધાન ન કર્યું. તે માટે તેમને નાસ્તિક ગણી કાઢવામાં આવ્યા. પરંતુ, આસ્તિક પરદર્શનોમાં પણ સાંખ્યદર્શન તથા પૂર્વમીમાંસા દર્શન પણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતાં નથી. આટલા માટે આપણે તે દર્શનોને નાસ્તિક ગણી કાઢતા નથી. હા, સાંખ્યદર્શન તથા પૂર્વમીમાંસાદર્શન ‘વેદ’ના પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરે છે. ગૌતમબુદ્ધે તેનો સ્વીકાર ન કર્યો. વેદનું પ્રામાણ્ય ન માનનારને ‘આ નાસ્તિક છે’ એમ કહી તેને પ્રચલિત ધાર્મિક પરંપરામાંથી બાતલ કરી, બહિષ્કૃત કરવા એ એક સંકુચિત મનોદશાનું ઘોનક છે. વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી વેદના

પ્રામાણ્યનો અગ્રણીકાર કરીને શુદ્ધ આપણને એક નવીન દષ્ટિ આપે છે. અગાઉના ધર્મપ્રવર્તકોના મિદ્ધાન્તોને વિવેકશુદ્ધિની સગવડ ઉપર ચક્રાચા વિના માની લેવા એ રીક ન દેદેરાય આપણને દોષ વ્યક્તિ પ્રત્યે પૂન્યભાવ દેાય તેથી કંઈ તેના મત યોગે આદ્યશુદ્ધિથી પ્રેરણાને સ્વીકારવા એ વસ્તુ શુદ્ધિસમત નથી અગુત્તર ૩-૬૫ મા ભગવાન શુદ્ધ પોતાના રિચો-ને કહે છે, “ ૧૦ જે કંઈ કહે, તે પગપગથી સાલળ્યા કહે છે. માટે તેને ખડુ માનગો નહા, કે આપણી પૂરપગ પગ એવી છે માટે ખડુ માનગો નહા. ‘ એ એમ જ હશે ’ એમ પણ ઉનાનગથી માની લેજો નહી. કે આ વસ્તુ આપણા ધર્મપ્રધોમા છે માટે પણ તેને ખરી માનગો નહી, તે વસ્તુ તમારી બ્રહ્માને અનુરૂપ છે, માટે તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકજો નહા, કે તમારા ગુરુએ કહેતુ છે માટે તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકજો નહી ” (શ્રી રાધાકૃષ્ણનના Guatama, the Buddha 'ના ત્રીગોપાવદામ શ્રવાભાષ્ય પટેને કરેલ અનુવાદમાથી ઉદ્ધૃત) ભગવાનશુદ્ધની આ સનાદ અત્યારના યુગના માનવો માટે પણ ધણી જ મીઠતી પુરવાર થઈ શકે તેમ છે

ભગવાન શુદ્ધ પટેનાનો મેદિકધર્મ વર્ણવ્યવસ્થાને ઉત્તેજન આપતો હતો. મૂળમા વર્ણવ્યવસ્થા શુણ્ણ અને કર્મ અનુસાર હતી પરંતુ, પાટળથી એ મહત્ત્વની વસ્તુ વિસંગર્હ ગઈ, અને દોષક વાગ જન્મને લઈને પણ વર્ણુ નહી કરવામા આવતો ભગવાનશુદ્ધે અપ્રધપણે બદલે કૃષ્ણ કે વ્યક્તિ જન્મને મારણે જિવ્ય કે નીચ બનતી નથી પરંતુ ‘ શીત ’ને મારણે જિવ્ય કે નીચ બને છે, અને આ કાગણને લઈને જ ભગવાન શુદ્ધે પોતાના મધમા માહાશયથી માડીને હન્ય અને ચાલને પણ જે યોગ્ય દેાય તો દાખન કરી દીવા હતા ત્યારબાદ લગભગ બે હજાર વર્ષ બાદ પાછી આ વસ્તુ જ્યારે ભારતમા જુનાઈ ગઈ ત્યારે મદરિ દયાનંદે ગૌતમશુદ્ધનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો અને વર્ણુને જન્મ ઉપરથી નહી ન કરતા શુણ્ણ અને કર્મ ઉપરથી નહી રવાનો આમ જનતાને ઉપદેશ આપ્યો હતો.

ભગવાનશુદ્ધ માનતા કે સ્ત્રીઓ પણ પુરોની માદ્ધ નિર્વાણની અધિમરી છે તેમના શ્રવનના અતિમ તમજામા તેમણે આમપાની નામની ગણિમને ત્યાં ભોજન સ્વીકાર્યું હતુ તે વાત બહુતીતી કે સ્ત્રીઓને નિર્વાણની અધિમરી ગણવામા ભગવાનશુદ્ધનુ દષ્ટિમિન્દુ ભગવદ્ગીતાને મળતુ આવે છે રિચો વેદ્યાસ્તથા શુદ્ધાસ્તેઽપિ યાન્તિ પરાગતિમ્ । (સ્ત્રીઓ, રેશ્યો અને શરો પણ પરમ ગતિને પામે છે) ભગવાનશુદ્ધના

સમકાલીન મહાવીરસ્વામીએ પુનઃવિતરેલ જૈનધર્મના દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં જીવોને મુક્તિની અધિકારી ગણવામાં આવી ન હતી. આ એક સંકુચિત મનોદશામાંથી જન્મેલી વૃત્તિનું પરિણામ નથી તો ખીજું શું છે ?

બ્રાહ્મણ આચાર્યોએ સંન્યાસનો અધિકાર માત્ર વાનપ્રસ્થ માટે જ નિયત કર્યો હતો. બ્રહ્મચર્યો, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ-આ આશ્રમોનું પાલન ક્રમપૂર્વક કરવામાં આવતું. પરંતુ, વ્યક્તિ કોઈ પણ ઉંમરે સંન્યાસનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવું ભગવાન શુદ્ધે જાહેર કર્યું. સંન્યાસી થવા માટે અમુક ઉંમર હોવી જોઈએ અથવા તો બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થના આશ્રમોની તાલીમ ક્રમપૂર્વક અનિવાર્યપણે લેવી જ જોઈએ એ વસ્તુ શુદ્ધે સ્વીકારી નહીં પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે સંન્યાસ લેવાની વૃત્તિ હૃદયમાં જન્મત થાય અથવા તેને માટે આત્મિક સ્ફૂરણ થાય કે તરત જ સંન્યાસ લઈ લેવો એવું ગૌતમશુદ્ધે માત્ર જાહેર ન કરતાં Charity begins at home-અનુસાર પોતે જ તે સમયની પ્રજાસિક્ષાને ઇચ્છે એ બંધ કરીને ૨૬ મે વર્ષે પ્રતજ્ઞા સ્વીકારી. આ બાબતમાં પણ પ્રાચીન ઉપનિષદો ગૌતમશુદ્ધની વિચારધારાની આગાહી કરે છે. યદ્દહરેષ ચિરજેત્ તદ્દહરેષ પ્રયજેત્ (બૃહદારણ્યક) (જે દિવમે વિરકિતભાવ પ્રગટ થાય તે દિવમે જ પ્રતજ્ઞા લઈ લેવી.)

ભગવાન શુદ્ધના પહેલાના સમયમાં અને ખુદ તેના પોતાના સમયમાં પણ ‘ધર્મ’ એક ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. તે ઉપરાંત અનેક સંકુલ વૈદિક વિધિ અનુસાર યજ્ઞો કરવામાં જ જીવનનું સાધક માનવામાં આવતું. અથવા તો માત્ર વેદના પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરવાથી માનવ ધર્મનિષ્ઠ બની રહેતો એવું સ્વીકારી લેવામાં આવતું. પરંતુ, ભગવાન શુદ્ધે આ બંધી વગ્તુઓ પ્રત્યે પોતાનો વિરોધ પ્રગટ કર્યો અને જાહેર કર્યું કે ખરે ધર્મ તો ‘સદાચાર’ ઉપર નિર્ભર છે. ધર્મનો વારત્તવિક પાથો ‘આચાર’ છે અને નહીં કે ‘માન્યતા.’ ‘ધર્મ’ એ કોઈ એવી વસ્તુ છે કે જે ચર્ચા લાયક નથી, પરંતુ જીવનમાં ઉતારી દિવામાં મૂકવા લાયક છે. અને આ કારણ ને લઈને જ ભગવાન શુદ્ધનું દર્શન નીતિ અને સદાચારને સદૈવ ટેકા આપતું રહ્યું છે. ‘ધર્મ’ એ કોઈ એવી સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે કે જેને વ્યવહારુ સ્વરૂપ આપી સકાય એવું ભગવાન શુદ્ધે સમજાવી. આ વસ્તુનાં મૂળ આપણા પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં છે. “ધર્મમ્ ચર” (ત. ઉપનિષદ) - ધર્મનું આચરણ કર. આનો એ અર્થ છે કે ધર્મ એ કોઈ

પ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર કરીને શુદ્ધ આપણને એક નીતિ દર્શિ આપે છે. અગાઉના ધર્મપ્રવર્તકોના મિદ્ધાન્તોને વિવેકશુદ્ધિની સગણ ઉપર ચઢાવ્યા વિના માની લેના એ રીક ન કરેવાય આપણને કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે પૂરત્યાવા દેાય તેથી કઈ તેના મત-ચોને આરબુદ્ધિથી પ્રેરણાને સ્વીકારવા એ વસ્તુ શુદ્ધિસમત નથી અગુત્તર ૩-૬૫ મા ભગવાન શુદ્ધ પોતાના શિષ્યો-ને કહે છે, “હુ જે કઈ કહુ, તે પરપગથી સાબળ્યા કરો છો માટે તને ખરું માનગો નહો, કે આપણી પૂર્વપરપરા એવી છે માટે ખરું માનગો નહીં ‘એ એમ જ હશે’ એમ પણ ઉતાવળથી માની લેગો નહીં. કે આ વસ્તુ આપણા ધર્મપ્રયોગો છે માટે પણ તેને ખરી માનગો નહીં, તે વસ્તુ તમારી શ્રદ્ધાને અનુદ્રુણ છે, માટે તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકરો નહીં, કે તમારા ગુરુએ કહેલું છે માટે તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકગો નહીં ” (શ્રી રાધાકૃષ્ણનના Guatama, the Buddha ”ના શ્રીગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલે કરેલ અનુવાદમાથી ઉદ્ધત) ભગવાનશુદ્ધની આ સનાહ અત્યારના યુગના માનવો માટે પણ ઘણી જ કીમતી પુરવાર થઈ શકે તેમ છે

ભગવાન શુદ્ધ પહેલાનો વેદિકધર્મ વર્ણવ્યવસ્થાને ઉત્તમ આપતો હતો. મૂળમાં વર્ણવ્યવસ્થા ગુણ અને કર્મ અનુસાર હતી. પરંતુ, પાઠગથી એ મહત્વની વસ્તુ વિસરાર્થ ગર્ભ, અને કોઈક વાર જન્મને લઈને પણ વર્ણ નક્કી કરવામાં આવતો. ભગવાનશુદ્ધે અષ્ટપદો જાહેર કર્યું કે વ્યક્તિ જન્મને કારણે જન્મ કે નીચ બનેલી નથી, પરંતુ ‘શીત’ને કારણે જન્મ કે નીચ બને છે, અને આ દાગણને લઈને જ ભગવાન-શુદ્ધે પોતાના સઘમાં બ્રાહ્મણથી માટીને હલ્લમ અને ચામરને પણ જે યોગ્ય હોય તો દાખન કરી દીધા હતા. ત્યારબાદ લગભગ એ હજાર વર્ષ બાદ પાછી આ વસ્તુ ન્યારે ભાગતમાં બૂનાઈ ગઈ, ત્યારે મહર્ષિ દયાનંદે ગૌતમશુદ્ધનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો અને વર્ણને જન્મ ઉપરથી નક્કી ન કરતા ગુણ અને કર્મ ઉપરથી નક્કી કરવાનો આમ જનતાને ઉપદેશ આપ્યો હતો.

ભગવાનશુદ્ધ માનતા કે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોની માફક નિર્વાણની અધિભારી છે તેમના જીવનના અતિમ તળજામાં તેમણે આમણાની નામની ગણિદાને ત્યાં બોજન સ્વીકાર્યું હતું તે વાત જાણીતી છે. સ્ત્રીઓને નિર્વાણની અધિભારી ગણવામાં ભગવાનશુદ્ધનું દર્શિમિન્દ ભગવદ્ગીતાને અનુ આપે છે રિચ્યો વેદ્યાસ્તથા શુદ્ધાસ્તેઽપિ ચાન્તિ પરાં ગતિમ્ । (સ્ત્રીઓ, રેશ્યો અને શુદ્ધો પણ પરમ ગતિને પામે છે) ભગવાનશુદ્ધના

સમકાલીન મહાવીરવામીએ પુનઃવિતરણ જૈનધર્મના દિગ્ગંજ સપ્રદાયમાં સ્ત્રીઓને મુક્તિની અધિકારી ગણવામાં આવી ન હતી આ એક સંપ્રદાયિક મનોદશામાંથી જન્મેલી વૃત્તિનું પરિણામ નથી તો ખીજું શું છે ?

બ્રાહ્મણ આચાર્યોએ સંન્યાસનો અધિકાર માનવાન પ્રથમ માટે જ નિયત કર્યો હતો બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ—આ આશ્રમોનું પાલન ક્રમપૂર્વક કરવામાં આવતું પરંતુ, વ્યક્તિ કોઈ પણ હિમરે સંન્યાસનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવું ભગવાન શુદ્ધ જાહેર કર્યું સંન્યાસી થવા માટે અમુક ઉમર હોવી જોઈએ અથવા તો બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થના આશ્રમોની તાલીમ ક્રમપૂર્વક અનિવાર્યપણે લેવી જ જોઈએ એ વસ્તુ શુદ્ધ સ્વીકારી નહીં પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે સંન્યાસ લેવાની વૃત્તિ હૃદયમાં જન્મત થાય અથવા તેને માટે આંતરિક સૂચના થાય કે તરત જ સંન્યાસ લઈ લેવો એવું ગૌતમશુદ્ધે માત્ર જાહેર ન કરતાં Charity begins at home—અનુસાર પોતે જ તે સમયની ત્રણાધિકારી હોવાને લગ કરીને રહ્યો તે વખતે પ્રત્યેક સ્વીકારી આ બાબતમાં પણ પ્રાચીન ઉપનિષદો ગૌતમશુદ્ધની વિચારધારાની આગાહી કરે છે ચત્વરેણ ચિરજેત્ તદ્વરેણ પ્રજેત્ (બૃહદારણ્યક) (જે દિવસે વિરક્તિભાવ પ્રગટ થાય તે દિવસે જ પ્રત્યેક લઈ લેવી)

ભગવાન શુદ્ધના પહેલાના સમયમાં અને ખુદ તેના પોતાના સમયમાં પણ ‘ધર્મ’ એક ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો તે ઉપરાંત અનેક સંકુલ ઐદિક વિધિ અનુસાર યજ્ઞો કરવામાં જ જીવનનું સાર્થક્ય માનવામાં આવતું અથવા તો માત્ર વેદના પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરવાથી માનવ ધર્મનિષ્ઠ બની રહેતો એવું સ્વીકારી લેવામાં આવતું પરંતુ, ભગવાન શુદ્ધ આ બંધી વસ્તુઓ પ્રત્યે પોતાનો વિરોધ પ્રગટ કર્યો અને જાહેર કર્યું કે ખરો ધર્મ તો ‘સદાચાર’ ઉપર નિર્ભર છે ધર્મનો વાર્તાવિક પાયો ‘આચાર’ છે અને નહીં કે ‘માન્યતા’ ‘ધર્મ’ એ કોઈ એવી વસ્તુ છે કે જે ચર્ચા લાયક નથી, પરંતુ જીવનમાં ઉતારી દિવામાં મૂકવા લાયક છે અને આ કારણે ને લઈને જ ભગવાન શુદ્ધનું દર્શન નીતિ અને સદાચારને સંદેશ ટેકો આપતું રહ્યું છે ‘ધર્મ’ એ કોઈ એવી સદૃશ વસ્તુ છે કે જેને નિવહારુ સ્વરૂપ આપી શકાય એવું ભગવાન શુદ્ધે સમજાવી આ વસ્તુના મૂળ આપણા પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં છે “ધર્મચર” (તૈત્તીર્ય ઉપનિષદ)—ધર્મનું આચરણ કરનારો એ અર્થ છે કે ધર્મ એ કોઈ ચર્ચા

કરવા માટેનો વિષય નથી, પરંતુ જીવનમાં વ્યુત્પન્ન થયેલા એક વ્યવહાર વસ્તુ છે

ઉપરના નિરૂપણ ઉપરથી આપણને જણાશે કે ગૌતમબુદ્ધે વૈદિકધર્મનો ઉચ્છેદ કર્યો નથી, પરંતુ તેનું નવસંસ્કરણ કર્યું છે. વૈદિકધર્મમાં દાખન ધર્મ ગએ ની ધર્મહીન અને જડ માન્યતાઓને તેણે ફગારી દીધી અને સમગ્ર ધર્મમાં એક નવી, ઉત્પાદક, તાજગી ભરી દેવા દાખન કરી ગૌતમબુદ્ધ પત્રીનો ભારતીય ઇતિહાસ આપણને બતાવે છે કે જ્યારે તેણે આ રીતે જૂના ધર્મને નવો સ્વાગ આપી દીધો ત્યારે જનતાએ તેના ધર્મને આવકાર્યો અને અપનાવ્યો અનેક રાજાઓએ અને પ્રજાસભ્યોએ આ નવા ધર્મની દીક્ષા લીધી અને દીક્ષિત થએલા રાજાઓએ આ ધર્મને વિશ્વધર્મનું રૂપ આપવા માટે ઉપદેશકોને ભારત બહાર મીન, જાપાન, કમ્બોડિયા, જાવા, સુમાત્રા, મનાવા, મધ્ય એશિયા વગેરે દેશોમાં ધર્મચક્ર પ્રવર્તન અંગે મોકલ્યા અને તે ઉપદેશકોએ તે તે દેશોમાં જઈને ત્યાંના લોકોને બૌદ્ધધર્મના અમૃતનું પાન કરાવ્યું.

આવી તેજેમય વ્યક્તિએ આપેલ નવા સ્વાગવાળો ધર્મ પાછળથી ભારતમાં નિન્દારપદ બન્યો તેના કારણો જાણીતા છે. સંન્યાસ ઉપર અતિશય ભાર મૂકવાને કારણે અને બૌદ્ધસંઘમાં દાખન કરવાની મર્યાદા અંગેના નિયમોમાં ખૂબ જ ઉદાર વનણી અપનાવવાને લઈને અનેક લોકો બૌદ્ધ ધર્મમાં દાખન થઈ ગયા. બૌદ્ધ વિદ્યારોથી આખો ‘બિહાર’ છતારી ગયો. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ અને ભિક્ષુકીઓ અંગેના નિયમોની જટિલતા અને સંકુચિતતા ધીમેધીમે ખૂબ જ વધી ગઈ અને તેમાં પણ કમંડાલ દાખન થઈ ગયું. તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ બંને છૂટા પડી ગયા. આચાર અને વિચારમાં મોટી ખાઈ ખડી થઈ ગઈ અને મૂળ સ્થાપકની વિચારસરણીને અનેક રૂપો અપાના લાખ્યા ભગવાન શુદ્ધના સાદા સૂત્રો ઉપર સંકુચિત લાખ્યો રચાવા લાખ્યા બૌદ્ધિક ચર્ચાઓના અખાડ વધી ગયા. વિદ્યારોમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના સંસર્ગને કારણે અનીતિમય ઋષ્ટાચાર વધી ગયો અને પાછળથી થાભણુ ધર્મના આચાર્યશ્રી કરની પ્રતિષ્ઠા અને તેમની તેજસ્વી શુદ્ધિપ્રતિભા સામે બૌદ્ધધર્મ ટકી શક્યો નહીં અને તેના જન્મસ્થાન ભારતમાંથી વિદાય લેવી પડી. પરંતુ, આ બધું જે કઈ પાછળથી થયું તેને માટે ભગવાન શુદ્ધ જવાબદાર નથી. તેમની પાછળના અનુયાયીઓની નકલિત શુદ્ધિ અને સમયાનુસાર પોતાના ધર્મમાં નવા તત્ત્વો દાખન ન કરવાની તેઓની જડ વૃત્તિઓને લઈને બૌદ્ધધર્મ ભારતમાંથી

લુપ્ત થઈ ગયો. આમ થયું હોવા છતાં ગૌતમબુદ્ધ પ્રત્યેની ભારતીય લોકોની આસ્થા હજી પણ જેવી ને તેવી જ છે. સમકુળ પરમહંસના પદ શિષ્ય વિવેકાનંદ અવારનવાર પોતાના પ્રવચનોમાં કહેતા કે આપણા દેશના લોકોને શંકરાચાર્યની બુદ્ધિ અને ગૌતમબુદ્ધના વિશાળ હૃદયની જરૂર છે. પ્રાચીન વૈદિક ધર્મમાં નવા સંસ્કાર દાખલ કરનાર ગૌતમબુદ્ધને પાછળના પૌરાણિક યુગમાં એક અવતારી પુરુષ તરીકે ગણી સેવામાં આવ્યા તે ખરેખર યોગ્ય જ છે. મહાકવિ જયદેવ ગીતગોવિન્દમાં દશાવતારલીલાનું વર્ણન કરતાં કહે છે:

અહહ ! સદયહૃદય, દરિતિપશુઘાતમ્

નિન્દસિ યજ્ઞચિથેઃ શ્રુતિજાતમ્

કેશવ ધૃતયુદ્ધશરીર

જય જગદીશ હરે !

વૈદિકધર્મની સરિતા ન્યારે ક્રિયાકાંડના રણમાં સુકાઈ જવા લાગી ત્યારે તેને રણમાં મળવા ન દેતાં તે સરિતાના વહેણને નવો વળાંક આપી ભારતની ધર્મભૂમિને જલપ્લાવિત કરીને નવપશ્ચવિત અને સસ્યસ્યામલ્લ અનાવનાર એ ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રખર ન્યોતિધર્મને અનેકાનેક વંદન હો !

જૈન દર્શન : એક દષ્ટિપાત

ડૉ. વી. જી. ચોકસી
એમ. એ., પીએચ. ડી.

વિશ્વમાં વિવિધ દર્શનો (Canons) અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ભારતમાં ‘પરુદર્શન’ નાણીતાં છે. પરુદર્શન પૈકી જૈનદર્શન એક છે. અત્રે એ જૈનદર્શન પર એક દષ્ટિપાત માત્ર કરવાનો પ્રયત્ન છે.

આચારંગસૂત્ર આત્માની ઓળખને પ્રાધાન્ય આપે છે. તું કોણ છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? અને ક્યાં જવાનો છે ? આ મૂળભૂત પ્રશ્ન તે ઉપસ્થિત કરે છે. દર્શન (Vision), જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય એ રતનત્રયીમય આ આત્મા છે—ક્યતન્ય છે. આત્મામાં અનંતદર્શન, અનંતજ્ઞાન અને અનંત ચારિત્ર્ય છે. આત્મામાં અનંત શક્તિ છે. જગતમાં જીવો મુખ્ય બે પ્રકારના છે (૧) મુક્ત અને (૨) સંસારી. મુક્ત આત્મા સર્વદુઃખ રહિત ચિદાનંદમય છે. તેને શરીર નથી, કર્મ નથી, રૂપ નથી, કોઈ સિંગ (જાતિ) નથી. તે ‘ગોહ’ (ગોજસ) a flame of light છે—પ્રકાશ છે. આત્મા માત્રમાં આ સર્વ ગુણો રહેલા છે. મુક્તાત્માઓનો એક અકગ પ્રદેશ ‘સિદ્ધશિલા’ છે—સ્ફટિકમય પ્રદેશ છે. અનેક દીપકનાં તેજ જેમ એક બીજામાં લળી જાય તેમ સર્વ મુક્તાત્માઓ આ પ્રદેશમાં સમાઈ જાય છે. ‘ચૌદરાજલોક’મય આ સકળ બ્રહ્માંડ—વિશ્વ છે. પાતાળ, પૃથ્વી અને સ્વર્ગ આ ચૌદરાજલોકમાં સમાઈ જાય છે. તેની ઉપર ‘સિદ્ધશિલા’નું સ્થાન છે—જ્યાં મુક્તાત્માઓનો વાસ છે. અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના મુક્તાત્માઓનું એ નિવાસસ્થાન છે. આ વિશ્વમાં લોક અને અલોક એવા

બે પ્રદેશો છે લોકમા ચૌદરાજલોક અને સિદ્ધશિનાનો સમાવેશ થઈ જાય છે અલોકનો પ્રદેશ અનત છે અને લા કોઈ જઈ શકતું નથી મુક્તાત્મા પણ લા જઈ શકતા નથી આથી જ લોકના અતે-લોકના રોચના ભાગમા મુક્તાત્માઓનો વાસ છે આ લોકનું સ્વરૂપ—આકાર ઉભા રહેના મનુષ્યના આકાર જેવો છે માનનીના પગ એ પાતાનોલોકના મ્થાને છે, પેટ પૃથ્વીલોકના સ્થાને છે, છાતીનો ભાગ સ્વર્ગલોકના સ્થાને છે અને મનતકનો ભાગ ત્રિદશિલા મુક્તાત્માઓના નિવાસને સ્થાને છે

હિંદુ દર્શન એક સર્વવ્યાપી આત્મા—ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન કરે છે સર્વવ્યાપી આત્મા એ જ ઈશ્વર છે એમ એ જણાવે છે જગતના મનુષ્યો—જીવો એ ઈશ્વરના જ નાના મોટા પ્રતિમિઓ છે એમ તે જણાવે છે ‘સર્વ વિણુમય જગત્’ એમ એ પ્રતિપાદન કરે છે જૈનદર્શન અને હિંદુદર્શન વચ્ચેનો આ એક મુખ્ય તફાવત છે હિંદુદર્શન એક આત્મામા માને છે જૈનદર્શન, અનત આત્મામા માને છે જૈનમતે સસારી જીવો અનેક પ્રકારના છે ‘પદ્મજીનનિઝય’નો સિદ્ધાંત આ વસ્તુ વધારે સ્પષ્ટ કરે છે જ કાપના જીવો અથવા જ પ્રકારના જીવો (Six Kinds of Living Organisms) છે (૧) પૃથ્વી (૨) અપ-પાણી (૩) તેલ-અગ્નિ (૪) વાઉ-વાયુ અને (૫) વનસ્પતી એ પાંચ પ્રકાર એ ઈન્દ્રિય જીવોના છે એ સ્થાવર (immovable) જીવો કહેવાય છે^૧ વનસ્પતી જીવોના પાંચ બે મુખ્ય પ્રકાર છે (૧) પ્રત્યેક વનસ્પતી કાય Individual Plant Life અને (૨) સાધારણ વનસ્પતી કાય Aggregate Plant Life સર જગદીશચંદ્ર બોઝે તેમના ‘Plant Autograph’ નામના ગ્રંથમા તેમણે વનસ્પતી જીવો અંગે લગભગ પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા તેનો સચિત્ર આનેખ કરેલો છે જૈનમતે પ્રત્યેક વનસ્પતી કાયમા એક શરીરમા એક જીવ રહેલો છે જ્યાં સાધારણ વનસ્પતી કાયમા એક શરીરમા અમુખ્ય જીવો રહેલા છે ‘નિગો’ નામનો વનસ્પતી કાયનો જીવ પ્રાર છે જેમા એક શરીરમા અનત જીવો રહેલા છે મોયતી અણી જેટલા ‘નિગોદ’મા અનત જીવો—આત્માઓ રહેલા છે સમાગી આત્મા માન અનત વખત આ ‘નિગોદ’મા અને અન્ય ધ્યાનરેખા અનાજ પામી ચૂક્યો છે ધ્યાન વિવાયના બેહિન્દ્રિય, ત્રિહિન્દ્રિય, ચતુર્હિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય નાગ્કી, દેવ અને મનુષ્ય સાહિતના અન્ય જીવો ‘મૃમ’ (Movable) જીવો

હિંદુધર્મમાં આત્મા એજ પરમાત્મા છે. આત્મા પરમાત્મામાં મળી જાય છે એવો વિચાર છે. જૈન ધર્મમાં આત્મા પરમાત્મા બની શકે છે એવો વિચાર છે. આમ લિન્ન લિન્ન રીતે છતાં બંને (આત્મા સો પરમાત્મા) માં માને છે. જૈનમતે પ્રત્યેક જીવ, પ્રત્યેક આત્મા પરમાત્મા બની શકે છે. Man can become a God. હિંદુમતે આત્મા પરમાત્મામાં મળી જાય છે. હિંદુમતે આત્મા-પરમાત્મા એક છે, જૈનમતે દરેક જીવ-દરેક આત્મા પૃથગ્ પૃથગ્ છે અને પ્રત્યેક આત્મા પરમાત્મા બની શકે છે. હિંદુમતે એક સર્વવ્યાપી આત્મા (All-pervading Soul) છે. જૈનમતે અનંત માનવ-આત્મા man-gods છે જે તેજસ્વરૂપ હોઈ એક બીજામાં ભળી જઈ એક જ સ્થળે-સિદ્ધશિલા ઉપર એકી સાથે જ રહેલાં છે. વર્તમાનમાં મુક્ત યતા અને અનાગતમાં મુક્ત યનારા આત્માઓ પણ આ સ્થળમાં જ સમાઈ જનારા છે. એ આત્માને પુનઃ જન્મ ધારણ કરવાપણું નથી. તે અનંત સુખ, અનંત આનંદ અને દુઃખ રહિત આત્મરમણતામાં બિરાજે છે. હિંદુમતે વિશ્વનો સર્જનદાર પરમાત્મા છે. એની ઈચ્છાથી જે કંઈ થાય છે. એની ઈચ્છા વિનાં પાંદ્યુ પણ હાલતું નથી : સર્વનો કર્તાહર્તા ઈશ્વર છે. જૈનમતે જગત અનાદિ-અનંત છે. એનો કોઈ સર્જનદાર નથી. ખાણમાં માટી અને સોનું સંયુક્ત પણ અનાદિકાળથી રહેલાં છે અને ભટ્ટીમાં તપાવ્યા પછી માટી અને સોનું જુદા પાડી શકાય છે તેમ જીવાત્મા અનાદિકાળથી કર્મ પડગ્રથી લેપાયેલો છે અને તપરૂપી ભટ્ટીમાં તપાવ્યા પછી તે કર્મ રહિત બની પોતાનું મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપ-અનંત દર્શન, અનંતજ્ઞાન અને અનંત આસ્થિમય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બીજી રીતે કહીએ તો હિંદુધર્મ ઈશ્વરવાદી છે. જૈનધર્મ અનિશ્ચરવાદી છે. છતાં બંને ઈશ્વરમાં-પરમાત્મામાં માને છે. બંને ‘આત્મા સો પરમાત્મા’ માં માને છે. બંને આસ્તિક દર્શનો છે. અનિશ્ચરવાદી હોવા છતાં જૈનદર્શન પણ એક રીતે ઈશ્વરવાદી જે, પણ તે વીતરાગ દર્શાને પામેલા માનવ આત્મામાંથી બનેલા પરમાત્મામાં-ઈશ્વરમાં માને છે.

હિંદુ તેમજ જૈન બંને મતો મનુષ્ય જન્મની મહત્તા દર્શાવે છે. જૈન મતમાં દશકૃષ્ટાતે દુર્જલ મનુષ્ય જન્મ કહ્યો છે. હિંદુમતમાં વૈકુંઠના જોઈએ ‘વ્રજ મને વહાણું’ રે’ જણાવ્યું છે. જૈનમતે દેવપણા કરતાં મનુષ્ય પણ કિંમતી ગણ્યું છે. હિંદુમતે પરમાત્મા કરતાં ભક્ત બનવામાં અધિકતા માની છે. ભક્તની ભક્તિ જોઈ પરમાત્મા પોતે ભક્ત પામે દોડી આવે છે. ભક્તની ચિંતા ભગવાનને છે. ભક્તિનો એ પરમ મહિમા છે. જૈન ધર્મમાં પણ ભક્તિનો મહિમા ગાયો છે પણ તે જુદી રીતે.

સસારી જીવની ચાર ગતિ વ્હી છે (૧) નારખી (૨) તીર્થંચ (૩) દેવ અને (૪) મનુષ્ય નાખી ગતિ મોટી અધમ છે તે પત્રી તીર્થંચ ગતિ (૭૫-૮૫) તુચ્છો પશુ પત્રી આદિની) આવે છે તે પત્રી દેવગતિનું ધ્યાન છે મનુષ્ય ગતિ સર્વત્ર ગનાય છે મનુષ્યગતિ સર્વત્ર સાચી ? કોનો વૈભવ વધારે-સ્વર્ગના દેવો કે પૃથ્વીના માનવીનો ? પૃથ્વીના ચક્રવર્તી દરતા પશુ એક સામાન્ય સ્વર્ગના દેવની ભૌતિક સુખસપત્તિ અનેક વાણી વધી જાય છે-અનંત ઘણી છે સામાન્ય માનવ એ સુખસપત્તિની અપેક્ષા મેવે છે દેવને ગર્ભમાંથી ઉપન્ન થવું પડતું નથી તે કૂવની રૂયામાં આપોઆપ જન્મ લે છે તે નદા યોગન અનુભવે છે રંગગગ અને આનંદ-પ્રમોદમાં તે ચક્રચૂર રહે છે તેને કદી કોઈ ગેગ થતો નથી મનુષ્ય સી વગ્તા ત્યા અનેક ઘણી સોન્દર્યવતી દેવીઓ હોય છે ત્યાનો દિવસ પૃથ્વીના દિવસ દરતા અનેક ઘણો બામો હોય છે દેવનું આયુષ્ય અસખ્ય વર્ષોનું-‘પચ્ચોપચ’ અને ‘સાગરોપચ’નું હોય છે દેવને અજન્મમત્યા નથી ઇચ્છા થતા ઇચ્છિત ભોજનની તેને તૃપ્તિ થાય છે તેના વસ્ત્રો અને અવકાશો કિમતી અને રેખવયુક્ત હોય છે તેના વૈભવનો પાર હોતો નથી, ભૌતિક સુખની દૃષ્ટિએ સ્વર્ગના દેવો જેવું કોઈ બીજું સુખી નથી ‘અનુત્તર’ વિમાનના ‘લવસત્તમા’ દેવો સૌથી પરમ સુખી હોય છે અને પ્રાચે તે બીજે જ લવે મોક્ષ પામનારા હોય છે મોનાના હીગમોતી જગિત સુવર્ણ પવનમાં તે જન્મ લે છે એ પનંગની છતમાં મળુ મળુથી અધિક વજનના મોતીઓના ઝુમ્મરો સટકના હોય છે અને તેઓ એક બીજા સાથે અચકાઈને સુમધુર કણ્ઠપ્રિય સંગીત સભળાવે છે જેના મધુર આનંદમાં એ અનુત્તરવાસી દેવોનો સમય અત્યંત આનંદમાં પસાર થાય છે સ્વર્ગના દેવોની રિદ્ધિસિદ્ધિના રોમાચક વર્ણનો જન શાસ્ત્રોમાં તેવા મગે છે અદાગક ભૌતિક સપત્તિ અદાગક ભૌતિક આનંદ એ સ્વર્ગનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

આ સાથે અરખાવતા મનુષ્યનું સુખ-મનુષ્યની ભૌતિક રિદ્ધિસિદ્ધિ કાઈ પ્રિમાત્મા નથી મનુષ્યને સીની કુક્ષિમાં જન્મ ધારણ કરવો પડે છે આ જીનાત્મા અમન તો એક અણુ રૂપે સીના ગર્ભસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વીન્નળીની ઝગદળતી ગરમ ભટ્ટી કરતા પણ વધુ ગરમી ધારણ કરતી સીની કુક્ષિમાં આત્માના આયુને મેકાનું પડે છે ધીરે ધીરે તે ત્યા ફેલ ધારણ કરે છે શ્રી રમણભાઈ નીનકક સાઈના પર્વતમાં કહે છે તેમ

આત્મા શોણિત માસ અસ્થિની શુક્ષ્મ અધારી તેમાં પૂર્યો,
ઉત્સાહી અભિવાય દ્વર્ણ ઘણા સંસાર તેથી ભર્યો,

રોકાયા પુરુષાર્થ કારણ અને કાર્યોત્પત્તિ બેડીથી,
ધેરાર્થ સધળે અગમ્ય ઘટના સ્વરૂપ થી ભાવતી

માતાની કુક્ષિમાં નવમાસ પૂર્ણ થયે મનુષ્ય સ્ત્રીઓની દ્વારા ગ્રી યા પુરુષ રૂપે અવતાર ધારણ કરે છે જન્મ સમયે તેને અનેક કષ્ટોમાથી પસાર થવું પડે છે સ્વર્ગના દેવોની સરખામણીમાં એની જન્મ ધાન્ય દરવાની પ્રક્રિયા જ કેવી આઘાતજનક લાગે છે જન્મ સાથે જ વૃદ્ધિત્વ અને મૃત્યુ તેના માટે નિર્ભયના જ હોય છે જન્મથી જીવનના અત સુધી તેને અનેક નાના મોટા રોગના ભોગ બનવું પડે છે મનુષ્ય જીવનમાં અનેક સુખ દુઃખના અનુભવો કરનાના હોય છે. મનુષ્ય જીવન દ્રૂક અને ક્ષણભ્રમર છે

‘પુર્વાર્ણે જે દિઠા તે અવરણે ન દોસન્તિ’

આમ છતાં દેવ કરતા મનુષ્ય જન્મ સર્વોત્તમ ગણાય છે

જૈનદર્શનમાં શરીર ચાર પ્રકારના મનાય છે (૧) આહારક, (૨) ચૈત્ત્રિક (૩) તેજસ અને (૪) કાર્મન દેવો ચૈત્ત્રિક શરીર ધરાવે છે મનુષ્ય આહારક શરીર ધરાવે છે તેજસ અને કાર્મન શરીર પ્રત્યે પ્રત્યેક જીવાત્મા સાથે સંકળાયેલું હોય છે ચૈત્ત્રિક શરીરધારી દેવો મુક્તિ મેળવી શક્તા નથી મુક્તિતો દેવજ આહારક શરીરધારી માનવી જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે શુદ્ધ સયમધારી પવિત્ર માનવનું શરીર આ મરણે વદનીય પણું બને છે જે માનવશરીર રૂધિર, માસ અને અસ્થિથી ભરેલું છે, જેના નડ દ્વારા સ્થાનો (સીની દષ્ટિએ અગિયાર) અશુચિથી ભરેલા છે, જેમાં આરોગેના મિષ્ટ અને સુગંધી ખાદ્યપદાર્થો આદિ બાર કે ચોવીસ કનાકમાં ફગાઈ મનમૂનમાં પનટાર્થ બને છે એ મનુષ્યનું આહારક શરીર કોઈ શુદ્ધ સયમ મના બને વદનીય પણું બને છે આત્મ કારણ શુ ? દેવગતિ ગમે તેટલી ભૌતિક સુખસપ્તિથી ભરપૂર હોવા છતાં ત્યાં ધર્મચરણી કે પુણ્યકરણી માત્ર અંધ પ્રમાણમાં જ સાધી શકાય છે આત્માની મુક્તિ માટે જે વિપુલ ધર્મચરણી પુણ્યકરણી કરવાની હોય છે તે મનુષ્યજીવન જ શક્ય છે અને તે માત્ર મનુષ્યના આહારક શરીર દ્વારા જ મનુષ્યજીવન દ્રૂક અને ક્ષણભ્રમર હોવા છતાં એ દ્રૂક સમયમાં જે ધર્મ-આરાધના શક્ય છે તે દેવોના પદ્યોપમના અને સાગરોપમના આયુષ્યમાં પણ શક્ય નથી

એ ધર્મકરણી કઈ? આ સમજવા માટે જૈન-ધર્મના મૂળભૂત નવતત્ત્વો જાણવાં જરૂરી છે.

जीवाजीवापुण्णंवाससंवरोच निन्दशरणा ।

वंधो भुक्त्वो य तथा नवतत्ता हर्न्तिगणयिष्या ॥

(૧) જીવ (૨) અજીવ (૩) પાપ (૪) પુણ્ય (૫) આત્મવ (૬) સંવર (૭) નિર્વર્તરા (૮) બંધ અને (૯) મોક્ષ. આત્મસ્વરૂપ સમજવા માટે સૌ પ્રથમ આત્મા-જીવને ઓળખવો આવશ્યક છે. 'Know Thyself.' આત્માને ઓળખવા માટે પુદ્ગલ (Matter)—અજીવ દ્રવ્યોને પિછાનવા જરૂરી છે. મનુષ્યશરીરસહિત જગતના સર્વ ભૌતિક પદાર્થો અજીવ છે. જીવનું-આત્માનું લક્ષણ 'ચેતના' છે. અજીવ પુદ્ગલનું લક્ષણ 'અચેતન-પણું' છે. આત્મા અને શરીર બે પૃથક્ પૃથક્ દ્રવ્યો છે. આત્મા અને શરીર એક નહિ પણ એક બીજાથી તદ્દન લિન્ન છે. કેદખાનામાં પૂરાગેસો કેદી તેના પગમાં અને હાથમાં જડાયેલી બેડીઓ કરતાં તદ્દન લિન્ન છે. તેમ શરીરના પાંજરામાં પૂરાએસો આત્મા શરીરથી તદ્દન લિન્ન છે. શરીર અને આત્માનું આ લિન્નત્વ સમજવા પછી આત્માની મુક્તિ માટેનો વિચાર જરા વધુ સરલ બનશે. શરીર એ અમુક પ્રકારના કર્મનું પરિણામ છે. અત્રે એ કર્મનો સિદ્ધાંત સમજી લેવો એ પણ અગત્યનું છે.

જૈનદર્શનમાં કર્મ મુખ્ય આઠ પ્રકારનાં કલાં છે. (૧) દર્શનાવરણીય (૨) જ્ઞાનાવરણીય (૩) મોહનીય (૪) વેદનીય (૫) અંતરાય (૬) નામ (૭) ગોત્ર અને (૮) આયુષ્ય.

સ્વભાવે દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમય શુદ્ધ આત્મા અનાદિકાળથી આઠ કર્મનાં પડળો-આવરણોથી ઢંકાયેલો છે. તેના અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન અને અનંત ચારિત્ર આ કર્મના પડળોથી દબાઈ ગયેલાં છે. મુક્તામા જેવી જ શક્તિવાળો આ સંસારી આત્મા એ કર્મનાં પડળોના આવરણનીએ શાયનીય દશા અનુભવી રહ્યો છે. દર્શનાવરણીય કર્મનાં પડળો તેનાં અનંત દર્શન (Vision) ને સુપુષ્ટ દશામાં જ રાખે છે. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના પડળો તેને અજ્ઞાત અવસ્થામાં જ રાખે છે. મોહનીય કર્મના પરમાણુઓ તેને મોહપાસમાં-વિષયવાસનામાં જડી દે છે. વેદનીય કર્મના પરમાણુઓ તેને અનેક પ્રકારની વેદનાઓનો અનુભવ કરાવે છે. અંતરાય કર્મના પરમાણુઓ તેને અનેક અનેક પ્રકારનાં સુખથી વંચિત રાખે છે. પ્રત્યેક જીવને-આત્માને તેનાં નામ અને ગોત્ર પણ અમુક પ્રકાર-

રના કર્મના પરમાણુઓના કારણે જ પ્રાપ્ત થાય છે. આયુષ્ય એ પણ એક પ્રકારનું કર્મ છે. પ્રત્યેક આત્માનું પ્રત્યેક લવનું આયુષ્ય તેના કર્મ-નુસાર નિશ્ચિત હોય છે. માનવી તેના સમગ્ર જીવનના પ્રથમ મોઢા ભાગમાં અથવા દ્વિતીય, તૃતીય કે ચતુર્થ ભાગમાં તેના પછીના જીવનનું આયુષ્ય બાંધે છે. એમ ન બને તો છેવટે જીવનના છેલ્લા કલાકમાં અથવા છેલ્લા કલાકના છેલ્લા મોઢા ભાગમાં તેના આગામી જીવનનું આયુષ્ય બંધાય છે— નહીં થાય છે. આમ આયુષ્ય એ પણ કર્મનો એક પ્રકાર છે.

આ આઠે કર્મના પાંચ અનેક પેટા વિભાગો છે જેને કર્મપ્રકૃતિઓ કહેવામાં આવે છે.^૩

પોતાનાં સારાં નરસાં કાર્યોનાં પાપ-પુણ્યનાં પરિણામે આત્મા વિવિધ કર્મો બાંધે છે અને એ કર્મબંધનમાંથી મુક્ત થવા તેને એ સર્વકર્મનો ક્ષય કરવાનો હોય છે. આમ જીવ અને અજીવ તથા પાપ અને પુણ્યના મૂળ-જૂત તત્ત્વો સમગ્રયા પછી આત્માએ બંધ તત્ત્વ અને મોઢા તત્ત્વનો વિચાર કરવાનો છે. પાપથી અશુભ કર્મ બંધાય છે. પુણ્યથી શુભ કર્મ બંધાય છે. પણ આત્માએ અંતે તો શુભાશુભ સર્વ કર્મનો નાશ કરી મોક્ષ મેળવવાનો છે. જ્યાં મુધી આત્મા એ સ્થિતિએ ન પહોંચે ત્યાં મુધી તેણે પાપ કાર્યો કરતાં પુણ્ય કાર્યો કરવા તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવાનું હોય છે. આત્મામાં કર્મો લાવનાર તત્ત્વ ‘આશ્રવ’ (Influx of Karma) કહેવાય છે. અને આત્મામાં કર્મને આવતાં રોકનાર કર્મ ‘સંવર’ તત્ત્વ કહેવાય છે. એ આત્મામાં આવતાં કર્મોને રોકે છે. જેમ કોઈ જળાશયને દ્વાર હોય અને દ્વાર ખોલતાં બહારનું જલ અંદર દાખલ થઈ જાય છે તેમ ‘આશ્રવ’ દ્વારા કર્મો આત્મામાં દાખલ થાય છે. અને જેમ દ્વાર બંધ કરતાં બહારથી આવતું જળ બંધ થઈ જાય છે તેમ ‘સંવર’ તત્ત્વ આત્મામાં દાખલ થતાં કર્મોને રોકી દે છે. હવે પ્રશ્ન રહે છે આત્માને અનાદિથી વળગી રહેલાં કર્મોનો. આ કર્મોમાં કેટલાંક ‘ધાતી’ કર્મો ‘તપ’ આદિથી ‘નિર્જરા’ થી નષ્ટ કરી શકાય છે. ન્યારે કેટલાક ‘અધાતી’ કર્મો ભોગવ્યે જ છૂટકો છે. એ ભોગવ્યા પછી જ તેનો નાશ થાય છે. ધાતી કર્મોનો નાશ કરવા માટે ‘નિર્જરા’ તત્ત્વ યાને તપ અર્થે અગત્યની વસ્તુ છે. આથી જ આંગ્રેજ લેખિકા શ્રીમતી આર. એલ. સ્ટીવન્સને પોતાના ‘Heart of Jainism’ માં કહ્યું છે તેમ “Tapa is

the key-word of Jainism' જૈન-જનમાં તપના પણ બે પ્રકાર જણાવ્યા છે (૧) બાહ્ય અને (૨) અભ્યંતર એ દરેકના પણ ૭૭ પ્રકાર છે

બાહ્યના ૮ પ્રકાર (૧) અનયન (૨) ઉખોદની (૩) શ્રુતિસંલેપ (૪) રસત્યાગ (૫) કાયકનેશ અને (૬) મલીનતા

‘અનયન’ એટલે ઉપવાસ (fasts) ‘આહાર છોડવો’ એ શુદ્ધ આત્માનું લક્ષણ નથી શુદ્ધ આત્મા અનાદારી છે આ અનાદારી શુભ ફેળવવા માટે ઉપવાસ જરૂરી છે એક ઉપવાસ, ૭ (બે ઉપવાસ), અક્રમ (નણ ઉપવાસ), અકાર્ષ (આ. ઉપવાસ) પામનમણ (૫ દર ઉપવાસ) માસદામણ (મહિનાના ઉપવાસ) આદિ અનેક પ્રકારના ઉપવાસના વિધાનો છે એકથી ૭ માસ સુધીના ઉપવાસ કર્યાના દાખલાઓ હતિ હાસમાં નોંધાય છે ખુદ મહારીર ભગવાને માસદામણના પારખે માસદામણ પ્રાંતો ઉપેખ છે અદિનાય ભગવાને તો ‘વસ્મીતપ’ વર્ણના બાર-માસના ઉપવાસ કર્યાનું ઇતિહાસ નોંધે છે ઉપવાસ ઉપરાત ‘આયબિય’ ધર્મ એ કર્મનિર્જરાનું એક ખીજ એ તપ ગણાય છે ઘી, ગોળ, ખાંડ, તેન, દૂધ, દહી, તેન, મગ્યા ઇત્યાદિ પદાર્થો રહિત કેવળ લુખ્યો-બાફેનો આહાર તે પણ દિવસમાં ફક્ત એ જ વાગ બેગાને જમાવાનું (રાત્રિએ નહિ) અને પાણીમાં ઉકાળેનું (દારેનું) પાણી સ્વર્ગમ્ત સુધીમાં પીવાનું તે ‘આયમિન’ ‘જન પુદ્ગલ સેવતી વીરા સમત્તદસિજો’ (આચારાંગ સૂત્ર) આના આયમિનો વારવાર અને અનેમ્ની સખ્યામાં થાય છે એક ઉપવાસ એક આયમિન એમ તપની પરપરા ચાલે છે આમો અને ચૈત્ર મામની ‘ઓળી’ મા નવ નવ આયમિનની તપશ્ચર્યા થાય છે ‘વધમાન તપ આયમિનની ઓળી’ થાય છે જેમાં ઉપવાસ અને આયમિનની વિવિધ ગોઠવણી છે કર્મની નિર્જરા કરવાનું આ અનુપમ સાધન મનાય છે જેનો આ તપશ્ચર્યા કરવા-કરાવવાના પુણ્ય કાર્યમાં ઉદાર હાથે દાન આપે છે સિરિસિરિવાલ્કહા (સ્ત્રીશેખરસંસ્કૃત શ્રી શ્રીપાન કર્મા) આ આયમિન તપની મહત્તા વર્ણવતો સુદર ચરિત્રમય છે તેમાં આયમિન તપના વિધિવિધાન સુદર રીતે આનેખેના છે ઉદાહરણ સહિત આયમિન તપશ્ચર્યાની મહત્તા સમજવા માટે એ સુદર ચરિત્ર છે જૈન આગમોમાં પણ ઉપવાસ આયમિન આદિ તપોના વિવિધ સ્વરૂપો આને ખેના છે અને કર્મની નિર્જરા માટે જૈનમુનિઓ અને ગૃહસ્થોએ એ તપોની આરાધના કર્યાના દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે આજે પણ ઉપવાસ અને આયમિન તપની આરાધન વિવિધસ્વરૂપે થાય છે.

‘ઉણોદરિ’ પણ તોંધપાત્ર છે. તંદુરસ્તીની દૃષ્ટિએ તેમજ વર્તમાન અન્ન કટોકટિની દૃષ્ટિએ તેનું મહત્ત્વ છે. જૂખ કરતાં એક એ કોળિયા ઝોઝા ખાવા તેનું નામ ‘ઉણોદરિ.’ કર્મનિર્ગરા તેમજ શરીરસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ આ અતિ ઉપયોગી વસ્તુ છે.

‘વૃત્તિસંક્ષેપ’ એ પણ બાહ્યતઃ મણાય છે. માનવીના હૃદયમાં અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓ હિપન્ન થાય છે. એ વૃત્તિઓને બને તેટલી ઓછી કરી નાખવી એ ‘વૃત્તિસંક્ષેપ’ કહેવાય છે.

‘રસત્યાગ’=રસનો ત્યાગ, ‘રસના’ સ્વાદ એ એક એવી વસ્તુ છે જેને જીતવી મુશ્કેલ છે. રસના જીતી તેણે સધણું જીત્યું. રસવૃત્તિ ઉપર જે કાણુ મેળવે છે તેને ખીજી વસ્તુઓ ઉપર કાણુ મેળવવો સરલ થઈ જાય છે.

‘કાયકલેશ’. આ શરીર આત્મા નથી, આત્માને વળગેયું પુદ્ગલ છે. આત્માએ અંતે તો શરીરનો ત્યાગ જ કરવાનો છે. આત્મા અને શરીર જુદા છે એ ભાવ કેળવવા માટે કાયાને કષ્ટ આપવું જરૂરી છે. આથી જૈન મુનિઓ પગે ચાલીને વિહાર કરે છે. જૈન મુનિઓ માથાના વાળનો લોચ કરાવે છે એ આ ‘કાયકલેશ’નું ઉદામ દુર્ણાંત છે. શરીરને થતી પીડા કાયાને થાય છે—આત્માને નહિ. આત્માને એની સાથે લેવા દેવા નથી, આત્મા શરીરથી તદ્દન લિન્ન છે એ ભાવ કેળવવા માટે આ વિધાન છે.

‘સંલીનતા’ શરીરના અવયવોને ગોપવી રાખવા—તેના ઉપર કાણુ રાખવો તે સંલીનતા. શરીરના અવયવો એ કાંઈ પ્રદર્શનની વસ્તુ નથી. એમને ગોપવી રાખવા એ જ આત્મોન્નતિનો ઉપાય છે.

આ છ બાહ્ય તપ કરતાં પણ છ અભ્યંતર તપ વિશેષ કલ્યાણકારી છે. (૧) પ્રાયશ્ચિત (૨) વિનય (૩) યૈયાવૃત્ય—એવા ચાકરી (૪) સ્વાધ્યાય (૫) ધ્યાન (૬) કાયોત્સર્ગ. ક્ષીન કર્મોની નિર્ગરા માટે અભ્યંતર તપ અગત્યની વસ્તુ છે.

‘પ્રાયશ્ચિત’ (confession : repentance of sins) એ કર્મનાશનું મુખ્ય સાધન છે.

‘રે પસ્તાવો વિપુલ ઝરવું સ્વર્ગથી ઊનધું છે.’ કલ્પાપીની આ ઉક્તિ તેનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરે છે. જૈનદર્શનમાં પ્રત્યેક માનવીને નીચેના અઢાર પાપો રોજ યાદ કરી તેનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું આવશ્યક માનવામાં આવ્યું છે. (૧) દિંસા (૨) જૂઠ (૩) ચોરી (૪) વિવચ્છેદન (૫) પંડિ

(૬) ક્રોધ (૭) માન (૮) માયા (૯) લોભ (૧૦) રાગ (૧૧) દ્વેષ (૧૨) ક્ષણ (૧૩) અધ્યાપ્ત્યાન-આજ્ઞા અદાપત્તિ (૧૪) પૈશુન્ય-ચાડીચુગલી (૧૫) રતિઅરતિ-કામભોગમાં તીવ્ર રમણતા અથવા તેના અભાવમાં થતી તીવ્ર ઝડપ (૧૬) પરપગિવાદ-પરનિદા (૧૭) માયામૃતપાવાદ-કપટથી જૂઠું બોલવું અને (૧૮) મિથ્યાત્વગ્રન્થ-ખોટી માન્યતા રૂપી કાટાંતે-અસત્ માર્ગનો ત્યાગ. આત્મશુદ્ધિ માટે આત્મ સંજોષનની આ કેટલી મુદ્દર પ્રક્રિયા છે. તદુપગત દર પદર દિવસે અને દર ચાર માસે માનવીએ પોતે આચરેલા પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું આવશ્યક છે. નાના મોટા સર્વ પાપોનું તે વખતે 'અતિચાર' ના પાઠ દ્વારા પ્રાયશ્ચિત થાય છે. 'સંવત્સરી' એ પ્રાયશ્ચિત માટેનું જૈનોનું સર્વશ્રેષ્ઠ વાર્ષિક ધાર્મિક પર્વ છે. આ દિવસે પ્રત્યેક માનવીએ આખાએ વર્ષ દરમિયાન આચરેલાં નાનાં મોટાં સર્વ પાપોનું મન વચન અને કાયાથી હાદિક પ્રાયશ્ચિત કરવાનું આવશ્યક મનાયું છે. 'ક્ષમાપના' (Forgive and forget) એ તે મદાપર્વનું હાર્દ છે.

‘મિત્તિ મે મન્ય મૂહમુ વેરં મજ્જ ન વેગઢ’

‘સર્વ જીવો સાથે મૈત્રી-કોઈના પ્રત્યે વેર નહિ’ એ અપૂર્વ લાવના કેળવવા માટેનું એ પર્વ છે.

‘તામેમિ સચે જીવા સને જીવા તમન્નુ મે’ ‘હું સર્વ જીવોને ક્ષમા આપું છું. સર્વ જીવો મને ક્ષમા આપો’ એ પવિત્ર ક્ષમાયાચના એ દિવસે થાય છે. ક્ષમા વીરણ્ય મૂર્ખા.. ક્ષમાપના એ કર્મનિર્જરાનું અગત્યનું સાધન છે. કર્મ આવવાના મુખ્ય ચાર કારણો છે. (૧) મિથ્યાત્વ (૨) અવિરતિ (૩) કપાય અને (૪) યોગ. અસત્ માર્ગ, સંમમનો અભાવ, કામ, ક્રોધ, લોભ અને માન, રાગ દ્વેષ આ બધા કપાયો કર્મબંધનનું કારણ છે. એ આંતરિક રિપુઓ છે. તેની સામે આત્માએ યુદ્ધ કરવાનું છે. “અપ્પણા ળેવ જન્જાહિ કિં તે હુદ્દોણ વજ્જંજે” (આચારંગ સુત). એ કપાયો ધર્મ મપા દેખે તો તે માટે પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈ કહેલાં કર્મો પાતળાં પડે. આત્માને વિવિધ હિંસક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલો રાખવો તે યોગ. કર્મને લાવતા આ ચાર કારણોને દૂર કરી કર્મને રોકનાર ચાર ગુણ લાવનાઓ (૧) મૈત્રી (૨) પ્રમોદ (૩) કારમ્ય અને (૪) માધ્યમ્ય એ ચાર ગુણો કેળવવા જોઈએ. જીવમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રીલાવ, આત્માપગયણતામાં આનંદ, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે કરુણા લાવ દયા અને સર્વ પ્રત્યે તટસ્થ લાવ આ ચાર ગુણો કર્મનો નાશ કરવામાં

મદદરૂપ બને છે પ્રાપ્તિતનુ મહત્ત્વ સમજતા તેનાથી કેળવાતા ગુણોનુ દર્શન પણ વ્યુત્

‘વિનય’ (Discipline) પણ અભ્યતર તપ છે સર્વ ગુણાગ મૂલો વિનયો । ‘વિનય’ સર્વ ગુણોનુ મૂળ છે જ્ઞાન પ્રાપ્તિમા તેમજ જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમા ‘વિનય’ ગુણ અતિ ઉપયોગી છે અને તેથી જ તેને અભ્યતર તપની કોટિમા મૂક્યો છે

વૈપાવૃત્ય—મેવા ચાકરી માદા, સ તો, માનવો, પ્રાણીઓ આદિની મેવા સુશ્રુષા કરની એ પણ આત્મિક તપ છે

‘ધ્યાન’ (Meditation) પગ્માત્માનુ ધ્યાન ધરવુ—તેનુ રટણુ ારુ એ પણ આત્મિક તપ ગણાય છે

‘કાયોત્સર્ગ’ શરીરનો ત્યાગ કરી આત્મધ્યાનમા લીન થવુ—દારીગ મારુ નથી એ લાવના રાખી મહાત્માઓનુ રટણુ કરુ એ ‘કાયોત્સર્ગ’ આત્મિક તપનો ઝૂં-ઢેનો પ્રકાર છે

‘નિર્જરા’ યાને તપથી કર્મનાશના પરિણામે આત્માને સર્વ કર્મ બંધનથી મુક્ત કરી શકાય છે અને અર્ધકર્મથી મુક્ત આત્મા મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે

આ કર્મમુક્તિ માટે ‘ચૌદ ગુણ સ્થાનક’ ની ચોજના છે દાદરના પગધિયાની માફક આત્મા ક્રમે ક્રમે વિવિધ ગુણપ્રાપ્તિની કક્ષાએ પહોંચે છે અને અતે સર્વ કર્મનો ક્ષય થી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે આ પ્રક્રિયા ધીમી પણ હોય અને ઝૂપી પણ હોય ઝૂપી પ્રક્રિયા ગાંધનાર આત્મા ‘ક્ષપમ્બેણી’ આરબે છે અને અપ માનમા સર્વધાતી કર્મોનો નાશ કરી કેવલદર્શન અને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે આના આત્માઓમાથી અમુક આત્માઓ જગતના ઉદ્ધાર અર્થે ધર્મની પ્રચારના કરે છે અને ‘તીર્થંકર’ મ્હેવાય છે આયુષ્ય પૂર્ણ થયે એ આત્મા ક્ષણ માત્રમા અધાતી કર્મોનો પણ નાશ કરી, શરીરનો ત્યાગ કરી, અન્યાયાધ અનત ત્રિમાનાગધિત સુખ—મોક્ષ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે

તીર્થંકરોએ જગતમ્હેવાણુ માટે પ્રરૂપેનો માર્ગ બે પ્રકારનો છે (૧) સાધુધર્મ અને (૨) ગૃહસ્થધર્મ

સ સારનો ત્યાગ થી જે માનવી સાધુપણ—મયમ રીકાર જ ને પાય મહાનતો (૧) પ્રાણાતિપાત વિરમણુ (૨) ગ્રામી વિરમણુ (૩)

અદત્તાદાન વિરમણ (૪) મૈથુન વિરમણ અને (૫) પરિવ્રજ વિરમણ^૪ સ્ત્રીદારે છે અને આશ્રયન તેનું પરિપાલન કરે છે. પરિણામે સર્વકર્મક્ષય કરી તે મોક્ષ સુખ પામવાનો અધિકારી બને છે.

સંસારત્યાગ નહિ કરી શકનાર ગૃહસ્થ માટે એ પાંચ અનુવ્રતો કહેવાય છે. એના પાલનની કક્ષામાં માત્ર થોડો ફરક છે—there is difference of degree not of kind. બાકી સ્વરૂપ બંનેના સરખા છે.

આ પાંચ ઉપરાત ગૃહસ્થને યાદે બીજાં ત્રણ શિક્ષાવ્રતો અને ચાર શુશ્રુવ્રતો છે. બધાં મળીને ગૃહસ્થનાં બાર વ્રતો કહેવાય છે.

પાંચ અનુવ્રત—ઉપર પ્રમાણે.

ત્રણ શિક્ષાવ્રત—(૧) અનર્થદંડ વિરમણ (૨) દિગ્પરિમાણુવ્રત અને (૩) ભોગોપભોગ પરિમાણુવ્રત.

અનર્થદંડ—વિના કારણે જેનાથી કર્મ બંધાય તે અનર્થ દંડ કહેવાય છે. એક આપ્તું નગર હોય અને તેના ઉપર કોઈ ગાકુ બંદૂક તાકે તો આપ્તું ગામ ભયતરત બને છે પણ જો ગાકુ એમ કહે કે અમુક માણસનું જ ખૂન કરવાનું છે તો તે એક સિવાય બધા ભયરહિત બને છે. તે પ્રમાણે માનવી અમુક વસ્તુ અમુક પ્રમાણમાં વાપરવાનો છે એમ જાહેર કરે તો બાકીની સર્વ વસ્તુઓને તેનાથી અભય મળે છે. (દા. ત. અનાજ, શાકભાજી, ફળફળાદિ, પાણી વગેરે.)

દિગ્પરિમાણુ—માણસ જાહેર કરે કે તે અમુક પ્રદેશમાં જ હરવા ફરવાનો છે તો એ પ્રદેશ સિવાયના સર્વ પ્રદેશના જીવોને તેના તરફથી અભય મળે છે. આજકાલ વિમાનોના અકસ્માતો થતાં અમુક પ્રદેશમાં જ હરવા ફરવા માટેનું આ વ્રત વિચારવા જેવું છે. કેટલીક વખત આ વ્રતથી કદાચ એ જીવલેણ અકસ્માતમાંથી પણ બચી જાય.

ભોગોપભોગ પરિમાણુ—એક વખત ભોગવવાની વસ્તુ ‘ભોગ’, અને ફરીને અનેક વખત ભોગવવાની વસ્તુ ‘ઉપભોગ’. આ ભોગ અને ‘ઉપભોગ’ ની વસ્તુઓનું પણ પરિમાણ નક્કી કરવાથી ઘણા જીવોને અભય આપી શકાય છે.

૪. વિરૂદ્ધ સમજ માટે જુઓ ‘ધાર્મિક’ આલિયનો.

આ બધા માટે ‘ચૌદ નિયમો ધારવા’ ની પ્રથા બહુલી છે

ચાર ગુણવત — (૧) સમ્યક્ત્વ (૨) દેશાવગાસિક (૩) પૌપધ અને (૪) અતિથિસ વિભાગ

સમ્યક્ત્વ — ઇતો રાગ મહારેષિ ઇતો દ્વેષ દવાનલ 1 ચતુર્થોર્મધ્યમ્ કથા સત્સામ્ય પરિર્જાતિ ॥ એક બાણુ રાગરૂપી લય મર સમુદ્ર છે બીજી બાણુ દ્વેષરૂપી દાવાનળ છે તે બન્ને વચ્ચેના જે સમતાનો માર્ગ તે સમક્તિ યાને સમ્યક્ત્વ

દેશાવગાસિક એક સ્થળે બેસીને ૪૮ મિનિટનું એક એવા અનેક સામાયિક કરવા તે દેશાવગાસિક

પૌપધ બાર કલાક કે ચોવીસ કલાક ઉપાશ્રયમા રહીને સાધુના જેવું જીવન જીવવું તે પૌપધ

અતિથિસ વિભાગ સુપાત્રે દાન કરવું તે

કવિ નપલદાસની ‘સ્થૂનિભદ્ર સત્રજાય’મા સ્થૂલિભદ્ર અને કૌશ્યાના સવાદના અંતે સ્થૂલિભદ્ર કહે છે

“ મોકલ્યા તો મારગમા હિમળિયા જે,
સભૂતિ આચાર જ જાને બળિયાને,
સચમ દીધું સમક્તિ તેને શીખન્યુ જે ”
જેના જવાબમા કૌશ્યા સ્થૂલિભદ્રને કહે છે —
“ શીખ યુ તો કહી દેખાડો અમને જે
ધર્મ કરતા પુણ્ય વડે તમને જે ”
આના જવાબમા સ્થૂલિભદ્ર કહે છે
“ વહે મુનિવર શમનો પરિહાર જે
સમક્તિ મૂળે શ્રાવકના મત બાર જે
પ્રાણપતિ પાતાદિક સ્થૂળ ઉચ્ચરે જે ”

આમ મુનિના પાંચ મહાવ્રતો ગૃહસ્થ માટે સ્થૂળ યાને પાંચ અનુવ્રતો છે અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગૃહસ્થના કુલ બાર વ્રતો છે

મોક્ષની સાધના માટે આ મહાવ્રતો અને અનુવ્રતો અતિઆવશ્યક છે તેના પ્રતાપે જીવ આત્મા મોડા યા વહેના સર્વકર્મોના ક્ષય કરી અન્યાયાધ અનંત આનંદમયી મોક્ષસુખ મેળવી શકે છે

જાની આત્મા દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય એ સ્તંભચીના ગુણો કેળવી કર્મરહિત બની શકે છે ત્યારે અજ્ઞાની આત્મા પોતાની પામે-પો-

રહેના એ ગુણોની પિછાનના અભાવે નવા નવા કર્મો બાધતો જાય છે અને સસારના લગ્નચક્રમાં રખડ્યા કરે છે પરિણામ આત્મા જ્ઞાની જીવ આત્મ કલ્યાણ સાધે છે, બાનજીવ અજ્ઞાની આત્મા અનંત સસારમાં રખડ્યા કરે છે સમગ્ર કર્મનો ફાય કરી મોક્ષમાં પહોંચવાની તૈયારી કરતા કેટલાક જીવો આત્માઓ રજમાન નરમતમ—પાય સાત મીનીટના આયુષ્યના અભાવે અમુક અવાલી કર્મો નાશ કરી નમ્તા નથી તે આ માઓ અનુત્તર વિમાનમાં જન્મ વાગ્યું કરે છે અને ફરીથી મનુષ્ય જન્મ વાગ્યું કરી બીજો જીવે જીવે મોક્ષમુખ પ્રાપ્ત કરે છે એ આત્માઓને જે 'નરમતમ' જેટલું માનવ આયુષ્ય વડુ મળ્યું હોત તો એટલા સમયમાં બાકી રહેના મર્વકર્મનો નાશ કરી તેને તેજ જનમાં મોત મેળવી શક્યા હોત માનવ જન્મની આ મહત્તા છે સાદુ ધર્મ કે ગૃહસ્થધર્મ આગમવાની સ્વર્ગલો મા સ્થિતિ નથી એટલી લવસત્ત માદિ મર્વ દેવો હમેશા માનવજન્મની પ્રતીક્ષા કરતા હોય છે કાગ્ય કે માનવજન્મ વિના મુક્તિ મેળવી શકાતી નથી સ્વર્ગ કમ્તા પણ માનવજન્મની મહત્તા આ વિશિષ્ટ કાગ્ય છે માનવજન્મમાં જ માનવાત્મા પગમાં બાળી શકે છે

હવે જેન દર્શનના સ્યાદવાદ સિદ્ધાન્તનો સ્હેજ ખ્યાલ કરીએ કેટલાક અધ માનવીઓને આપણે એક હાથીની પામે લઈ જઈએ અને પૂછીએ કે હાથી કેવો છે ? જે હાથીના પગ આગળ જનેતે હાથી ઘાલના જેવો છે તેમ કહેશે, જે હાલ આગળ જશે તે મુખ્ય જેવો છે તેમ કહેશે, જે સૂઠ આગળ જશે તે દોર । જેવો છે તેમ કહેશે જે પૂછ્યા પામે જશે તે પૂછ્યા જેવો છે તેમ કહેશે માસ્તનમાં આખે જેઈ શમનાર જ હાથીનું સાચું સ્વરૂપ શું છે તે યથાર્થ રીતે ખૂબી શકશે એમ જગતમાં અનેક દર્શનો છે કોઈ સત્યનો અમુક અશ સમજાવશે ત્યારે કોઈ બીજો અશ પણ સત્યનું સમગ્ર દર્શન તો કોઈ કેવળ જ્ઞાનીજ દર્શારી શકે છે 'સત્ત ન્યાય થી જાણીતા આ સિદ્ધાન્તની તાત્ત્વિક અર્થમાં આપણે અત્રે ઉતરતા નથી પરંતુ અત્રે એ નોંધવું આવશ્યક છે કે આદવાદનો આ સિદ્ધાન્ત જેન દર્શનનું વિશ્વસ્યમૂર્તિમાં વિશિષ્ટ અર્પણ છે

સાંખ્યપરંપરા

અને

તત્ત્વવિચાર

ડૉ. પિનાકિન ન. દવે

સાંખ્યદર્શન ભારતીય દર્શનોમાં કદાચ સહુથી પ્રાચીન છે. ન્યાય દર્શન અને અન્ય દર્શનોના ઉદ્ભવ પૂર્વે ભારતવર્ષમાં આ દર્શન ધણું જાણીતું હતું. આ દર્શને ભારતીય તત્ત્વવિદ્યાને ઉત્તમ પ્રદાન કરેલું છે.

આ દર્શનમાં તત્ત્વોનો વિચાર યા સંશોધન કરેલ છે. આમ સાંખ્ય સાથેના સંબંધને કારણે આ દર્શન સાંખ્ય કહેવાયું. ‘પરદર્શન સમુચ્ચય’ માં સાંખ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ભિન્ન રીતે આપેલી છે. તેમાં સાંખ્ય શબ્દને શાંખ્ય લઘ્ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આદિ પુરુષ ‘શંખ’ ના નામ પરથી આ દર્શનનું નામ શાંખ્ય=સાંખ્ય પ્રસિદ્ધ બન્યું. આ બીજી વ્યુત્પત્તિ ભારતીય ટીકાકારોની કલ્પના જ જણાય છે. આ દર્શન ધણું પ્રાચીન સમયથી સાંખ્ય નામે પ્રસિદ્ધ છે. અને તેના આદિ પુરુષનું નામ શંખ નહિ પણ કપિલ છે. મહાભારતના સમયથી તે આ વિખ્યાત છે જ. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં આનો નિર્દેશ જણાય છે. અને આથી તેને વિશે શંકાને રચાવ નથી.

આ દર્શનનાં મૂળ છેક વેદમાં પડેલાં છે. ‘દ્વા સુર્ણા...’ માં રૂપરૂપણે દૈત્યો પુરસ્કાર છે, જે સાંખ્યનો પાયાનો સિદ્ધાંત છે. પછીના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં રૂપરૂપ દ્વારા અને મહાભારત, અદિશુખ્ય સંહિતા તથા ચરક સંહિતામાં પણ સાંખ્યનું હીક આલેખન છે. પરંતુ આ ગ્રંથો લખાયા તે સમયે તેના લેખક સામે સાંખ્યશાસ્ત્રનું વ્યવસ્થિત દર્શનલેખે

નિરપણ કરતો કોઈ અન્ય હતો કે કેમ તે વિવાદસ્પદ છે. એ ગમ્ય છે કે તે કાળના જાણીતા અન્યો લુપ્ત થયા હોય

તત્ત્વસમાસ અને સામ્યપ્રવચનસૂત્રને આપણે કપિયના કૃતૃત્વના જાણીએ છીએ, પરંતુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સામ્યના આ બે પ્રસિદ્ધ અન્યોને સકારણ બહુ પ્રાચીન માનતા નથી ખાસ કરીને સામ્યપ્રવચનસૂત્ર પ્રાચીન કૃતિ હોય તેમ જણાતું નથી સૂત્રોમા તેની રચના થઈ હોવાને કાગળે જ આ કૃતિને સૂત્રકાળમા મૂકી શકાય તેમ નથી છતાં એક વાત સુનિશ્ચિત છે કે કપિન અને તેનું દર્શન સામ્ય, મહાભારતના રચના કાળ સમયે પ્રસિદ્ધ હતા જૈન તાકિંક સિદ્ધસેન દિવાકર (વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન) પણ ‘કવિલ્પ દરશનમ્’ કહી સન્મતિ તર્કમા આ દર્શનનો ઉલ્લેખ કરે છે.

મટપિં કપિય, જેનું નામ સામ્યશાસ્ત્રના આદિ પુરૂષ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે પૌગણિક વ્યક્તિ છે તેના જીવન અને દર્શન અંગે મહાભારત અને પુરાણોમા ઉલ્લેખો સાપડે છે ભગવત્ પુરાણની કથાનો થોડોક અંશ જોઈએ

કપિયના પિતાનું નામ કદંબ અને માતાનું નામ દેવહતિ હતું. સેદ શર્મ સુધી ભોગો ભોગવી જ્યારે કદંબ વનમા જવા ઉદ્યત થયા ત્યારે દેવહતિએ મુખ નીચું કરી, મણિની કાતિવાળા નખથી જમીન ખોતરતાં અશ્રુથી વ્યાકુળ વાણીએ ત્રુટકે કહ્યું “તમે વનમા જશો પછી મારા શોકમા વિસાગારપ કોણ થશે ? તમારી સાથેનો આટલો કાળ તો ભોગ-વિનાસમા જ ગાળ્યો ખરેખર ! ભગવાને મને દેહ માયાથી છેતરી તમને મુક્તિ આપનાર (અપાવનાર) ને પતિરૂપે પામી અને છતાં પણ બંધન તો એમને એમ જ રહ્યા ”

આ સાંભળી કદંબે કહ્યું ‘હે રાજપુત્રી ! ખેદ કરીશ નહિ તારા ગર્ભથી અપકાળમા સાક્ષાત્ ભગવાન ઉત્પન્ન થશે ’

પછી ભગવાન મધુમદન કદંબના વીર્યમા પ્રવેશ્યા ત્યારે આકાશમાં વાદો વાગ્યા, ગધર્વોએ ગાન ગાયા અને અપ્સરાઓએ આનંદનૃત્યો આદર્યા પછી ગર્ભમાં રહેવા વિષ્ણુની બ્રહ્માએ સ્તુતિ કરી સમય પ્રાપ્ત થતા ભગવાન પ્રગટ થયા અને કદંબને કહ્યું “મારો સામ્યમાર્ગ કાળ જતા નહિ થઈ ગયો છે તેની પ્રવૃત્તિ માટે મેં આ દેહ ધારણ કર્યો છે ”

અહીં કપિલને વિષ્ણુનો અવતાર મानी, ભારતીય પ્રણાલી અનુસાર તેમાં દૈવી તત્ત્વનું આરોપણ થયું છે ભાગવતમાં આ દર્શનનું નિરૂપણ હીક હીક ઊડાણમાં કર્યું છે પરંતુ તે સાંખ્યને મેશ્વર આવેખે છે મહા-ભારતમાં સાંખ્યદર્શનને ચાર વ્યૂહો સાથે બધખેસતું બતાવાયું છે

ગૌડપાદ (સાંખ્યકારિકાનો ટીકાકાર) આ મતથી જુદો પડે છે તેના મતે બ્રહ્માના સાત માનસપુત્રોએ આ દર્શન રચાવ્યું અને તેનો વિખાસ કર્યો પ્રત્યેક શાસ્ત્રના ઉદ્ભવ સાથે ત્રિમૂર્તિમાંના કોઈ એક દેવને જોડવાની ભારતીય પરંપરાનું આમાં નિદર્શન છે આમ તો બ્રહ્માના સાત માનસ-પુત્રો વિશેનું ગૌડપાદનું કથન નિરાધાર છે વળી ગૌડપાદ આ આચાર્યોને સમસામયિક માને છે. જે શક્ય જણાતું નથી

આ સાતમાં નહીં સનતકુમારો છે વિલિન્ન પુરાણોમાં ચાર સનત-કુમારોના ઉલ્લેખો છે તેમાંના ત્રણે સાંખ્ય દર્શનના વિકાસમાં ફાળો આપ્યો હોવાનું ગૌડપાદ માને છે સાંખ્ય પ્રવચનસૂત્રમાં સનનકુમારનું ઉદ્ધરણ છે અને મનુસ્મૃતિના ટીકાકાર કુનુક પણ તેનું અવતરણ આપે છે સનતકુમારને તત્ત્વસમાસના ટીકાકાર તરીકે નોંધેલા છે

ગૌડપાદ અનુસાર બાકીના ચાર આચાર્યો છે આસુરિ, કપિન, વોટુ અને પચશિખ આમાં કોઈ પણ પ્રકારે સમયાનુક્રમ જળબ્યો જણાતો નથી પરંપરાગત ઉદ્દેખ એમ છે કે કપિલે આ દર્શનનું જ્ઞાન તેના સગોત્ર આસુરિને આપ્યું “સત્કારણ્યો નિજ્ઞાસમાનાય આસુરિસગોત્રાય બ્રાહ્મણાયદેય પચ્ચપિઞ્જિતિતત્ત્વનામ્ જ્ઞાનમુક્તવાન્” આ કથન પરથી એમ જણાય છે કે આસુરિ અને કપિલ બન્ને સગોત્ર હતા આ વાક્યને બીજી રીતે ઘટારીએ તો એમ પણ અર્થ થઈ શકે કે કપિલે આસુરિ ગોત્રના બ્રાહ્મણને આ જ્ઞાન આપ્યું, પરંતુ કપિલનો આ શિષ્ય સમગ્ર સાંખ્યસાહિત્યમાં આસુરિ નામથી વિખ્યાત છે જૈન વિદ્વાન સિદ્ધ મેન દિવાકર પણ આસુરિ નામથી તેનો ઉલ્લેખ કરે છે

આસુરિએ રચેલી કોઈ કૃતિ આપણી સામે નથી પરંતુ તત્ત્વવિદ્યાના વિલિન્ન ગ્રંથોમાં તેની કોઈ અબ્બણી કૃતિમાંથી આપેલા અનંતરણો સાપડે છે મહાભારતમાં કપિન તથા આસુરિ વચ્ચેનો સાંખ્ય વિરોનો રસપ્રદ સવાદ નિરૂપ્યો છે શતપથ બ્રાહ્મણમાં આસુરિનું નામ આવે છે, પરંતુ ત્યાં તેને યજુરક્રિયાકાંડના નિષ્ણાત તરીકે નિર્દેશન છે તેથી સાંખ્ય શાસ્ત્રના વિદ્વાન સાથે તેના એમ્તા ન વિચારી શકાય શક્ય છે કે શતપથ બ્રાહ્મણના

આસુરિ તે પુત્ર દોય જેના પાછળ કુટુંબનામ આસુરિ રાખવામાં આપ્યું હોય અને આપણા સામ્યવિદ્વાન પણ તે કુટુંબના દોય

સામ્યપરપરા પ્રમાણે આસુરિએ આ જ્ઞાન પચ્ચિખને આપ્યું મહા ભાગત પચ્ચિખને પગગત ગોના જાણાવે છે અને તેની માતાનું નામ કપિના આપે છે સામ્યદર્શનના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે ઇશ્વરકૃપા આ આસાપને કાનગમૂત માને છે ઘણા વિદ્વાનો તેને વાકીનત્રનો કર્તા ગણે છે મિદ્ધમેન તેનો પચ્ચિખ નામથી ઉત્પન્ન થઈ ગયો પગતુ તેના ગૌત્ર નામ વ્યાસથી નિર્દેશ કરતો જણાય છે વળી તેને તત્ર માટે કાચુ ભૂત (તત્રનો કર્તા) માને છે (‘તત્રાર્થ વ્યાસસૂરયે’) ‘તત્ર’ શબ્દનો અર્થ અરુપનિત પગપગ પણ થઈ શકે શમ્ય છે કે આ તત્ર પાત્રીતન દોય જેનો ઉત્પન્ન અભિજ્ઞાન્ય સહિતા જેનોના અનુયોગદ્વાર અને ઔપ-પાતિક મુત્રમા સાપડે છે

કેટલાકના મતે પગતત્રના કર્તા વાપંગણ્ય કે વિન્ધ્યાસી છે જે કિથના મતે પગીતત્ર બે હતા એમાં સામ્ય નામનું વર્ણન હતું બ્યાગે બીજામાં સામ્યયોગનું મિદ્ધમેન જેનો ઉત્પન્ન કરે છે તે વ્યામે આ બેમાંથી કયું તત્ર રચ્યું તે તેનો નિર્ણય કાવો અશક્યવત્ છે

સામ્યકારિકામાં કહ્યું છે કે આસુરિ એ આ વિદ્યા પચ્ચિખને આપી અને તેણે જ રિવ તત્ર આપ્યું સિદ્ધમેન અનુસાર આસુરિએ આ જ્ઞાન તત્ર માટે વ્યાસને આપ્યું એમ જણાય છે કે આ બન્ને વ્યક્તિઓ એક જ હોતી જેર્થએ બન્ને તત્રના રચયિતા છે અને આસુરિના શિષ્ય છે વળી આ મતને મહાભાગતનો આધાર પણ મળે છે મહાભાગતમાં પચ્ચિખને પરાશર ગોના લા છે બાદરાયણ વ્યાસ વિષ્ણુપુરાણના કર્તા પગગતના પુત્ર છે આ વ્યાસ પચ્ચિખ પણ વ્યાસગોત્રના છે સિદ્ધમેન જે વ્યાસનો ઉત્પન્ન કરે છે તે બાદરાયણ ન હોઈ શકે કારણ કે તે પરાશર ના પુત્ર છે સગોત્ર નહિ આથી તે પચ્ચિખ જ હોના જેર્થએ વિરોધમાં આસ્મેરિનિ વ્યામે રચેનો પ્રોક નોધે છે (જેની ધાર્યા મહાભારતમાં જણાય છે) આ જ પ્રોક ને ભાવ ગણેશ પચ્ચિખના નામે નોવે છે, જે આ તથ્યને પ્રુષ્ટ કરે છે કે પચ્ચિખ વ્યાસ કહેવાતા

“અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, મિત્તાનમય અને આનન્દમય એ પચ્ચિ કોશોને એ જાણતા અને તે પાંચે કોશોના શાસ્ત્રીય ઉપસમોત્તે એ આચાર્ય શમ, દમ, ઉપગમ, તિતિક્ષા અને સમાધાન એ પાંચે ગુણને ધારણ

ડરતા અને પચકોશની શિખા સમાન પરચ્છાને તેમણે જાણ્યા હતા, તેથી તેમનું પચગિખ એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું ”૧

વોટું વિશે ખાસ કંઈ માહિતી મળતી નથી આ સર્વ આચાર્યોના અમય અને કાર્ય લગભગ અનિશ્ચિત છે તેમણે રચેના મૂળ ગ્રન્થો આપણી સમક્ષ નથી ઈશ્વરકૃષ્ણ રચિત સાખ્યકારિના કદાચ સાખ્ય શાસ્ત્રનો સર્વથી પ્રાચીન ઉપનિષદ થતો ગ્રન્થ છે તે કોઈ રીતે ઈંડુ પૂર્વનો ગ્રન્થ લાગતો નથી..

સિદ્ધસેન દિનાન્દ્ર કૃત સાખ્યપ્રમોદનું મહત્ત્વ મે પ્રગટ છે એમ તો તેની પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ અને ખીજી વિધર્માની કૃતિ વેળે સાખ્યપ્રમોદનું લેખન નૂટક ને સદ્વિગ્ર છે અને તે કોઈ રીતે આ દર્શનને મૂળતા નિરૂપતું નથી છતાં ખીજા પ્રમાણો પ્રાપ્ત થતા હોય ત્યાં એક વિશેષ પ્રમાણુ રૂપે અથવા તુલના માટે આ ગ્રન્થ ઘણો ઉપયોગી છે

એક વાત નિર્વિવાદ છે કે જે કાગે આ દર્શન માન તત્ત્વવિચાર જ નહિ પણ ધર્મરૂપે લોકોમાં વણાયું હોય, ન્યાયે સાખ્યના અનુયાયીઓ હોય, તે કાળનું કોઈ સાહિત્ય, કોઈ ચિત્ર આપણી સમક્ષ નથી આ દર્શનના (કે ધર્મના) પ્રાચીનતમ વિચારો અને તેની ઉત્ક્રાંતિ સુધી આપણે કોઈ રીતે પહોંચી શકીએ તેમ નથી મહાભારત, ચરક સહિતા કે ભાગવતમાના સાખ્યને જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રન્થમાના આશ્રય સપ્રદાયના નિરૂપણથી થોડુંક વિશેષ મૂલ્ય આપી શકાય પરંતુ તે કોઈ રીતે મૂળ સાખ્ય વિચારને પ્રતિપાદિત કરતા પ્રમાણભૂત ગ્રન્થો છે તેમ ન માની શકાય સાખ્યકારિ ને સાખ્ય પ્રવચન સૂત્ર પણ સિદ્ધો સાખ્ય અનુયાયીઓ સદાને માટે પરિભ્રમણ કરતા અટકી ગયા હતા તે પછીના છે, પરંતુ જ્ઞાન પ્રધાનત તે પર જ આધારિત છે

ન્યાય અને વંશેષિ- દર્શનો, જેમાં સર્ગ પૂર્વે અસ્તિત્વ મનાતું નથી તેથી વિરુદ્ધ સાખ્ય પ્રકૃતિ અને પુરુષને સત્ માને ને જે વિચાર સત્કાર્યવાદ ને નામે પ્રસિદ્ધ છે (ન્યાય અને વંશેષિનો મત અમત્ત્વવાદ હોય છે) સર્ગ પૂર્વે પ્રકૃતિ અને પુરુષની સત્તાની માન્યતા આ દર્શનની મળાનૃત વિચારણા છે

નૈયાયિકો આરભાદમા માને છે નારણ કે તેમના મતે સર્ગ પૂર્વે સત્તાનો અભાવ હોય છે પરંતુ સાખ્યમાં જેનાથી સર્ગ થાય છે તે પ્રકૃતિ નિત્ય

છે આથી સૃષ્ટિનો આરંભ માનવાનું કોઈ કારણ નથી. સર્ગ પછી વ્યક્ત રૂપમાં આવેલાં બધાં તથો સર્ગ પૂર્વે અવ્યક્ત રૂપે પ્રકૃતિમાં હોય છે એમ આ દર્શન માને છે.

પ્રકૃતિ અને પુરુષ એમ બે નિત્ય તત્ત્વો ને સ્વીકારતું સાંખ્ય દર્શન હૈતવાદી છે. અદ્વૈત પ્રમાણે એક જ તત્ત્વ છે. તે જ દ્રવ્ય છે ને તે જ સૃષ્ટિ છે, તે ગુણોથી ને ધર્મોથી રહિત છે. અદ્વૈતવાદમાં પ્રકૃતિ તત્ત્વના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનો સ્વીકાર નથી. સાંખ્યના મતે સૃષ્ટિકાર્ય એ બે સ્વતંત્ર તત્ત્વોના સદ્અસ્તિત્વનું પરિણામ છે.

સાંખ્ય દર્શન અનુસાર પ્રકૃતિમાં ત્રણ ગુણો (સત્ત્વ, રજસ અને તમસ) ની ક્રિયાને કારણે સૃષ્ટિ થાય છે. વ્યક્ત થતા પૂર્વે ગુણો સમ અવસ્થામાં હોય છે. પરંતુ જ્યારે આ સમગુણો વિચલિત થાય છે કે તૂટી ક્રિયા શરૂ થાય છે. આ ક્રિયા એ જ સૃષ્ટિનું બીજું નામ છે. પ્રકૃતિમાં આ ક્રિયા પુરપના સાન્નિધ્યથી પ્રકટે છે. આ સર્ગકાર્યમાં મહાન સર્વથી પ્રથમ પ્રગટે છે. અને પછી અહંકાર અને બીજાં તત્ત્વો. જો કે પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણોની બનેલી છે તથાપિ તે ત્રણના સમવાયથી એક વ્યક્ત તત્ત્વ નીપજે છે. આ સામે એક શંકા દર્શાવવામાં આવે છે. કે જો વ્યક્ત તત્ત્વો એક અવ્યક્તમાંથી નીપજે તો તે સર્વનો એક આકાર નિયત હોવો જોઈએ. આ શંકા અસ્થાને છે કારણ કે પાણી જેમ વિલિન્ન પાત્રોમાં વિલિન્ન આકૃતિ દર્શાવે છે તેમ જ એક અવ્યક્ત તત્ત્વમાંથી નીપજેલા ત્રણે ભોક વિલિન્ન પ્રાણીઓની વિલિન્ન અવસ્થા ધારે છે. આ પાત્રોનું બાહ્ય અદૃશ્ય કારણ છે.

લાઘવ, ખ્યાતિ અને સૌખ્ય સત્ત્વમાં હોય છે. રજસમાં દુઃખ પૂર્ણ ક્રિયાઓ હોય છે જ્યારે તમસ અંતઃકરણની મૂઢતા છે. જ્યારે સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે ત્યારે સુખ, યશ વગેરે હોય છે જેમકે દેવોમાં. રજો-ગુણના પ્રાધાન્યમાં દુઃખ હોય છે જેમકે મનુષ્યોમાં; પરંતુ તમોગુણના પ્રાધાન્યમાં મૂઢતા હોય છે જેમકે પ્રાણીઓમાં.

મહાનમાંથી અહંકાર ઉદ્ભવે છે અને પછી મનસ ને તન્માત્રાઓ. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ અને ગંધ એ પાંચ તન્માત્રાઓ છે. તેની સાથે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અસ્તિત્વમાં આવે છે. પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી પાંચ મહાબૂતો બને છે. પાંચ તન્માત્રાઓ મહાબૂતોમાં લઘુરૂપે

છે અને પાંચ મહાભૂતોમાં તન્માત્રાઓના ધર્મો રહેલા છે. આમ આકાશમાં શબ્દ રહેલો છે વગેરે. અહીં આપણને કાર્યકારણત્વપ્રતા જણાય છે.

પ્રત્યેક દર્શન સાથે મુક્તિના વિચારો સંકળાયેલા હોય છે. સાંખ્ય અનુસાર, આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદેવિક આ ત્રણ દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ એ મોક્ષ અને તે જ પુરુષાર્થ છે. આ ત્રણ દુઃખની નિવૃત્તિ યોગીસ તત્ત્વોના જ્ઞાનથી થાય છે. પુરુષને જ્યારે એ જ્ઞાન થાય છે કે તે પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે, જ્યારે વિવેકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિ પુરુષથી નિવૃત્ત થાય છે જેમ સૂદ (રમોછઓ) રમોછ ક્યાં પછી નિવૃત્ત થાય. પરંતુ આ વિવેકજ્ઞાન જેને ઉત્પન્ન નથી થયું તેવાથી પ્રકૃતિ નિવૃત્ત થતી નથી. એક વાર પ્રકૃતિ નિવૃત્ત થાય છે પછી ફરી તે પુરુષની સમીપ કદી જતી નથી. જેમ કુલીન સ્ત્રીના દોષો પતિ જાણી જાય પછી તે સ્ત્રી પતિની સમીપ કદી જતી નથી.

સાંખ્યમાં મુક્તિનું સ્વરૂપ આથી વિશેષ કશું નથી. સ્વર્ગ, વૈકુંઠ, કૈલાસ આદિનાં આનંદદાયકી રમ્યચિત્રોનો અહીં સાવ અભાવ છે. જેમ દોરડાના સંબંધથી પશુને બંધ અને દોરડાના અભાવથી મોક્ષ થાય છે તેમ ત્રણ શુણ્ણના સંયોગ પામવાના સ્વભાવથી અવિવેકી પુરુષ પ્રતિ પ્રવૃત્તિ કરવાથી પ્રકૃતિને બંધ થાય છે ને તે શુણ્ણના સંયોગ પામવાના સ્વભાવથી રહિત થઈ વિવેકી પુરુષ પ્રતિ નહિ પ્રવૃત્તિ થવાથી પ્રકૃતિને મોક્ષ થાય છે. પ્રકૃતિમાં રમતો હોવાં છતાં પુરુષ વાસ્તવમાં પ્રાકૃત શુણ્ણથી રંગાનો નથી કારણકે પુરુષ અવિકારી, અકર્તા ને નિર્ગુણ છે. જેમ પાણીમાં સ્વર્ણનું પ્રતિબિંબ જણાય છે. પરંતુ સ્વર્ણ તેનાથી જરાપણ લેપાતો નથી તે જ રીતે પુરુષ પણ અલંકારયુક્ત થઈ પોતે કર્તા ન હોવા છતાં પોતાને કર્તા માને છે અને લેપાતો ન હોવા છતાં લેપાતો જણાય છે.

સાંખ્યની આ સમગ્ર વ્યવસ્થામાં ઈશ્વરને ક્યાંય સ્થાન નથી. સંન્ય-ગ્માનના અપિગમથી જ્યારે પુરુષ નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે પુરુષને અનુભવ થાય છે કે આ મારાં તત્ત્વો નથી. હું અભિમાનરહિત, સંશયશૂન્ય, શુદ્ધ સ્વરૂપ અને મુક્ત છું ત્યારે તે પ્રશ્નકની જેમ નર્મકી જેવી પ્રકૃતિને જુલો છે. ત્યાર પછી તે પુરુષ દેહવિષય સુધી સંસારમાં રહે છે. જિનની જેમ સાંખ્યના મુક્ત પુરુષની મુક્તિ પછીની કોઈ સ્થિતિની પ્રવૃત્તિની વિચારણા નથી. જ્ઞાનદ્વારા મુક્તિ અને કર્મદ્વારા ફળ-બંધન-સંસાર આ વિચાર-સરણીમાં જીનદર્શનની જેમ જ ઈશ્વરનું સ્થાન નથી, જે કૃપા દ્વારા કર્મ ફળ સંસાર અને બંધનથી મુક્તિ અપાવે.

આધુનિક સંદર્ભમાં

ગીતાબોધ :

એક મનન

ઉશનસ

હમણા હમણા મન વારેઘડીએ ગીતાના વિચારે ચઢી જાય છે, સમષ્ટિ ચૈતન્યમાં જે ગુનાનિ દેખાય છે તેને લીધે ચિંતાગ્રસ્ત મન હનુક નક્કર પામવા નમ્રતાપૂર્વક પણ તૂર્ણવિશ્વાસથી ‘શાધિ મા ત્વા પ્રપન્નમ્’ કરેતું પ્રપત્તિભાવે ગીતા તરફ જ વળે છે, અને જાણે મોહ નષ્ટ થાય છે, દષ્ટિ સાપડે છે, જ્ઞાનાજન જ્ઞાનાકાશી જાણે ચમુ ઊઘડી જાય છે

શુ કટોકટી કે શુ સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં શુ સામાન્ય શેરીજન કે શુ યુગયુગ, શુ બ્યપ્ટિ કે શુ સમષ્ટિ, સર્વને માટે જાણે ગીતા આચાર-સહિતાનું સૂત્ર પૂરું પાડે છે આજે જ્યારે ધર્મને સર્વતોભદ્ર ગુનાનિ ધર્મ છે, અરે, ગુનાનિનું જ વેદાન્ત અને ધર્મચક્રપ્રવર્તન ચાલે છે ત્યારે, સર્વને હતાશાનું દરેખ્ય, અનાતમાનું મિથ્યાત્વ, અકર્મણ્યતાનું તમસ તથા તામસી કર્મનું સામ્રાજ્ય બ્યાપ્યું છે ત્યારે સાચેજ, ગીતા જેવો કોઈ બીજો બોગિયો નથી ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું છે કે “જ્યારે જ્યારે ધર્મને ગુનાનિ થાય છે ત્યારે સદ્ધર્મના સરચાપન માટે ૧ યુગેયુગે અતાર ધારણ કરુ છુ આ ઉમ્મિનો સાચો અર્થ તો આજ કે યુગેયુગે તે તે યુગચેતનાના સંદર્ભમાં ચોખ્ય એવો ગીતાનો પ્રત્યાવાત્મક (Positive) નવો જ અર્થ જન્મે છે યુગે યુગે આવો અભિનવ-અર્થઘટન કામતા ધારણ કરનાર ચોદનદામ બીજો એક પ્રત્યાવાત્મક વનણ ધરાવતો બીજો આર્થિક થ જીવ્યામાં નથી

આપણો દેશ હમણા કટોકટીની કસોટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે એ પડોશી દેશોના આક્રમણે આપણી આખી જગતને ઊંડી ગર્ત છે, પણ આપણે એને સ્નાન-શયાકાથી સાચા અર્થમાં નવા પ્રભાતમાં ખોલી નાખવાની છે રાજકીય કટોકટીથી વધુ કટોકટી આપણા અંતરાત્મામાં વ્યાપેલી છે

ભારતવર્ષ હંમેશા શાન્તિને માટે વિશ્વરાજકારણમાં ઊભુ છે આપણે પ્રશ્નોના નિકાલ માટે શુ ધર્યાગણે કે શુ વિશ્વસસ્થાઓમાં શાન્તિમય ઉપાયોના પક્ષકાર રહ્યા છીએ ને યુદ્ધને ધિક્કારતા આવ્યા છીએ એ ભારત વર્ષ લશ્કર નિભાવે છે, એ લશ્કરો વડે ફિરગીઓને ગોવામાંથી હામી કાઢે છે, કાશ્મીરમાં પાકિસ્તાનની સામે લશ્કરો મોકલે છે ને લડાખ નેકામાં હળ રો માઇનના વિસ્તારમાં ચીની લશ્કરોનો મુકાબલો કરે છે, ત્યારે પરદેશીઓ ગાંધીજીના ભારતને દબી ગયું છે ને આપણે વિશે સાચી સમજ પ્રવર્તતી નથી અરે, આપણામાંના જ કેટલાક પણ હિંસા અને શાંતિના મોહિત અર્થમાં રાચતા દેખાય છે

કોઈપણ ભોગે કેવળ શાંતિની ઉપાસના, યુદ્ધનો સર્વથા વિરોધ એનું ભારતે કદી માન્યું કે ઉચ્ચાર્યું નથી, છેક ગીતાથી તે ગાંધીજી સુધી આપણા બે ધર્મગ્રંથો રામાયણ ને મહાભારત, જેટલા શાંતિના તેટલા જ યુદ્ધના કાવ્યો છે ભારતનો પુરુષાર્થ જીવનને અખિનાઈથી જોવા-વિચારવાનો છે, અને જીવનવ્યવસ્થાનું કોઈ ધ્રુવ કેન્દ્ર શોધવાનો છે, જ્યાંથી અખિન જીવન ઉપર નજર રાખી શકાય આ કેન્દ્ર ‘અહિંસા, શાંતિ કે અયુદ્ધ’ નથી, ધર્મ છે ધર્મ એટલે કોઈ સકીલું સાપ્રદાયિકતા નહીં, પણ વિશ્વનો સ સાર જેના ઉપર આવી રહ્યો છે તે શ્રુતનો સિદ્ધાંત ગીતા આમ સર્વ સકીલુંને વટાવી જતો નતના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરતો વિશ્વ ગ્રંથ છે યુદ્ધો વિશે, હિંસા વિશે ગીતાનો શો બોધ છે ? તરત જવાન મગજે કે ‘કલેવ્ય માત્મ ગમ પાથ’ ગીતાના અભ્યાસીને એક વાત તો સ્પષ્ટ ને નટ સમજાઈ જાય છે કે ‘કલેવ્ય’ તો નહીં જ, ખીલુ ગમે તે હો ગાંધીજીએ પણ ગીતામાં નરી અહિંસા જ જોઈ છે એમ મટેનું એ મહાત્માને અન્યાયમર્તી છે ગીતાનો અર્કાર્થ આપતા એમણે, અનાસક્તિ યોગ’ એવો શબ્દ આપ્યો છે એ એક યોગ છે અને યોગ એટલે ‘કર્મસુ કૌશલ્ય કામમાં કુશળતા, યોગનો ખીન્ને અર્થ છે ચિત્તવૃત્તિનિરોધ આ બન્ને અર્થ સાથે મૂકીએ તો ગાંધીજીનો ગીતાબોધ, અર્થાત્, અનાસક્તિ યોગ,

અનાસક્તિપૂર્વક કર્મમાં કુશળતા. જે પ્રબળજીવનમાં 'વીર' રસની ગણપ કોઈ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા પામે તો ભારે અનર્થ જપજે. વિશ્વ આખું જે મૂલ્ય વ્યવસ્થાના (ધર્મ કે ઋતુના) આધારે ટકી રહ્યું છે તેમાં સ્ખલન આવે; પણ વીર રસિકતા અને યુદ્ધભોરપણું જે પર્યાય નથી; પ્રબળજીવનની નિત્ય તાજગી માટે પ્રજામાં એક જાતનું ધ્યાનત્વ ટકી રહેવું જરૂરી છે; ગીતા બોધ્યા વર્ણાશ્રમનો પણ આ જ મૂલ્ય અર્થ. શ્રીકૃષ્ણ કે ગાંધી એકદેવ શાંતિ 'સર્વ' ન હતા કે ન હતા યુદ્ધભોર; એ હતા માત્ર ધર્મ ને જાતના પ્રવર્તક. ધર્મ કે ઋતુને આધીન ન હોય તેવાં શાંતિ, અહિંસા કે યુદ્ધ ઝડપથી તામરી ધર્મ જાય છે, ગીતા તેની પ્રતિષ્ઠા કરતી નથી. ગીતાનો સૌથી મોટો પુરુષાર્થ 'ધર્મસંસ્થાપન'નો છે; અને એના માટે આવશ્યક જ હોય ભારે 'વિગતજ્ઞ' ધર્મ યુદ્ધ સડી લેવાનું જ કહે છે; અને કહે છે કે ધર્મયુદ્ધ કરવા કરતાં વધુ કલ્યાણક ક્ષત્રિય માટે ખીજું કશું જ નથી; માત્ર એ જોવું તપાસવું જોઈએ કે આ યુદ્ધ 'ઋતુ' ખાતર છે કે નહીં, અને આપણામાં કોઈ આસક્તિ કે રાગદ્વેષ તો નથી, કારણ કે જાત માટે નહીં તેવાં યુદ્ધો અવૃત્તનાં યુદ્ધો છે ને આસક્તિ ને રાગદ્વેષથી તે અભદ્ર ધર્મ જાય છે ને વૈશ્વિક અકલ્યાણમાં પરિણમે છે. એ યુદ્ધ કર્મ તામરી પુરવાર થાય છે ને જીવાત્મા કર્મના બંધનમાં ફસાય છે. અનાસક્તિપૂર્વકનાં કર્મ જ મોક્ષ આપનારાં છે; હવે સ્પષ્ટ થશે કે શું 'હિરંગીઓ, પાકિસ્તાનીઓ કે ચીનાઓ' જે કાંઈ આપણા મૂલ્યોને ઉચ્છેદવા આવે, રાષ્ટ્રના સત્ય ધર્મને ચાંપતા આવે ભારે ન્યાનાલાલે કહ્યું છે તેમ 'યુદ્ધ એ જ યુગધર્મ' છે— 'પાશ'ને કહો ચઢાવે બાણ' કારણ કે 'હવે તો યુદ્ધ એ જ કલ્યાણ'. ગીતાનો સ્પષ્ટ બોધ છે 'તસ્માત્ યુદ્ધસ્ય ભારત' ને યુદ્ધસ્ય વિગતજ્ઞઃ. દુષ્કૃત્ સત્ત્વોનો વિનાશ ધર્મની સ્થાપના માટે મહત્ત્વની ને અનિવાર્ય કારત છે. આવી ક્ષણે વિશ્વયુદ્ધના શક્ય ભયે ફરીને, રક્તપાત ને માનવમાતનાના ભયે આપણે અહિંસાની નીતિને વળગી રહીએ તો ધર્મપ્રમાદ થાય; આ કોઈ પ્રત્યાવાત્મક મૂલ્ય નથી, તે નયું કલેબ્રે છે ને એને ગીતાનો ટેકો નથી; આપણે આપણી વફાદારી ધર્મપક્ષે જાહેર કરી દેવી જોઈએ, નહીં તો જે ઋતુને પરમાત્મા કાળવા માગે છે તેનો દ્રોહ જ ક્યો ગણાય; એક સત્ય માટે આખા વિશ્વને હોમી દેવું પડે. એ તાકાત કોઈ ગાંધી કે કૃષ્ણ જેવી વિરલ વિભૂતિ—કાળપુરુષમાં જ હોઈ શકે : આત્માર્થ પૂર્વક ત્યજેત. ધર્મસંસ્થાપન અર્થે કોઈ પણ ભોગ મોટો નથી; કારણ કે ધર્મ કરતાં વિશ્વમાં ખીજું કોઈ ચઢિયાતું મૂલ્ય નથી; પણ તમારે પક્ષે ધર્મ જ છે એનો ન્યાય ચુકાદો કોણ આપશે ? અંતરાત્મા ?

તો તામસી સરમુખત્યારો પોતાના અહ માન્ય મૂલ્યો ખાતર વિશ્વને વારવાર
યુદ્ધમાં સડોનારો તેનું નુ ? અનમત, આ ખતરો છે જ, પણ ગીતા પામે
એનોય ઉદ્ધેન નથી એમ નહીં ગીતા મમાજમા એક જાતના શિનક વીર
ગસની પલપાતી છે યુદ્ધખેરી ને વીરરસ એક નથી તે તો આપણે તેઈ
ગયા છીએ યુદ્ધખેરીનો વીરરસ તે રસાભાસ છે, એક પ્રકારનું અનૌચિત્ય ને
અસોદ્ય છે મહાભારતનો નાયક એક બાજુ જે તામસી દુર્યોધન ન હોઈ
શકે તો બીજી બાજુ મોહિત એવા યુધિષ્ઠિર પણ ન હોઈ શકે સરલ પણ
કર્મનિષ્ઠ એવો અર્જુન જ હોઈ શકે ગીતા કહે છે

યત્ર યોગીશ્વરો ક્રણ યત્ર પાયો ધનુર્ધર ।

તત્ત્વ શ્રીચિન્મયોભૂત ધુર્વાનીતમર્તિર્મમ ॥

ન્યા કૃષ્ણ જેવા સાગથિ હોય, માર્ગોપદેશક હોય, તો જ અર્જુન
ધનુષ્ય ડાચકે તે યોગ્ય તો જ એ વિજયને શ્રી પ્રાપ્ત થાય નહીં તો
પિજય તો મગે તોય તે વિશ્રીલ થઈ જાય આ જ કૃષ્ણની ધ્રુવ નીતિ છે

ભારત વર્ષ રાષ્ટ્રાધિતાનું યુદ્ધ લડતો નધા એ આક્રમણનો ભોગ
અન્યો છે, બાપીબી ભૂમિ દુશ્મનોએ દમાની છે, એ સરધર્મમભભાવ જેવા
વિશ્વકુટુમ્બના અવનના અખતરાની ભૂમિ છે સમષ્ટિ તેમજ વ્યગ્રિતન્યના
અવિરોધના અખતરાની ભૂમિ છે આમ ભાગત વર્ષ નહત માટે વિશ્વ મ્ યો
માટે જાતો છે એ મૂલ્યોને પડકારવામાં આન્યા છે એટલે એણે વિગતવજર
થઈ લડી લેતું જોઈએ એ જ માત્ર વિષય છે ગીતામાં 'તસ્માત્ સુધ્યત્
માત્ત શ્રી કૃષ્ણ કહે છે ત્યારે હવે તો ભારત એટલે ભારતવર્ષ જ, અર્જુન
તો અતીતમાં વિનીત થઈ ગયો છે અર્જુનનું એક નામ ભારત છે એમાં
કેટલું બધું ઔચિત્ય લાગે છે આજે ! આરભમાં અર્જુનમાં માનવસન્ન
વિપાદ થાય છે પણ ગીતા-ને કરિયે વચન તબ કરીને ગાડીવ ડાચગીને
જાતો થઈ જાય છે ને દુશ્મનોના કાળબ કપી જાહે છે આમ પ્રારભિક
વિપાદને અતે કર્મનિર્ણય એ એ મિદુ વચ્ચેવિકસ્યો છે ગીતાનો અના
સકિત યોગ, અનાસકિતવાગો પણ યોગ જ, શ્રી કૃષ્ણે આ અદાર અધ્યાયમાં
ઘૂટીપૂગીને એકજ વાત મ્યાં કરી છે તસ્માત્ યોગી મનાતુન 'હે અર્જુન,
તુ યોગી ચા' તુ કર્મકર કારણ કે કર્મ ન્યાયોચક્રમળ । કારણ કે
અકર્મ કરતા કર્મ વધુ સારું છે ગીતા સાચે જ, અર્થમ્સ્યતાવિરોધીની
અને કર્મપક્ષપાતિની છે

માટે ઉદ્ધમની અવધિ નથી, અને સર્વના અર્થ માટે કશું જ થતું નથી. તેથી જ એક બાજુ આ દોડાદોડી ધમાચકડીની ગતિશીલતા છે ને બીજી બાજુ કાતર પ્રારબ્ધવાદી અકર્મણ્યતા છે; બન્ને તામસી ને અભદ્ર છે. બન્ને કર્મના શુદ્ધ યજ્ઞની વેદીને અભ્રાણ છે. નર્થા કર્મનો અભાવ, એવી શૂન્યતા તો વિશ્વદાનમાં શક્ય જ નથી; જે માણસો સારાસારનો મિથ્યા-અમિથ્યાનો વિવેક કરી જાણે છે તે પેલા હેમ્લેટની માફક કર્મનો ગુણુ ગુમાવી બેસે છે ને બીજી બાજુએ પેલા અવિવેકીઓનું પુષ્કળ તામસી કાર્ય કર્મપ્રવાહને મક્કિન ને દ્વિપિત કરી રહ્યું છે. ગીતાની દૃષ્ટિએ અકર્મ અને સ્વાર્થે કર્મ બન્ને તામસી ને અભદ્ર છે. તો પછી ગીતા બોધ્યું કર્મ કયું ? ગીતાનું શુદ્ધ કર્મ એટલે અનાસક્ત કર્મ, આગળ વધીને કહીએ તો અનાસક્તિપૂર્વકનું લોકસંગ્રહ માટેનું પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે થતું કર્મ એટલે જ યજ્ઞકર્મ. ક્ષત્રી સ્પૃહા વિનાનું, રાગદ્વેષ વિનાનું સમર્પિત કર્મ ઈશ્વરને અર્પિત કર્મ તે જ ગીતાબોધ્યું કર્મ; ગીતાએ કર્મની વ્યાખ્યાને આવી આવી શરતોથી બાંધી દીધી છે તેથી તેવા કર્મની દુષ્કરતાનું જ્ઞાન થશે. ‘સ્વ’ માટે ન હોય તેવા કર્મમાં વ્યક્તિ રસ ગુમાવી દે ને તેવા કામમાં તેજ આવતું નથી. આપણા દેશમાં જાહેર વિભાગના ક્ષેત્રોમાં જે રસમાં ઘ દેખાય છે તે આને આંખ ઉઘાડી નાખે તેવા દાખલો છે. ને ખાનગી ક્ષેત્રે જે આસક્તિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિશીલતા છે તે પણ ખતરનાક ને અસામાજિક છે. સામ્યવાદી દેશોમાં સમર્પિતન્યનું વિપુલ કર્મ છે પણ તે એનાથી ઊંચા એવા કોઈ પદને સમર્પિત થતું નથી માટે તામસી છે. કર્મ ખાતર કર્મ, અથવા માનવ ખાતર કર્મ એ પૂરતું નથી, એથી આપણે સહેજ છેતરાઈ જઈએ છીએ, પણ માનવતાથીય ઊંચા ઈશ્વરને કોઈ ધ્યેયને સાથે એતું અનુસંધાન હોવું જોઈએ તો જ તે સાત્ત્વિક રહેવાનો સંભવ છે, આથી જ ગાંધીજીનો દ્રુતીશિપનો મિદ્ધાંત કે સદકારી સમાજ એ સમાજવાદ કે સામ્યવાદ કરતા વધુ સાત્ત્વિક દ્વિવક્ષ્ય છે, એમાં અકર્મણ્યતા ને કર્મમાં ઘ ન પ્રવેશે તે સતત જોતા રહેવું આવશ્યક છે.

સંસારને મિથ્યા માનનારા જીવનથી લાગી છૂટે છે ને અકર્મને મેવે છે એટલા પ્રમાણમાં સમાજના કર્મયજ્ઞમાં હવિની ઓછપ આવે છે. ઋતાર્થે કર્મધારા અસ્ખલિત ને અનાવિદ્ય બન્ને રાખવાની આપણી સામાજિકોની જવાબદારી છે. અકર્મના બધિયારપણાથી તેમજ દુષ્કર્મના મલ્લથી, લીલથી

તેને ઉગારી લેવાની છે, ગીતા જીવનથી લાગી છૂટવાનું વિજ્ઞાન નથી, જીવન તરફ પાછા ફરવાની ક્ષમા છે.

આપણે ત્યાં અસત્તિ અને અનર્થિત લગભગ પર્યાય છે અગતિમાન્ મનેત્ સાનુ જેવી ઉમ્મિતભાગ્યેની ગીતા પશુનેઈ રક્ષાય. પણ ગીતા શ્રમિતરાગીઓનું વેદાન્ત છે, આત્મરાન્ દ્વિનમ્રકી પરાયનરાગી દોર્ષ રહે નહીં, જે આત્મા વળ્લીનથી નમ્ય નથી તો ગીતાનો આત્મા પણ નિમ નને પ્રાપ્ય નથી શાધીએ ગીતાનો અર્થ અનાસક્તિયોગ કર્યો છે તે એ જીવનનીગ્નુ જ કહેતું અર્થવટન છે, ભાગેકનું નહીં ઉપર આપણે એક 'યજ્ઞ' શબ્દ પ્રયોગ્યો છે, ગીતાનો એ એક પ્રિય શબ્દ છે ગીતાનો 'યજ્ઞ' એટલે શું ? એ કોઈ ક્રિયાક્રાંતિ કે ધાર્મિક વિધિ નથી યજ્ઞ શબ્દ વેદનાવારાનો છે પણ ત્યાંથી વિવિધ રીતે વિનિયોગતા તે હવે 'બ્રહ્મનયજ્ઞ, સૂનયજ્ઞ, નેત્રનયજ્ઞ કે દત્તયજ્ઞ' જેના શબ્દોરૂપે આધુનિક વ્યવહારમાં વપરાતો સહાય છે, ગીતાએ યજ્ઞનો અર્થ એવો કર્યો છે કે 'ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે' લોકસમ્રાઢ્યર્થે અનાસક્તિથી જે કર્મ થાય તે યજ્ઞકર્મ અથવા કર્મયજ્ઞ કુટુંબવ્યવસ્થામાં પણ કુટુંબના ઋતુ માટે જે કર્મ થાય છે તેને પિતૃયજ્ઞ, પુત્રયજ્ઞ એવો યજ્ઞના અર્થનો વિસ્તાર ગોવર્ધન રામે કર્યો છે એ પણ ગીતાના બે નરમનિ-પનુમનિ જેવા સ્થૂનતમ કર્મક્રાંતિમાંથી આપણે આસક્તિહીન, વાસનાહીન એટલે યજ્ઞ એવો સૂક્ષ્મ અર્થવિસ્તાર કરી રાક્ષા તે ગીતાના પ્રતાપે આના કર્મમાંથી પર્જન્ય જન્મે ને સમાજનું યોગદાન આપે માટે ગીતાએ કહ્યું કે યજ્ઞાત્ ભવતિ વર્જન્ય ને એમ કર્મનો અનુમંદ આનું રહે ને ઋતુને જન્માવે

બધા જ કર્મ છેવટે પરમાત્માને સમર્પિત કરી દેવા જરૂરી છે, નહીં તો કર્તૃભાવ ને અહ કાર જન્મે જે યજ્ઞવિરોધી બની રહે કર્મનો પણ છેવટે યજ્ઞહીન કરી દેવો એ ઉચ્ચતમ ઋતુ માટે ખૂબ જ જરૂરી છે, કર્મ દ્વારા જ કર્મમાંથી મોક્ષ એની એક ઉદ્ધત વિચારણા પ્રાપ્ત થાય છે શ્રી કૃષ્ણે એટલે જ તો અર્જુનને કર્મ કરવાની વાત કરીને પોતાને સમર્પિત કરી દેવાની વાત કરી જરા સરખો કે સૂક્ષ્મતમ અહ કર્તૃભાવ પણ કર્મયજ્ઞની વેદીને બધ કરી દે એ ખ્યાનથી જ એમણે અર્જુનને ૧૧મા અધ્યાયમાં 'પિશ્વરેષુ દર્શન કરાવ્યું' ને અર્જુનનું અહ કર્તૃત્વ વિગ્રહિત કરી નાખવામાં આવ્યું એટલે જ છેવટે ૧૮મા અધ્યાયમાં જતીકેને પેલી ઋતુ ભર વાણી થીને પ્રાપ્ત થઈ શકી કે કરિયે વચન તવ.

આધુનિક સંદર્ભમાં ગીતાબોધ-એક મનન : ૧૭૯

આમ પ્રાથમિક વિષાદ યત્ન કર્મમહિમા, અનાસક્તિ, કર્તૃત્વભાન-વિગલન,ને પ્રપત્તિભાવને વરિષ્ઠે વચન ત્વ જેવા વિચાર વિકાસમાં એક શ્રેષ્ઠ વિજ્ઞાનનો પ્રબંધ સન્નિધિ છે. આ જ છે સર્વવિજ્ઞાનનું વિજ્ઞાન-શુદ્ધતમ જ્ઞાન-જે આજના વિજ્ઞાનને આવડતું નથી તેથી તે તામસી ધર્મબેદુ છે-આ વિજ્ઞાનને આત્મવિજ્ઞાનને શરણે જવું જોઈએ તો જ તે પોતાની સાચી ક્ષતા પ્રાપ્ત કરશે-ન અન્યથા.

પરિવર્તનશીલ દેહભાવમાં ક્રુપ આત્મભાન સ્થાપી, માયાની ચંચલતા ને મોહ પામ્યા વિના વિજ્ઞાનમય ચેતનાથી માણુથી એવી વાત કરી ગીતાએ આજે સૌને ગમે તેવી બૌદ્ધિક રીતે વિજ્ઞાનનું સત્ય, વેદાન્તનું ઋત ને કલ્પના સુંદરને એકસૂત્રે ઝૂંટી દીધું છે; સાચો ધર્મ ને એન્થેટિકસ જુદું નથી એનું ભાન કરાવ્યું છે તે ખૂબ જ વિચારપ્રેરક છે. સાચે જ ગીતા એ ભારતીય વિચારધારાને રૂઢિનો કાટ ન મઢે તે એક વિધિ ન બની જન્ય તે માટે જ વિશાલ ભુદ્ધિ વ્યાસ ભગવાનના સ્વમુખે કહેવડાવેલો જિવાતો ને જિવારતો શ્રવણોન્નમનો ધર્મગ્રંથ છે.

આજે અનાત્માનું કે દૌરાત્મ્યનું પ્રબલ સામ્રાજ્ય ફેલાયું છે ત્યારે જાંતુની માફક મોહ પામેલા માનવને ફરીથી આત્મા આપવો પડશે. ને તો જ તે આર્કિકન્ત વ્યમ્હતા ને દલૈબ્યમાંથી ઊગરી શકશે. શ્રી અરવિંદે નથી કહ્યું કે ‘માનવ જાતને યોગ પાછો આપવો પડશે ?’ ગીતા એ પૃથ્વીયાત્રાનો ગ્રંથ છે. આ નવા વિજ્ઞાનયુગના મહાભારતયુદ્ધની વચ્ચેવચ્ચ અર્જુન (ભારત) નો રથ ઊભો છે. ભારત

ગાઢીયં સસતે હસ્તાત્ ।

વૈષ્ણુશ્રોષ જાયતે ॥

કહીને તે ઊભો છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણના ઐશ્વર્યનું અપમાન છે. ભગવાને ભારત ને સંબોધીને આ વિજયની ચાવીરૂપ વિજ્ઞાન આપ્યું છે. ભારત ‘વરિષ્ઠે વચન ત્વ’ કહીને ક્યારે ગાંડીવટંકાર કરે એની જ હવે રાહ જોવાય છે.

પુષ્ટીમાળીય જીવનકલા

ગ્રા. નાગરદ્વારા બાંલણિયા

શાસ્ત્રોમાં ચોસક કલાનો નામનિર્દેશ તેમ યથા સ્થાન તેમજ વર્ણન આપણને મળે છે. મારા નમ્ર મત મુજબ એક પાંસકમી કલા પણ છે અને તે જીવનકલા. એક હિન્દી કવિએ એક દોહામાં કહ્યું છે કે, ત્યારે આપણો જન્મ થયો ત્યારે આપણે રહ્યા અને દુનિયા રાજ થઈ. હવે, આપણે એવી રીતે જીવીએ કે મરતી વેળા આપણે રાજ થઈએ અને દુનિયા રહે. આ દોહામાં અસ્પષ્ટ રીતે જીવનકલાનો જ નિર્દેશ છે. દુનિયામાં જેટલા મહાન માણસો થયા છે તે આ જીવનકલાને લઈને જ. અને અત્યેક ધર્મ આ જીવનકલાનો જ ઉપદેશ કરે છે. ભગવાન છુદ્ધ, મહાત્મા કાર્તિક, મહામહા પયગંબર, અને ત્યાર પછીના સંપ્રદાયપ્રવર્તક આચાર્યો, અને છેવટ છેવટમાં આપણા મહાત્મા ગાંધીજી આ જીવનકલાના અનોખા નમૂનાઓ છે. ઠાઈ અમુક સ્વરૂપ કે વ્યક્તિનો આગ્રહ રાખ્યા વિના જેમ ઉપનિષદના તત્ત્વચિંતકોએ સર્વવ્યાપી સમ્યક્દાનન્દ સ્વરૂપને ઇષ્ટ માનેલ છે તેમ શ્રી વદ્મલાચાર્યજીએ કલાનિધિને પોતાનું ઇષ્ટ માનેલ છે. શ્રીમદ્ ભાગવત દશમ સ્કન્ધ સુભોધિનીની સરસ્વતમાં તેઓ

નમામિ હૃદયે રોપે લીલાગ્રીવાધિશાયિનમ્ ।

લડમી સહસ્ત્રલીલામિઃ સેવ્યવાનં કલાનિધિમ્ ॥

એ પ્રમાણે કલાનિધિને વન્દન કરે છે. “કૃષ્ણ” નો પણ તેમણે ‘સદા-નન્દ’ એ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. આ રીતે સર્વદેશવ્યાપી સર્વકાલવ્યાપી

કલાનિધિ સદાનન્દ એ એઓથીનું ઈષ્ટ છે. આ ઈષ્ટનું એક ખીજે પ્રકારે પણ તેઓ નિરૂપણ કરે છે. અસ્પ્રમુલ્લુ અભિલષ્ટર્કમાં, એટલે કે, અમારા ઈષ્ટ ખીજને સુખ જ આપે છે, દુઃખ કોઈને નથી આપતા. અને આ પ્રકાર માં જીવનકલાના સ્વરૂપનો સૂક્ષ્મ પણ સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના આરંભ અધ્યાયમાં પણ

• યસ્માન્નોદિજતે લોકો લોકાન્નોદિજતે યઃ ।

એ શ્લોકાર્થમાં પણ આ જીવનકલાનું જ નિરૂપણ છે. અત્યારે વિશ્વમાં જે અશાન્તિ વ્યાપી છે તેના મૂળમાં આ જીવન-કલાની સર્વાવ્યાપી ઉપેક્ષા જ છે. ઉપર ટાંકેલ શ્લોકાર્થમાં કહ્યું છે કે પોતે વિચાર, વચન, અને વર્તનમાં ધ્યાન રાખવું કે તેને કારણે કોઈને તકલીફ ન થાય; અને ખીજા તરફથી પોતાની ઓછી યા વધારે તકલીફ થઈ હોય તો તે મનમાં જ ન લાવવી. એટલો લઘુ ઉપદેશ જીવનમાં ઊતરી જાય તો આ ભૂતકાલ એ જ સ્વર્ગ બની જાય. આ ઉપરાંત, નિશ્ચય સ્વકર્તવ્યનિષ્ઠા ઉપરથી વદનભાગમાં ખૂબજ ભાર મૂકે છે. અને સંપૂર્ણ સ્વકર્તવ્યનિષ્ઠતાનું 'ખીજું' નામ તે સર્વાત્મસમર્પણ. આ સર્વાત્મસમર્પણનું સ્વરૂપ નીચેના એક પ્રસંગ ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ સમજશે.

રાજા ભોજના સમયમાં ધારાનગરીમાં સ્વકલાકુશલ બે નતંકીઓ રહેતી. એકનું નામ જાતકી અને બીજાનું નામ કેતકી. જાતકી પોતા સાથે જે રાત ગાળવા માગે તેની પામેથી એક રાતના રૂપિયા એક લાખ લેતી. તેમ છતાં તેના ઉપર ધરાકની પડાપડી. કેતકી એક રાતના માત્ર સો રૂપિયા લેતી છતાં તેને લાગ્યે જ ધરાક મક્કતા. કેતકીને આથી જાતકીની ઈર્ષ્યા થવા લાગી; અને જ્યારે તેનાથી ન રહેવાયું ત્યારે તેણે ભોજ રાજાને જઈ ફરિયાદ કરી કે રાજા, તારા રાજમાં પ્રજાને કલાની કદર નથી. જેવી જાતકી સ્વકલાકુશલ છે તેવી હું સ્વકલાકુશલ છું; છતાં તેના ઉપર ધરાકોની પડાપડી અને મારો કોઈ લાભ પણ ન પૂછે. આ ધોર અન્યાય છે અને આ બાબતમાં મને ન્યાય મળવો જોઈએ. ભોજ પરમ આદર્શ રાજા. પોતાની પ્રજામાં કોઈને પણ અન્યાય થાય એ એને રુચતું ન હતું. એટલે તેણે કેતકીને કહ્યું કે બેન, તું ચિન્તા ન કર. હું તને આ બાબતમાં ન્યાય અવશ્ય આપીશ. પછી, પોતાની ઈષ્ટ સરસ્વતીને રાજા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે હે માતા, મને જીદ્દિ આપ કે હું આ બાબતનો ઉકેલ લાવી શકું. માતા સરસ્વતીની કૃપાથી એને એક ઉપાય સૂચ્યો. તે પ્રથમ જાતકીને ત્યાં ગયો

તેની એક રાતની ફી રૂપિયા એક લાખ તેને સુકની આપ્યા પછી તેની પામે વાતચીત કરવા લાગ્યો, થોડી વાતચીત કરી તેણે એકદમ પોતાનું માથું પકડી તે એકદમ સખત દુ ખરા આન્યુ છે એવો ઢોંગ કર્યો જાતકી-એ કહ્યું કે બહાના, આ દર્દ મટાડવાનો કોઈ ઉપાય ખરો ? રાજ ભોજ કહે છે કે મોતીના ધુમાડથી આ માથું મટે જાતકીએ દાસી પાને સગડી મગાની તેમા પોતા પામેજેટલા મોતી હતા તેટલા હોમી દીવા બધા બળા ગયા ત્યારે ભોજે કહ્યું કે હાશ, હવે મારુ માયુ હવકુ થયુ ત્યારે જાતકી કહે છે કે હાશ, મને પણ હવે નિરાત વળી પડી ભોજ રાજએ પૂછ્યું કે મેં તો તને, જાતકી, રૂમ્ત એક લાખ રૂપિયા આપ્યા છે અને તે તો આ એકને બદલે દસ લાખના મોતી હોમી દીવા આના ધન્ધામા તને ગો લાભ ? ત્યારે જાતકીએ કહ્યું કે બહાના, સ્વર્ત્તવ્યપાવન એ એક જ ૯ મારા જીવનનો લાભ સમજુ છુ તે એક લાખ રૂપિયા આપ્યા એટલે આ રાત પૂગતી ૯ તારી થઇ ચૂખી દસ લાખના મોતી તો શુ ? પણ તારા સુખ ખાતર આ રાતમા મારે ગ્રાણુ પણ આપી દેવા પડત તો ૯ ન ખચકાત બીજી ગતે રાજ કેતકીને ત્યા ગયો તેને તેની ફી પ્રથમ ચૂની આપી પછી બને વાતે ચડ્યા વાતનો ગંગ ખરોખર જામેયો, તેમામા રાજ ભોજે તે જેતકીના મગામા રહેન મોતીની માગા ગટકો મારી તોડી નાખી વાત અધૂરી મૂકી તે તો મોતી પીણુવા મડી પડી ભોજે કહ્યું કે અરે, વાત તો પૂરી થવા દે ત્યારે તેણે કહ્યું કે, આપી આપીને આપી છે તો તે રૂપડી મો અને મને નુકશાન કેટલું બધું કયું ? એક પણ મોતી શુભ થાય તો મારે તો જીઠે રૂપિયા હજારની ત્યારે રાજ ભોજે કહ્યું કે બેન, ન્યાય થઈ ચૂક્યો તુ દુ ખી છે તો તારા લખણે દુ ખી છે તેમા મારી પ્રગ્નનો જરાયે વાક નથી પડી તેણે જાતકીની ખાનદાનીની વાત કહી સલામવી થી વન ભાચાર્ય આ પ્રકારુ સર્વસમર્પણ સૌને શીખવે છે સ્વર્ત્તવ્યપરાયણ તા એટની બધી કે પોતાને થતા લાભલાનિનો વિચાર જ નહી સહિષ્ણુતા એટની બધી કે પોતાને બીજાથી તકલીફ થાય એ મનમાયે ન લાવે અને અમિષ્ટકારિતા એટલી બધી કે વચન અને વર્તનથી તો શુ, પરન્તુ વિચાર-થીયે બીજાને કેવેશ ન થાય એની સાવધાની આ દુકમા મી વનભાચાર્ય ઉપદેશની જીવનકલા

પુષ્ટિમાર્ગ અને મર્યાદા માર્ગ

કૃષ્ણગકર ગાસ્ત્રી

ભક્તિયત્તાએ અવતરેના બે ફૂલ છે એકનું નામ પુષ્ટિમાર્ગ છે, બીજું નામ છે મર્યાદામાર્ગ આ બંને ફૂલો રસ-સહર છે તો પણ કંઈક સ્વરૂપભેદ અને સ્વાદભેદ પણ છે

“અનુગ્રહ અને આશીર્વાદ” આ બે શબ્દોમા જેટલું અન્તર છે એટલે જ તદ્વાવત પુષ્ટિમાર્ગમા છે જતા એ વાત નિર્વિવાદ છે કે બન્ને ભક્તિનતાના જ હૃદ છે

વિગ્રો આશીર્વાદ આપે ભગવાન અનુગ્રહ કરે આશીર્વાદ માપસર મળે છે અનુગ્રહ અમાપ મળે છે કરેના સુઠતા પ્રમાણમા પુણ્ય મળે છે કરેલા પુણ્યકર્મ પ્રમાણે આશીર્વાદ મળે છે આશીર્વાદ અને સુખ જુદી જુદી વસ્તુ છે એક કૃપાનિર્માણ કૃપા પાણી પીનારના આશીર્વાદ મળ્યા એક યજ્ઞ કર્યો, યજ્ઞના નિધાન મુજબ અને યજ્ઞના નિયમ પ્રમાણે તેનું વગતર મળ્યું-ફળ મળ્યું, ફળ ભોગની લીધું અને પાણી સુખ અને સુખના સાધનો મેળવવા પુનઃ સુઠત કરનાનું રહ્યું કર્મપરપરા અને ફળપરપરા અનાદિ રીતે આત્મા ક્યાં એક દિવસ નિઃકામ કર્મ તરફ મનોવૃત્તિ વળી અને ફળત્યાગની ભાવના આની ત્યારે મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ આ સર્વ વસ્તુનું નિયમન વેદોક્ત રીતિથી થયું આ સમગ્ર ક્રિયાઓ બધા કરવામા આની તેને મર્યાદામાર્ગ જો મામાન્ય રીતે તપ, જપ, દાન, તીર્થાટન, અનુષ્ઠાન, આરાધન વગેરે ક્રિયાઓ અને તત્ત્વચિંતન વગેરે

બૌદ્ધિક ક્રિયાઓ જેમાં વસેલ છે એવા એક વિપુલ કર્મસમૂહને મર્યાદા માર્ગમાં સમાવ્યો છે.

તાત્પર્ય કે કયા કર્મથી કયું ફલ મળે છે એની મનુષ્યને ખબર નથી. વળી કર્મ કેવી રીતે કરવું એની પદ્ધતિનું જ્ઞાન નથી. તદુપરાંત, કયા સમયે કર્મ કરવું એનો પણ એને પરિચય નથી. ઠઈ સામગ્રી તે કર્મમાં વાપરવી તે બાબત પણ લોકવિદિત નથી. આ સર્વ પ્રકારની માહિતી જેને પૂરી પાડી તેને “વેદ ભગવાન” કહ્યા. વેદોને ભગવાનના શ્વાસોચ્છવાસ તરીકે ગણાવ્યા છે. તે વેદો હિતબોધક છે. અને સમગ્ર પ્રકારનું કલ્યાણ સમજાવે છે અને વિધિપૂર્વક કાર્ય કરાવીને ફલ પણ આપાવે છે. આમ વેદોનાં વાક્યો પ્રમાણે થતા કાર્યકલાપને મર્યાદામાર્ગ કહેવાય છે.

સામાન્ય રીતે એક વ્યક્તિને સ્વર્ગ જોઈએ છે. ખીજી વ્યક્તિને કીર્તિ જોઈએ છે ત્રીજી વ્યક્તિને સંતતિ જોઈએ છે. ચોથી વ્યક્તિને સમ્પત્તિ જોઈએ છે, પાંચમી વ્યક્તિને શત્રુજય કરવો છે. છઠી વ્યક્તિને પતિ જોઈએ છે. અને સાતમી વ્યક્તિને પત્ની મેળવવાની છે. આમ કંઈને કંઈ વસ્તુ જોઈએ છે. તેને મેળવવાના લૌકિક ઉપાયો છે નહીં, ઉપાયો છે તો સદ્-ગતા નથી આપતા. મનુષ્યને તો સુખો જોઈએ છે જ. તેને માટે ઉપાય શો કરવો ?

ભગવાનને આ બાબતનું ધ્યાન હતું જ. તેથી ભગવાને પોતાના શ્વાસોચ્છવાસ સમાન વેદોના સ્વરૂપે પ્રકટ થઈ લોકમાં અનણી સમસ્ત વસ્તુઓની સમજ આપી. તે સમજ આપતાં બે પ્રકારનાં વચનો કહ્યાં. એક વેદવચનમાં સંપૂર્ણ કર્મમાર્ગ દર્શાવ્યો. સ્વર્ગ, સમ્પત્તિ, વૃદ્ધિ, રાજ્ય વિજય, પુત્રાદિ પદાર્થો વગેરે પદાર્થો કેવી રીતે મેળવવા તેની રીતિનું વ્યવસ્થિત રીતે નિરૂપણ કયું. અને કયાં કર્મથી કયું ફલ મળશે તેની પણ સ્પષ્ટતા કરી. વળી કર્મ કરવામાં બે વિધિ વિધાનમાં ભૂલ થઈ તો તેનું પ્રાયશ્ચિત પણ લાગ્યું અને તે ભોગવવું પણ પડ્યું. કારણ કે જો વિધિ-વિપરીત કર્મ કરે તો ફલ ભોગવવું જ પડે. કારીર્યા યજ્ઞેત કૃષ્ણિ કામઃ । જ્યોતિષ્ઠેમિનવર્જત સ્વર્ગકામઃ આવાં શ્રુતિવાક્યો દ્વારા ઘડવામાં આવેલો કાર્ય-કલાપ એ સમસ્તને મર્યાદામાર્ગ કહ્યો જે કર્મપ્રધાન હતો તેવો જ મોક્ષ પ્રધાન જ્ઞાનમાર્ગ કહ્યો. આ બન્ને માર્ગથી ચાલનાર ભક્તને મર્યાદામાર્ગીય ભક્ત કહ્યો. કર્મપ્રધાન ફલભોગ કરવા લાગ્યો અને જ્ઞાનપ્રધાન તત્ત્વ-વિચારમાં લીન થયો અને બ્રહ્મદર્શન પામ્યો.

પરિણામે મર્યાદા માર્ગમાં ભગવાનનો સાક્ષાત્ સંબંધ ન થયો. યજ્ઞાદિદ્વારા અને તપશ્ચર્યા તીર્થયાત્રા દાનાદિ દ્વારા એણે ભગવાનનું જ આરાધન કર્યું. ગણાય છતાં તે યજ્ઞાદિના ફળ ભગવાનને ચરણે ન ધરતા પોતાના જ કોઈ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવામાં વપરાયા.

હવે પુણ્યમાર્ગ આથી-એટલે મર્યાદામાર્ગથી કેટલું અંતર ધરાવે છે એનો વિચાર કરવાનો રહ્યો તે જોઈએ—

સેવા પ્રધાન જે માર્ગ છે તે પુણ્યમાર્ગ છે, જેમાં સાધનો કરનાના હોતા નથી અને સાધનો હોય છે તો ફક્ત તે જુદા નથી હોતા. મર્યાદા માર્ગમાં સાધનો દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ કરવી પડે પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા પાપશુદ્ધિ કરવી પડે પુણ્યમાર્ગમાં સ્વરૂપસેવા દ્વારા જ ચિત્તશુદ્ધિ અને સર્વ પાપ નિવૃત્તિ થાય છે.

અનન્ય ભાવ અને સમર્પણ દ્વારા પુણ્ય ભક્તિનું આચરણ થાય છે. ચિત્તનો નિરોધ કરવા ધ્યાન કે પ્રાણાયામાદિનો શ્રમ કરવો નથી પડતો. નિત્ય સેવા કરતા કઠિના જ ચિત્ત વિશુદ્ધ થઈ જાય છે. ધ્યાન સ્વતઃ સિદ્ધ થઈ જાય છે અને સર્વ પાપ અને અતરાયની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

શરણાગતિથી પુણ્ય માર્ગની ક્રિયાની શરૂઆત થાય છે. દેહ ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તઃકરણ, અને એમની સર્વ ક્રિયાઓ, તેમજ દેહ ગેહ વગેરેને ભગતા સર્વ પતિ, પુત્ર, પત્ની મિત્ર, આપ્ત વગેરે સ્વજનો એ સર્વ ભગવાનને સમર્પી દેવા એ જ દિવ્ય નિધિને પુણ્યભક્તિ કહે છે. શ્રી યશોદાજી માતા પ્રજ્ઞવનિતાઓ વગેરેનો તેમાં સમાવેશ થાય છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં આ બે ભક્તિના સ્પષ્ટ બે સ્વરૂપો છે એક કુન્તી માતાજી અને બીજા શ્રી યશોદાજી ભગવાનના ચરણમાં સમર્પણ તો બન્નેનું હતું જ છતાં બન્નેની ભાવનાઓમાં ધણ જ અંતર હતું.

અકૂચને ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે હસ્તિનાપુરમાં કુન્તીકૌંઠની અંદર લેવા માટે મોકલ્યા ત્યારે, પ્રથમ સ્કંધમાં હસ્તિનાપુરમાંથી ભગવાન દારિદ્ર્ય પધારે છે ત્યારે અને દ્વિતીય સ્કંધમાં ઉત્તરાધ્યાયમાં વસુદેવને શ્રી કુન્તીજી મળે છે ત્યારે જે જે વાક્યોનું નિવેદન કરે છે તેના તાત્પર્યથી નક્કી થાય છે. પોતાના કુળના નિવારણ માટે ભગવાનને વિનવે છે.

પ્રથમ દશમ સ્કંધના ૮૨'મા અધ્યાયના ૧૬' અને ૨૦' બે શ્લોક જગ જોઈએ, શ્રી કુન્તાણ બોલ્યા કે—

આર્ષં ભ્રાતરહ મન્યે આત્મનમસ્તાગિયમ્
યદ્ વા આપસુ મદ્વાર્તા નાનુ સ્મરથ સત્તામ
મુદ્દદો જાનર પુત્રા આનર સ્તિરાવાપ
નાનુ સ્મરાન્ત સ્વજન યય દૈવ ગન્ધિનમ્

ભાઈ વસુદેવ! હું માનુ છું કે ખરેખર હું અપુણ્યશાની છું તમે સમર્થ છો છતાં પણ આપત્તિમા મને યાદ પણ કરતા નથી અથવા તેમા તમારો શો વાક? જેનું નમીન વાકુ દોષ છે મુકદ્, સાતિજન પુત્રપૌત્ર, ભાઈઓ કે માતાપિતા પણ કુખમા યાદ નથી કરતા.

આ વાંચેના અનોકનમા બે વસ્તુ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે એક તો પોતાના કુખ નિવારણ માટે પ્રાર્થના છે અને બીજી વાત આખે દેખાય છે કે સ્વજનના સુખ ઉપર અસુધા છે અથવા તો ધર્મ છે જે કે કુખનો અતિરિક્ત માનવમાથી વિવેક વિસરાવે અને આવા જ વાક્યો મુખમાથી પ્રમ્ત કગવે છતાં આ બુદ્ધિમ પ્રુષ્ઠિ ભક્તિમા કદી જોવામા નહીં આવે કુખ નિવારણ અને સુખ પ્રાપ્તિ આ બે લક્ષ સદાય મર્યાદા ભક્તિમા રહેવાના પોતાના સુખની ગદા સાથે જો ભગવાનની મેવા ભક્તિ થતા હોય તો તે મર્યાદા ભક્તો કરવાના આગળ વધીને વિચારીએ તો પોતાના સુખની પૂર્તિ માટે પ્રભુને તેઓ ભગવાના તદુપગત પોતાના સુખ કુખના નિવામક તરીકે તેઓ દેવને પ્રાર્થાને જ કારણ ગણના.

કુન્તીમાતાનો બીજો પ્રસંગ દશમ સ્કંધના ૪૬મા અધ્યાયનો જરા જોઈએ શ્રી અકૂરને કુન્તીજીએ નિવેદન કયું કે

સાક્ષવ મધ્યે શોચન્તી વૃથાણા હરિણીમિવ
સાન્ધયિણાન્તે મા ચાન્ધૈર્નિવૃત્તીનાથ ચાલ્કાન્

ભાઈ અકર પિતા માતા, મારો ભાઈ વસુદેવ, કુટુંબીઓ, બન્ધુ અને મારો કુળ મને યાદ કરે છે માગ પિતરાઈઓની વચમા પીડતા બાનકો સાથે મને ક્યારે આવીને કુળ વાંચોથી સાન્તવન આપશે?

લગભગ આ અધ્યાયના ૭મા શ્લોકથી ૧૩મા શ્લોક સુધી કુન્તીજીએ એ વ્યથા વ્યમ્ત કરી પ્રપત્તિ સ્વીકારી છે તેથી ભક્તિમા જ તેમનું વરણ

છે છતાં હું ખમુક્તિમા જ તાત્પર્ય છે ભગવત્વરૂપમા પ્રીતિની અભિનાયા આ વાક્યોમા નથી મળતી

પ્રથમ સ્કંધના ૮ મા અધ્યાયમા શ્રી દ્વારિકાનાથ પાડવોને સમ્રાટ બનારીને વિદાય લે છે ત્યારે કુન્તીજીમા હવે અનુરાગ દેખાય છે પરંતુ ભગવાને અનેક કાર્યો કર્યો તેથી અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો છે કેવળ ભગત્વરૂપાનુ રાગ નથી વગી દુષ્ખોએ ભગવાનમા ભાવ ઉત્પન્ન કર્યો છે નહીં કે ભગવાનના સ્વરૂપથી કે શુભ્રૂથી અનુરાગ થયો છે આપત્તિઓ આની ભગવાને તે સમસ્ત નિવારી તેથી ભગવાન પ્રિય લાગ્યા કુન્તીમાતાને ભય લાગ્યો કે કદાચ પાછી સમ્પત્તિ આરી છે અને ભગવાનને ભુનીતો નહીં જવાય ને ? તેથી યાચના કરે છે કે

વિપદ સન્તુ ન શશ્વત્ તન તત્ર જગન્તુરો
મયતો દર્શન યત્સ્યાદ્ પુનર્મય દર્શનમ્

હે જગદ્ શુરુ ! નિરંતર મને આશંતિઓની મધ્યમા રાખજો, કારણ કે તે જ્ઞાનમા આપનું સ્મરણ થાય અને આપ હું ખ નિવારણ માટે પધારો અને મોક્ષ દાતા એના આપનું દર્શન થાય

આ વાક્યોમા સ્પષ્ટ લાગે છે કે કુન્તીજીનો મોક્ષમા અનુરાગ છે તેમ જ ભગવદનુરાગ પણ આપત્તિમૂલક છે આપત્તિ અવી, સદ્દન ન થઈ અને ભગવાને નિનારી તેથી ભગવદ્મા પ્રીતિ થઈ એવી યાચના નથી કે ભગવાનની સેવામા પોતાનો નિરોધ થાય જો કે કુન્તીમાતાના ધૈર્ય અને ભગવદ્ ભાવ સાથે સામાન્ય તો શુ પણ સમર્થ જાતી પણ વૃક્ષનામા આવી શકે તેમ નથી તેમની ભૂમિકા ધણી ઉત્તમ છે છતાં “મેવાનુરાગ” એ કેવળ ભગવદનુગ્રહથી જ સિદ્ધ થાય છે જે મજ્જ વનિતાઓમા જ જોવામા આવે છે

જેમની ક્રિયાઓ ભગવત્સુખ માટે જ છે તે પુષ્ટિભક્તિ છે તેની સ્થિતિનું જ્ઞાન સાધન સુનલથી કેવળ કૃપા ગ્રાપ્ય છે જેનું દર્શન દર્શન સ્કંધની લીના એથી દેખાય છે—નજમા શ્રી નદલાનનું પ્રાકટ્ય થયું કે મગસ્ત મગનગનાઓ મગન વધાર્થ સાબળી વિવિધ જોટ લઈ નદ દ્વારે આવી પહોંચ્યા એક લોકોત્તર મહોત્સવ મનાવ્યો કેસરી વસ્ત્રો દિવ્ય આભૂષણે મજ્જ ગોગસ મસ્તકે ધાગણુ ઠરી લાલનને નવાજવા આવ્યા આવનારા ગોપી જનોને સ્થ સુદર પામેથી કાઈ પણ જોઈતું નથી. પોતાનું સર્વસ્વ ન્યોજાવ

છે જો ન દદલાવ સ્વીકારવામાં વિલંબ કરે કે આનાકાની કરે તો તેમને મન તે અમલ થઈ પડે છે પ્રભુને ભેટ અર્પવા આવે છે ત્યારે તેમનો સમર્પણ ભાવ અને અનન્ય ભાવ તેઓના શ્રીસંગોમાંથી અભિન્યક્ત થયા વિના રહેતો નથી બાકે હવકાર્થ જન્ય છે

ગોપ્યઃ સુમૃષ્ટ મણિકુણ્ડનિરુદ્ધ કપ્તચશ્ચિત્રામ્બર પાંથ દિપ્તાચ્યુત માલ્યવમર્પાઃ
નન્દાલ્પ સગલ્યા મજતી ચિરંજીવ્યાલોલકુણ્ડલ પનોષરહાર શોભા

ગોપીજનોનો સર્વાંગ શુભાર આ પદમાં વર્ણવ્યો છે. બન્ને કાનમાં ના કુડ્યો આખ્ય અને યોગ માર્ગો છે મસ્તકના કેશની કુસુમણી વેદ ઉપનિષદ્-ગેય જેવે જ્ઞાન માર્ગ છે, કચ્ચરણના આભૂષણો વિવિધ કર્મમાર્ગ છે. જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મ-ઉપાસના આ ત્રણે માર્ગો પુષ્ટિભક્તિના અનુગ્રહે સ્વરૂપ મેવામાં જવા આદે છે પુષ્ટિભક્તિ તેઓને ભગત્વરૂપનો આનંદ આપે છે.

મયાદામાં આશીર્વાદ લેવાના હોય છે પુણ્યકર્મ યસ્યાગાદિ કર્યા બાદ યાગદમૂળકલ વિગ્રોના મુખારવિંદમાંથી વાક્યો નીકળે છે કે જ્યાં સુધી સૂર્ય ચન્દ્ર પ્રકાશે ત્યાં સુધી પુત્ર પૌત્ર ધનધાન્ય વગેરે સમ્પત્તિઓ તમારે ત્યાં વસે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આશીર્વાદ વિગ્રો આપે છે અને ભક્ત અથવા યજમાન સુખો મેળવે છે.

પુષ્ટિનો ધારો આથી જિતદો લાગે છે ભાવવિભોર ગોપીજનો સર્વેશ્વર સર્વસમર્થ અને સર્વેશ્વર્ય પરિપૂર્ણ તરીકે ભગવાનને જાણે છે છતાં તેમને વાત્મસ્થાતિશયથી કે સ્નેહાતિશયથી આશીર્વ આપે છે કે ચિરપાંદિ લાવનું આપ ચિરકાલ અમને સંભાળો એવું તાત્પર્ય કે આપ ચિરંજીવ હો.

સ્વરૂપથી, લીલાથી, વાણીથી જ્યાં રસનિધિનિઝસ્વજનોને રસના દાન કરે છે. અનાધામે હોવાનો તેમાં નિરોધ થાય છે. નિરોધ એટલે પરમાર્નંદની પરાદાક્ષી.

રામાયણમાં એક પ્રસંગ આવે છે કે શ્રી રઘુનાથજીએ સ્વરૂપથી સાગર નિવાસી જનચર જતુઓનો અને વનચરોનો પણ નિરોધ કર્યો છે. નવનીચ કારીગરોએ સેતુજાધરી રચના કરી. મેતુજાધને નિહાળી રઘુરીર રાજ થયા. ભાવભર્યા શબ્દોથી નક્કીનને નવાજ્યા.

પ્રશસાને પચાવનાર પૃથ્વીમાં પરિમિત તત્વો છે નક્કીકરને પ્રશસાથી જરા ગર્વનો અકુર જાગ્યો જો અમે ન હોત તો આ સેતુ કેાણુ બાધતે

સંચય પણ છે. ત્યારે બાલક તો સર્વથી નિઃસાધન છે. તેનું પોપણ કેવલ માતા વિના અન્યથી શક્ય જ નથી. બાલકની ઉપમાથી એટલું સમજવાનું રહે છે કે બાલકના જેવાં જે સાધનશૂન્ય છે; તપ, જ્ઞાન, દાન, આદિ કોઈ સાધન સામગ્રી જેમની પાસે નથી તેઓ પણ કેવલ ભગવત્સ્વરૂપ મેવાથી, દર્શનથી, ગુણગાનથી, શ્રવણથી, કીર્તન-સ્મરણાદિથી તન્મય બની જાય છે. કારણ કે કૃપાપ્રધાન માર્ગ હોવાથી ત્યાં કેવલ ભગવદીચ્છા વિના અન્ય કોઈનું નિષ્કર્ષ નથી.

જગતના સાત પોપક અને રક્ષકો છે. દેવ, ઋષિ, પિતૃઓ, આત્મા, આત્મીયજન, ઋદ્ધિક, પુણ્ય, પારલોકિક પુણ્ય આ સાત દ્વારા જગતના જીવોની રક્ષા થાય છે. જ્યાં આ સાતે સાત નિરૂપાય બને છે ત્યાં જેનાથી રક્ષા થાય છે તે, ભગવાન છે. અને તે ભગવાન કેવલ “કૃપાવશ” હોવાથી પોપણ રક્ષણ કરે છે. એ વાતથી સૂચના કરવા ગિરિરાજનું સાત દિવસ રક્ષણ કહ્યું છે.

સંક્ષેપમાં મર્યાદા અને પુષ્ટિના બેદને સમજાવનાર પાંચ હેતુઓ છે. “જીવ દેહ, ક્રિયા, સૃષ્ટિ અને ક્ષત્ર” આવા પાંચ કારણોની ભિન્નતાને લીધે પુષ્ટિ-ભક્ત મર્યાદાભક્ત પુષ્ટિમાર્ગ મર્યાદામાર્ગ એવી સંજ્ઞા થઈ.

(૧) પુષ્ટિ માર્ગ ભગવાનના અનુબદનો માર્ગ છે. ભગવાન સ્વયં પુષ્ટિ જીવોના નિયામક છે. પુષ્ટિ જીવો ઉપર કાલ વેદ વગેરેનું શાસન નથી. ઉદ્ભવજી પાદવ હતા. વિપ્રોનો શાપ તેમને પણ સ્પર્શી શકતો હતો. શાપ વેદમાંથી જ આવ્યો હતો. વેદો એટલે વિપ્ર એવો અર્થ થાય છે. જતાં શાપની અસર ન થઈ કારણ કે પુષ્ટિ ભક્તો ઉપર ભગવાનનું જ શાસન છે. ભગવાન ભક્તોને ગ્રેરે છે અને ભક્તો તે પ્રભાણે કરે છે. સેવાપ્રધાન માર્ગ એ જ પુષ્ટિમાર્ગ.

(૧) વેદના મન્તવ્યને જ્ઞાન આપીને, સકામ ભાવનાથી ક્ષત્રની આરાધા થાય તે મર્યાદા માર્ગ. કર્મ અને જ્ઞાન આ માર્ગમાં મુખ્ય છે.

પુષ્ટિસૃષ્ટિના પરિચય

(૧) ભગવાને પોતાના આનંદમય શ્રીવિમલમાંથી પુષ્ટિ સૃષ્ટિની રચના કરી છે. (૨) પુષ્ટિમાર્ગના જીવનું સ્વરૂપ નિત્ય છે. (૩) પુષ્ટિજીવનો દેહ અલૌકિક છે એટલે સેવા યોગ્ય હોય છે. (૪) પુષ્ટિજીવની ક્રિયા ભગવત્પ્રી-

મર્યાદા સૃષ્ટિનો પરિચય

(૧) મર્યાદા સૃષ્ટિ ભગવાનના આસરૂપ વેદોની વાણીમાંથી થઈ છે. (૨) તેમનો હવ નિત્ય છે (૩) તેમના દેરો વેદોક્ત અગ્નિ દોભાદિ ક્રિયાઓ કરવા માટે અનુરૂપ દોષ છે (૪) તેમની ક્રિયાઓ વેદશાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે છે (૫) તેમનો સર્ગ પણ ઈવી સર્ગ છે (૬) તેમના દ્વક્ત સ્વર્ગ અને મોક્ષાદિ સુખની પ્રાપ્તિ છે.

સાર

કે પ્રેમ પ્રધાન જાતી, કેવલ ભગવાનને જ સુખ આપવા માટે મેવા કરે તે પુષ્ટિ માર્ગ છે. અનન્યાત્રય અવિચલ વિશ્વાસ અને અણુ શ્રદ્ધા તે મનામાં દોષ છે. ભગવાનને રીજવવાની રીત તેમને જીવનઓ પામેથી જાણવાની નથી હોતી. તે પુષ્ટિ માર્ગ થયો.

અને ક્રમ જ્ઞાન પ્રધાન અને પુણ્ય તેમજ દ્વક્ત પ્રધાન માર્ગ થયો તે મર્યાદા માર્ગ થયો. જેનું જેમાં મન રમે તેનું તે માર્ગમાં વસણ મનાય અને તે માર્ગ તેને સુખાવલ્લ જાને છે.

સેવા અને શોષણ

ગુલાબદાસ બ્રોકર

ધણા વર્ગોથી એક વિચાર મને વારંવાર આવ્યા કરે છે, તે છે સમાજ સેવાના ક્ષેત્રને લગતો એ વિચારને આવેખનાનો આગે થોડો પ્રયત્ન કરુ છુ

મેવાની-સમાજની મેનાની-મહત્તા તો આપણે ખૂબ જ પિછાનીએ છીએ એટલે તો એ કરવામા ઉપયોગી થઈ પડે એવી અનેક સસ્થાઓ પણ આપણે સ્થાપીએ છીએ, અને એ સસ્થાઓના માધ્યમ દ્વારા, અને એ વિના પણ-બની શકે તેટલી સેવા કરવા આપણે ઉદ્યુક્ત થઈએ છીએ એ વસ્તુ સારી છે એટલે એ કરના માડીએ એ પગી આપણો ઉત્સાહ અત્યંત વધી જાય છે એ ક્ષેત્રને જેટલું વિકસાની શકાય તેટલું વિકસાવવા આપણે પ્રયત્નરીન ગદીએ છીએ, અને એ માટે જ ભોગ આપવો પડે કે જે ત્યાગ કરવો પડે તે આપતા કે ક્રમતા આપણે અચકાતા નથી સેવા અને તેટલી નિસ્વાર્થપણે થઈ શકે એટલા ખાતર આપણી બીજી બંદી પ્રવૃત્તિઓમાથી આપણે ગમે તેટલો ધનનાભ પ્રાપ્ત કરતા હોઈએ તે છતાં સેવાના ક્ષેત્રમાથી એક પાર્લ પણ મેળવવામા આપણે હીનતા સમજીએ છીએ અને એ કાય તો સમાજપ્રીત્યથે જ કરીએ છીએ

આ બધું તો બરોગર છે તેવું ભોઈએ એનું જ છે પણ મોં કરવાના ઉત્સાહમા આપણે-વ્યક્તિત્વે કે સરચાત્વે એક સૂક્ષ્મ પ્રકારનું માનવ તો કરી રહ્યા નથી તે એ પ્રશ્ન આપણે આપણી જાતને ધાળી જાવી પૂછતા હોતા નથી, એટલે આપણા હેતુઓ અત્યંત ઉચ્ચ હોતા જન

જાતની સુક્ષ્મ રોપણપરાયણતાથી મેનાની આપણી એ પ્રતિષ્ઠિ ધણી બધી વાર એટલી બધી દુષિત બની જતી હોય છે કે મૂળ હિંદુ જ એને અંગે માર્યો જતો હોય એમ થાય તો એ તો બરોબર ન કહેવાય જતા એમ થાય છે ધણીયે વાર, એનું મને લાગે છે

થોડા દાખનાઓ દ્વારા એ શી રીતે થાય છે એ જોવા સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ

વર્ગ પહેલાની વાત છે એન્ડ્રો ડોન્ટર મારા ખાસ મિત્ર સાહિત્યના અત્યંત પ્રેમી પોતે એના ઉપાસક પણ ખરા મારી દવા કરે પણ પૈસા લેતા અચંપલ મે એમને એ બાળતમા સંકોચમાથી મુક્ત કરી દીધા. કહ્યું ‘ મને પોસાય તેમ છે તો મારે તમને શા માટે પૈસા ન આપવા ? તમારો આ ધંધો છે, ને મારે તો દવા કરું તો, બીજા કોઈને પણ પૈસા આપવાના જ રહે તો તમને જ શા માટે ન આપું ? ન આપું તો મને જ સંકોચ રહે ”

એ હજી આર્થિક રીતે પગભર થતા જતા હતા મારી વાત તેઓ પામી ગયા અમારો વ્યવહાર નિ સંકોચ ચાલવા લાગ્યો

ડોન્ટર બહુ પ્રેમાળ માણસ હતા દયાળુ પણ એવા જ કેટલાય માણસોને દવા મફત આપે એમનો એ ગુણ મને ખૂબ ગમતો મારી દવાના જે કંઈ પૈસા થાય એ તેમને તરત જ ચૂકરી દેતો

પણ એક વખત જરા વિચિત્ર બની ગયું મને લાખી માદગી આવી ધણી વાર ડોન્ટરને ઘેર ઓનાવવા પડ્યા અને દવા પણ લાભો સમય લેવી પડી અતે સાંજે થઈ ગયો એટલે પહેલો વિચાર ડોન્ટરના પૈસા ચૂકવી દેવાનો આવ્યો દવાખાને ગયો અને મિત્ર માત્રુ ડોન્ટરે તો એમની હંમેશાની લાપરવાહીથી કહ્યું “ એની શી ઉતાવળ છે ? ”

મે કહ્યું, ‘ તમને નથી મને છે ’

ડોન્ટરે, “ કપાઉન્ડરને મટે એ બનાવી આપશે ”

અતે કહ્યું હિસાબ લાભો હોવાથી બીજે દિવસે તૈયાર રાખવા તેણે વચન આપ્યું

બીજે દિવસે મારા હાથમા બિન આવી ગયું જોતા જ આવો ધઈ ગયો હું મારતો હતો તે દરતાએ ધણધણ બધું વધારે હતું કોઈપણ

ગણતરીએ આટલા બધા પૈસા થાય જ નહીં ક્યાક કઈક જૂન થઈ હતી, મનને થયું ડોક્ટરને વાત કરી ખરી? સબધ જોતા સડોય થતો હતો વાત ન કરું તો મૂખ જેવું લાગતું હતું પેયો કપાઉન્ડર કઈક ગોટાગો કરતો હોય તો? અતે હિમત કરી વાત કરી ડોક્ટરે કહ્યું, “એને જ પૂછી જોને એ તને સમજાવશે” એને પૂછ્યું એણે સમજાવ્યું ચાર ચાર ગણા ભાવ એણે ચડાવ્યા હતા મેં એ તેને બતાવ્યું એ કહે, “ડોક્ટરની સચના પ્રમાણે ક્યું છે.”

માનવામા ન આવ્યું ડોક્ટરને ફરી વાત કરી ડોક્ટર હસ્યા “તારી સાથે એવો વ્યવહાર જ ક્યા છે તું તારી મરજી પડે એ આપને”

પણ મારે એમ દાન નહોતું જોઈતું લૂટાણું પણ નહોતું થોડો ગુસ્સો ચડ્યો હતો એટલે મેં એ રીતે કહી દીધું તે તો હસ્યા, હસતા જ રહ્યા

મારો ગુસ્સો વધવા લાગ્યો એટલે એમણે સમજૂતિ આપી, “કેટલા લોકોને હું મફત દવા આપું છું એ ખબર છે?” તેમણે પૂછ્યું,

“હા છે પણ તેનો મારી સાથે શા સબધ?”

“આ રીતે જેને પોપાય તેની પામેથી બધાએ પૈસા લઉં નહીં તો હું એ શી રીતે કરી શકું?”

“એટલે કે મારે અને મારા જેવા અન્યોને પૈસે તમારે દાન કરવું છે કેમ?”

“એમા શું ખોટું છે?”

“ને દાન કરવાનો યશ તમારે લેવો છે? દાનેશ્વરી ડોક્ટર, બના માણસ ઉદાર તમારે ગણાવું છે-કોઈને પૈસે”

“પણ હું એ પૈસો મારા ખીસામા તો મૂકતો નથી ને?”

“મારી જાણ બહાર મારા ખીસામાથી પૈસા લઈ ખીજના ખીસામા મૂકી તેથી તમે ચોર મની જતા નથી ઉપરાંત તમે તો મારો યશ પણ ચોરી જાવ છો તમે પેલા દરદીને કહેતા નથી કે મફત દવા કોના પૈસાથી આવી રહી છે? બના માણસ, દાન કરવામા અને વાધો ન હોય ને કદાચ મારે એ માટે યશ પણ ન જોતો હોય, તોય તમારાથી આમ તો ન જ થાય ને”

ખબર નથી એમને એ વાત ગળે ઊતરીકે નહીં, પણ હું તો એમના દાનવૃત્તિનો ભોગ થતો તે દિવસથી ઝટકી ગયો જ

આ તો દાનવૃત્તિ ધરાવનાર એક સમજનની ગોપલુરીતિનો એક સ્થૂં એવો દાખનો થયો, પણ જવા દાખનાઓ આટલા સ્થૂં હોતા નથી એ વૃત્તિ વ્યક્તિની મગી સસ્થાગત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તો એ એવું સ્થૂં રહેતી પણ નથી એટલે એ જાતનો પ્રસંગ જોઈએ

જાન ન એ દાનનો ઉત્તમ પ્રકાર છે એમા પણ એ જ્ઞાન ન્યાય ચારિત્ર્યનું ધડતર કરનારુ દોષ અને સદ્ભાવના અને સદ્ભૂતિના પ્રસા કરનારુ દોષ ત્યારે વળી એ ઉત્તમ પણ ઉત્તમોત્તમ બની જાય છે

જ્ઞાનદાનની વિગત પ્રમાણમા લેણું કરનાર એક સસ્થાના સસ્થાના સાથે એક વાર મુનાકાત થઈ બહુ જ સમ્પત્તી કિંમતે પુસ્તકો અને પત્ર પત્રિકાઓનું વિતરણ એ સમ્પત્તી કરી રહી છે સસ્થાનકો અને અન્ય કાર્યકરે ભાવનાથી પ્રેરણાને પોતાના જીવનનિર્વાહ પરતુ જ એમાથી મેળવે છે બાપી સસ્થાના કાર્યમા જ રત રહે છે પ્રચાર કરનારા આગતિયાઓ વગેરે પણ સસ્થાના પ્રકાશનોનો પ્રચાર કરી પણ આગત લીધા વિના કરે છે

એ સસ્થાના સસ્થાનથી જોડે વાત નીકળતા પુસ્તકના પ્રકાશન વિશે વાત નીમી એમના પ્રકાશનોની ઉત્તમતા વિશે એને અનુકૂળ લોકમત જાગ્રત છે કે કોઈ પણ પુસ્તકની ઓછામા ઓછી પાંચ હજાર નકનની જ આવૃત્તિ તે સસ્થા પ્રસિદ્ધ કરે છે લોકોને એ પુસ્તક સસ્તી કિંમતે મળે એટલા ખાતર સસ્થા એમા નફાનું ખાસ ધોરણ રાખતી નથી અને લગ લગ પડતુ કિંમતે જ એ પુસ્તક નું વેચાણ કરે છે

“લેખકને આપનાની રાયલી બાગત શી વ્યવસ્થા કરો છો ?” મે પૂછ્યું કેમકે લેખક વિના પુસ્તક શી રીતે દોઈ શકે ?

“મેરાભાઈ લખી આપનાર લેખક તો ખાસ રાયલી લેતા નથી” તેમણે કહ્યું

“હા, એ તો ખરું, પણ બીજાઓ ? કેમકે તમારે તો અનેક પ્રકારના લેખકો સાથે કામ પડતુ દોષ ને ?

“અમે પાને રૂપિયાથી વધુ રાયલી કોઈને સામાન્ય રીતે આપતા નથી”

“એ તો રોયલ્ટી ન થઈ. ઉઘડી ચૂકવણી થઈ.”

“જે કહો તે. દોઢસોએક પાનાનું પુસ્તક કરીએ. અને પાને રૂપિયા આપીએ.”

“એટલે કે લેખકને દોઢસો રૂપિયા મળે.”

“હા.”

“પાંચ હજાર નકલ કાઢો તોયે? કિંમત શી રાખો પુસ્તકની?”

“રૂપિયા.”

“એટલે કે પાંચ હજાર રૂપિયાની કિંમતના પુસ્તકો ઉપર લેખકને માત્ર દોઢસો રૂપિયા મળે.”

“હાસ્તો. એમાં બીજું શું થાય?”

મેં એમને મારું એક પોણા બમોથી બમો પાનાનું પુસ્તક બતાવ્યું. તેના ઉપર રોયલ્ટી તરીકે મને રૂપિયા સાડા સાતમો મળ્યા હતા. તેમને મેં પૂછ્યું, “આ પુસ્તક તમારી સંસ્થાને આપું તો મને તો પોણાબમો જ મળે ને?”

“હાસ્તો”.

“તો હું શા માટે એ પુસ્તક તમને આપું?”

“પણ આ તો મેંવા માટે છે ને? લોકહિત માટે? જનતાને મારું સાહિત્ય સસ્તા દરે મળે એટલા માટે?”

“એ ખરું. પણ એ મેંવા તો સંસ્થાએ કરવાની હોય છે. એ એવાનો યરા મળે એ પણ સંસ્થાને મળે. તો પછી લેખક એમાં શા માટે દાંડ ભરે? અને વળી માડા સાતમોને બદલે પોણા બમો જ એને આપીને તમે લેખક પામેથી સંસ્થાના કાગળમાં વધારે પડતી રકમ નથી લઈ લેતા?”

તેઓ જરા મૂંઝાયા. મેં કહ્યું, “જેનો ધરાદો મેંવા કે દાન કરવાનો હોય તે તો ગમે તે રકમ આપે કે જ્યાં દે તેનો કંગો વાધો નહીં. પણ તમારી મેંવાની ભાવના ફોળે એટલા ખાતર સામા માણસ પામેથી વધારે જોગ માગવો એ યોગ્ય કહેવાય? લેખકને ગરજ હોય અને એની ચોપડી છાપનાર અન્ય કોઈ એને ન મળતું દોષ તો એ તમને તમારી ઘરનોએ

પુસ્તક આપી પણ દે, પણ તે તો ગરજનો મોટો થયો એ ને એમ ન આપે, તો સરથા એ પુસ્તકથી વચિત રહે—સમ્બાના ઉદ્દેગોને અનુગ્રહ એ પુસ્તક હોય તો પણ એથી તો સરથાને જ ખોટું જાય એ ક્રતા તો -

“એ કરતા તો ?” તેમણે પૂછ્યું

“જે આના કિંમત વધારે રાખો તો પાત્ર હજાર નકલે દસ હજાર આના તમને વધારે મોઠો લેખકને તમે પૂરા પેસા આપી નહો અને માલિકોને કિંમત બહુ ભારે પણ ન પડે

“પણ એ તો ન થાય અમારા ઘરાકો પામેથી અમારે વધારે કિંમત લેવી નથી =

“ને લેખક પામેથી ઓછી કિંમતે ચાજ લેવી છે, કેમ ? જોથી સમ્બા ઘરાકોને કેટલો સરતો માન આપે છે તેની શામારી તેને મળે ? રૂપિયે પુસ્તક લેનાર ઘરાક રૂપિયે એક આને કે બે આને એ જરૂર લે, પણ એમ કરવાથી લેખકનું ગોપણ થતું અટકી જાય ”

ખૂબ ફલીયો થઈ અમારી વચ્ચે એ બામતમા પણ મારી વાત તેમને મોઠો ન ઊતરી તે ન જ ઊતરી એમને ખાતરી હતી કે માગ પુસ્તક વિશે જ વાત નહોતો કરતો લેખક માન વિશે જ વાત કરતો હતો, તે છતાંય તે

પહેલા દાખના કરતા આ દાખનામાં ગોપણનો પ્રકાર થોડો વધારે સૂક્ષ્મ અને થોડો વધારે અનૈમિતિક બને છે પણ એ પણ સહેજે નજરે ચડી જાય એવો છે પણ એથીયે સૂક્ષ્મ પ્રકારનું શોપણ મેંવા સરથાઓ દ્વારા સહુદેશની સિદ્ધિ અર્થે થઈ રહ્યું છે તે એક વિશેષ દાખનાથી સ્પષ્ટ થઈ જશે એમ ધારું છું

અત્યારે આર્થિક બીસ બુ જ સખ્ત પ્રમાણમાં અનુભવાય છે. એમાં પણ જેને આપણે નિમ્ન સ્તરનો મધ્યમ વર્ગ કહીએ છીએ તે તો એ બીસના ભારણમાં એવો અટવાયેલો છે કે એને માટે તો પોતાની હસ્તી પણ ટકી રહે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે ખાસ કરીને ઘરનો આખો ભાર ઉપાડનાર એ સ્તરના સ્ત્રીવર્ગની દશા ભયંકર છે એ વર્ગ બુ શિક્ષિત પણ ન હોવાથી ઘરમાં આર્થિક ટેકો પૂરો પાડવાની તેની શક્તિ મર્યાદિત છે અને આ સ્થિતિમાં આખોયે આર્થિક બોલને ઊચકવાની એ વર્ગના પુરુષ વિભાગની શક્તિ જ નથી

સમાજહિતચિન્તકો અને સેવાધર્મી સજ્જનો આ સ્તરને બચારી લેવા માટે સચિત અને એ જોડતુ વ્યાભાવિક તેટલુ જરૂરુ પણ છે સદ્ભાવ્યે એ લોકો માત્ર સચિત નહી, કાર્યરત પણ બની ગયા છે અને વૈયક્તિક રીતે અને વિધવિધ સમ્પ્રદાયો દ્વારા આ વર્ગની રક્ષા અને વિધવિધ પ્રકારે કામસેવા બજાવી રહ્યા છે એ જાતની સરચાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ વર્ગની જાતની અર્ધગિજિત અને અસિક્ષિત નારીઓને કામ પૂરુ પાડવાનો છે એ કામ દ્વારા મળતી રોજી દ્વારા એ સ્ત્રીઓ પોતાના કુટુંબના આર્થિક પાસાને થોડુ વધારે સગીન મનાવી ગઈ અને એમ સર્વનાશમાર્થી બચી જાય

સર્વનાશ જ કેમકે જૂખતુ કુખ માણસ પામે શુ શુ નથી કરાવતુ ? છુલુક્ષિતો મિ ન કરોતિ પાપમ્' એમા પણ જે છુલુક્ષિત વ્યક્તિને નારીનો દેહ મળ્યો હોય અને પોતાના બાળકો અને સ્વજનોને જૂખના કુખમાથી દૂર રાખવાને માટે તે ગમે તે કરવાને તૈયાર થઈ ગઈ હોય તો પછી ? સમાજવ્યવસ્થા જ ઊખડી ન જાય તોયે ઓગળી તો જાય જ એ સમાજવ્યવસ્થાને એ ગ્રિહિતિમા વહી જતા અટકાવી રાખવી હોય તો એના નારી વિભાગને કદને કઈ પ્રામાણિક કામ આપવુ જ જોઈએ

એનુ કામ આપતી એક સરચાનો દાખનો મારે આપવો છે મુખ્ય-મા એક જબરજબ્ત સરચા છે હજારથી વાર્ષિક સ્ત્રીઓને એ સમ્પ્રદાય કોઈ પ્રકારનુ કામ આપીને રોજી પૂરી પાડે છે સરચાનુ સચાનન સેવાધર્મી કાર્યકર્તાઓની ભાઈઓ અને બહેનોની બનેલ સમિતિ કરે છે તે લોકો જે કરે છે તે માત્ર સેવાભાવથી અને સમાજ હિતની મદદ્દતિથી પ્રેરાઈને જ કરે છે તેમાથી તેમને એક પૈસાની પણ પેદા થતી નથી હશે તો, જતે દહાડે એ લોકોને એ સમ્પ્રદાયના કાગળા કોઈને કોઈ પ્રકારે મદદપ થવાનુ આવતુ હશે અને એમ અન્ય વ્યવસાયોમાથી થતી આવકમાથી આ સરચામા મોટા ઘણા પૈસા વાપરવાનુ આવતુ હશે

આની સરચામા શોભે તે શી રીતે થઈ શકે એનો પ્રશ્ન વ્યાભાવિક રીતે જ ઉપગ્રિયત થાય જાણી જૂઝીને તો એમ ન જ થાય એ સમજી શકાય એમ છે, પણ વધુને વધુ બહેનોને રોજી આપવાનો અનિ ઉત્સાહ સચાનકોના કે સમ્પ્રદાયના જ્ઞાન બહાર એ રિચિતિ લાગી મુઠે એ પણ ન સમજી શકાય તેમ નથી એ સમ્પ્રદાય કાર્યના અને વિભાગો છે અને એ વિભાગોના કામ પ્રમાણે રોજી મળતી હતો એના એક વિભાગમા એક

બહેનનો કામ મળવાની સલાવના બીજી થઈ બહેનનું કુટુંબ અત્યંત સામાન્ય સ્થિતિનું એટલે કામ કર્યા વિના તો છૂટકો જ નહોતો. કામ દિવસના પૂરેપૂરું કનાક કરવાનું હતું. આંક કે નાન જે કનાક સસ્થાએ માથેના ટોચ તે પગાર મળવાનો હતો. રૂપિયા સાડત્રીસ એ બહેન ખાર કે સાતાકુઝમા રહેતા હતા. સસ્થા મુબમ્બા હતી. માડત્રીસમાથી સાત તો એટલે, મુબમ્બા આવવા જવાના પાસના જાય બાકી રહે ત્રીસ એટલે કે દિવસના રૂપિયા એકને રોજે ત્રણ બાળકોની એ માતાને આખો દિવસ કામ કરના ટાંક તકમને વરસાદમા એ તેર માઈનનો ધક્કો ખાવો પડે ને તે ઝતાય પેનનો ખાડો તો પુરાય નહીં.

પગારનું આ ધોરણ એ દષ્ટિએ, બુ જ નીચું વાગતા, ચર્ચા વિચારણા કરવાનો પ્રસંગ મળતા, એ મસ્થાના તો નહિ પણ એની અન્ય મસ્થાઓ સમાજના કાર્યકર્તાઓ તોડે એ વાત ચર્ચા એમને એમા કશું અજુગતું ન લાગ્યું એમના કહેવાનું તાપચ એ હતું કે જેટલી બને એટલી ઓછી રાજી આપે તો સસ્થા પોતાને મળતા કુમાથી અને પોતાને થતી આવમ્મમાથા જેટલી બને તેટલી વધુ સ્ત્રીઓને રાજી આપી ગમે, અમુક જ પૈસા વધારે વ્યક્તિઓમા વહે આ ટોચ તો સૌને ફોગે ચોગ ધોગ જ આવે એ તો અપ્પટ હતું અને ગરીબાઈ એટલી બધી વિભતરેની છે કે જેટલા બને તેટલા વધારે માણસોને થોડી થોડી પણ કમાણી કરાની આપવાની સમ્માની ફરજ ગણાય.

પણ આ તો અમેરિકા જેને starvation wages ગણાય એટલું પણ ન થયું એ વાત એમને સ્વીકાર્ય હતી, પણ અપીન નહોતી કરી એ તો એમ જ હોય.

એનો સરળ અને સ્પષ્ટ ઉપાય અનેકોમા આટલું ઓછું વહેચી આપ્યા કૃતા યોગને જો કંઈ સરખું આપી ગયાય તો સમસ્યા થોડી હળવી બને એની ભારી વાત એમને ગમે ન બેતરી કેમકે એ લોકોને પણ સસ્થાઓ ગનાવવી હતી અને તેમના વાર્ષિક અહેવાલોમા પોતાની સસ્થાએ કેટલા બધા માણસોને રોગ આપી કેની મોતી મેરા કરી તેની વાત કરી ગૌરવ મેળવતું હતું સખ્યાની વિશેષતા બનાવના જતા મૂળ ઉદ્દેશ-સ્ત્રીઓને મિત્રારીઓને આર્થિક બીસને અંગે આજ ભાગે તથાઈ જતા રોમવાનો ભાગે જતો હતો તે તરફ તેમનું નય એ કારણે જતું જ નહોતું, કે જતું હોય તોયે તેની મહત્તા તેમને સમજતી નહોતી મરણ કે સસ્થાને પોતાનું માર્ગદર્શન કેટલું વિગાજ છે તેમા કેટલા માણસો કેટલું ભૂલ છે વધુમા વધુ માણસોને મમ આપનામા સચાનકે કેટલા પ્રયત્નો છે તે બતાવવામા જેટનો ઉત્સાહ હતો જેટલો મદાય એ કોઈને પોતાને વિશેષ અર્થસભર બનાવનામા નહોતો સૂક્ષ્મ અભિમાનનો સતોડ પણ આ બધામા ઓછો મહત્વનો ભાગ નથી ભજવતો એમ મરનામા એમ પ્રમાણ પોતાને પણ જેની જાણ ન થાય એનું રોગણ પોતાના હાથે થઈ રહ્યું હોય છે એનું જ્ઞાન સસ્થાના સચાનકોને બધા થતું હોતું નથી ન પોતાનું હોય તો આટની સ્ત્રીઓ જામ લેવાની પાપડી કેમ કરે ? એ એમની દીન હોય છે પણ એ પડાપડી કરનારાઓની તકન નિસહાય દેશનો, બેહદ લાચારીનો અજ્ઞાનતા પોતાથી લાલ લેવાઈ જાય છે એટલો પ્રિયક જે જળનાતો હોય તો નિર્ગુ રીતે નિસ્વાર્થ લાવે રેના આવા કાર્યોના કેવા સુપરિણામ આવે ?

સૂક્ષ્મ રીતે ચતી અભિમાનની પૂર્તિ તો મેવાની સસ્થાઓમા અને સેવાને જીવનસૂત્ર બનાવનારી વ્યક્તિઓમા પણ કેટલી બધી જોવા મળે છે ? મોટા મોટા ભડોગો એમ્મા કરી મોટા મોટા મમનો બાધી રાજ્યપાન કે પ્રધાનોને હાથે એના ઉદ્દેશાટન કરાની આનંદ માનનાર અનેક સસ્થાઓ પોતાના પગારદાર કર્મચારીઓને કેટલો ઓછો ખજાર આપે છે એ તો જાણીતી દખીકત છે મમન વગેરેના ભયમઓમા થોડી કરમસર કરી આ મામતમા થોડું વિરોધ ઉઠાવ દિન મળ્યું હોય તો ? પણ રોગણનો આ પ્રમાર એટલો સૂક્ષ્મ છે કે તેમા રોગણ થાય છે એ જોન પણ મુશ્કેલ પડે વળી શમ્દો અને વિચારો એટલા બધા કેતગમણ હોય છે ધાની વા કે દરમ માઈનો વિચાર એના જ રૂપાળા લાનને આગળ ધરીને થઈ રા ?

બહેનનો કામ મળવાની સલાવના જાળી થઈ બહેનનું કુટુંબ અત્યંત આમાન્ય સ્થિતિનું એટલે કામ ધ્યાં વિના તો છૂટકો જ નામેતો. કામ દિવસના પૂરેપૂરું દેનાકે કરવાનું હતું આમ કે નહીં જે દેનાકે મધ્યાહ્ને માથેના દોષ ને પગાર મળવાનો હતો. પિયા સાડીની એ બહેન ખાર કે સાતાનુજના ગેટા હતી સસ્થા મુબદ્દમા હતી આડીમમાથી સાત તો એટલે મુબદ્દ આનના જવાના પામના નય બાળી રહે નીમ એટલે કે દિવસના પિયા અમને રાજે નણ બાગમેની એ માતાને આપે દિવસ કામ કરવા ટાક તડાને વગસાદમા એ તેજ માઇનનો ધક્કો આવે પડે ને તે જ્ઞાય પેનના ખાડો તો પુગય ની

પગારનું આ ધારણું એ દષ્ટિએ જ જનીયુ લાગના, ચર્ચા વિચારણા કરવાનો પ્રસંગ મળતા, એ મસ્થાના તો નહિ પણ એની અન્ય મધ્યાહ્ને સમાજના ભાગલાંઓ જેડે એ વાત ચર્ચા એમને એમા જુ અણગમતું ન લાગ્યું એમના કહેવાનું તાત્પર્ય એ હતું કે જેટની અને એટની ઓછી રેશ આપે તો સસ્થા પેતાને મળતા ફડમાથી અને પેતાને થતી આવમમાથી જેટની અને તેની વડુ સ્ત્રીઓને રેશ આપી ગટે, અમુક જ પિસા વધારે ચક્તિઓમા વહેચ્યા દોષ તો મોને ફાગે થોડા થોડા જ આવે એ તો સ્પષ્ટ હતું અને ગરીમાઈ એટની બધી વિસ્તરેલી છે કે જેટના અને તેના વધારે માણસોને થોડી થોડી પણ કમાણી રાની આપવાની મધ્યાહ્ને ફગ્ગ ગણાય

પણ આ તો અમેરિકા જેને starvation wages ગણાય એટલું પણ ન થયું એ વાત એમને સ્વીકાર્ય હતી, પણ અપીન નમેતી કરી એ તો એમ જ દોષ

પછી મે મુદ્દાની વાત ચર્ચા સ્ત્રીઓને મામ આપી આટલી રેશ રખાની દેનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ તો ખરો જ કે તેમના અને તેમના બાગડોના મોમા ચપની ધાન નય પણ આથે સાથે, ગણે તો, ગૌણ ઉદ્દેશ એ પણ ખરો કે નહીં કે બુખના દુખને લઈને કે જંગિયાતના દયાણને લઈને તે લોભે આડે રહે જતા અટકે? તેમણે કયૂન જુ કે એ ઉદ્દેશ તો ખરો જ મો એ ઉદ્દેશ એટલો ગૌણ પણ ન ગણાય તો પછી આટલું બધું ઓછું તેમને મો ત્યારે તેમની જૂખ તો ભાગતી નથી અને જંગિયાતોનું દયાણ ઓછું થતું નથી એમ મે કયું ત્યારે તેમણે લાચારીપૂર્વક એટલું જ મળ્યું એમા શું થાય?

એનો સરળ અને સ્પષ્ટ ઉપાય અનેકોમા આટલું ઓછું વહેતી આપ્યા કરતા થોડાને જો શુદ્ધ સરખું આપી ગમ્ય તો સમસ્યા થોડી હળવી બને એવી મારી વાત એમને ગમે ન બેતરી કેમકે એ લોકોને પણ સસ્થાઓ ચલાવવી હતી અને તેમના વાર્ષિક અહેવાલોમા પોતાની સસ્થાએ કેટલા બધા માણસોને રોજ આપી કેની મોટી મેના કરી તેની વાત કરી ગૌરવ મેળવવું હતું સખ્યાની વિશેષતા બનાવવા જતા મૂળ ઉદ્દેશ-સ્ત્રીઓને મિત્રારીઓને આર્થિક બીસને અંગે આજ મારે" તથા/ જતા રોજવાનો મારે" જતો હતો તે તરફ તેમનું લલ એ ગરજે જતું જ નહોતું, કે જતું હોય તોયે તેની મહત્તા તેમને સમજતી નહોતી કારણ કે સસ્થાને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર કેટલું વિગાળે છે તેમા કેટલા માણસો કેટલું કામ કરે છે વધુમા વધુ માણસોને કામ આપવામા સચ્ચાનકો કેના કાર્યગીન છે તે બતાવવામા જેટલો ઉત્સાહ હતો જેટલો મ્હાય એ કાંઈને પોતાને વિશેષ અર્થસભર બનાવવામા નહોતો સૂક્ષ્મ અભિમાનનો સતોપ પણ આ બધામા ઓછો મહત્વનો ભાગ નથી ભજવતો એમ કરવામા એક પ્રકારનું પોતાને પણ જેની જાણ ન થાય એનું ગોપણ પોતાના દાથે ધર્મ ગ્યુ હોય છે એનું જ્ઞાન સસ્થાના સચ્ચાનકોને બધા થતું હોતું નથી ન પોતાનું હોય તો આટલી સ્ત્રીઓ કામ લેવાની પગપડી કેમ કરે? એ એમની દનીન દોષ છે પણ એ પગપડી કરનારાઓની તદ્દન નિસહાય દશાનો, ખેલદ લાચારીનો અગ્નિજ્વાલા પોતાથી લાલ લેનાર્થ જન્ય છે એટલો વિવેક નો જળમસો હોય તો નિશક રીતે નિસ્વાર્થ ભાવે કરેના આપ કાર્યોના કેવા મુપગિણામ આવે?

સૂક્ષ્મ રીતે થતી અભિમાનની પ્રતિતિ તો મેવાની સસ્થાઓમા અને સેવાને જીવનસૂત્ર બનાવનારી વ્યક્તિઓમા પણ કેટલી બધી જોવા મળે છે? મોટા મોટા ભડોગો એમ્મા કરી મોટા મોટા મકાનો બાંધી રાજ્યપાન કે પ્રધાનોને હાથે એના ઉદઘાટન કરાવી આનંદ માનનાગ અનેક સસ્થાઓ પોતાના પગારદાર કર્મચારીઓને કેટલો ઓછો પગાર આપે છે એ તો બહુલીતી હમીમ્ત છે મનન વગેરેના ભપકાઓમા થોડી કરમ્મસર મરી આ માખતમા થોડું વિશેષ ઉદાર દિન રાખ્યું હોય તો? પણ ચોપણનો આ પ્રમાણ એટલો સૂદમ છે કે તેમા શોપણ થાય છે એ જોનું પણ મુસ્કેન પડે વળી શમ્દો અને વિચારો એટલા બધા છેતરામણા દોષ છે થપ્પી વાગ કે દરેક કાર્યનો વિચાર એના જ રૂપાળા ભાવને આગળ ધરીને થઈ શકે

પણ તો એના ડપાળા શબ્દો કે વિચારો વડે ઢકાયેલુ હોય તોય ગોપણુ એ ગોપણુ જ રહે છે, બીજુ કંયુ બનતુ નથી જે સદ્ભાવી સન્નતો અને સન્નારીઓ મેવાના ક્ષેત્રમા પડ્યા હોય છે તેઓ જાણી જોઈને શોપણુ આપે એના હાતા નથી અબળવ્યા આચરર્ષ જતા ગોપણુ પ્રત્યે એટલે તો, આ નાનકા લેખ દ્વારા ખ્યાન દોરવાનો મે પ્રત્યન કર્યો છે કેમકે ગોપણુ તો અવધ ખરામ જ છે પણ મેવા દ્વારા થતુ ગોપણુ જેટલુ ખરામ હોય એટલ ખરામ બીજુ કંયુ હોઈ શકે નહી બીજુ જાતના ગોપણોમા તો આપ અને લેનો અબધ હોય બનેપહે ઘોડી ઘોડી ગરજ હોય અને શોરિત વર્ગ પામે શોપણુનો સામનો કરવાના સાધનો પણ હોય આમા એક પક્ષે લાચારી હોય અને ઉપકાગના લાગ નીચે દુર્માર્ષ જવાનો દેખાય એ પક્ષ જો ન કરી શકે તો મળતુ હોય પણ એને ન મળે એટલે ગોપણુ કરનારને તો પોતે ગોપણુ કુર છે એનો ખ્યાન પણ ન આવે એ તો એ રીતે આત્મજનનામા પડ્યો ગ્રહે અને અનર્થ ચાલુ જ રહે

કેટકેટના વેગ અને આવરણો લઇને જોને ગીન્દ્રનાથે “ઓ મો ખનનામથી” કરીને સબોધી હતી તે શક્તિ પોતાની કરામત કરી રહી છે ? મેવા કરનાર વ્યક્તિઓ અને સસ્થાઓએ તો એની એ સવળી કરામતોમાથી અર્થી જનુ જ જોઈએ

પાનીમેં મીન પિયાસી

પીતાંબર પટેલ

ધર્મ એ સમાજનું ધારણુબળ છે. કોઈપણ કાળનો માનવીના સમાજ જીવનમાં જે સનાતન મૂલ્યો છે તેની અવહેલના ન કરી શકે. ન્યારે સમગ્ર સમાજ અને રાજ્ય પણ ધર્મથી વિમુખ બને છે, નીતિ, સદાચાર, દયા, કરુણા, સદ્ભાવ-સહકાર જેવા ગુણોની ઉપેક્ષા કરે છે ત્યારે તેનું પતન થાય છે. માનવ વિકાસની સંસ્કૃતિનાં મોપાતોની આલોચના કરવાથી પણ વિધાનની યથાર્થતા સ્પષ્ટ રેખ બનશે.

આજે માનવીનું ખ્યાન વૈજ્ઞાનિક માર્ગે ભૌતિક સમૃદ્ધિ વધારવા તરફ વળ્યું છે. પશ્ચિમની સમૃદ્ધિ અને ભૌતિક વિકાસ અણુશસ્ત્રો શોધાયા પછી તો પાછી પેઢી ફાણ ભંજનરતાની જ યાદ આપી રહે છે. અને સાધનસામગ્રી વધતાં, ધનસંપત્તિ અને સવસ્ત્રોતોની અનુકૂળતા થતાં માનવી દુનિયાવી મુખ્ય ભોગવી શકે છે. વિજ્ઞાનની સરળતાથી માણસ પૂર્વે નહોતી બ્લેઈ એવી સાધ્યની પણ મ્હાણી શકે છે. ચંદ્રલોકની અવકાશી યાત્રા, ભસ્માસુર જેવો અણુબોમ્બ, અગ્નિશસ્ત્રો જેવા દાહક બોમ્બ, વિમાન યાત્રા, 'એર કન્ડીશન્ડ' મકાન, કૃત્રિમ વર્ષા, ટેલીવીઝન, ટેલીફોન, ટેલી પ્રીન્ટર, રેડિયો આ બધાનો ખ્યાલ કરીએ છીએ ત્યારે પૌરાણિક મુગની વાતો સજીવ થતી લાગે છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધન હજી વિકાસ કરતું નથી, અવનવી સિદ્ધિઓ હલ કરતું જાય છે. આ બધી શોધો, અગ્નિમત્ત, માણસ જાતને સહાયક બને તેમ છે. એથી આવશ્યક મુખ સગવડો વધી છે. ઔપચાર અને

ઇન્દ્રેશ્વરોની શોધોથી રોગ કાળુમાં આવ્યો છે. માનવીનું આરોગ્ય સચવાઈ રહે છે. આયુષ્ય પ્રમાણ પણ વધી રહ્યું છે. માનવીની સરેરાશ આવક પણ વધી રહી છે. ક્યારેય નેહાલી જોઈ એવી દેહલીક સ્ત્રવણે પ્રામદ્ય મુઠ્ઠી પણ વિસ્તરી શકી છે. પરિણામે માનવી કંઈક નિરાંત અનુભવતો હોય એમ લાગે છે.

પણ આજનો સૌથી ચિંત્ય પ્રશ્ન તો એ છે કે આટલા ભૌતિક વિકાસ પછી માણસ મુખી થયો છે ખરો ? એ સાથે જ જીવનમાં શાંતિ, નિરાંત અને હાસ અનુભવે છે ખરો ? માનવી આત્માને દરોળીને પૃષ્ઠે તો જવાબ લાગ્યેજ 'હા' મા સંભળાવશે. માણસને અતે તો મુખ અને શાંતિ જોઈએ છે. ભૌતિક સાધન સામગ્રી તેને વિકાસના માર્ગે દોરે છે. એ જીવનની વાસ્તવિકતા જાણવા પત્નો કરે છે. પણ એ કેફ ઉતરી જતાં એ દતાશા અનુભવે છે. સમૃદ્ધિમાં આગોટનારને પણ આત્માની શાંતિ નથી. એમાં પ્રસન્નતા અને મુક્તિ નથી.

માનવી વિકાસપાત્રાની કડુણતા જ એ છે કે યુદ્ધોથી માનવી યાદ્યો છે. વિકાસ, કામુક્ષતા અને સગરંભ પણ તેને સાચા મુખનો અનુભવ કરાવી શક્યાં નથી. એ મુખ પ્રાપ્ત કરવાનાં હવાતિયાં મારે છે. પણ તે પ્રાપ્ત કરવાનો તેનો રાહ ખોટો છે. માનવતાને કેન્દ્રમાં રાખ્યા સિવાયની શોધો કે ભૌતિક સાધન સામગ્રીઓ લાગ્યે જ મુખ અને શાંતિનો અનુભવ કરાવી શકે. એથી જ આજે યુરોપ કે અમેરિકામાં પણ માનવીને નિરાંત નથી. સમૃદ્ધિ વચ્ચે પણ માનવી ખોવાયેલો, રથવાયેલો દેખાય છે. આજના માનવીની ફિયલિ પાનીમે' મીન પિયાસી જેવી થઈ છે. તેથી પેલી પરમ શાંતિ અને મુક્તિની ખાસ છીપતી નથી અને તરસો જીવ વ્યાકુળતા અનુભવે છે.

તત્ત્વચિંતકો અને વિચારકોએ, વૈજ્ઞાનિકો અને શોધકોએ પણ એકરાર કર્યો છે કે ભૌતિક સમૃદ્ધિ પાછળ દોટ મૂકનાર સમાજ દૈનિક મુખનો આલાસ અનુભવી શકશે. પણ તે તેની જે અંતરની ઝંખના છે તે આત્માનો આનંદ તો તે લાગ્યે જ પામી શકશે. તેને માટે આત્માની સમૃદ્ધિ પામવાની જરૂર છે. તે માટે માનવીએ આંતર ખોજ કરવાની જરૂર છે.

મુખ ક્યાં છે ? શાંતિ ક્યાં છે ? માણસ મુખ ક્યાં છે, શાંતિ તું ક્યાં છે ? એમ જૂઓ પાડતો ફરે એથી શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. શાંતિ તો તેના અંતરમાં પડેલી છે. સાચું મુખ પણ તેના મનમાં જ

રોપાયેનું પડ્યું છે જે કઈ જોજ કરવાની છે તે માનવીએ નિજના અતરની શુદ્ધાઓમાં જ જોજ કરવાની છે આ વસ્તુ પર ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાને અને ઋષિ મુનિઓની અમૃતવાણીએ ભાર મૂક્યો જ છે આપણા ચિત્તકોએ અનેક પેઢીઓના અનુભવ પછી સનાતન સત્યનો માર્ગ દેખાડ્યો છે તેના કેન્દ્રમાં માનવી અને માનવતા રહેલી છે માનવતાના વિકાસ માટે જ્યાં સુધી પુરુષાર્થ કરવામાં ન આવે અને માનવીય ગુણો જ્યાં સુધી ન ખીને ત્યાં સુધી માણસ 'સુખ' અને 'શાંતિ' એ શબ્દોનો સાચો અર્થ પણ ભાગ્યે જ પામી શકે

દુનિયાભરના ધર્મો અને પંથગ મંડળોએ પણ પ્રેમ, દરુણ, દયા, દાન, ઉદારતા, પ્રામાણિકતા, સદાચાર, નીતિ જેવા માનવ જીવનના સનાતન ગુણો પર જ પ્રમશ ફેંક્યો છે સુખી થવું હોય તો એ સનાતન માર્ગ જાઓ એ જ જીવન માગ્યનો અને આત્માની સમૃદ્ધિનો માર્ગ છે બાહ્યનમાં પણ કંઈ છે Not by bread alone માનવીને ખાવા મળ્યું ભૌતિક સુખ સમગ્ર મળી એથી તેનું અતિમ ધ્યેય પ્રાપ્ત થયું ન ગણાય તેને જેમ શરીર ટકાવના ખોરાકની જરૂર છે તેમ આત્માનું તેજ પ્રગટાવવા તેને આત્માના ખોરાકની પણ જરૂર છે તો આત્માનો ખોરાક કયો ?

માણસ જાતને જો કહેના જેની વાત હોય તો આ છે, અને આ વાત આપણા ધર્મ ગ્રંથોમાં તરેહવારના દૃષ્ટાંતો સાથે કહેવામાં આવી છે, સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ એ આટલા માટે જ સાદાઈ પર અને સદાચાર પર ભાર મૂક્યો છે તત્ત્વજ્ઞાને ભૌતિક સમૃદ્ધિને 'માયાના' આનંદનું જેવી ગણી છે જીવ એમાં અટવાય તો તે આત્માનું તેજ તો કયાથી નેઈ શકે ? આપણી સામે ધર્મ પુરુષોના અનુભવો છે સતોની વાણી છે ઋષિમુનિઓનું માર્ગદર્શન છે જતા આપણે કેવો ભૂના પડ્યા છીએ ? ગીતા, ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓ, મત્રો અને બીજા ધર્મગ્રંથોએ માણસ જાત સામે સનાતન સત્ય રજૂ કર્યું છે માનવીના કલ્યાણનો અને આત્માના ઉદ્ધારનો માર્ગ ચિંધ્યો છે જતા એ માર્ગ જવાનું છોડી આજનો માનવી કેવળ ભૌતિક સુખ સમૃદ્ધિમાં જ રાચી રહ્યો છે પરિણામે એ નથી સુખની અનુભૂતિ મ્હાણી શકતો કે નથી અતરની શાંતિ પામી શકતો

આજે માનવીની ભુદ્ધિનો વિકાસ થયો છે ભુદ્ધિના કારણે પૈતાનિક રોધો ગરબ ખની છે પણ આત્માની જોજનો પથ કાપ્યો નથી એ જોજ માનવીએ પોતાની અદ્વ જ કરવાની છે તે માટે તેને સમય નથી પરંપરિત

પરિભાષામાં કહીએ તો જીવ 'માયા' ના આસરણમાં આવી ગયો છે એ ઝખના તો પેલું પગ્મ યુષ્મ પામવાની કે તેનો જીવ પેલી પગ્મ ગાનિ અનુભવવા તનમે છે પણ એ તનસાન નમનો નથી અને માનની ગધવાયો બની વનય છે આજે સમાજમાં જે ધાધન, ધમાન, અગાતિ અને નોક્ષન દેખાય છે તેના મૂળમાં તો માનનીનો આ ગધાટ છે

આજે સમાજના કોઈ પણ વર્ગને મતોપ નથી વેપારીઓ બુદ્ધિમારે છે કે કર્મ કમાણી રી નવી નોખરીઆન વર્ગ રંગાન કહે છે કે મોડાનીમાં પૂડુ થતુ નથી મિસાન અને કામગારની જગ્યામાં ધખી રહી છે એ અ મતોપ માનનીને દઝાડી રહો છે અને નેના ચિત્તમાં અશાંતિ પ્રગટે છે એથી તો એમર પ્રિયમ ત્રિયતિ ઊભી થઈ છે આ બધામાંથી કેમ મદાર નીકળતુ તે પણ ન સૂઝતુ દોષ અને માણુઓ ચકાસામાં પડ્યા દોષ એવો તેનો યાદ થયો છે એથી પણ આવી સ્થિતિનુ દર્શન કરવા અતમુખ થવાની જરૂર છે

યુદ્ધથી યુદ્ધ સમુત્ત નથી, એ સનાતન મત્ય કેવાનુ પ્રિય અગોકે જાડેઁ ક્યું છે ઝનિગ જીવુ, માણુઓ મર્્યા, ધનાયા, ગોણિતની નદીઓ વહી એ બધા પગી પણ અરોકે શુ મેગવ્યુ ? બૌધ સાધુ ઉપગુપ્તે યાતિનો, અહિ સાનો સનાતન ધર્મ-મોધ ક્યોં અનોકે અદિ સા ધર્મ મરીકાર્યો સહારનો માર્ગ છોડયો તેણે માણુસ જાતને જાગ્રત ગ્રહેના આ ધર્મબોધનો સદેરો શીનાનેઓ દ્વારા પ્રચરતો ક્યોં જતા માનવજાત યુદ્ધના ભયથી મુખ થઈ નથી બે મોટા વિશ્વયુદ્ધ લગ્યા ભય કર માનવ સહાર થયો લોકોએ યાતનાઓ સહી, ગામ, નગરો અને દેશ તારાજ થયા, દોનારતો થઈ જતા યુદ્ધનો નાદ ગમ્યો નથી સરહદો સગગતી જ રહી છે અશાંતિ માથે ઝડુમી રહી છે યુદ્ધનો ભય સૌને ભયભીત રાખે છે તો શુ માણુસજાત ભૂતકાળ માથી કઈ મોધ ગ્રહણ કરવા માગતી નથી ? યુદ્ધ, સહાર, માગમારી અને કાપાકાપી આન્યા જ કરરો ? પ્રેમ, જાતિ, સદ્કાર અને કરુણાનુ વાતાવરણ નહિ સર્જાય ?

હવે તો આણુ બોમ્બ શોધાયો છે યુદ્ધ થાય અને આણુબોમ્બનો ઉપયોગ થાય તો ? તો તો એની કલ્પના જ નુબની મૂકે છે એ સહાર અને યાતના કલ્પનાનીત છે આણુબોમ્બ જેનુ મહાસહારક શસ્ત્ર શોધાના સૌ રી ગયા છે એ બીક યુદ્ધના ભયને ખાજે છે એમ માનીએ તો પણ ક્યારેક સ્થિતિ સ્ફોટક નીવડે, મતભેદો તીવ્ર બને અને ત્રીજુ વિશ્વયુદ્ધ ફાળી

નીકળે તો ? તેમા અણખોખનો ઉપયોગ થાય તો ? તો પૃથ્વી પૃથ્વી કેટલીક માનવ જાત ભસ્મ બની જાય આજે જે મુખ સમૃદ્ધિ છે તે કેવા પાતાળ દોરા પર લટકી રહી છે સૌ આ જાણે છે અને સમજે છે જતા કેની આધળી દોટ મળી છે ? એ દોળના અંતે તો હતાશાનો જ અનુભવ થાય છે આથી જ માધુસૂતો અને મત વિનોયાજી જેવા પરિનાજકો માનવજાતને હદોગીને કહે છે કે મુખી થયું હોય તો ધર્મના માર્ગે ચાલો આજનો ધર્મનો માર્ગ કયો ? દેશકાળ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ બદલાય છે રોજીકરણી બદલાય છે એટલે આજે માનવીને ભાગ્યે જ કુપડીમા રહેવાનો આદેશ આપી શકાય માણસ જડના માટે, આરામભરી જિંદગી માટે આવશ્યક સીજ વસ્તુઓ અને સાધન સામગ્રી એકઠી કરે તે સમજી શકાય તેની વાત છે સસારમા બર્થની પણ જરૂર રહેવાની તે માટે માણસને કમાણીનું સાધન જીજી કરવું પડે પણ આ માનવીય જીવન શા માટે છે ? ધન સંપત્તિ શા માટે છે ? તેનું વર્તવ્ય શું છે ? તેનો જે માનવી વિચાર કરે તો તે કમાણીમા કે વ્યવહારમા ધર્મના માર્ગે ચાલશે

ધર્મ તો નીતિ અને સદાચારની જ યાદ આપ્યા કરે છે વેપાર કરતા હો તો નીતિના માર્ગે જ પંચો મેળવો નોકરી કરતા હો તો પણ નીતિ અને સદાચારના માર્ગે જ કર્તવ્ય મળવો વેપારી ભેગમેળ કે નફાખોરી કે ગોપણથી દૂર રહે અને નોકરગિયાત નાચ કચવત કે કામચોરીથી દૂર રહે માણસ સામાજિક વ્યવહારમા સદ્ભાવ અને સહકારનું, પ્રેમ અને કરુણાનું આચરણ કરે તો વેરઝેર ગમી જાય હર્ષા, રાગદ્વેષ પણ ઉગ્ર ન બને અને તેને ધર્મનું પોપણ મળતા આત્માને સમૃદ્ધ કરનારી સાત્ત્વિકતા પ્રગટ થાય

એટલે આજે વર્ગબોધની યે નહીં કે ધર્મશ્રવણની યે નહીં પણ ધર્મના આચરણની જરૂર છે જે સમાજ ધર્માભિમુખ થાય છે તેનામા સાહજિક રીતે સાત્ત્વિકતા પ્રગટે છે અને ગાંધિના પંચરાટ ખીની જોડે છે માટે તો ગીતાએ પ્રમોવેના અનાસક્તિ માર્ગે જવાનું ગાંધીજી કહેતા હતા તેમણે હમેશા સમાજને ધર્મના અને નીતિના માર્ગે જવાનો બોધ આપ્યો છે સત વિનોયાજી પણ ગાંધીજીની જ વાણી કિતારીને કહી ગયા છે પશ્ચિમના લોકોને પણ હવે ભૌતિક સમૃદ્ધિ પડી ચે, અસાતિના અનુભવ પડી એ સનાતન માનવીય ધર્મની વાણી સમ વતી ચર્ષ છે આજનો ધર્મ એ માનવધર્મ છે તે ધર્મમા માણસની માનવતા ખીને, તેની અદર ગંદની

સદલાવના ખીણે, ગ્રેમ અને કડુણા ખીણે અને પરિણામે માનવી માનવી વચ્ચેનો સંબંધ ગ્રેમભર્યો બને. રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રોવચ્ચેનો સંબંધ શાંતિ અને સહકાર ભર્યો બને. માણસને જે મુખનો અને શાંતિનો અનુભવ કરવો દશે તો આ સાચા માર્ગે ગયા સિવાય ચાલવાનું નથી.

અમેરિકા દુનિયામાં સૌથી સમૃદ્ધ દેશ છે. માણસ ઇચ્છે તે મેળવી શકે એવી ત્યાં શક્યતા છે. જતાં ત્યાં માનવી સમૃદ્ધિમાં યે અશાંતિ અને માનસિક કલેશનો અનુભવ કરે છે અને ક્યાંક તો આપઘાત પણ કરે છે. માનવી ધર્મના બળ વગર ભૌતિક સમૃદ્ધિ મ્હાણી શકતો નથી, એમાંથી મુખ અને નિરાંતનો અનુભવ કરી શકતો નથી. તેવું જ રાષ્ટ્રોનું પણ છે. જે હતાશ થયેલાં રાષ્ટ્રો હતોરસાદ માણસની જેમ આપઘાતના માર્ગે વળે તો માનવજાતની શી વહે ધાય ? આ લય પામીને જ પશ્ચિમના ચિંતકોએ સમયસરની લાલજાતી પણ ધરી છે. વિતાનના માર્ગે વળેલા માનવીએ માનવ કલ્યાણ માટે પણ ધર્મને સાથે રાખવાનો છે. ધર્મને જીવનને વણી લેવાનો છે. એ ધર્મનો વિસ્તાર લોકશાહી વહીવટ મુખી પણ વિસ્તારી શકાય. ન્યાય અને માનવહક્કની રક્ષા કરે તેવો વહીવટ તે પણ આજનો માનવ ધર્મ છે.

થાય છે ખરો ? માટે તો મહાભારતકારે કહ્યું છે એ જ વાત યાદ કરવા જેની છે કે કામ અને અર્થ માટે પણ ધર્મના માર્ગે ચાલુ નોંધ્યે સસાર પોતે તો ધર્મપૂર્વક જની બતાવેા પૈમો ક્રમાઓ તોયે ધર્મ માર્ગે જ પ્રાપ્ત કરેા માનની જો માનવધર્મના માર્ગે ચાલે અને જીવે તો તે ઝખે છે તે આત્માનુ પરમ સુખ અને શાંતિનો અનુભવ કરી શકે

આ વિચારો આપણી ઉછરતી પેઢીમા દૃઢ થાય તે માટે શિક્ષણના ક્રમમા પણ માનવધર્મનો સમાવેશ કરવો નોંધ્યે જે સાત્ત્વિક બળો છે તેને પ્રગટવાની અને ખીનવાની પૂરી તક આપવી નોંધ્યે અને એ માર્ગે વિચારનારાઓને પ્રોત્સાહિત કરવા નોંધ્યે આજે માનની તો જૂખ્યો છે અને તરખ્યો છે તેની ચેતના પ્રગટવા તનસી રહી છે તેને માટે સહાનુભૂતિ ભર્યો અભિગમ આવશ્યક છે તે માટે સુદ્ધિવાદીઓએ પણ સમાન યત્ન કરવાની જરૂર છે

માટે ભક્તોએ પેનુ ભજન ગાયુ છે તે આજના સદર્ભમા માનવ-જાતિ માટે કેનુ સાચુ પડે છે તે વિચારીએ

“ પાનીએ મીન પિયાસી ”

હિંદુ સમાજ

અધ્યા દેગવગમ કા. ગાંધી

‘હિંદુ’ સત્તાના વિષયમાં કેટલોક બ્રમ હતું અમારા વિદ્વાત્માત્મા સેનાયા કરે છે અને ‘પંચપુરાણ’ના એક શ્લોકને આગળ ધરી એને સંસ્કૃત શબ્દ તરીકે ખસાવનાનો પણ આગ્રહ રાખવામાં આવે છે સંસ્કૃત ભાષામાં એકાદારી શબ્દો પણ એના લાખા સમયના પ્રસ્તારમાં, કોઈ અને કોઈ અર્થ આપનારા સ્ત્રીભાગમાં જ છે એને લઈ પૃથ્વી ઉપરથી ગમે તે ભાષાના કોઈ પણ શબ્દની સ શબ્દની ગણી વ્યુત્પત્તિ કરી આપની એ એ રમત વાત છે વળી લાખે સમયે શબ્દભોનો પતો ન લાગતા નિદુસ્તકાર યાસ્ક અને મહાન સંસ્કૃત-વૈયાકરણ પાણિની જેવાઓને પણ વૃત્તિભ વ્યુત્પત્તિઓ આપીને શબ્દોના મૂળ બનાવનાનો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો છે આગે ભારાશાસ્ત્ર ખૂબ જ વિમ્સ્ય છે અને પૃથ્વી ઉપરની વિવિધ ભાષાઓ અને બોલીઓ-એના વિવિધ ભાષાકુળો વગેરેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ પણ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે વાચાવાચ્ય પ્રમાણ હવે ચાલી શકે એમ નથી, અર્થાત્ કે ઉત્પત્તિ વ્યુત્પત્તિઓ આગે ચાલી શકે નહિ આ દૃષ્ટિએ હિન્દુ શબ્દ આપણને જૂના સમયમાં ઈરાનની ભાષામાં પ્રચારમાં આવેલો શબ્દ છે અને એ પણ સ સિન્ધુ શબ્દનું ભારત પારગીક ભાષાભૂમિકાનું ઉચ્ચારણ માન છે સિન્ધુ થી સિંધુ નદીનો પ્રદેશ અબીજ છે એ પ્રદેશ અને પછી એ પ્રદેશના વસનારા એ સૌ ‘હિન્દુ’ કહેવામાં અને પશ્ચિમ એશિયા અને પૂર્વ યુરોપના લોકો આ નામથી ભારતવર્ષની પ્રજાને ઓળખતા

લાગ્યાં. ભારતીયોને માટે આ સંજ્ઞા અરબ મુસાફરોએ વ્યાપક કરી. પ્રસિદ્ધ અરબ મુસાફર અલ્ખીઝ્મીએ પોતાના પ્રવાસ ગ્રંથનું નામ અલ્-હિન્દુ જ આપ્યું છે. આ સંજ્ઞા ભારત વર્ષ ઉપર મુસ્લિમ શાસન સ્થિર થયા પછી પૂરેપૂરી રીતે વ્યાપક બની અને ભારત વર્ષનું નામ ફારસીભાષામાં હિન્દુસ્તાન હતું તે પૂરી વ્યાપકતા ધારણ કરી ગયું. એક કાળે વિદેશોમાં સપ્તસિંધુના આજના પંચાલ અને આસપાસના સિંધ સુધીના પ્રાચીન આર્યાવર્ત કે બ્રહ્માવર્તને માટે શબ્દ હતું તે દેશમાં રહેતી ઈસ્લામી અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં માનનારી પ્રજા સિવાયની બધી પ્રજા ‘હિંદુ’ જ કહેવાઈ આવે. સમાજ તે ‘હિંદુ સમાજ’ આપણે માટે ૧૯૦૫ ના વર્ષમાં લોક કર્મના સમયમાં અંગ્રેજોની ભેદનીતિને લઈ વિભિન્ન ધર્મોની અનુયાયી પ્રજાના પેટા સંપ્રદાયોમાં પણ ભાગલા થાય એ દૃષ્ટિએ બૌદ્ધો જૈનો અને શીખોને અલગ ગણી વૈદિક પરંપરાના ભારતીય વિવિધ સંપ્રદાયોને માટે એ પછી ઈર્ષ પછા દેવીમાં માનનારા હોમ યા બ્રહ્મો સમાજ. પ્રાર્થના

હિંદુ સમાજ

અધ્યા કેશવચમ દા. ગાન્ધી

‘હિંદુ’ સત્તાના વિષયમાં કેટલોક જગ હજી અમાગ વિદ્વાત્સમાજમાં સેનાયા કરે છે અને ‘પદ્મપુરાણ’ના એક શ્લોકને આગળ ધરી એને સંસ્કૃત શબ્દ તરીકે ખપાવનાનો પણ આગ્રહ રાખવામાં આવે છે સંસ્કૃત ભાષામાં એકાદારી શબ્દો પણ એના લાળા સમયના પ્રસ્તારમાં, કોઈ અને કોઈ અર્થ આપનાગ સ્વીકારાયા જ છે એને વર્ષ પૃથ્વી ઉપરથી મમે તે ભાષાના કોઈ પણ શબ્દની સ શબ્દની ગણી વ્યુત્પત્તિ કરી આપની એ એ રમત વાત છે વળી વાળે સમયે શબ્દભૂલોનો પતો ન લાગત નિરુક્તકાર માર્ગ અને મહાન સંસ્કૃત-વેયાકગણ પાણિની જેવાએને પણ દૃતિમ વ્યુત્પત્તિઓ આપીને શબ્દોના મૂળ ખનારનાનો પ્રયત્ન કર્યો પશ્યો છે. આજે ભાષાશાસ્ત્ર ખૂબ જ નિષ્પ્રય છે અને પૃથ્વી ઉપરની વિવિધ ભાષાઓ અને બોલીઓ-એના વિવિધ ભાષાકુળો વગેરેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ પણ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે ‘વાગ્ધાત્મક’ પ્રમાણ’ દવે ચાલી શકે એમ નથી, અર્થાત્ કે ઉત્પટાગ વ્યુત્પત્તિઓ આજે ચાલી શકે નહિ આ દષ્ટિએ હિન્દુ શબ્દ આપણને જૂના અમયમાં ઈરાનની ભાષામાં પ્રચારમાં આવેલો શબ્દ છે અને એ પણ સ સિન્ધુ શબ્દનું ભારત પાસેથી લાપામ્મિદાનું ઉચ્ચારણ માત્ર છે સિન્ધુ થી સિંધુ નદીનો પ્રદેશ અબીષ્ટ છે એ પ્રદેશ અને પછી એ પ્રદેશના વસનાગ એ સૌ ‘હિન્દુ’ કહેવામાં અને પશ્ચિમ એશિયા અને પૂર્વ યુરોપના લોકો આ નામથી ભારતવર્ષની પ્રગતને ઓળખવા

લાગ્યા ભારતીઓને માટે આ સજા અરબ મુસાફરોએ વ્યાપક કરી પ્રસિદ્ધ અરબ મુસાફર અલખીરનીએ પોતાના પ્રવાસ ત્રયનું નામ અલ્-હિન્દ ના આપ્યું છે આ સજા ભારત વર્ષ ઉપર મુસ્લિમ શાસન સ્થિર થયા પછી પૂરેપૂરી રીતે વ્યાપક બની અને ભારત વર્ષનું નામ ફારમીભાષામાં હિન્દુસ્તાન હતું તે પૂરી વ્યાપકતા ધારણ કરી ગયું એક કાળે વિદેશમાં સપ્તસિંધુના આજના પંજમ અને આસપાસના સિંધ સુધીના પ્રાચીન આર્યાવર્ત કે બ્રહ્માવર્તને માટે રૂઢ હતું તે દેશમાં રહેતી ઈસ્લામી અને ખ્રિસ્તી ધર્મના માનનારી પ્રજા સિવાયની બધી પ્રજા 'હિંદુ' ના મહેવાઈ, આવે. સમાજ તે 'હિંદુ સમાજ' આપણે માટે ૧૯૦૫ ના વર્ષમાં લોડ કમિશનના સમયમાં અંગ્રેજોની ભેદનીતિને લઈ વિલિન્ટ ધર્મોની અનુયાયી પ્રજાના પેટા સપ્રદાયોમાં પણ ભાગના થાય એ દૃષ્ટિએ બૌદ્ધો જૈનો અને શીખોને અંગ ગણી વેદિક પરપરાના ભારતીય ત્રિવિધ સપ્રદાયોને માટે એ પછી કોઈ પણ દેવીમાં માનનારા હોય, યા બ્રહ્મો સમાજ, પ્રાર્થના સમાજ, આર્યસમાજ કે એવી કોઈ સજાથી પણ નવો રાહ નની રીતે યા જૂની પરપરામાં રહીને પણ સુધારક વિચારે અસ્તિત્વમાં આવ્યા હોય, એ સૌ માટે 'હિંદી' સજા રૂઢ કરવામાં આવી એથી જ આને આપણા માનસ સામે આજના સમાજનું જે એક ચિત્ર ખુલુ થયું છે તેમાં બૌદ્ધો જૈનો શીખો વગેરે જાણે કે 'હિંદુ' ના નથી એવી એક ઘેરી સમજ પ્રવર્તમાન છે આ જ કારણે હિંદુસ્તાનનો વતની જે કોઈ હોય તે, 'હિંદી' નવી પરિભાષામાં હવે 'ભારતીય' લેખાય છે અને 'હિંદુ' સજા તો બૌદ્ધો જૈનો શીખો વગેરે સિવાયની પ્રજા માટે પ્રચારમાં રહી છે મહાન હિંદુ સમાજ આમ અંગ્રેજોની રૂઢનીતિનો ભારે ભોગ બની ગયો છે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી એક શુભ પગલું ભરાયું તે ભારતની વિધાન સભાએ 'હિંદુ કોડમિન' પસાર કર્યું તે આજે આ કાયદો મુસ્લિમો ખ્રિસ્તીઓ મહંદીઓ પારસીઓ વગેરે વિદેશમાંથી આવેના ધર્મોના અનુયાયીઓ સિવાયનાઓને માટે અમલમાં મુકાયો છે

હિંદુકોડ મિલે આપણને 'હિંદુ' શબ્દની જૂની વ્યાખ્યામાં મૂલ્યા છે હકીકતે એમાં વ્યાપક 'હિંદુ સમાજ' નો સમાવેશ કરી લેવામાં આયો છે આ 'હિંદુ સમાજ' નો જે એક મહાન ધર્મ તે 'હિંદુ ધર્મ' આ મહાન ધર્મનો ભગમ ભારતવર્ષની ભૂમિમાં થયો હતો કે બહારના કોઈ પ્રદેશમાં એ વિશે ઇતિહાસવિદોના અભિપ્રયોમાં એકરૂપતા નથી રૂઢ

માન્યતા પ્રમાણે તો વૈદિક ધર્મ સનાતન છે અને એનો ગિગમ ભારતવર્ષમાં જ થયેલો છે. વૈદિક ધર્મના માનનારા ‘આર્યો’ હતા અને કારણે જ ‘આર્ય’ એ દેશવાચક નામમાથી પ્રભવાચક શબ્દ બન્યો છે કે કોઈ વંશવાચક શબ્દ હતો એ વિરોધ છેલા સો-સવામો વર્ષથી યુરોપીય વિદ્વાનો તરફથી અનેક સંગોધનાત્મક પ્રયત્નોના ફલસ્વરૂપે સિદ્ધ કરી આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે અને ‘આર્ય’ એ વંશવાચક (= સાતિવાચક) નામ છે અને અસલ આર્યલોકો સિંધુ પ્રદેશમાં આની સપ્ત સિંધુના પ્રદેશમાં સ્થિર થયા અને એ ભૂભાગને ‘આર્યવર્ત’ નામ થવામાં કારણરૂપ બન્યા, એવી ઇતિહાસવિદોમાં આજે ૩૬ માન્યતા છે. એ જ કારણે સ્વ લોકમાન્ય ટીળકે ‘મૃગશીર્ષ’ (Orion) ચાને આર્યોનો ઉત્તર ધ્રુવ નિવાસ’ નામક અર્થમાં પ્રાચીન આર્યો-આર્યવંશની આદિ પ્રભુ છેક ઉત્તરે ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશમાં વસતી હતી એનું વૈદિક મંત્રોના સમગ્ર અભ્યાસના પગિપાક-રૂપે નિર્ણયિત કરી આપ્યું છે. આ પૂર્વે પણ આર્યોનું મૂળ ગિગમ-સ્થાન કયું એ વિષયમાં યુરોપીય વિદ્વાનોએ ભારે થમના પરિણામે મધ્ય એશિયામાં કે એની નજીકના કોઈ પ્રદેશમાં એ હોવાનો અભિપ્રાય આપેલો. આનુનશિક દૃષ્ટિએ યુરોપના મોટા ભાગની પ્રભુ અને ઇસ્તાની પ્રાચીન પ્રભુ ‘આર્યવંશ’ની છે અને એના જ અવશેષો ભારતવર્ષમાં પણ ‘આર્ય’ તરીકે આવી સ્થિર થયા એવું મતવ્ય આજે બહુવિદ્વજ્જનમાન્ય છે એમ કહી શકવાની આજે સ્થિતિ છે. આજે ગુદ્ધ આર્યવંશીયો યુરોપમાં જ સચવાઈ રહ્યા છે. અને એશિયામાં છેક હિંદી મહાસાગર સુધી ફેલાઈ ચૂકેલા આર્ય વંશીઓમાં ભારે મિશ્રણ થયું છે એમ પણ યુરોપીય વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. આનો અર્થ તો એ થાય કે આર્યો ઉત્તર ધ્રુવનો પ્રદેશ હોય અને હોય વધુ થતા નીચે અને નીચે ખસવા લાગ્યા ત્યારે નીચેના પ્રદેશો જાણે કે ખાલી હતા. હકીકતે તો જે જે પ્રદેશોમાં આર્ય ટોળાઓ આગળ વધતી આવતી હતી તે બધા ફલરૂપ સમૃદ્ધ પ્રદેશો હતા અને ત્યાં ત્યાં ખીજી પ્રજાઓ વસતી પણ હતી જ. આર્યવંશીઓમાં આ પ્રજાઓ સામાજિક દૃષ્ટિએ મોડી વહેલી ભળી જતી પણ હતી, ને કેટલાક દાખનાઓમાં વિજ્ય પ્રાપ્ત થતાં સ્થાનિક લોકો પણ વધુ અને વધુ નીચેના પ્રદેશોમાં ખસી જતા હતા. આર્ય ટોળાઓ ઉત્તર ભારતવર્ષમાં આવવા લાગી ત્યારે આ પ્રદેશમાં ‘દ્રવિડ’ પ્રજા સંસ્કૃતિની ટોચ ઉપર હતી એનું ઇતિહાસવિદોનું-ખાસ કરી મૂળમાં તો પશ્ચિમના વિદ્વાનોનું મંતવ્ય જાણીતું છે ત્રડ્યેદમાં વૈદિક આર્યો અને સ્થાનિક દસ્યુઓ વચ્ચેના વિમરોની વિગતો મળી આવે છે. એટલે

એ યુગમાં કેટલીક ધાધવો થયેલી સમજાય છે પુરાણોમાં પણ આર્યો અને કૌરવોના વિગ્રહો, રુદ્ર ત્રિપુરાસુર વચ્ચેનો વિગ્રહ વગેરે વિગ્રહો નોધાયેલા છે રામ-રાવણનું યુદ્ધ તો કટપનાતીત રીતે સ્પષ્ટ છે આપણે આ બધા વિગ્રહોને ગમે તે કપે જોતા હોઈએ છતાં એમાંથી એવું તરીકાએ કે મિલિન્ન વશોની પ્રજાઓના વિગ્રહો હોય તો એકના એક વશની પ્રજામાં પણ આતરવિગ્રહો હોય પરંતુ વિગ્રહો થયા તો કરતા જ હતા ભારતવર્ષમાં આતુર્વધર્મ પ્રજાના વિકાસમાં પણ આ વિગ્રહોએ એછો ભાગ ભજવ્યો નથી જોજળી પ્રજા તે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય વૈશ્યો અને જાતરતી પ્રજા તે શૂદ્રો આ ચાર સ્ત્રાના મૂળમાં પડેલો ‘વણુ’ ગ્રન્થ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતો નથી તે તે પ્રજાનો રંગ બધા તે પ્રજાનું ‘બ્યાન’—એવો ‘વણુ’ શબ્દનો ધ્વનિ છે ગીતામાં વહેતો મૂલ્યાંકન આપેલો સિદ્ધાંત ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટિમૂળકર્મ વિભાગશઃ । પણ આપણને ઝેઠ એક મૂળ વાત તર્ક લઈ જવા પ્રેરે છે આમાં ‘રમ’ કરતા મુણુ અને ‘કર્મ’ ની વાત બનિ સૂચવવામાં આવી છે પરંતુ આ બનિશ્વરતા ભારત વર્ષમાં આ વર્ણો ગ્રંથિર થઈ ગયા પછીની હોવા વિશે શંકા રહેતી નથી, એ એવા સમયે કે જ્યારે બહારથી આવેલી વૈદિક આર્યોની ટોળીઓ પ્રદેશમાં સ્થિર થઈ એટલું જ નહિ, સ્થાનિક પ્રજાઓ સાથે પણ એક બીજાના ધર્મના તત્વો, રીતરમઝો, આચાર વિચારના આદાન પ્રદાનથી એકરૂપ બની ચૂકી આમ ન હોય તો બ્રાહ્મણોમાં ‘પચગૌડ’ અને ‘પચ દ્રવિડ’ એવા પ્રકારોનું અસ્તિત્વ સભરી શકે જ નહિ ઉજ્જિયાત બ્રાહ્મણોમાં પણ ગોગ, ઘઉં ના, રાતોડી, બીનોવાન કે તદ્દન સ્વામવર્ણના દર્શન થાય જ નહિ થાય છે એ હકીકત છે, અને તેથી ‘આર્ય’ એક વખતે વશનાયક નામ હતું તેમાંથી એ પ્રજાનાયક નામ બન્યું અને ભારતવર્ષમાં રહેનારી ચતુર્વર્ણ પ્રજા કળા પણ બેદભાવ વિના વિના ‘આર્ય’ પ્રજા તરીકે વ્યાપક બની ૧૬મી સદીના પરમ સુધારક સ્વામી શ્રી દયાનંદજીએ ‘આર્યસમાજ’ની સ્થાપના કરી તે આર્યો સૌ આ ભારત વર્ષની વિવિધવર્ણી પ્રજા જ એ વિશે આજે કશો મતભેદ નથી અને તેથી જ હિંદુ સમાજમાંથી ધર્માતરને કારણે વ્યાપક હિંદુધર્મના કોઈ એક સપ્રદાયમાંથી નીકળી બહારની કોઈ ધર્મ—સપ્રદાયનો સ્વીકાર દર્યો હોય અને એ ફરી પોતાના સમાજમાં પેના ધર્મ સપ્રદાયમાંથી પાછો આવવા માગતો હોય તો એને માટે કોઈ અડચણ નથી, પ્રયાગમાં વિશ્વહિંદુ પરિષદના પ્રથમ અધિવેશન વખતે પુરીના શ્રી શંકરાચાર્ય શ્રી નિરંજનદેવ

આમીએ સ્પષ્ટ જાહેરાત કરી તે પ્રમાણે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રાયશ્ચિત્તની પણ જરૂર નથી

વ્યાપક દ્વિદુસમાજ વૈદિક યુગની પૂર્ણ જાહેજલાનીના સમયથી ભારત વર્ષમા અગ્નિત્વ પામ્યો, સ્થાનિક ધર્મ સપ્રદાયો સાથે એકરૂપ બન્યો, એને એણે સ્થાનિક અન્ય પ્રજાઓની રીતરસમેને પોતામા આમેજ કરી યજમાનાદિકના મહત્ત્વવાળા આ ત્રૈવિકધર્મમા મોડેથી કેટલીક જડતા દાખવે થઈ, અને કર્મકાંડની એ જડતામા યજ્ઞો નિમિત્તે પશુહિત્યા વગેરેનું પ્રામત્ય વધી પડ્યું તેના સમયે ભારતવર્ષમા પણ મહાન ધર્મેનો ઉદ્ભવ થયો. ૧ ત્રૈવિક સાહિત્યની પરપરામા જ આધ્યાત્મિક મહત્ત્વ ધગવતો 'ગીતા'મા વ્યક્ત થતો 'ભાગવત સપ્રદાય' ૨ તત્ત્વગાનની દૃષ્ટિએ સપૂર્ણ ભારતીયતા ધરાવતો બૌદ્ધ સપ્રદાય, અને ૩ એવો જ જૈન સપ્રદાય ભારતીય પૌરાણિક માન્યતામા તો વિષ્ણુના મુખ્ય દશ અવતારોમા નવમા અવતાર તરીકે ગૌતમ બુદ્ધનું સ્થાન છે એ સચક વસ્તુ છે અને જૈન સપ્રદાયના આનુયાયીઓ તો આજે પણ વૈદિક પરપરાના ધર્મ સપ્રદાયોના આનુયાયીઓ સાથે એકરૂપ છે આ ત્રણ ધર્મોથી ચતુર્થ રીતે ભારતવર્ષમા શાકતો તાનિકો વીરસેવો પાશુપતો વગેરે સપ્રદાયો વિકસ્યા, તો છેક છે'ના યુગમા પંજાબમા યુગનાનકના આનુયાયીઓનો શિખ્ખ = 'શીખ' સપ્રદાય વિકસ્યો. ભાગવત ધર્મ કે સપ્રદાયની સમાતર શ્રોત સ્માત' સપ્રદાય પ્રણાલી આજ દિવસ સુધી અવિતરત આનું રહી છે તો ભાગવત ધર્મના પણ રામાનુજીય, વિષ્ણુસ્વામીય, નિબાકોંય, મોધ્વ, વ ભગ્નપ્રદાયી, ગૌડીય ક્ષિતન્ય મહાપ્રભુનો, સ્વામિનારાયણીય રાધાવ વળીય, રામાનંદી, રામસનેહી મહાનુભાવી, વારકરી, પરણામી વગેરે પેટા સપ્રદાયો અસ્તિત્વમા છે આ કોઈ પણ ધર્મપ્રણાલીએ તેમજ સામાજિક રીતે અનગ નથી આ બધા સપ્રદાયો વિદેશી આક્રમણ નીચે કચડાતી દબાતી પ્રબલે તે તે પ્રદેશમા રહાણુ આપવાને નિમિત્તે અગ્નિત્વમા આન્યા છે, અને આ ભાર સુધી એણે મિજાળ દ્વિદુ ધર્મને અને સમાજને ભારે મળ આપ્યું છે. ખેશક મુસ્લિમ શામેન કાળમા બગલકાર થયેના ધર્મપરિવર્તનને કારણે આ સમાજમાથી જ ભારત વર્ષના યુસ્વિભોનો વિભાવ થયો છે બહાગથી આવેના સેનદો તુર્કો આરમો મોગલો વગેરે તો ઝોછી સખ્યામા આવેના અને આજે પણ ઝોછી સખ્યામા છે ૧૬ મી સદીમાં પોર્ચુગીઝો આવ્યા અને એમણે દક્ષિણ ભારતમા ધોમે ધોમેધોમે

પ્રભુત્વ જમાવ્યું અને ખ્રિસ્તીધર્મના બગજબરીથી ફેલાવો કર્યો. અગ્રેજી રાજ્ય વખતે મિશનરીઓને ભારે છૂટો દોર મળ્યો ને, દેશી રજવાડાઓને અપવાદે, ખ્રિટિશ પ્રાતોમા નવા માર્ગે ફેસનાવી પટાવી, ગરીબોને દવા સાધનો અને બીજી મેવાઓ આપી ધીમે ધીમે આદિવાસી અજ્ઞાન પ્રજાઓમાં પગદડો જમાવ્યો અને એ રીતે દેશી ખ્રિસ્તીઓનો એક મોટો સમાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. સ્વાતંત્ર્ય મળતા ભારત અને પાકિસ્તાન એવી રીતે ભારતવર્ષના બે ટુકડા થયા એના પરિણામ સુવિદિત છે એ વખતે પણ ધર્મોત્તરનો પવન વાયો હતો ને પાકિસ્તાનમાં બળાતકારે ધર્મપરિવર્તન કરવામાં આવ્યા હતા ભારતે 'બિન સાપ્રદાયિક રાજ્ય' નો ઉદ્ધોષ કર્યો છે અને એ રીતે પ્રત્યેક ધર્મવાળાને પોતપોતાના ધર્મ સપ્રદાય પાળવાનો બધારણ્યી હક્ક છે આના લાભ લઘુમતી ધર્મવાળાઓ સારી રીતે ઉઘાવી પોતાની જૂની રીતરસમોને વધુ વેગથી અમની બનાવી રહ્યા છે, એક રીતે છૂટો દોર મળી ગયો છે, જ્યારે બહુમતિ હિંદુસમાજ ને કાર્ષ કરવા વિચારે તો એ એની સાપ્રદાયિકતા ઢહેનાર્ષ નિદાને પાત્ર બને છે.

યુરોપીય દોડસે જસમે વર્ષના શાસનકાળમાં જોને લાગ્યે જ સફળતા મળી હતી તે યુરોપીય રીતરસમે સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછીના અઢાઝ વર્ષના નાના ગાળામાં સુશિક્ષિત અને સરકૃત સમાજમાં ભારે મજબૂત પગદડો જમાવ્યો છે આજે આપણો જુવાન કે આપણી યુવતિ યુરોપીય રીતરસમો અને રૂઢિઓને જાણે અજાણે વશ થઈ રહ્યા છે અને પોતાની જાતને 'હિંદુ' કહેનાવતા પણ શરમાય છે, ભારતીય સુમરકૃત સરકૃતિ તરફ એને મુગ ઉત્પન્ન થતી જાય છે અને યુરોપીય સરકૃતિને પોતાનું નમ્ર લક્ષ્ય ગણી ગયા છે, મિશનરી નિશાળો અને કોલેજોમાં પોતાના બાળકોને દાખલ કરનાતું જ વધુ પસંદ કરે છે, જ્યાં આ ભારતીય હિંદુઓમાં આડકતરી રીતે યુરોપીય મન્યતા અને સરકૃતિ જ ઝેડવામાં આવે છે અને હિંદુત્વ-મતી દૂર લઈ જવામાં આવે છે આત્મામમાં નાગાનેન્ડ અને મિઝોનેન્ડનો પડકાર આ ગર્ભિત ઝેરનું જ પરિણામ છે એ હવે સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે કોઈ પણ સાચા હિંદુને ઈતર કોઈ પણ ધર્મવાળા તરફ ભારતવર્ષના દત્તિદાસમાં દ્રેષ કે ઝેર નોધાયા નથી એ કોઈની આડે આવ્યો નથી, આવતો નથી, આવવા ચાહતો પણ નથી, પરંતુ જ્યારે એનો સમુદોષજેદ કરવામાં આવે ત્યારે જો સળગ રહેવા સાવધાન બને તો એને નિદાને પાત્ર તો ન જ કહી

શકાય માણસ પોતાનું રક્ષણ કરના ખડો રહે અને આક્રમક સામે પાને ઉગારે તો એમ કરવાનો એનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે.

મુસ્લિમ શાસનકાળમાં હિંદુસમાજની કેટલીક માન્યતાઓ એટલી જડતા મુધી પડેલી ગઈ કે જેને કારણે એનો દેહવિચ્છેદ વધુ સરળ બન્યો. કેટલાક જિલા થયેલા સામાજિક બંધનોએ અને જડ આચાર-વિચારો ઉચ્ચ-નીચતા બેદને ભારે મજબૂત બનાવ્યો, જેને કારણે હાથૂત થયેના તેમજ ધર્મપરિવર્તન પામેલાઓને પોતાના સમાજમાં પાછું સ્થાન મેળવવાની ભારે મુશ્કેલી જાળી થઈ આજે જ્યારે હવે એવા કોઈ શાસનનું અસ્તિત્વ નથી ત્યારે મનમાં ધૂસી ગયેલી એની જડતાને દૂર કરી આપણા માથી કોઈ પણ દૂર જઈ શકતું નથી એવી પ્રમગ ભાનનાનો આપણે વિકાસ કરવાનો સમય પાકી ગયો છે અનાથોને, ત્યકતાઓને, નિરાધારોને આપણા પોતાના જૂથમાથી ખસવા દેવાના નથી, એ ખસતા માનુષ પડે તો એમને હૈયાધારણ આપી આપણામાં જાળની ગાખમાં હમેશા તત્પર રહેવું પડશે સમાજમાં ધ્યાનને કારણે આ ઉચ્ચ અને નીચ એવા જે ભેદ જિલા થયા છે તેને સદતર નાખૂદ કરવા પડશે નીતિમય જીવનનો જ સદા આદર કરવો રહેશે, પોતાના સ્વાર્થખાતર કોઈ પણ દેશજનને જરા જેટલું નુકશાન પહોંચે એને માટે સાવધાન બનવું પડશે અભ્યારમુધી વિદેશોમાં જનારાઓ તરફ સમાજ મા એક પ્રકારની સજા હતી તે દૂર થઈ છે, તો એનાથી જનદુ વિદેશોમાંથી આપણા હોઠો પાઠા આવે છે તે આપણાથી વધુ મોટા અને સારા છે એવી એમની માન્યતાને એમણે દૂર કરવી પડશે દેશમાં હોઈએ કે વિદેશમાં હોઈએ આપણે સૌ એક જ ભૂમિના સતાન છીએ એ આપણી ભાવના સદોદિત રહેવી જોઈશે તો જ હિંદુસમાજ ને જે એની જાતના સમાજને મા વિશિષ્ટતા છે તે જાળવ્યાઈ રહેશે હિંદુ સભ્યતા અને સંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતા આપણે વિદેશના વિદ્વાનો પામે લાગુ ના જવાની આજે તો પરિસ્થિતિ છે એને બદલે એનો સાગોપાગ પરિચય આપણે અહીંથી મેળવીએ તે જરૂરી બને છે આ હિંદુસમાજ એ આપણો છે અને આગવો છે એ ભાવના આપણી સદા રહે.

સોમસુધા : વેદવાણી

અનંત આગેવાન

[વિશ્વમાં વેદથી પ્રાચીન કોઈ સાહિત્ય નથી. પશ્ચિમનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સાહિત્ય પણ મહાભારત કાળ પછીનું છે. આ દૃષ્ટિએ વેદ વિશ્વનો પ્રાચીનતમ જ્ઞાનભંડાર છે. માનવસંસ્કૃતિના ઉપકાળમાં આપણા તપસ્વિમાન કૃષિઓએ સાધના દ્વારા ‘પરમ જ્યોતિ’ નો શબ્દરૂપે સાક્ષાત્કાર કર્યો, તે અનુભૂતિ દિવ્ય-વાણી રૂપે પ્રગટી છે. પરમ સત્યતા તેજ પાથરતી આ વાણી-સોમસુધાનું રસમય દર્શન આ લેખમાં કરાવવાનાં ગ્વાબ્ધું છે.

વેદ એટલે ભારતવર્ષના સૌથી પ્રાચીન, વિશાળ અને સર્વમાન્ય ગ્રંથો. નિર્ગત અને સ્વતઃ પ્રમાણ શાસ્ત્ર. ધર્મ-દર્શન, અધ્યાત્મ-નીતિશાસ્ત્ર, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, કલા-સાહિત્ય, સંગીત-સ્થાપત્યનું એકમાત્ર આદિ-ઉદ્ગમ. સમ્યક્તા અને સંસ્કૃતિનું મૂળ. સત્યનું બીજ. બ્રહ્મનો શબ્દ દેહ—‘વેદો નારાયણઃ સાક્ષાત્, પરમ્નું દિવ્યગાન—દેવસ્ય કાવ્યમ્ ।

કેટલાંક અર્વાચીન વિદ્વાનો માને છે કે, વેદ કાવ્ય નથી, કેવળ શાસ્ત્ર છે. વેદ ભાવનામૂલક નથી, કેવળ તત્ત્વમૂલક છે. પરંતુ, આ માન્યતા નિતાંત અસંગત અને અનૌચિત્યપૂર્ણ છે. કારણ કે, વેદ રાગ શાસ્ત્રોનું પ્રેરણાસ્ત્રોત છે, સાર-સર્વસ્વ છે. એનું પ્રતિપાદન પણ વિશેષતઃ કાવ્યાત્મક બાનીમાં થયું છે. કેટલેક સ્થળે તો એ કાવ્યધારા એટલી સ-રસ, સુકુમાર અને સુદમ બની ગઈ છે કે, જાણે તે પરમેશ્વર પ્રેરિત અધ્યાત્મ પ્રેમથી તરબોળ અઘૌકિક મહાકાવ્ય !

આપણા પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓ અને દાંડાઓએ જે મહાન, વ્યાપક, સાશ્વત અને અપોગેય મયનો પોતાના જીવનમાં આદાતકાર કર્યો તે દિવ્યાનુભૂતિભાષી પ્રગટી જ્યોતિ સ્વરૂપ વેદમાંથી, અનુભૂતિની મૂર્તિમત ઋચ્યાઓ.

વેદની અધિકાર ઋચ્યાઓ જીવન માટે આશા, ઉત્સાહ, શ્રદ્ધા અને આનંદ પ્રેરનારી છે. કયાએ વ્યથા-શુષ્ક વેરાન્યનો ઉપદેશ કે અસારતા ભરી વાત કરી નથી. વેદોએ હમેશા જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ કરવા અને કર્મને ઈશ્વરાર્પિત કરી, દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો જ આદેશ આપ્યો છે. માનનીની પ્રતિભાને ઝોળે કેટલી મહાન અને ભવ્ય ગણી છે, તે આપણને આ ઋચ્યા જ કહે છે—

ઘ્યોસ્તે પૃથ્વં પૃથિવી સધસ્થમાત્માન્તરિક્ષ
હ સમુદ્રો યોનિઃ ।

વિકશાય ચક્ષુષા ત્વમિતિષ્ઠ

પૃતન્યતઃ ॥

[ચજ્ઞ. ૧૧-૨૦]

હે-મત્સ્ય ! તું તારી જાતને લઘુ માનતો નહિ તું વિસાળ છે વિન્નૂત ઘોયોઠ તારું પૃષ્ઠ છે અતરિક્ષ તારો આત્મા છે સમુદ્ર તારી યોનિ છે. ઉગ્રાગ્ર નેત્રાથી જો, તું સમગ્ર પરિસ્થિતિઓ પર વિજ્ય મેળવીશ !

એવો જ ઉદ્યોગ એક બીજામાં સંભળાય છે

‘હે મનુષ્ય ! તું સ્વયંભૂ છે. સ્વયં પ્રકાશિત છે. અનુકરણશીલ ન બન. તારી પ્રતિભાથી, વિવેકથી તારો જ્યોતિદીપ તું સ્વયં બન, તું જ તારી રચિનો સૂર્ય તું પોતે જ બન !’

વેદની આ ઋચ્યા આપણને આદેશ આપે છે કે, જે તારી પ્રેરણાના આજ દીપ મદ બની ગયા હોય, તેનો પ્રકાશ જાળો પડી ગયો હોય તો તારા અતરાત્માના સૂર્ય પર વિશ્વાસ રાખ, શ્રદ્ધા ધર ! માનવમાત્રના અત કરણમાં અનંત-જ્યોતિનો અક્ષય સ્ત્રોત ઝગદળે છે પરંતુ, આપણી પોતાની અજ્ઞાનતાએ દ્વાર વાંસી દીધા છે એટલે જ વેદ કહે છે—તું જ તારો દીપ, તું જ તારો સૂર્ય બન અને તારી શક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખ !

વેદની વાણી મનુષ્યના ચૈતન્યને જાગૃત કરે છે, કલ્યાણનો સ્વીકાર કરવા પ્રેરે છે—

મદ્રં કર્ણેભિઃ શ્રુણુયામ દેવા
મદ્ર પશ્યેમાશ્વમિ યત્રિજા ।

[યજુ. ૨૫. ૧૧]

—હે દેવ, જે કસ્યાણુકુ છે તે જ અમે કાનથી માલળીએ, અને
કસ્યાણુમર જ આખોથી નિંટાળીએ

માનર માટે આવી બિલ્ધ પ્રાર્થના આરમ્ભ છે કેમકે તેના
મનનથી જ મનુષ્ય દેવત્વને પામી શકે છે

અને આ જીવનનો પથ કસ્યાણુમય છે, કસ્યાણુમા જ તેની સ્થિતિ
છે, માટે—

તત્કૃણ્મો વ્રહ્મ ચો ગૃહે
સજ્ઞાન પુરુષેભ્યઃ ।

[અથર્વ. ૩. ૩૦. ૪]

—આવો, આપણે સૌ સાથે મળીને પ્રાર્થના કરીએ, જેથી મનુષ્યોમા
પરસ્પર સુમતિ અને સહભાવનાનો વિચાર થાય

ભારતીય દર્શનનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે—સમાનભાવ એટલે જ
૪દિક ઋત્રિઓએ અનેક ઋષે અનેકવાર ઘોષણા કરી છે—

અત્યેષ્ઠાસોઽફાનિષ્ઠાસ.

પત સંશ્રાતર. વાવૃઘ્નુઃ સૌભાગાય ।

યુવાપિતા સ્વપા રુદ્ર પપાં,

સુદુધા પૃશ્નિ. સુદિના મરુબ્ધયઃ ॥

[ઋગ્. ૫. ૬૦. ૫]

—જગતમા કોઈ મોટું નથી, કોઈ નાનું નથી સર્વ મનુષ્યો પરસ્પર
ભાઈ-ભાઈ છે મહુ સાથે દળી-મળીને જીવન સુખમય બનાવવાનો પ્રયત્ન
કરે. મનુષ્યમાત્રના પિતા પરમેશ્વર અને માતા પ્રકૃતિ છે

પરંતુ, સમાનતાના આ ઈશ્વરી આદેશની આજ્ઞા કેરી ધેર અવહેનના
ચર્ધ રહી છે ! અસખ્ય ભેદભાવોની કેવી તોતીંગ દિવાયો માનવીની
સકૃતિતાએ ખઢી કરી છે ?—એ સાથે વેદ તો પોકારી પોકારી કહે છે—

શ્રુણ્વન્તુ સર્વે અમૃતસ્ય પુત્રાઃ ।

૨૨૦: ચિંતન પરાગ

—પ્રત્યેક મનુષ્ય પરમેશ્વરનો અમૃતપુત્ર હોવાથી સદ્ સરખા છે.

આ સમાનતાને જીવનવ્યાપી બનાવવા, સમાજના સામૃદ્ધિક કલ્યાણ માટે વેદ આપણને કહે છે—

સંગચ્છદ્યં સંવદ્ધ્યં સંચો
મનાસિ જાનતામ્ ।

દેવા ભાગં યથા પૂર્વે
સંજનાના ઉપાસતે ॥

સમાનો મંત્રઃ સમિતિઃ સમાની
સમાન મનઃ સહ ચિત્તમેવામ્ ।

સમાનં મન્ત્રમભિ મન્ત્રેય યઃ સમાનેન
ચો હવિષા જુહોમિ ॥

સમાનીવાકૃતિઃ સમાના
હૃદયાનિ યઃ ।

સમાનસ્તુ યો મનો યથા યઃ
સુસદ્વાસતિ ॥

[ઋ. ૧૦. ૧૫૧. ૨-૪]

—મુખ અને ઐશ્વર્યના અભિલાષી મનુષ્યો, તમે એક સુનિશ્ચિત ભાગ પર પરસ્પર દુર્ણી-મળીને ચાલો. પરસ્પર ગ્રેમથી વાર્તાલાપ કરો. તમારા મન પરસ્પર અનુકૂળ બનીને સહયોગથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. જે રીતે શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન પુરુષ પરસ્પર મળીને અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પરમ ઐશ્વર્ય અને આનંદ મેળાવે છે એ જ રીતે તમે પણ પ્રાપ્ત કરો.

હે મનુષ્યો, તમારા વિચાર સમાન હો. તમારી સભા-સમિતિઓ સમાન હો. તમારા ચિત્ત એકબીજાને અનુકૂળ હો. ઉપદેશ સ્વરૂપ મારું વેદજ્ઞાન તમારે માટે સમાન રૂપે છે. હું તમને સદુને જીવન-સામગ્રી સમાનભાવે પ્રદાન કરું છું.

હે મનુષ્યો, તમારા સંકલ્પ સમાન હો, તમારા હૃદય એક સરખા હો. તમારા મન પરસ્પરને અનુકૂળ હો, જેથી પરસ્પરના સહયોગથી મળનારા ઐશ્વર્ય અને આનંદ તમને પ્રાપ્ત થાઓ !

આથી વધુ ઉદાત્ત પ્રાર્થના સમસ્ત માનવ માટે વિશ્વમાં ખીજે ક્યાં જશે? વિશ્વ-માનવસમાજની એકતા, મૈત્રી અને કલ્યાણની પ્રાર્થના વેદની પંદર સૌ પ્રથમ ધ્વનિત થઈ હતી. મનુષ્ય-મનુષ્ય મિત્ર છે, સર્વ ભાઈઓ, કોઈ કોઈનું શત્રુ નથી-આવી ઉદારવાણી જ વેદવાણી છે :

મિત્રસ્ય મા ચક્ષુષા સર્વાણિ
ભૂતાનિ સમીક્ષન્તામ્ ।

મિત્રસ્યાહં ચક્ષુષા સર્વાણિ
ભૂતાનિ સમીક્ષન્તામ્ ॥

[યજુ. ૩૬-૧૮]

—સકલ સંસાર મને મિત્રની દૃષ્ટિએ નિહાળે હું સર્વ પ્રાણીને મૈત્રભાવે નિરખું. અમે બંને એકબીજાને મિત્રની દૃષ્ટિએ નિહાળીએ.

વિશ્વમૈત્રીની આથી ઉચ્ચતર પ્રાર્થના કદાચિત જ કોઈ અન્ય શ્રેષ્ઠમાં હશે.

આ ભવ્ય અને ભદ્ર જીવનની પ્રાપ્તિ માટે ઋષિહૃદય પ્રાર્થે છે—

યન્મે છિદ્રં ચક્ષુષો હૃદયસ્ય મનસો
વાતિતૃણં વૃદ્ધસ્પતિર્મે તદ્દયાતુ ।

શં નો ભવતુ ભુવનસ્ય યસ્પતિઃ ॥

—હે વિશાળ જગતના સ્વામી, મારા ચક્ષુ, હૃદય અને મનમાં જે છિદ્ર જીણપ હોય તેને પૂરી કરી દો. હે ભુવનલોક, તમે મારા માટે સ્પાષ્ટકારી બનો ! અને—

મધુમન્મે નિક્રમણં
મધુમન્મે પરાયણમ્ ।

વાચા વદામિ મધુમદ્
મૂયાસં મધુ સંદશઃ ॥

—મારું નિકટ હોવું મધુમય હો, મારું દૂર જવું મધુમય હો. હું વાણીથી મધુર બોલું અને સર્વત્ર મધુમય જોનાર બનું.

આવા મધુર મંગલ જીવનની આરાધના કરતા ઋષિ આગળ કહે છે—

શુધી ન ઉધ્વાંમ્ ચરથાય જીવસે ।

—ભગવન્ ! જીવનયાત્રામાં અમને સમુન્નત કરે !

મદ્રં નો અપિ ચાતય મનઃ ।

—ભગવન્ ! એવી પ્રેરણા આપો, જેથી અમારું મન લડમાત્રનું અનુકરણ કરે !

સાથે, મનુષ્યના મનની પ્રેરણા પણ દત્ત્યાણભવી બને—

યમ્માન્ન ક્રતે કિન્ચન

કર્મ ક્રિયતે ।

તન્મે મનઃ શિચ

સંકલ્પમસ્તુ ॥

જે (શુદ્ધિથી) પ્રેરિત થઈને મનુષ્ય દત્ત્યાણને ગ્રહણ કરી શકે છે, ગાયત્રી મંત્રમાં એ ‘શ્રી’ના ઉદ્દેશોધન માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

સત્ય જીવનનો આધાર છે. સત્ય શાશ્વત છે. સત્ય જ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. સત્ય પર જ પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત છે. વેદમાં પણ એ સત્યનું જ વ્યગ્ધાન છે.

સ્વત્યેનોત્તમિતા ભૂમિઃ

અ. ૧૪.૧.૧.

ક્રતં ચ સત્યં ચામીદ્રાત્તપ સોઽધ્યજાયત ।

અ. ૧૦.૧૮૦.૧.

—શુદ્ધિથી પહેલાં જે હવું તે છે સત્ય, ક્રત. પરિપૂર્ણ તપસ્યાથી સત્યનો ઉન્મેષ થયો હતો.

સત્ય તથા ધર્મના પાલનથી જ મનુષ્ય પૃથ્વીને બોગવી શકે છે.

સત્યં વૃદ્ધત્ ક્રતમ્ ઝમ્ દીક્ષા તપો વ્રત્ત

યશ્નઃ પૃથિવીં ધારયન્તિ ।

સા નો ભૂતસ્ય મવ્યસ્ય પલ્યુરં લોકં

પૃથિવી નઃ કૃણોતુ ॥

[અચર્ચ ૦ ૧૨.૧.૧.]

—સત્ય, વૃદ્ધત્ તથા કઠોર ન્યાય, દીક્ષા, તપ, રાત્રિ, ત્યાગ-પૃથ્વીને ધારણ કરે છે. ભૂત, ભવિષ્યની અધીશ્વરી પૃથ્વી અમને સ્થાન આપો છે.

વેદમા એક તરફ છે શાંતિ, સ્વસ્તિ અને શિવની વાણી—જે માનવીને શાંત—અદ્વૈત પરમ સત્તા લણી લઈ ચાલે છે. તો બીજી તરફ છે જીવન-સમરમાં જૂઝવા સસ, શ્રદ્ધા અને સ્વાધીનતાનું લાતું બંધાવે છે—

સત્ય ચ મે શ્રદ્ધા ચ મે જગત્ત્વ મે
ધનં ચ મે વિશ્વં ચ મે મહશ્વ મે
ક્રીડા ચ મે મોદશ્ચ મે જાતં ચ મે
જનિપ્યમાણં ચ મે સૂક્તં ચ મે...

—યજુ.

સસ મારું હો, શ્રદ્ધા હો,
જંગમ—પ્રાણી હો, ધન હો;
સ્વાધીનતા હો, તેજ હો,
ક્રીડા હો, સુવચન હો, સુકર્મ હો

આ રીતે માનવને ઉદ્ધમ અને આનંદ પ્રત્યે ઉન્મુખ કરતી વેદવાણી કહે છે—

આરોહતાયર્જુરસં
વૃણાના ઇનુપૂર્વ
યતમાના યથિસ્થ ।

—અં ૧૨.૨.૨૪.

— જીવન રૂપી રથ પર આરોહણ કરો, જરાને વરણ કરો, ઉદ્ધમ-શીલ થઈને બધા મળીને ચાલતા રહો ।

જ્ઞાન અને ઉપાસનાની પેઠે કર્મ પણ જીવનવિઘ્નસની કેડી છે—

કુર્વનેવેહ કર્માણિ
જિજીવિષેષ્છત્તઃ સમાઃ ।

પવં ત્વયિ નાન્યયેતોઽસ્તિ
ન કર્મ લિપ્યતે નરે ॥

—યજુ.

હે મનુષ્ય, તું કર્તવ્ય—કર્મ કરતા જ જીવવાની ઈચ્છા રાખ. એમાં જ તારું કલ્યાણ છે. કર્મ—બંધનથી બચવાનો એ જ ઉપાય છે.

૨૨૪ : ચિંતન પરાગ

અને આ કર્મદ્વારા ઉત્તરોત્તર આત્મ-વિકાસ સાધતા રહેવું, એમાં જ જીવનની સત્યી સાર્થકતા છે.

उढयं तमसरुपरि स्वः

पदयन्त उत्तरम् ।

देव देवना सूर्यमगन्म

ज्योतिरुत्तमम् ॥

અસાનથી પ્રકાશ તરફ આગળ વધતા અમે ઉત્તરોત્તર સમુન્નતિ પામીએ.

વેદમાં કર્મની શાંત-શુભધુર ને સદગુણવાણી ગૂંછ છે, તેમ શૌય ને સ્વાર્પણની સિંદ બળના પણ ઋષિકંઠેથી સંભળાય છે.

गोत्रिलङ् गोचिङ् वज्रवाहु जयन्तमजम्

प्रमृणन्तु मौजसा ।

हम् सन्नता अनुवीरयच्च मिन्त्रं सजायो

अनु सरमदम् ॥

[ક્ર. ૧૦. ૧૦૩. ૬]

-ઈન્દ્ર મેધને ચીરનારો અને ગાયોને મેળવનારો (રક્ષનારો) છે. તેના હાથમાં વજ્ર છે. તે અસ્થિર શત્રુ શૈન્યને પોતાના તેજ વડે છતે છે અને સંહારે છે.

હે વીરો, તમે પણ એમને આગળ કરી વીરતા બતાવો. સખા લોકો! એમને અનુકૂળ બનીને પરાક્રમ દેખાડો !

એ જ રીતે રાષ્ટ્રપ્રેમ અને ધર્મથી તરબોળ ઉદ્ધોષ ગગનમેદતો લોકે છે.

उपस्थास्ते अनमीचा अयक्ष्मा

अस्मभ्यं सन्तु पृथिवि प्रसूताः

दीर्घं न आयुः प्रतिबुध्यमाना

वयं तुभ्यं बलिद्वतः स्याम ॥

-હે માનુષ્યો, તારા જે પ્રદેશ છે, તે રોગ, ક્ષય અને ભય રહિત હો, અમે દીર્ઘાયુ તથા સદા જાગૃત રહીએ અને પ્રાણની બાજુ હથેળીમાં લઈ તારે કાળે સર્વસ્વ યોગ્યજાવર કરવા સદૈવ તૃપ્ત રહીએ.

આ છે અમર જીવનની મૃત્યુન્મય વાણી. કેવળ દીર્ઘ જીવન જ માનવીનું એકમાત્ર કામ્ય નથી, તે જીવન ગૌરવથી, ઉદ્યમથી અને અદીનતાથી યુક્ત હોય—એજ મનુષ્યની એકમાત્ર પ્રાર્થના છે.

સંસારની સમરભૂમિ પર મનુષ્યને ઝાલે ને પગલે બાધા, વિધ્ન અને સંકટોનો સામનો કરવો પડે છે. આ સંગ્રામ—સંસારસંઘર્ષમાં વિજય થવા માટે મનુષ્ય હૃદયની આ સિવાય કઈ પ્રાર્થના હોઈ શકે ?

અદમન્વતી રીયતે સંરમદ્વમુત્તિષ્ઠત પ્ર
તરતા સચ્ચાયઃ

અન્ના જહામ યે અસન્નશેવાઃ
શિવાન્વયમુત્તરેમાભિ ઘાજાન ॥

—પૃથ્વીથી ભરી (સંસાર રૂપી) પૂર્ણ નદી વહી રહી છે. મિત્રો, સહનશક્તિથી આગળ વધો : તમારા મસ્તક ઉન્નત રહો. જે આપણી પ્રતિકૂળ છે, એનો આપણે ત્યાગ કરીએ. નદી પાર કરીને આપણે કલ્યાણ-મયી શક્તિને પ્રાપ્ત કરીશું.

આ પ્રમાણે વેદમાં આપણને માનવજીવનના ઉન્નત અને ભવ્ય આદર્શો જોવા મળે છે. એટલે જ વેદનું આદ્યું ગૌરવ અને મહિમા છે. વેદના ઋષિઓની આર્પદૃષ્ટિ માનવજીવનના તમામ પાસાઓને આરપાર સ્પર્શી છે અને એના પારસ-સ્પર્શમાંથી જીવનના મૂલ્યો કુંદન બની ગયાં છે. અખિત્ત જ્ઞાનના ભંડાર સમા આ વેદો જીવનનો વરણીય આધાર છે, આદર્શ છે અને એ માગે મનુષ્ય માત્ર અમરત્વને પામવા સમર્થ બને છે. એવી અપૂર્વ છે આપણી આ વેદ-વાણી !

“અધ્યાવાનુ લભતે જ્ઞાનમ્ ॥”

શંકા રહિત આધિજ્ઞા અદ્વા જ સફળ જ્ઞાન આપે છે.

તકે વિતકે અને ક્ષણે ક્ષણે શંકાઓ જેના મનમાં ઉદ્ભવે છે, તે અદ્વાદેવીની કૃપા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. એક લક્ષ્ય ઉપર અદ્વા રાખ્યા પછી વચમાં ગમે તેવાં વિદ્યો આવે છતાં અદ્વા છૂટે નહિ, અને આગતુક વિદ્યોને સહન કરી નિશ્ચિન લક્ષ્ય ઉપર અભાવ ન થાય તો જ અદ્વા સફળ થાય અને ધારેલી મનની ધારણાઓ પાર પડે. એકલવ્ય, ગુરુ દ્રોણાચાર્ય પાસે વિદ્યા સંપાદન કરવા માટે ગયો પરંતુ ગુરુ દ્રોણાચાર્યે પ્રારંભમાં જ તેનો અનાદર કર્યો, અને જ્ઞાન આપવાની સ્વમુખે ના પાડી. છતાં એકલવ્યે અદ્વા ગુમાવ્યા સિવાય દ્રોણાચાર્યની મૂર્તિ જનાવી અને તે જ ગુરુ દ્રોણ છે તેવી અદ્વાશક્તિની (તકે, વિતકે અને શંકા રહિત) સ્થાપના કરી. તેજ બળે તેનું લક્ષ્ય જે જ્ઞાન મેળવવાનું હતું તે જ જ્ઞાન (જે ગુરુના પદસિંધ્ય અભ્યુનને ન મળ્યું) પોતે સહેલાઈથી મેળવ્યું. અને એકલવ્યની સાથે જ્યારે અભ્યુનનો પરિચય થયે ત્યારે દ્રોણાચાર્યને અને અભ્યુનને શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને અબેદ એવી સાચી અદ્વા શક્તિનાં દિવ્ય દર્શન એકલવ્યમાં થયાં ત્યારે ઘણા લાંબા સમયથી તેમનામાં ગુપ્તરૂપે રહેલો વિદ્યાનો (જ્ઞાનનો) અહંકાર નાશ થયો. અદ્વા શક્તિ બેદાબેદ રહિત છે.

અદ્વા રાખનાર વ્યક્તિએ પ્રથમ તો ધૈર્યની શક્તિને કેળવવી જરૂર

છે 'ધૈર્ય'શક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર જ સાચી શ્રદ્ધા રાખી શકે છે તેનો પૂર્ણ મધુરો સ્વાદ ભોગવવા માટેનો અધિકારી થઈ શકે છે શ્રદ્ધાને અપનાવ્યા પછી નજીકના થોડા સમયમાં તેનું ફળ ન દેખાય તેમજ કોઈપણ પૂર્વકર્મના અવરોધોને કારણે તેમાં નિષ્ફળતા સાપડે તેથી એમ ન માનવું કે મારું ધારેનું લક્ષ્ય પાર નહિ પડે જો એમજ માનવા તૈયાર થઈએ તો પછી ભગીરથ રાજાએ જે ધ્યેય પાર પાડવામાં પોતાના પિતૃઓ પૂરેપૂરા નિષ્ફળ નિવડ્યા હતા, તેવું જાણવા હોવા છતાં એ ભગીરથ રાજાએ સપૂર્ણ ઉત્સાહ અને સાસ્ત્રિક શ્રદ્ધાને જ મનમાં સપૂર્ણ તાકાતથી સ્થિર કરી પિતૃઓની જ નીતિ અપનાવી ગંગા વતરણનું ભગીરથ કાર્ય પૂર્ણ કયું તે ન જાન્યું હોત પરંતુ તેમને શ્રદ્ધાને હૃદયમાં સ્થિર કરી ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી કાર્ય સિદ્ધ કયું અને ભગીરથ કહેવામાં કેટલીક વાર શ્રદ્ધા રાખ્યા પછી પોતાના પૂર્વકર્મનો ફળ ન થાય ત્યાં સુધી ધીરજ રાખીને સમય વ્યતીત કરવો પડે છે અને કર્મફલ થયા પછી તત્ત જ વિના વિલંબે શ્રદ્ધાથી આરભેન કાર્યમાં નિઃસંદેહ સફળતા મળે છે પૂજ્ય ગાંધીજી શ્રદ્ધાવાન પુરુષ હતા તેમનું જીવન ઉદાહરણરૂપ છે

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના છેના આખરી ભગવદ્વચન

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્રપાર્થો ધનુર્ધરઃ

તત્ર શ્રીચિંતાયો ભૂતિર્ધુ નીતિર્મતિર્મમ ॥૭૮॥ શ્રી.મ ગી.અ૧૮

ગાંધીજીએ જગત દષ્ટિમાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું અને પોતાના નિશ્ચય મુજબ જ અહિંસાના આશ્રયે ભારતવાસીઓને સાચું સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવ્યું એજ બતાવી આપે છે કે

ધૈર્યતા સાથેની શ્રદ્ધા કાળે કરીને પણ અનબ્ધ એની દિવ્ય વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે છે જો શ્રદ્ધામાં શક્તિ ન હોત તો તે શ્રદ્ધા દેવીની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટેનો મત્ર સપ્તશતી ચીજામાંના પાંચમાં અધ્યાયમાં અને દેવીસૂક્તમાં (યા દેવી સર્વભૂતેષુ શ્રદ્ધા રૂપેણ સસ્થિતા) માર્કન્ડેય ઋષિને આપવાની ઈચ્છા અને પ્રેરણા ઉદ્ભવત જ નહીં દરેક પ્રાણીમાત્રમાં શ્રદ્ધા દેવી તો રહેના જ છે પણ તેમનો અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન (ગમે તે કારણવશાત્ પ્રમાદવશ થઈને) રહેજો આપણે કળતા નથી જો મનુષ્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રયત્નવૃત્તિને સતેજ કરી જીવનમાં અનુસરે તો પોતાના જીવનના ઘણા ક્ષિતિ કાર્યો પણ સહેનાઈથી પાર પાડી અને ધારેના ધ્યેયને સિદ્ધ કરી શકે તેમાં સહેજે શકાને સ્થાન નથી

